

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ПЕТРА МОГИЛИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

САВЧЕНКО ВІКТОР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94:329.285 (477) «1903/1929»

АНАРХІСТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ В 1903–1929 рр.:
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ, КОМУНІКАЦІЇ І МЕХАНІЗМИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ

Спеціальність 07.00.01 «Історія України»

032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

В. А. Савченко

Науковий консультант: Реєнт Олександр Петрович, член-кореспондент
НАН України, доктор історичних наук, професор.

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Інститут історії України НАН України, Київ, 2017.

Розбудова ефективного механізму взаємовідносин держави та суспільства неможлива без аналізу та врахування досвіду формування суспільно-політичних рухів, їхньої прогнозованої діяльності. Представники сучасного анархізму проголошують активну участь громадян у самоврядуванні, децентралізацію, залежність чиновників і суддів від громад, що відповідає духу більшості демократичних конституцій. Вивчення історії анархізму дає змогу краще усвідомити можливі альтернативні шляхи суспільного будівництва, ступінь життєздатності та впливу анархістських ідей. Нині, коли відзначається 100-річчя Української революції, суспільство вимагає від істориків аналізу доленосних подій. Актуальність проблеми зумовлена тим фактором, що в науковій літературі відсутні узагальнюючі й усебічні характеристики генези анархістського руху в Україні.

Метою дослідження є комплексний, всебічний аналіз політичної практики анархістського руху, його організаційних форм і механізмів функціонування в рамках суспільно-політичних трансформацій в Україні ХХ ст. Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вперше здійснено комплексне дослідження феномену й еволюції анархістського руху в Україні. Це дозволило поглянути на нього як на цілісне суспільно-політичне явище.

З урахуванням новітніх оцінок і підходів обґрунтовано методологію дослідження, визначено зміст понять, що є ключовими для вивчення анархізму; проаналізовано рівень наукових знань із проблеми, встановлено, що джерельна

база є репрезентативною, достовірною, дозволяє розкрити тему, вирішити поставлені завдання; висвітлено форми політичної практики, методи агітаційно-пропагандистської й організаційної роботи анархістських структур; досліджено соціальну базу: наголошено, що анархісти намагалися підняти широкі верстви населення проти феодально-буржуазної імперії, білогвардійської та радянської диктатур; розглянуто генезу анархізму, зовнішні та внутрішні причини, що впливали на зміни в цьому русі, на його піднесення й занепад. Дістало подальший розвиток твердження про те, що анархістський рух посів чільне місце в політичному розмаїтті першої чверті ХХ ст., відтворюючи еволюційні тенденції світового анархізму, що українські учасники руху доповнювали його новими формами. Доведено що анархістський рух мав на меті будівництво нового суспільства на засадах самоорганізації, самоконтролю, самоврядування, взаємодопомоги; що терор розглядався анархістами як універсальна зброя, використовувався для пропаганди, роздмухування радикальних настроїв та залучення коштів; реконструйовано форми та методи діяльності анархістів із соціалізації виробництва, залучення робітників до «прямої демократії». З'ясовано що Одеса та Катеринослав, а згодом Харків стали центрами анархізму; що групи учасників руху впродовж 1906–1909 та 1917–1921 рр. змогли залучити на свій бік радикальну частину робітників та селянства. Рух анархістів не був хаотичним, а мав центри впливу. Масовість його створювали не безпосередні члени груп, а армія співчувальників, які ситуативно підтримували анархістські «прямі дії». Було запропоновано нові часові межі існування анархістського руху в Україні: середина 1903 р. – кінець 1929 р. У роботі використано аналітичний, порівняльний, системний, структурно-інституційний методологічні підходи; ключовими стали принципи історизму, об'єктивності, системності, синкретизму, багатофакторності; застосовано спеціально-наукові методи історичного дослідження: генетичний, порівняльний, типологічний, проблемно-хронологічний та ін. За результатами роботи над темою опубліковано 64 праці, з них 3 монографії та 22 статті у наукових фахових виданнях України та інших держав.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету й завдання дисертації, розкрито наукову новизну та практичне значення.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» проаналізовано стан наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження, методологію. Аналіз історіографії дає змогу стверджувати, що в науковій літературі знайшли відображення тільки окремі аспекти заявлених проблем. Основний джерельний масив становлять неопубліковані джерела, опрацьовані автором в архівах України, РФ, Нідерландів. Було використано матеріали близько 120 фондів із 14 архівосховищ (у тому числі п'ять закордонних). Теоретико-методологічну основу дисертації становить сукупність наукових підходів, принципів, методів історичного пізнання.

У другому розділі «Політична практика анархістських угруповань у 1903–1917 рр.» розкрито процес появи та формування анархістського руху, його структур, комунікації, механізмів функціонування. Анархістські угруповання з емігрантів із Російської імперії почали виникати на початку ХХ ст. в Англії, Швейцарії, Франції. Перші групи анархістів постали 1903 р. в Одесі та Ніжині. Анархісти дотримувалися тактики залучення на свій бік найбільш радикальних елементів із РСДРП, ПСР, Бунду, РУП. Найбільшого впливу на маси вони досягли в 1906 – на початку 1907 р. Одеса стала центром поширення нових радикальних анархістських напрямів: «Чорний прапор», «Чорний крук», «Молода воля» та федерації анархістів-синдикалістів «Новий світ», що очолила великий страйк моряків і портовиків, який став наймасштабнішою протестною акцією одеських трудящих під час революції 1905–1907 рр. Вона виявилася й найбільш численною та активною анархістською федерацією, центром анархо-синдикалістського руху в імперії, організовуючи «таємні профспілки» серед моряків, портовиків. У містах та селах України анархісти друкували листівки, закликаючи до страйків та революційних дій. Терористи зробили ім'я «анархіста» страхітливим для підприємців, які вимушені були віддавати гроші «на революцію». У 1906 р. групи учасників руху об'єднувались у федерації в Одесі, Катеринославі, Києві; на селі

почали діяти «Подільсько-Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», «Київська федерація вільної селянської спілки», Федерація «Вільна громада». У 1907–1910 рр. поліція завдала відчутних ударів по цих осередках, проте рух не вдалося знищити. Перша світова війна перекреслила плани анархістів, розколола їхню ідеологічну єдність; переважна більшість учасників руху виступала проти війни, убачаючи вихід з неї у світовій революції. Анархізм упродовж 1914–1916 рр. втратив свій вплив, перебував у стані організаційної та ідеологічної кризи; більшість анархістів залишалась у в'язницях і засланнях, на каторзі, в еміграції.

У третьому розділі «Анархістський рух у період Української революції (1917–1920 рр.)» проаналізовано діяльність та еволюцію анархістських угруповань у роки найбільшого їхнього впливу. Лютнева революція 1917 р. надала учасникам руху шанс скористатися легальністю для своїх організацій. До України повернулося багато емігрантів із Західної Європи та США, які принесли традиції світового анархо-синдикалізму. Частина творчої інтелігенції сприйняла анархістські ідеї. У 1917 р. виникли федерації, асоціації анархістів в Одесі, Харкові, Катеринославі, Києві, їх члени обиралися до рад, виконкомів рад, керівниками профспілок. Анархісти вмовили робітників почати процес соціалізації виробництва, наприклад соціалізувати торговельний флот на Чорному морі. Учасники руху стали союзниками більшовиків під час повстань проти Тимчасового уряду та Центральної Ради. Уже через кілька днів спільної праці анархісти й більшовики почали конфліктувати; більшовики проголосили загнивання анархістів злочинними, що привело до збройних сутичок колишніх союзників навесні 1918 р. Улітку 1918 р анархісти формували селянські повстанські загони та підпілля, виступаючи проти гетьманського режиму та інтервентів. У листопаді 1918 р. махновці вибороли незалежний від будь-якої влади «вільний район» на Півдні України й розпочали бої проти білогвардійців, що підштовхнуло їх до союзу з Червоною армією. Восени 1918 р. сформувалася найбільша організація анархістів – Конфедерація анархістських організацій України «Набат», яка розгорнула підпільну боротьбу проти гетьманського режиму, проголосивши

Україну тереном будівництва анархістського суспільства, а згодом виступила проти «поліційно-державного соціалізму». Махновці намагалися вибороти автономію «вільного району», власну правову адміністративну систему на теренах, захоплених повстанцями. Ці спроби призвели до проголошення радянською владою Н. Махна «поза законом» у червні 1919 р. Відтоді почалися системні переслідування анархістів, махновські загони перейшли на Правобережну Україну, де було проголошено створення Революційно-повстанської армії України для боротьби проти «білих» та «червоних». Анархісти закликали негайно почати будівництво «нового суспільства», очолили махновські структури. У жовтні 1919 р. махновці звільнили від білогвардійців Приазов'я та Придніпров'я, де проголосили Південноукраїнську трудову федерацію та заявили про захист «соціальної й трудової незалежності України». У 1920 р. махновські загони відновили боротьбу, намагаючись відтворити «вільний район» для анархістського будівництва. У вересні 1920 р. вони пішли на військово-політичну угоду з більшовиками, оперативно підпорядкувалися командуванню Червоної армії, за що отримали звільнення із в'язниць анархістів, свободу агітації. Н. І. Махно виборював пункт угоди про створення федеративно-договірної автономії махновського району. Анархісти розгорнули вільну пропаганду своїх ідей та близько двох місяців були єдиною легальною опозицією більшовикам.

У четвертому розділі «Анархістський рух в умовах підпілля та боротьби проти держави «диктатури пролетаріату»: виживання, спроби відродження, ліквідація (1920–1929 рр.)» розкрито діяльність анархістів в епоху згортання «військового комунізму» та НЕПу. Починаючи з листопада 1920 р., у містах УСРР розпочалися арешти так званих «анархо-бандитів» та легальних анархістів, їхню діяльність у профспілках та заводських комітетах було заборонено. Після проголошення Н. І. Махна «поза законом» (листопада 1920 р.) махновці вступили у двобій із Червоною армією, рейдуючи Україною. У травні – липні 1921 р. Н. І. Махно намагався підняти селянство Полтавського регіону на боротьбу проти більшовиків. Улітку 1921 р. почалося впровадження НЕПу, одночасно села охопив голодомор, що унеможливило існування великих повстанських сил. У

серпні 1921 р. головний загін махновців перейшов до Румунії, але боротьба окремих загонів продовжувалася до середини 1922 р. Н. І. Махно створив у Румунії «Закордонний центр», з якого намагався керувати загонами й підпіллям в УСРР. Упродовж 1923–1926 рр. помітним став спалах анархістських настроїв, інтерес до анархізму в молоді, що було пов'язано з розчарування НЕПом та більшовицькими планами, посиленням безробіття, «чисткою» ВНЗ, розширенням політичної ніші у зв'язку зі зникненням ПСР, РСДРП, загостренням боротьби за владу всередині ВКП(б). Анархісти критикували систему СРСР як «державно-капіталістичну», «фашистсько-диктаторську». Втрата ідеологічних орієнтирів, розчарування, ренегатство стали руйнівними для анархістського підпілля. До 1929 р. чекістські структури ліквідували анархістські групи.

Автор виносить на захист такі висновки: анархістський рух в Україні мав потенції стати масовим, впливаючи на робітничий, селянський, молодіжний рухи, на естетичні, культурні смаки. Анархістські групи в Україні формувалися як частина світового анархістського руху, його учасники в Західній Європі та Америці підтримували однокумців, західні країни слугували «тилом» для анархістів з України. Координаційну роль головних комунікаторів в анархістських структурах виконували авторитетні лідери, редакції видань, згодом федерації. Силу та масовість руху надавали численні учасники «прямих дій», організованих анархістами. Діяльність зводилася до агітації та пропаганди, руйнації основ владної і економічної нерівності. В Україні домінували три течії анархізму: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм-іллегалізм. Рушійною силою глобальних змін анархісти вважали робітників, селянство, інтелігенцію, студентство. Зафіксовано два піки руху: 1906–1907 та 1917–1920 рр., коли рівень підтримки анархістських гасел був достатньо високим. Терор не був самоціллю анархістів, він проводився для пропаганди, фіксації своєї присутності на політичному тлі, активізації протестного руху, паралічу влади, створення хаосу в державі, закріплення успіху здирництва. Перемога Лютневої революції (1917 р.) забезпечила анархістам можливість для легальної участі в політичному житті й управлінні масами. Учасники руху ввійшли до «лівого

блоку» з більшовиками, але ідеологічні розбіжності визначили його тимчасовий, ситуативний характер. Зі зміцненням влади більшовиків анархісти з союзників перетворилися в опозицію правлячої партії. Більшовики виступили проти анархістів, згортаючи процеси соціалізації та самоуправління. Під їхнім впливом рух розколовся на анархістів, які намагалися провести глобальні перетворення «явочним» шляхом, «радикальних» анархістів, які почали збройну боротьбу проти ленінського режиму. Частина учасників пішла за більшовиками з причин необхідності захисту революції, із розрахунків на «відмирання держави». Махновське повстанство ставило за мету боротьбу за анархістське суспільство, намагаючись скористатися слабкістю більшовиків для формування «вільного району». Восени 1919 р. махновці створили Південноукраїнську трудову федерацію, почали будівництво анархістського суспільства. Підпільний етап розвитку руху вимагав від анархістів переходу на нові форми боротьби. Упродовж 1920–1921 рр. вони покладали надію на селянський бунт, перехід частин Червоної армії на бік повсталих, протягом 1921–1928 рр. – на залучення молоді, страйковий рух та виступ безробітних. У 1923–1926 рр. знайшов прояв феномен анархістського «ренесансу», але подальша криза в анархістському русі була пов'язана з тим, що його учасники користувалися старими ідеологічними догмами. Аналіз діяльності анархістів дозволяє розглядати їх як силу, що значно вплинула на хід революційних подій перших десятиріч XX ст. У боротьбі проти імперії вони об'єктивно опинилися на одному боці з майбутніми творцями української державності. Махновці та анархісти стали частиною антибільшовицького підпілля, у структурі якого значну роль зіграли сили українського національного спротиву.

Ключові слова: Україна, революція, анархістський рух, анархісти, анархізм-комунізм, анархізм-індивідуалізм, анархо-синдикалізм, іллегалізм, більшовики, махновщина, терор, група, федерація, конфедерація, еміграція, робітничий рух, поліція, репресії, агітація.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Савченко В. А. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). Москва : РОССПЭН, 2012. 287 с. *Рецензія*: Shtakser I. Book Review of Viktor Savchenko's Neofitsial'naia Odessa epokhi NEPa: 1921–1929 // The NEP Era: Soviet Russia 1921–1928. California. Vol. 8(2014). PP. 105–108.
2. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903–1916 pp.). Одеса : Печатный дом, 2014. 308 с. *Рецензія*: Łaniewski A. Recenzje // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. Warszawa. T. 51. Z. 1(2016). S. 224–231.
3. Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 pp.: історичний аспект та політична практика. Київ : НАНУ, 2017. 444 с. *Рецензії*: Котляр Ю. Анархізм. Новий погляд з позиції сучасності // Наукові праці Чорноморського національного університету ім. Петра Могили. Миколаїв, 2016. Вип. 270. С. 108–111; Цвілюк С. Рецензія // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 401–402; Лебеденко О. Анархістський епос степової України // Емінак : науковий щоквартальник. Миколаїв. 2017. № 1(17) (січень-березень). Т. 1. С. 130-132; Посадский А. В. Рецензия на книгу «Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 pp.: історичний аспект та політична практика» // Альманах ассоциации историков Гражданской войны (РФ, Архангельск). 2017. № 3. С. 123–126.
4. Савченко В. А. Анархістський рух на Україні у 1905–1907 pp. // Наукові праці з питань політичної історії. Більшовики та непролетарські партії на етапі буржуазно-демократичної революції. Київ, 1991. Вип. 169. С. 137–149.
5. Савченко В. А. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Київ, 2009. № 1. С. 120–137.

6. Савченко В. А. Українська складова махновського руху // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2011. № 21. С. 55–62.
7. Савченко В. А. Анархісти Півдня України 1910–1914 рр.: від економічного терору до таємних профспілок // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2011. № 22. С. 48–56.
8. Савченко В. А. До причин кризи анархістського руху в Україні 1908–1909 рр. // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2012. № 27. С. 54–64.
9. Савченко В. А. Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906–1913 рр.) // Краєзнавство. Київ, 2013. № 2. С. 174–183.
10. Савченко В. А. Ар'єргардні бої революції: анархістська герілья в Одесі (грудень 1906 – грудень 1907) // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Вип. 3(35). Історичні науки. Миколаїв, 2013. С. 106–111.
11. Савченко В. А. Виникнення та перші кроки Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 – березень 1919) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2013. Вип. 21. С. 384–401.
12. Савченко В. А. Паризька шпигунка із «Чорного хреста» (справа одеського анархістського підпілля 1933 р.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Київ, 2013. № 1–2. С. 31–51.
13. Савченко В. А. Анархістська організаційна структура і анархістські комунікації в епоху революції 1905–1907 рр. // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2014. № 30. С. 107–119.
14. Савченко В. А. Репресії проти анархістів в УСРР у 1921–1924 рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Київ, 2014. № 2(43). С. 176–197.
15. Савченко В. А. Одеські анархісти і соціалізація виробництва в 1917–1919 рр. // Краєзнавство. Київ, 2015. № 1/2(90). С. 69–78.
16. Савченко В. А. Анархисты Молдовы на переломе эпох (1900–1911 гг.) // Studia Universitatis Moldaviae. Istorie. (Кишинев). 2015. Nr. 4(84). PP. 124–129.

17. Савченко В. А. До питання виникнення анархістського руху в Україні // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2015. Вип. 24. С. 113–122.
18. Савченко В. А. Студенти в анархістському русі в Україні (1905–1928 рр.) // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2015. № 33. С. 90–106.
19. Savchenko V. Anarchists and the Workers Movement of the First Quarter of the XX-th Century in Ukraine: The Problem // Danubius: Muzeul de istorie Galați. Galați. XXXIV. 2016. PP. 61–69.
20. Савченко В. А. Розгром анархістського руху в радянській Україні (1927–1929 рр.) // Український історичний журнал. Київ, 2017. № 1. С. 84–96.
21. Савченко В. А. Репрессии против анархистов в СССР в 1922–1927 гг. и международные кампании протестов // Akademos. Moldaviae. 2017. Nr. 1. PP. 110–116.
22. Savchenko V. The anarchist movement in Ukraine at the height of NEP (1924–1925) // East/West: Journal of Ukrainian Studies. Edmonton. 2017. Т. 4. № 2. PP. 173–186.
23. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі у часи визвольних змагань // Емінак : науковий щоквартальник. 2017. № 2(18) (квітень-червень). Т. 2. С. 21–25.
24. Савченко В. А. Емігрантська російськомовна та україномовна анархістська преса 20-х рр. XX ст. // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2017. № 36. С. 186–199.
25. Савченко В. А. Федерація анархістів-комуністів «Чорний прапор» у боротьбі за лідерство в анархістському русі в Україні (1905–1907 рр.) // Емінак : науковий щоквартальник. 2017. № 3(19) (липень-вересень). Т. 1. С. 14–18.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

26. Савченко В. А. Махновська південноукраїнська федерація // Матеріали IV Всеукр. конференції «Розвиток історичного краєзнавства». Луцьк, 1993. С. 29–30.

27. Савченко В. А. Політичний проект махновського руху у 1919 р. // Матеріали I Міжнарод. наук. конференції «Революції в Україні у ХХ–ХХІ ст.: співзвуччя епох». Одеса : ХНУВС, 2005. С. 152–156.
28. Савченко В. А., Гонтарь О. И. Евреи в анархистском движении на Юге Украины (1904–1908) // VI Запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2003. С. 35–43.
29. Савченко В. А. Анархісти України і інтелігенція (перша чверть ХХ ст.) // Матеріали V Всеукр. наук. конференції «Інтелігенція і влада». Ч. 2. Одеса : ОНПУ, 2009. С. 155–161.
30. Савченко В. А. Іллегалізм в анархістському русі України (1904–1908 рр.) // Матеріали V Міжнарод. наук.-практ. конференції «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави». Одеса : ОДУВС, 2013. С. 191–193.
31. Савченко В. А. 1913 рік в історії анархістського руху в Україні: до питання про «зникнення анархістської загрози» // Матеріали IV Міжнарод. наук.-практ. конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри». Одеса : ВМВ, 2013. С. 305–309.
32. Савченко В. А. Міжнародні аспекти формування анархістського руху в Російській імперії 1900–1906 рр. // Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конференції «Актуальні питання зовнішньої політики України». Одеса, 2014. С. 48–50.
33. Савченко В. А. До питання про винищення анархістського підпілля в Україні у 1920-х рр. // Матеріали VI Всеукр. наук. конференції «Інтелігенція і влада». Одеса : ОНПУ, 2014. С. 224–227.
34. Савченко В. А. Пропаганда терором: терористична практика анархістів Російської імперії // VII Міжнарод. науков.-практ. конференція «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави». Одеса : ОДУВС, 2015. С. 111–114.
35. Савченко В. А. Анархісти та робітничий рух першої чверті ХХ ст.: до постановки проблеми // Матеріали V Міжнарод. наук.-практ. конференції

- «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Одеса : МНУ, 2015. С. 293–297.
36. Савченко В. А. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» і радянська влада: початок боротьби (червень – липень 1919 р.) // Матеріали I Всеукр. наук. конференції «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса». Одеса : ОНПУ, 2015. С. 119–122.
37. Савченко В. А. Архівні джерела з історії анархістського руху в Україні першої чверті XX ст. // Матеріали II Міжнарод. наук.-практ. конференції Держ. архіву Одеської області «Архів – Історія – Сучасність». Одеса : ДАОО, 2015. С. 263–267.
38. Савченко В. А. Іноземні анархісти – члени одеських анархістських груп (1917–1926 рр.) // Матеріали IX Всеукр. наук. конференції «Народний Рух України: місце в історії і політиці». Одеса : Астропринт, 2016. С. 63–64.
39. Савченко В. А. Лідери анархістських груп Півдня України в трьох революціях (1905–1917) // VI Міжнарод. наук.-практ. конференція «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» : зб. статей. Херсон : ФОП Грін Д. С., 2017. С. 293–298.
40. Савченко В. А. Идея анархистской «третьей революции» и попытки ее реализации в 1918–1921 гг. // Международ. наук.-практ. конференция «Революция 1917 года и гражданская война как определяющие факторы российской истории XX века» : сб. статей. Оренбург, РФ, 2017. С. 242–245.
41. Савченко В. А. Роль анархістів в українській революції 1917 р. // Матеріали V Міжнарод. наук. конференції «Революції в Україні у XX–XXI ст.: співзвуччя епох». Одеса : ОДУВС, 2017. С. 150–154.

які додатково відображають наукові результати дисертації

42. Савченко В.А. Анархістські організації України // Енциклопедія сучасної України. Т. 1. Київ : НАНУ, 2001. С. 120–121.

43. Савченко В. А. «Жертвоприношення революції» (Маргінальні терористи – анархісти України у 1905–1909 рр.) // Незалежний культурологічний часопис «І». Львів, 2002. № 25. С. 119–135.
44. Савченко В. А. Уничтожение оппозиционных партий и политических организаций на Одещине в 1921–1929 гг. // Одесский мартиролог. Т. 3. Одесса : МФІ. 2005. С. 29–82.
45. Савченко В. А. Махно. Харків : Фолио, 2005. 416 с.
46. Савченко В. А. Анархисты-террористы в Одессе в 1903–1913 гг. Одесса : Оптимум, 2006. 226 с.
47. Савченко В. А. Анархистская эмиграция первых десятилетий XX века (1903–1939 гг.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2007. Вип. 4. С. 57–89; 2008. Вип. 5. С. 255–294.
48. Савченко В. А. Анархистское подполье в Одессе в 20–30-е гг. XX века // Південний захід. Одесика. Одеса, 2009. Вип. 7. С. 108–135.
49. Савченко В. А. Південноукраїнська трудова федерація 1919 р. – забута форма української державності // Життя і пам'ять. Наукова збірка, присвячена пам'яті В. І. Шамко. Одеса, 2009. С. 127–139.
50. Савченко В. А. З історії політичних репресій на Одещині за часів радянської влади: вступна стаття // Реабілітовані історією. Одеська область. Одеса, 2011. Розділи 1–3. С. 5–71.
51. Савченко В. А. 100 знаменитых революционеров и анархистов. Харьков : Фолио, 2010. 510 с. / Перевидання: Знаменитые анархисты и революционеры. Харьков : Фолио, 2014. 416 с.
52. Савченко В. А. Анархистское движение в Одессе в 1908–1916 гг. // Південний захід. Одесика. Одеса, 2010. Вип. 9. С. 58–71.
53. Савченко В. А. Анархізм в Україні (1903–1905 рр.): до причин поширення руху // Південноукраїнський правничий часопис. Одеса : ОДУВС, 2012. № 1. С. 224–226.
54. Савченко В. А. «Йти окремо, бити разом!»: анархісти – борці за встановлення більшовицької диктатури в Одесі (1917–1918 рр.) // Науковий вісник

- Одеського національного економічного університету. Одеса, 2012. № 9(161). С. 22–31.
55. Савченко В. А. Махаевский «Союз непримиримых» и создание первой анархистской группы в Одессе (1903–1904 гг.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2013. Вип. 15. С. 43–65.
56. Савченко В. А. «Махновщина после Махно»: махновское движение после вынужденной эмиграции Н. Махно из Украины // Крестьянский фронт 1918–1922 гг. : сб. статей. Москва : Аиро-XXI, 2013. С. 237–253.
57. Савченко В. А. «Дети Мировой» и «бабки Гражданской»: феномен анархо-повстанческих атаманов Украины (1917–1921 гг.) // От «германской» к Гражданской: становление корпуса народных вожаков русской смуты : сб. статей. Москва : Аиро-XXI, 2014. С. 363–378.
58. Савченко В. А. Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.) // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії : зб. статей. / Ред. кол. : Смолій В. (відп. ред.). Київ, 2014. С. 400–409.
59. Савченко В. А. Ідея козацької волі в пропагандистській і організаційній діяльності анархістів в українському селі // Чорноморська минувшина. Одеса, Вип. 10. 2015. С. 35–45.
60. Савченко В. А. Судьбы одесских анархистов (1930-е гг.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2015. Вип. 19. С. 176–212.
61. Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса в 1920–1922 гг. // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры : сб. статей. Москва : Аиро-XXI, 2015. С. 420–439.
62. Савченко В., Дубовик А. Батька Савон // Альманах Ассоциации исследователей гражданской войны в России. Архангельск : САФУ. Вып. 2. 2015. С. 163–165.
63. Савченко В. А. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» у «денікінському підпіллі» та повстанському русі на Півдні та Сході України

(серпень 1910 – січень 1920 р.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2016.
Вип. 20. С. 157–179.

64. Савченко В. А. Рецензия на антологию «Анархизм: pro et contra» // Південний захід. Одесика. 2016. № 21. С. 264–266.

SUMMARY

Victor Savchenko. Anarchist Movement in Ukraine in 1903–1929: Organizational Forms, Communication and Mechanisms of Functioning. – Qualification research thesis based on the manuscript.

Thesis aimed at obtaining Doctor's degree in History, Specialty 07.00.01 "History of Ukraine" (032 – History and Archaeology). – NASU Institute of History of Ukraine, Kyiv, 2017.

The development of an effective mechanism of relations between the state and society is impossible without analyzing and taking into account the experience of the formation of socio-political movements, their predicted activities. Representatives of the modern anarchism proclaim an active participation of citizens in self-government, decentralization, dependence of officials and judges on communities that correspond to the spirit of the most democratic constitutions. Studying the history of anarchism makes it possible to better understand the possible alternative ways of social construction, the degree of vitality and influence of anarchist ideas. Now, when the 100th anniversary of the Ukrainian revolution is celebrated, the society requires historians to analyze the fateful events. The urgency of the problem is determined by the fact that in the scientific literature there are no generalizing and comprehensive characteristics of the genesis of the anarchist movement in Ukraine. The study is an integrated, comprehensive analysis of the political practice of the anarchist movement and its organizational forms and mechanisms of functioning within the social and political transformations in Ukraine in the 20th century. The scientific novelty of the study's results is that for the first time it was made a complex studying of the phenomenon and evolution of the anarchist movement in Ukraine, which allows seeing it as a holistic socio-political event.

Basing on the latest evaluations and approaches, the research methodology is substantiated; the content of the concepts that are key to the study of anarchism is defined; the level of scientific knowledge on the problem has been analyzed, it is specified that the source base is representative, reliable and allows to open the topic, to

solve the problems; the forms of political practice, methods of propaganda and organizational work of the anarchist structures are elucidated; the social base is studied: it is emphasized that the Anarchists tried to raise the general public against the feudal-bourgeois empire, the White Guard and the Soviet dictatorships; the genesis of anarchism, external and internal causes that influenced changes in this movement, its rise and decline are considered. There received its further development the assertion that the anarchist movement has taken its rightful place in the political variety of the first quarter of the 20th century, recreating evolutionary trends of world anarchism and that the Ukrainian Anarchists complemented the global anarchism with new forms of anarchism. It is proved that the anarchist movement had an aim of building a new society based on self-organization, self-control, self-management, mutual help; that terror was seen by the anarchists as a universal weapon and was used for propaganda purposes, to blow radical moods and fundraising; the forms and methods of the Anarchists' activity in socialization of industrial enterprises and involvement of workers to the «direct democracy» is reconstructed. It was found that Odesa and Katerynoslav, then Kharkiv became centers of anarchism; that in 1906–1909 and in 1917–1921, anarchist groups succeeded to draw on their side the radical part of workers and peasants. The movement of the Anarchists was not chaotic, but had centers of influence. The mass movement was created not by members of anarchist groups, but by the army of sympathizers who situationally supported the anarchist «direct actions». A new period of the anarchist movement in Ukraine was discovered: mid-1903 – the end of 1929.

In this work there are analytical, comparative, systemic, structural-institutional and methodological approaches; principles of historicism, objectivity, systemicity, syncretism, multifactoriality have become crucial; special-scientific methods of historical research were used: genetic, comparative, typological, problem-chronological, and others. As a result of the research on the topic, 64 works were published, including 3 monographs and 22 articles in scientific professional periodicals of Ukraine and other countries.

The introduction substantiates the relevance of the topic, identifies the object and subject of the study, outlines the chronological and territorial boundaries, formulates the purpose and objectives of the dissertation, and reveals the scientific novelty and practical significance.

The first section is «Historiography, source base and methodology of research». The section analyzes the state of scientific development of the problem, source base of the research and its methodology. The analysis of historiography makes it possible to assert that in the scientific literature only some aspects of the stated problems were reflected. The basic quantity of materials consists unpublished sources, which the author worked out in the archives of Ukraine, the Russian Federation, and the Netherlands. Materials were taken from about 120 funds of 14 archives (including 5 foreign ones). Theoretical and methodological basis of the dissertation makes a complex of scientific approaches, principles and methods of historical cognition.

The second section – «Political practice of the anarchist groups in 1903–1917». It reveals the process of appearance and formation of the anarchist movement, its structures, communication, and methods of functioning. Anarchist groups based on emigrants from the Russian Empire began to emerge in the early 20th century in England, Switzerland and France. The first groups of anarchists arose in Odesa and Nizhyn in 1903. The Anarchists held tactics of dragging on their side the most radical elements from the Russian Social-Democratic Labor Party, the Party of Socialist-Revolutionaries, the Bund, the Revolutionary Ukrainian Party. The Anarchists had the greatest influence on the masses in 1906 and in early 1907. Odessa became the center of spreading of new radical anarchist trends: «Black Flag», «Black Raven», «Young Volition», and the Federation of Anarchist Syndicalists «New World» that headed the great strike of sailors and port workers, which became the biggest protest action of the Odesa working people in the revolution of 1905–1907. It became the most numerous and active anarchist federation, the center of the anarcho-syndicalist movement in the Empire, organizing «secret trade unions» among seamen and port workers. The Anarchists printed leaflets in cities and villages of Ukraine, calling for strikes and revolutionary actions. Terrorists made the word «anarchist» frightening for businessmen

which were forced to give money «for revolution». In 1906, groups of anarchists united in federations in Odesa, Katerynoslav and Kyiv; in the countryside the Podilsko-Bessarabskyi Peasant Union of Communists-Anarchists, the Kyiv Federation of Free Peasant Union, and the Free Community Federation began to operate. In 1907–1910, the police inflicted serious blows on these organizations, but it failed to destroy the movement. The First World War broke out the plans of the Anarchists, split their ideological unity; the vast majority of the Anarchists opposed the war, seeing the way out of it in the world revolution. In 1914–1916, anarchism lost its influence, it was in a state of organizational and ideological crisis; most anarchists remained in prison and in exile.

The third section is «Anarchist movement in the period of the Ukrainian revolution (1917–1920)». It analyzes the activity and evolution of anarchist groups during the years of the greatest influence of anarchism. The February Revolution of 1917 gave the Anarchists a chance to take advantage of the legality of their organizations. Many emigrants from Western Europe and the United States returned to Ukraine and brought the traditions of the world anarcho-syndicalism. Part of the intelligentsia accepted the anarchist ideas. In 1917, there were organized federations and associations of anarchists in Odesa, Kharkiv, Katerynoslav and Kyiv; party members were elected to councils, executive committees of councils, became leaders of trade unions. The Anarchists persuaded the workers to begin the process of socialization of industrial enterprises, for example to socialize the merchant fleet in the Black Sea. The Anarchists became the allies of the Bolshevik party during the uprising against the Provisional Government and the Central Rada. But, after a few days of working together, the Anarchists and Bolsheviks began to confront. The Bolsheviks proclaimed the anarchist groups criminal that led to armed clashes between the former allies in spring 1918. In summer of 1918 the Anarchists formed peasant rebel groups and underground, opposing the Hetman regime and interventionists. In November 1918, the armed groups of the peasant leader N. Makhno invaded their own «free region» independent of any authorities in the south of Ukraine and began fighting against the White Guard, and that fact pushed the Makhnovists to join the Red Army. In autumn of

1918, it was formed the largest organization of the Anarchists – the Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine «Nabat». It started an underground struggle against the Hetman's regime, proclaiming Ukraine the territory of the construction of the anarchist society, and later opposed the «police and state socialism». The Makhnovists tried to win the autonomy of the «free region», their own legal administrative system in the area captured by the rebels. These efforts pushed the Soviet regime to proclaim N. Makhno «illegal» in June 1919. Since then systematical persecution of the Anarchists began. Territorial units of the «free region», the Makhno troops moved to the Right-Bank Ukraine where it was proclaimed the organization of the Revolutionary Insurgent Army of Ukraine with the aim to fight against «whites and reds». The Anarchists called for the immediate start of the construction of the «new society» and they headed the Makhno's structures. In October 1919, the Makhnovists liberated the territories near the Azov Sea and the river Dnipro from the troops of the White Guard. There they proclaimed the South Ukraine Labor Federation and declared the protection of «social and labor independence of Ukraine». In 1920 the Makhno detachments started their struggle again, trying to recreate the «free region» for the anarchist social construction. In September 1920, the Makhnovists signed a military and political agreement with the Bolsheviks, and operationally subordinated to the command of the Red Army. For that step they got the imprisoned anarchists, and also obtained freedom of agitation and propaganda. N. Makhno fought for a clause on the establishment of federation-treaty autonomy of the Makhno District. The Anarchists started free propaganda of their ideas and for about two months they were the only legitimate opposition to the Bolsheviks.

The fourth section of the study is «The Anarchist movement in the underground and the struggle against the «dictatorship of proletariat state»: survival, revival attempts, liquidation (1920–1929)». This section exposes the activities of anarchists in the era of collapse of the policy of Military Communism and New Economic Policy. Since November 1920, in the cities of the Ukrainian Soviet Socialist Republic the authorities began arresting the so-called «anarcho-bandits» and legal anarchists, their activities in trade unions and factory committees was banned. After N. Makhno was proclaimed «outlaw» (November 1920), the Makhnovists entered into a battle with the Red Army,

making raids along Ukraine. In May – July 1921, N. Makhno tried to raise the peasantry of the Poltava region to fight against the Bolsheviks. In the summer of 1921, the NEP came to villages, but simultaneously it came a horrible starvation (the Holodomor), which made it impossible for large insurgent forces to exist. In August 1921, the main armed unit of the Makhnovists went to Romania. But individual units of Makhno were fighting until mid – 1922. N. Makhno created in Romania the Foreign Center where from he planned to manage his troops and the underground in Soviet Ukraine. In 1923–1926, it was a new notable outbreak of interest to the anarchist ideas, especially from the side of young people. It was associated with disappointment in the NEP and Bolshevik plans, increased unemployment, «cleansing» of higher educational establishments, expansion of the political niche in connection with disappearance of such parties as the RSDLP, PSR and exacerbation of the struggle for power within the All Union Communist Party. The Anarchists criticized the system of the USSR as «state-capitalist» and «fascist-dictatorial». The loss of ideological marks, disappointment, and apostasy has become devastating for the anarchist underground. By 1929, the Soviet secret police structures liquidated the anarchist groups.

The author makes the following conclusions: the anarchist movement in Ukraine had the potential to become a mass movement affecting the movements of workers, peasants and youth, having an effect on aesthetic and cultural tastes. The anarchist groups in Ukraine were formed as a part of the world anarchist movement, the Anarchists of Western Europe and America supported their confederates, and Western countries served as the «background» to the Anarchists from Ukraine. The coordinating role of the main communicators in the anarchist structures was carried out by authoritative leaders, editorial boards, later – federations. The strength and mass character of the movement were provided by numerous participants of the «direct actions» organized by the Anarchists. The anarchist activity was directed to propaganda, destruction of the foundations of political and economic inequality. In Ukraine, three trends of anarchism dominated: anarcho-communism, anarcho-syndicalism, anarcho-individualism-illegalism.

The Anarchists considered workers, peasantry, intelligentsia and students to be a driving force of global changes. Two peaks of motion (1906–1907 and 1917–1920) are fixed, when the level of support for anarchist slogans was quite high. Terror was not an ultimate goal of the Anarchists, it was held for propaganda, for fixing the presence on the political arena, in order to propel the protest movement, to create a paralysis of power, chaos in the state, for the success of extortion. The victory of the February Revolution (1917) gave the Anarchists a possibility of legal participation in the political life and management of the masses. The Anarchists entered the «left block» with the Bolsheviks, but ideological differences identified its temporal, situational nature. With strengthening of the Bolshevik power, the Anarchists from the allies turned into opposition to the ruling party. The Bolsheviks opposed the Anarchists, cutting the processes of socialization and self-government. Under the influence of the Bolsheviks, the movement was split into the Anarchists who attempted to make global transformations «in peacetime» and the «radical» Anarchists who began an armed struggle against the Lenin communist regime. And a part of the Anarchists followed the Bolsheviks for reasons of the need to protect the revolution, considering that the «state will die». The Makhno rebel movement aimed at the struggle for the anarchist society, trying to take advantage of the weakness of the Bolsheviks to create a «free region». In autumn of 1919, the Makhnovists created the South Ukrainian Labor Federation and began to build the anarchist society. The underground stage of the development of the movement required the Anarchists to choose new forms of struggle. In 1920–1921 the Anarchists laid their hope for a peasant revolt, the transfer of the Red Army troops to the side of the rebels. In 1921–1928 they believed in attraction of young people, in strike movement, the movement of unemployed. In 1923–1926, the phenomenon of anarchist «Renaissance» manifested itself, but the subsequent crisis in the anarchist movement happened due to the fact that the anarchism used the old ideological dogmas. Analysis of the work of the Anarchists allows us to consider them as a force that greatly influenced the revolutionary events of the first decades of the 20th century. In the struggle against the empire, the Anarchists objectively appeared on one side with the future creators of the Ukrainian statehood. The Makhnovists and Anarchists became

part of the anti-Bolshevik underground, in the structure of which the forces of the Ukrainian national resistance played a significant role.

Key words: Ukraine, revolution, anarchist movement, Anarchists, anarchism-communism, anarchism-individualism, anarcho-syndicalism, illegalism, Bolsheviks, Makhnovists, terror, group, federation, confederation, emigration, labor movement, police, repression, propaganda.

LIST OF PUBLICATIONS

Reflecting main dissertation research results

1. Savchenko V. A. Neofitsialnaia Odessa epokhy nepa (mart 1921 – sentiabr 1929). Moskva : ROSSPEN, 2012. 287 s. *Retsenziia*: Shtakser I. Book Review of Viktor Savchenko's Neofitsial'naia Odessa epokhi NEPa: 1921–1929 // The NEP Era: Soviet Russia 1921–1928. California. Vol. 8(2014). PP. 105–108.
2. Savchenko V. A. Anarkhistskyi rukh v Odesi (1903–1916 rr.). Odesa : Pechatnyi dom, 2014. 308 s. *Retsenziia*: Łaniewski A. Recenzje // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. Warszawa. T. 51. Z. 1(2016). S. 224–231.
3. Savchenko V. A. Diialnist anarkhistskykh orhanizatsii v Ukraini u 1903–1929 rr.: istorychnyi aspekt ta politychna praktyka. Kyiv : NANU, 2017. 444 s. *Retsenzii*: Kotliar Yu. Anarkhizm. Novyi pohliad z pozytsii suchasnosti // Naukovi pratsi Chornomorskoho natsionalnoho universytetu im. Petra Mohyly. Mykolaiv, 2016. Vyp. 270. S. 108–111; Tsviliuk S. Retsenziia // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia, 2016. Vyp. 46. S. 401–402; Lebedenko O. Anarkhistskyi epos stepovoi Ukrainy // Eminak : naukovyi shchokvartalnyk. Mykolaiv. 2017. № 1(17) (sichen-beresen). T. 1. S. 110–115; Posadskyi A. V. Retsenziia na knyhu «Diialnist anarkhistskykh orhanizatsii v Ukraini u 1903–1929 rr.: istorychnyi aspekt ta politychna praktyka» // Almanakh assotsiatsii istorikov Hrazhdanskoi voiny (RF, Arkhanhelsk). 2017. № 3. S. 123–126.

4. Savchenko V. A. Anarkhistskyi rukh na Ukraini u 1905–1907 rr. // Naukovi pratsi z pytan politychnoi istorii. Bilshovyky ta neproletarski partii na etapi burzhuazno-demokratychnoi revoliutsii. Kyiv, 1991. Vyp. 169. S. 137–149.
5. Savchenko V. A. Malovidomi fakty z biohrafii S. Shvartsbarda (do istorii spivrobotnytstva z orhanamy derzhavnoi bezpeky SRSR) // Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. Kyiv, 2009. № 1. S. 120–137.
6. Savchenko V. A. Ukrainska skladova makhnovskoho rukhu // Intelihentsiia i vlada. Seriiia : Istoriiia. Odesa, 2011. № 21. S. 55–62.
7. Savchenko V. A. Anarkhisty Pivdnia Ukrainy 1910–1914 rr.: vid ekonomichnoho teroru do taiemnykh profspilok // Intelihentsiia i vlada. Istoriiia. Odesa, 2011. № 22. S. 48–56.
8. Savchenko V. A. Do prychn kryzy anarkhistskoho rukhu v Ukraini 1908–1909 rr. // Intelihentsiia i vlada. Istoriiia. Odesa, 2012. № 27. S. 54–64.
9. Savchenko V. A. Diialnist anarkhistiv-syndykalistiv sered odeskykh moriakiv (1906–1913 rr.) // Kraieznavstvo. Kyiv, 2013. № 2. S. 174–183.
10. Savchenko V. A. Arierhardni boi revoliutsii: anarkhistska herilia v Odesi (hruden 1906 – hruden 1907) // Naukovyi visnyk Mykolaiivskoho natsionalnoho universytetu im. V. O. Sukhomlynskoho. Vyp. 3(35). Istorychni nauky. Mykolaiv, 2013. S. 106–111.
11. Savchenko V. A. Vynyknennia ta pershi kroky Konfederatsii anarkhistskykh orhanizatsii Ukrainy «Nabat» (lystopad 1918 – berezen 1919) // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Kyiv, 2013. Vyp. 21. S. 384–401.
12. Savchenko V. A. Paryzka shpyhunka iz «Chornoho khresta» (sprava odeskoho anarkhistskoho pidpillia 1933 r.) // Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. Kyiv, 2013. № 1–2. S. 31–51.
13. Savchenko V. A. Anarkhistska orhanizatsiina struktura i anarkhistski komunikatsii v epokhu revoliutsii 1905–1907 rr. // Intelihentsiia i vlada. Seriiia : Istoriiia. Odesa, 2014. № 30. S. 107–119.
14. Savchenko V. A. Represii proty anarkhistiv v USRR u 1921–1924 rr. // Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. Kyiv, 2014. № 2(43). S. 176–197.

15. Savchenko V. A. Odeski anarkhysty i sotsializatsiia vyrobnytstva v 1917–1919 rr. // Kraieznavstvo. Kyiv, 2015. № 1/2(90). S. 69–78.
16. Savchenko V. A. Anarkhysty Moldovy na perelome epokh (1900–1911 hh.) // Studia Universitatis Moldaviae. Istorie. (Kyshynev). 2015. Nr. 4(84). PP. 124–129.
17. Savchenko V. A. Do pytannia vynyknennia anarkhistskoho rukhu v Ukraini // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Kyiv, 2015. Vyp. 24. S. 113–122.
18. Savchenko V. A. Studenty v anarkhistskomu rusi v Ukraini (1905–1928 rr.) // Intelihentsiia i vlada. Seriiia : Istoriiia. Odesa, 2015. № 33. S. 90–106.
19. Savchenko V. Anarchists and the Workers Movement of the First Quarter of the XX-th Century in Ukraine: The Problem // Danubius: Muzeul de istorie Galați. Galați. XXXIV. 2016. PP. 61–69.
20. Savchenko V. A. Rozghrom anarkhistskoho rukhu v radianskii Ukraini (1927–1929 rr.) // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. Kyiv, 2017. № 1. S. 84–96.
21. Savchenko V. A. Repressii protiv anarkhistov v SSSR v 1922–1927 hh. i mezhdunarodnuie kampanii protestov // Akademos. Moldaviae. 2017. Nr. 1. RR. 110–116.
22. Savchenko V. The anarchist movement in Ukraine at the height of NEP (1924–1925) // East/West: Journal of Ukrainian Studies. Edmonton. 2017. T. 4. № 2. PP. 173–186.
23. Savchenko V. A. Anarkhistskyi rukh v Odesi u chasy vyzvolnykh zmahan // Eminak : naukovi shchokvartalnyk. 2017. № 2(18) (kviten-cherven). T. 2. S. 21–25.
24. Savchenko V. A. Emihrantska rosiiskomovna ta ukrainomovna anarkhistska presa 20-kh rr. XX st. // Intelihentsiia i vlada. Seriiia : Istoriiia. Odesa, 2017. № 36. S. 186–199.
25. Savchenko V. A. Federatsiia anarkhistiv-komunistiv «Chornyi prapor» u borotbi za liderstvo v anarkhistskomu rusi v Ukraini (1905–1907 rr.) // Eminak : naukovi shchokvartalnyk. 2017. № 3(19) (lypen-veresen). T. 1. S. 14–18.

Aprobating dissertation materials

26. Savchenko V. A. Makhnovska pivdennoukrainska federatsiia // Materialy IV Vseukr. konferentsii «Rozvytok istorychnoho kraieznavstva». Lutsk, 1993. S. 29–30.
27. Savchenko V. A. Politychnyi proekt makhnovskoho rukhu u 1919 r. // Materialy I Mizhnarod. nauk. konferentsii «Revoliutsii v Ukraini u XX–XXI st.: spivzvuchchia epokh». Odesa : KhNUVS, 2005. S. 152–156.
28. Savchenko V. A., Hontar O. Y. Yevrei v anarkhistskom dvizhenii na Yuhe Ukrainy (1904–1908) // VI Zaporozhskiie yevreiskiie chteniia. Zaporozhie, 2003. S. 35–43.
29. Savchenko V. A. Anarkhisty Ukrainy i intelihentsiia (persha chvert XX st.) // Materialy V Vseukr. nauk. konferentsii «Intelihentsiia i vlada». Ch. 2. Odesa : ONPU, 2009. S. 155–161.
30. Savchenko V. A. Illehalizm v anarkhistskomu rusi Ukrainy (1904–1908 rr.) // Materialy V Mizhnarod. nauk.-prakt. konferentsii «Rol ta mistse OVS u rozbudovi demokratychnoi pravovoi derzhavy». Odesa : ODUVS, 2013. S. 191–193.
31. Savchenko V. A. 1913 rik v istorii anarkhistskoho rukhu v Ukraini: do pytannia pro «znyknennia anarkhistskoi zahrozy» // Materialy IV Mizhnarod. nauk.-prakt. konferentsii «Pivdenna Ukraina: etnohrafichni, movnyi, kulturnyi, relihiinyi vymiry». Odesa : VMV, 2013. S. 305–309.
32. Savchenko V. A. Mizhnarodni aspekty formuvannia anarkhistskoho rukhu v Rosiiskii imperii 1900–1906 rr. // Materialy Mizhnarod. nauk.-prakt. konferentsii «Aktualni pytannia zovnishnoi polityky Ukrainy». Odesa, 2014. S. 48–50.
33. Savchenko V. A. Do pytannia pro vynyshchennia anarkhistskoho pidpillia v Ukraini u 1920-kh rr. // Materialy VI Vseukr. nauk. konferentsii «Intelihentsiia i vlada». Odesa : ONPU, 2014. S. 224–227.
34. Savchenko V. A. Propahanda terorom: terorystychna praktyka anarkhistiv Rosiiskoi imperii // VII Mizhnarod. naukov.-prakt. konferentsiia «Rol ta mistse OVS u rozbudovi demokratychnoi pravovoi derzhavy». Odesa : ODUVS, 2015. S. 111–114.
35. Savchenko V. A. Anarkhisty ta robitnychii rukh pershoi chverti XX st.: do postanovky problemy // Materialy V Mizhnarod. nauk.-prakt. konferentsii «Pivden

- Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry». Odesa : MNU, 2015. S. 293–297.
36. Savchenko V. A. Konfederatsiia anarkhistskykh orhanizatsii Ukrainy «Nabat» i radianska vlada: pochatok borotby (cherven – lypen 1919 r.) // Materialy I Vseukr. nauk. konferentsii «Kochubiiv – Khadzhybei – Odesa». Odesa : ONPU, 2015. S. 119–122.
37. Savchenko V. A. Arkhivni dzherela z istorii anarkhistskoho rukhu v Ukraini pershoi chverti XX st. // Materialy II Mizhnarod. nauk.-prakt. konferentsii Derzh. arkhivu Odeskoi oblasti «Arkhiv – Istoriia – Suchasnist». Odesa : DAOO, 2015. S. 263–267.
38. Savchenko V. A. Inozemni anarkhisty – chleny odeskykh anarkhistskykh hrup (1917–1926 rr.) // Materialy IX Vseukr. nauk. konferentsii «Narodnyi Rukh Ukrainy: mistse v istorii i politytsi». Odesa : Astroprynt, 2016. S. 63–64.
39. Savchenko V. A. Lidery anarkhistskykh hrup Pivdnia Ukrainy v trokh revoliutsiiakh (1905–1917) // VI Mizhnarod. nauk.-prakt. konferentsiia «Pivdenna Ukraina: etnohrafichnyi, movnyi, kulturnyi, relihiinyi vymiry» : zb. statei. Kherson : FOP Hrin D. S., 2017. S. 293–298.
40. Savchenko V. A. Ideia anarkhistskoi «trietiei revoliutsii» i popytki yeie realizatsii v 1918–1921 hh. // Mezhdunarod. nauk.-prakt. konferentsiia «Revoliutsiia 1917 hoda i hrazhdanskaia voia kak opredeliaiushchiie faktory rossiiskoi istorii XX veka» : sb. statiei. Orenburh, RF, 2017. S. 242–245.
41. Savchenko V. A. Rol anarkhistiv v ukrainskii revoliutsii 1917 r. // Materialy V Mizhnarod. nauk. konferentsii «Revoliutsii v Ukraini u XX–XXI st.: spivzvuchchia epokh». Odesa : ODUVS, 2017. S. 150–154.
- Additionally reflecting dissertation research results*
42. Savchenko V. A. Anarkhistski orhanizatsii Ukrainy // Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. T. 1. Kyiv : NANU, 2001. S. 120–121.
43. Savchenko V. A. «Zhertvoprynoshennia revoliutsii» (Marhinalni terorysty – anarkhisty Ukrainy u 1905–1909 rr.) // Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys «I». Lviv, 2002. № 25. S. 119–135.

44. Savchenko V. A. Unichtozheniie oppozitsionnykh partii i politicheskikh orhanizatsii na Odesshchine v 1921–1929 hh. // Odesskii martiroloh. T. 3. Odessa : MFI. 2005. S. 29–82.
45. Savchenko V. A. Makhno. Kharkiv : Folio, 2005. 416 s.
46. Savchenko V. A. Anarkhisty-terroristy v Odesse v 1903–1913 hh. Odessa : Optimum, 2006. 226 s.
47. Savchenko V. A. Anarkhistskaia emihratsiia pervykh diesiatiletii XX veka (1903–1939 hh.) // Pivdennyi zakhid. Odesyaka. Odesa, 2007. Vyp. 4. S. 57–89; 2008. Vyp. 5. S. 255–294.
48. Savchenko V. A. Anarkhistskoie podpolie v Odesse v 20–30-e hh. XX veka // Pivdennyi zakhid. Odesyaka. Odesa, 2009. Vyp. 7. S. 108–135.
49. Savchenko V. A. Pivdenoukrainska trudova federatsiia 1919 r. – zabuta forma ukrainskoi derzhavnosti // Zhyttia i pamiat. Naukova zbirka, prysviachena pamiaty V. I. Shamko. Odesa, 2009. S. 127–139.
50. Savchenko V. A. Z istorii politychnykh represii na Odeshchyni za chasiv radianskoi vlady: vstupna stattia // Reabilitovani istoriieiu. Odeska oblast. Odesa, 2011. Rozdily 1–3. S. 5–71.
51. Savchenko V. A. 100 znamienitykh revoliutsionerov i anarkhistov. Kharkov : Folio, 2010. 510 s. / Perevydannia: Znamienityie anarkhisty i revoliutsioniery. Kharkov : Folio, 2014. 416 s.
52. Savchenko V. A. Anarkhistskoie dvizhenie v Odesse v 1908–1916 hh. // Pivdennyi zakhid. Odesyaka. Odesa, 2010. Vyp. 9. S. 58–71.
53. Savchenko V. A. Anarkhizm v Ukraini (1903–1905 rr.): do prychny poshyrennia rukhu // Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys. Odesa : ODUVS, 2012. № 1. S. 224–226.
54. Savchenko V. A. «Yty okremo, byty razom!»: anarkhisty – bortsy za vstanovlennia bilshovytskoi dyktatury v Odesi (1917–1918 rr.) // Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu. Odesa, 2012. № 9(161). S. 22–31.

55. Savchenko V. A. Makhaievskii «Soiuz nieprimirimykh» i sozdaniie pervoi anarkhistskoi hruppy v Odesse (1903–1904 hh.) // Pivdennyi zakhid. Odesyka. Odesa, 2013. Vyp. 15. S. 43–65.
56. Savchenko V. A. «Makhnovshchina posle Makhno»: makhnovskoie dvizhieniie posle vynuzhdiennoi emihratsii N. Makhno iz Ukrainy // Krestianskii front 1918–1922 hh. : sb. statiei. Moskva : Airo-XXI, 2013. S. 237–253.
57. Savchenko V. A. «Dieti Mirovoi» i «batki Hrazhdanskoi»: fenomen anarkhopovstanchieskikh atamanov Ukrainy (1917–1921 hh.) // Ot «hermanskoi» k Hrazhdanskoi: stanovlieniie korpusa narodnykh vozhakov russkoi smuty : sb. statiei. Moskva : Airo-XXI, 2014. S. 363–378.
58. Savchenko V. A. Krymska stratehiia anarkho-makhnovskoho rukhu (1920 r.) // Krym vid antychnosti do sohodennia: Istorychni studii : zb. statei. / Red. kol. : Smolii V. (vidp. red.). Kyiv, 2014. S. 400–409.
59. Savchenko V. A. Ideia kozatskoi voli v propahandystskiy i orhanizatsiinii diialnosti anarkhistiv v ukrainskomu seli // Chornomorska mynuvshyna. Odesa, Vyp. 10. 2015. S. 35–45.
60. Savchenko V. A. Sudby odesskikh anarkhistov (1930-e hh.) // Pivdennyi zakhid. Odesyka. Odesa, 2015. Vyp. 19. S. 176–212.
61. Savchenko V. A. Anarkho-makhnovskiie atamany miatezhnoho Donbassa v 1920–1922 hh. // «Atamanshchina» i «partizanshchina» v Hrazhdanskoi voine: ideolohiia, voiennoie uchastiie, kadry : sb. statiei. Moskva : Airo-XXI, 2015. S. 420–439.
62. Savchenko V., Dubovik A. Batka Savon // Almanakh Assotsiatsii issliedovatieliei hrazhdanskoi voiny v Rossii. Arkhanhelsk : SAFU. Vyp. 2. 2015. S. 163–165.
63. Savchenko V. A. Konfederatsiia anarkhistskykh orhanizatsii Ukrainy «Nabat» u «deniinskomu pidpilli» ta povstanskomu rusi na Pivdni ta Skhodi Ukrainy (serpen 1910 – sichen 1920 r.) // Pivdennyi zakhid. Odesyka. Odesa, 2016. Vyp. 20. S. 157–179.
64. Savchenko V. A. Retsenziia na antolohiiu «Anarkhizm: pro et contra» // Pivdennyi zakhid. Odesyka. 2016. № 21. S. 264–266.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ЗМІСТ	31
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	33
ВСТУП	35
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	43
1.1. Аналіз історіографії.....	43
1.2. Характеристика та класифікація джерел.....	65
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	79
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА АНАРХІСТСЬКИХ УГРУПОВАНЬ У 1903–1917 рр.	91
2.1. Виникнення анархістських груп.....	91
2.2. Діяльність анархістських осередків у роки революції 1905–1907 рр.	106
2.3. Анархістський рух в Україні в умовах згасання революції та посилення реакції (1907–1913 рр.).....	146
2.4. Анархістські організації в Україні напередодні та в часи I світової війни (1914 – березень 1917 р.).....	176
РОЗДІЛ 3. АНАРХІСТСЬКИЙ РУХ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 рр.)	188

3.1. Розгортання анархістського руху в ході революційних перетворень (березень 1917 – квітень 1918 р.).....	188
3.2. Боротьба анархістів проти гетьманського режиму, інтервентів, білогвардійців (травень – березень 1919 р.).....	218
3.3. Махновщина та анархістські структури: протидія «червоній» та «білій» диктатурам (лютий – грудень 1919 р.).....	243
3.4. Діяльність анархістських та махновських формувань у січні – листопаді 1920 р.	279

РОЗДІЛ 4. АНАРХІСТСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ ПІДПІЛЛЯ ТА БОРОТЬБИ ПРОТИ ДЕРЖАВИ «ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРІАТУ»: ВИЖИВАННЯ, СПРОБИ ВІДРОДЖЕННЯ, ЛІКВІДАЦІЯ (1920–1929 рр.).....

4.1. Зміни в анархістських структурах (листопад 1920–1922 рр.).....	303
4.2. Махновщина в листопаді 1920 – січні 1922 р., махновське підпілля в УСРР та діяльність анархо-махновської еміграції в Західній Європі протягом 20-х рр. ХХ ст.	323
4.3. Відродження анархістських груп в УСРР (1923–1926 рр.).....	339
4.4. Ліквідація анархістського руху в УСРР (1927–1929 рр.).....	361

ВИСНОВКИ.....

379

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....

386

ДОДАТКИ.....

548

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б)	–	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВРР	–	Військова революційна рада
ВФА	–	Всеросійська федерація анархістів
ВФАК	–	Всеросійська федерація анархістів-комуністів
ГЖУ	–	Головне жандармське управління
ГСА	–	Гуляйпільський союз анархістів
ДПУ	–	Державне політичне управління
КАОУ «Набат»	–	Конфедерація анархістських організацій України «Набат»
КНС	–	Комітет незаможних селян
ОВ	–	Особливий відділ
ПСР	–	Партія соціалістів-революціонерів
РКП(б)	–	Російська комуністична партія (більшовиків)
РТПіТ	–	Російське товариство пароплавства і торгівлі
РРФСР	–	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП	–	Російська соціал-демократична робітничка партія
РФ	–	Російська Федерація
РПАУ(м)	–	Революційна повстанська армія України (махновців)
РСЧА	–	Робітничо-селянська Червона армія
УНР	–	Українська Народна Республіка

УСРР	–	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФЗК	–	Фабрично-заводський комітет
ЦК	–	Центральний комітет
ЧК	–	Надзвичайна комісія
ЧФ	–	Чорноморський флот

ВСТУП

Актуальність теми. Розбудова ефективного механізму взаємовідносин державного апарату та суспільства неможлива без аналізу та врахування досвіду формування впливових суспільно-політичних рухів, їхньої прогнозованої діяльності. Представники сучасного анархізму проголошують активну участь громадян у самоврядуванні, децентралізацію, залежність чиновників і суддів від громад, що відповідає духу більшості демократичних конституцій. Доки існує державна модель організації суспільства, анархізм буде залишатися суб'єктом суспільно-політичного життя, зберігатиме свою актуальність. У переломний момент історії України формування та самоорганізація громадянського суспільства виявились у вигляді «прямої дії» – в епопеї Євромайдану, волонтерському русі, участі народу в процесах реформування в державі. Вивчення історії анархізму дає змогу краще усвідомити можливі альтернативні шляхи суспільного будівництва, ступінь життєздатності та впливу анархістських ідей, перспективи анархістського руху.

Нині, коли відзначається 100-річчя Лютневої революції, що змінила хід історії ХХ ст., 100-річчя Української революції, суспільство вимагає від науковців чіткого аналізу доленосних подій. У зв'язку з цим ліворадикальний рух становить особливий інтерес для дослідження, бо саме ліві партії зіграли вирішальну роль у революційних подіях того часу. Без глибокого й усебічного вивчення еволюції анархізму неможливо до кінця зрозуміти й осмислити історію революційного руху першої чверті ХХ ст., загальні процеси, що відбувалися в Україні. Учені досягли помітних успіхів у висвітленні сутності й специфіки революційних рухів, однак при цьому нерідко намагаються замовчати або подати в спрощеному тлумаченні «незручні теми». Безпосередньо це стосується оцінки феномену анархізму. Він розглядався як «маргінальне» вчення зі статичним змістом і незмінним набором елементів, але його потенційні інтерпретаційні можливості свідчать про незавершеність репрезентацій.

Наукова актуальність означеної проблеми обумовлюється й тим фактором, що в науковій літературі відсутні узагальнюючі й усебічні характеристики генези анархістського руху в Україні, як і не було поціновано його з огляду на сьогоднішній день. Дискусійними залишаються й аспекти стосовно соціального підґрунтя явища.

Ідеї анархізму вплинули на соціальну історію та культуру більшості країн світу, сформували низку концепцій, рухів, субкультур, актуалізувавши питання громадського самоврядування. Водночас терористична практика анархістів кінця XIX – першої чверті XX ст. поставила доцільність їхніх ідеалів під сумнів. Дослідження теми спонукає до пошуків адекватних заходів запобігання можливому поширенню лівого екстремізму та тероризму.

Отже, тема, яку обрано для дослідження, має наукове, практичне та суспільно-політичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках теми науково-дослідної роботи відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління» (номер державної реєстрації 0113U 007386).

Об'єктом вивчення є суспільно-політичний анархістський рух.

Предметом висвітлення постає політична практика, механізми функціонування та комунікацій, організаційна еволюція цього руху.

Хронологічні межі. Поява в Східній Європі анархізму (як ідеології) й анархістського руху (як масового суспільно-політичного явища) хронологічно не співпадають. Власне, його ідеї проникли в Україну в середині XIX ст., однак рух постав із початком загального революційного піднесення в Східній Європі на світанку XX ст. 1903 р. визначено нижньою хронологічною межею, бо саме тоді анархістський рух уперше проявився як складова частина робітничого та селянського супротиву владі. Верхню межу існування цього руху обмежено

1929 р., оскільки саме тоді в УСРР відбувся розгром організаційно оформлених структур анархістів.

Територіальні рамки дослідження. Анархістський рух набув поширення на всіх українських землях у складі: Російської (1903–1917 рр.) та Австро-Угорської (1903–1918 рр.) імперій, УНР (1917–1918, 1919, 1920 рр.), Української держави (1918 р.), теренів під окупацією французьких збройних сил, «Збройних сил Півдня Росії», армії генерала П. М. Врангеля (1918–1920 рр.), УСРР (1918–1929 рр.). Особливу увагу приділено вітчизняним регіонам, де це явище набуло масовості – Південній і Лівобережній Україні.

Метою дослідження є комплексний, усебічний аналіз політичної практики анархістського руху, його організаційних форм і механізмів функціонування в рамках суспільно-політичних трансформацій в Україні першої третини ХХ ст.

Задля її досягнення передбачається вирішення таких **дослідницьких завдань:**

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в історіографії, проаналізувати потенціал джерельної бази теми, охарактеризувати ступінь її репрезентативності й інформаційної достатності, окреслити методологічні засади дослідження;
- розглянути витоки та процес зародження, етапи розвитку та згасання анархістського руху;
- розкрити принципи формування та механізми функціонування анархістських структур, джерела їх фінансування;
- висвітлити організаційні форми діяльності й тактику опору анархістів, цілі й завдання їхнього терору;
- виявити основні центри анархістського руху, особливості його координації та регіональних комунікацій, соціальний склад, а також географію поширення та чисельність профільних організацій;
- визначити об'єкти пропагандистської діяльності, дати оцінку реальній силі та впливу, які мали анархісти в суспільних процесах;

– показати роль анархістів (їхніх конфедерацій, федерацій, асоціацій) у профспілковому, робітничому та селянському, в опозиційному та повстанському рухах в УСРР в 1920-х рр., в Українській революції та визвольних змаганнях, з'ясувати особливості їхніх відносин із більшовиками та радянською владою, спроби махновців створити анархістське суспільство у «вільному районі»;

– визначити місце махновського руху, Конфедерації анархістських організацій України «Набат», течій анархізму (іллегалізму, «стихийного анархізму», махаєвщини, махновщини) у системі анархістського руху, можливість анархістської альтернативи в процесах першої третини ХХ ст.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

уперше:

– на основі критичного аналізу здобутків історіографії, нововиявлених архівних джерел здійснено комплексне дослідження феномену й еволюції анархістського руху в Україні від зародження до згасання, що дозволило поглянути на нього як на цілісне суспільно-політичне явище. З урахуванням новітніх оцінок і підходів обґрунтовано методологію дослідження, визначено зміст понять «анархізм», «анархістський рух», «махновський рух», «анархістська течія», «анархістська федерація», «іллегалізм», «дикі» анархістські групи, «Конфедерація анархістських організацій України «Набат», «прямі дії», що є ключовими для вивчення порушеної в дисертації проблематики;

– проаналізовано рівень наукових знань (на сьогодні) з проблеми анархізму в Україні, встановлено, що джерельна база, яку було використано в дослідженні, є репрезентативною, достовірною, дозволяє розкрити означену тему, вирішити поставлені завдання;

– висвітлено форми політичної практики, методи агітаційно-пропагандистської й організаційної роботи анархістських структур в Україні, роль місцевих осередків у процесах трансформації суспільства в першій третині ХХ ст.;

– досліджено соціальну базу анархістського руху протягом усього часу існування, наголошено, що його головні репрезентанти намагалися підняти

широкі верстви населення (робітників, селян, безробітних) на «прямі дії» проти буржуазної системи правління, білогвардійської та радянської диктатур;

- розглянуто генезу анархізму в Україні, зовнішні та внутрішні причини, що впливали на зміни в цьому русі, на його піднесення й занепад;

дістали подальшого розвитку твердження про те, що:

- анархістський рух посів чільне місце в політичному розмаїтті першої чверті ХХ ст. в Україні, відтворюючи еволюційні тенденції світового анархістського руху;

- особлива роль руху анархістів у соціально-політичних процесах пов'язана з його метою радикальної зміни соціально-політичної, економічної, культурної парадигм світової цивілізації. Українські учасники доповнювали світовий анархізм новими формами у вигляді махаєвського та махновського рухів, «єдиного анархізму», «радянського анархізму» та ін.;

з'ясовано, що:

- упродовж 1905–1914 рр. великі українські міста – Одеса та Катеринослав (згодом Одеса та Харків) – стали центрами анархістського руху в Східній Європі;

- групи анархістів упродовж 1906–1909 та 1917–1921 рр. змогли привернути на свій бік частину робітників та безробітних великих міст Сходу й Півдня України, радикальну частину селянства Півдня та Центру України;

встановлено, що:

- рух анархістів не був хаотичним, він мав центри впливу (закордонні групи та редакції анархістських газет), «професійних» революціонерів, які виконували функції центрів, зв'язкових, комунікаторів, а з 1906 р. – федерації, асоціації та конфедерації;

- запропоновано нові хронологічні межі існування анархістського руху в Україні: середина 1903 – кінець 1929 р.;

- масовість руху створювали не члени анархістських «ініціативних груп», а армія співчувальників, які тимчасово та ситуативно підтримували анархістські «прямі дії» (учасники страйку в Одесі наприкінці 1906 р. –

3 тис. робітників; махновські повстанці та селяни, які підтримували махновців восени 1919 р. – приблизно 100 тис. осіб);

доведено, що:

– анархістський рух в Україні мав на меті «анархістський експеримент»: негайне будівництво нового суспільства разом із повною руйнацією старої суспільно-політичної системи. Для проведення радикальних змін анархісти намагалися підняти широкі маси до рівня «творців нової епохи», яка буде будуватися на засадах самоорганізації, самоконтролю, самоврядування, взаємодопомоги;

– «анархістський експеримент» планувалося здійснити за допомогою фізичного і психологічного насильства, використовуючи індивідуальний, масовий, економічний терор, «ліквідацію класів». Терор розглядався і як універсальна зброя – із «пропагандистською» метою для самопрезентації руху та роздмухування радикальних настроїв, для залучення коштів на проведення революційних акцій;

– реконструйовано форми та методи діяльності анархістів серед мас із соціалізації виробництва, залучення робітників до «прямих дій» та «прямої демократії».

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал дисертації та узагальнення, сформульовані у висновках, може бути застосовано як у теоретичній, так і в практичній сферах. Зокрема, для підготовки синтетичних узагальнюючих праць з історії соціально-політичних рухів, Української революції та визвольних змагань 1917–1921 рр. Матеріали дисертаційного дослідження можна використовувати під час читання курсів з новітньої історії України, політології, соціології у вищих навчальних закладах для студентів-істориків і правознавців. Дисертація має також краєзнавчий характер, а тому може допомогти у вивченні досвіду формування та діяльності анархістських організацій на місцевому рівні.

Особистий внесок здобувача. Усі результати, наведені в підсумкових частинах дисертації, отримано самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження та його висновки обговорювалися на низці наукових конференцій і читань різного рівня: у формі виступів та доповідей на 20 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, на симпозиумі та науково-практичних семінарах, трьох конференціях за кордоном (Польща, Молдова). Загальну концепцію дослідження автором відображено в доповідях на Українсько-російському науково-методичному симпозиумі «Историко-культурное наследие человечества» (Одеса, 1992 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний тероризм: філософія, ідеологія і форми прояву» (Житомир, 2004 р.), I Міжнародній науковій конференції «Революції в Україні у ХХ–ХХІ ст.: співзвуччя епох» (Одеса, 2005 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» (Одеса, 2013 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» (Одеса, 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання зовнішньої політики України» (Одеса, 2014 р.), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» (Одеса, 2015 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Архів – Історія – Сучасність» (Одеса, 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Україна: становлення незалежності» (Одеса, 1993 р.), IV Всеукраїнській конференції «Розвиток історичного краєзнавства» (Луцьк, 1993 р.), V Всеукраїнській науковій конференції «Інтелігенція і влада» (Одеса, 2009 р.), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «СНД: від тоталітаризму до демократії» (Одеса, 2012 р.), VI Всеукраїнській науковій конференції «Інтелігенція і влада» (Одеса, 2014 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» (Одеса, 2015 р.), I Всеукраїнській науковій конференції «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса» (Одеса, 2015 р.), VI Conferinței Științifice Internaționale Raptul «Basarabiei, Nordului Bucovinei și tinutului herta 28 iunie 1940 (Chișinău, Moldova, 2015), Всеукраїнській науковій конференції «Народний Рух України: місце в історії і політиці» (Одеса,

2016 p.), Conferinței Științifice Internaționale Raptul «Acoperire în mass-media Stalin – represiunea comunistă și impactul social» (Chișinău, Moldova. 2016), Konferencja naukowa «Z dzieje anarchizmu» (Szczecin, Polska. 2016), Міжнародній науково-практичній конференції «Революция 1917 года и гражданская война как определяющие факторы российской истории XX века» (Оренбург, Російська Федерація, 2017 p.), Міжнародній науково-практичній конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» (Одеса, 2017 p.), VI Всеукраїнській науковій конференції «Революції в Україні у XX–XXI ст.: співзвуччя епох» (Одеса, 2017 p.).

Публікації. За результатами роботи над темою опубліковано 3 монографії та 44 статті у наукових часописах і наукових збірках (7 – у закордонних), з яких 22 – у фахових; 22 – у наукових нефахових виданнях.

Структура дисертації відповідає поставленій меті та виконанню основних завдань дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, у якому міститься 2 030 найменувань, і додатків. Обсяг основного тексту становить 385 сторінок, загальний обсяг дисертації – 564 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз історіографії

Беручи за основу методологічні орієнтири, специфіку вивчення революційних рухів, в історіографії анархістського руху в Україні першої третини ХХ ст. виокремимо такі основні періоди. *Перший* – початок ХХ ст., який збігається в часі з поширенням анархізму в Російській імперії та завершується революційними подіями 1917 р. *Другий* – перехідний, який закінчився на початку 1930-х рр. з остаточним затвердженням тоталітарної диктатури та ліквідацією структур анархістського опору. *Третій* – початок 1930-х – кінець 1980-х рр., коли ідейно-тематичне, змістовне наповнення наукових праць залежало від марксистсько-ленінських догм, політичної доцільності. *Четвертий* – час сучасної історіографії, що розпочався в роки руйнації СРСР і позначився глобалізацією історичного знання, становленням нових підходів до осмислення історичних процесів.

Перші спроби концептуального осягнення феномену анархізму на теренах Російської імперії було зроблено ще на початку становлення анархістського руху, на етапі його боротьби проти царату. Історіографами стали самі анархісти; історичні праці перепліталися зі спогадами, були публіцистичними, грішили фрагментарністю й безсистемністю, автори плутали дати, замовчували з «конспіративною» метою імена та події. У 1907 р. в анархістському виданні «Буревестник» з'явився «Очерк анархического движения в Екатеринославе за полтора года (июль 1905 – декабрь 1906 гг.)» як спроба проаналізувати формування «Катеринославської федерації анархістів», що була одним із головних осередків анархістського руху в імперії [1377]. У 1908 р. вийшла в Парижі біографічна брошура «Феодосий Зубарь», у якій розглядалася діяльність одного з лідерів анархістів Катеринослава [1479]. Через рік саме там було видано «Альманах. Сборник по истории анархического движения в России» (за

редакцією анархістського лідера М. І. Музіля (Рогдаєва), у якому було зібрано спогади та статті з історії руху («Очерк анархического движения в Житомире за 1904–1907 гг.» та ін.) [1379].

Першою «системною» роботою з історії анархізму варто назвати статтю соціал-демократа Б. І. Горєва (згодом на її підставі було написано брошуру «Анархисты, максималисты и махаевцы»), яка розглядала процес виникнення анархістського руху, «південного» анархізму, географію його поширення (уперше вказано «столиці» – центри анархізму в імперії – Одесу та Катеринослав), соціальний склад, участь анархістів у робітничих страйках. Автор статті дійшов висновку, який ігнорували історики, про взаємозв'язки анархістських груп у різних частинах імперії, існування таємних центрів руху та роль анархістських «професійних» революціонерів у їх організації. Б. І. Горєв вважав, що Східна Європа була сприятливими теренами для розвитку анархізму, бо «пролетарська свідомість», робітничий та профспілковий рухи перебували в «примітивній формі». Водночас він як симпатик РСДРП дав анархістам «маргінальну», «кримінальну» оцінку як ворогам організованого робітничого руху [1590].

Спробу проаналізувати теоретичні передумови анархізму в Східній Європі зробили польський соціаліст Л. С. Кульчицький та М. Г. Березін [1709; 1537]. Ідеологи різних партійних угруповань писали про анархістів, вважаючи їх конкурентами в боротьбі за вплив на робітничий клас. Ще в 1895 р. Г. В. Плеханов у творі «Анархізм і соціалізм» уперше сформулював позицію РСДРП стосовно анархістського руху, розкритикувавши його за еклектичність учення, суперечливість, регресивність, низький рівень політичної свідомості, додавши: «Анархісти служать справі реакції; в ім'я моралі вони схвалюють аморальні дії» [1391, с. 129].

У 1901 р. В. І. Ленін у роботі «Анархізм і соціалізм» вказав: «Анархізм – породження відчаю. Психологія вибитого з рівноваги інтелігента або босяка, а не пролетаря» [1304, с. 378]. У статті «Соціалізм й анархізм» (1905 р.) В. І. Ленін твердив, що анархісти відвертають робітників від політики буржуазної держави, яку вони можуть використати собі на користь, вносять дезорганізацію в

революційний рух [1305]. У праці «Держава й революція» (1917 р.), критикуючи анархістські теорії, він вказував на неможливість відмирання держави «із сьогодні на завтра» [1306]. Вважаючи анархізм шкідливим для розвитку організованого робітничого руху, він надовго визначив (присвятивши його критиці, прямо чи опосередковано, приблизно 120 статей) характеристику його соціальної бази, заявивши, що анархіст – це «скажений від жахів капіталізму дрібний буржуа».

У 1906 р. Й. В. Сталін у роботі «Анархізм або соціалізм?» зазначив, що анархісти є «справжніми ворогами соціалізму... а зі справжніми ворогами потрібно вести справжню війну» [1457, с. 294].

Після захоплення влади більшовиками історичні дослідження поступилися місцем ідеологічній боротьбі проти конкурентів [1951–1953]. Ідеологи партії більшовиків (Л. Д. Троцький, М. І. Бухарін, К. Б. Радек та ін.) у своїх працях, що виконували пропагандистську функцію, повторювали критику В. І. Леніна, характеризуючи анархістський рух як «контрреволюційний», обґрунтовуючи необхідність репресій по відношенню до нього з боку радянської влади. Книга відомого більшовицького функціонера Я. А. Яковлева (Епштейна) вказувала на «контрреволюційність», регресивність, руйнівну силу анархістського руху. Вона стала не лише першою спробою більшовицького осмислення історії анархізму в Східній Європі, але й ідеологічною зброєю. Тенденційно підібрані історичні факти було використано для того, щоб показати ідейне банкрутство анархізму. Махновський рух висвітлювався як вороже породження українського села, що, втрапивши зв'язок із містом, опинилося під впливом куркуля. Історію анархізму «як активного фактора революції й контрреволюції» автор розглядав тільки з весни 1918 р. – від часу, коли анархістський рух став поступатися більшовицькому тискові [1952]. В одній із перших робіт, присвячених критиці махновського руху, під назвою «Махно и махновщина» автор М. Ю. Равич-Черкаський підкреслив стихійний характер руху, вказавши на його «бандитизм» і «ворожість» [1770–1771].

Інший більшовицький діяч Б. М. Ельцин у рецензії на книгу з історії анархістського руху Я. А. Яковлева почав таврувати анархістів уже як «агентів

буржуазії», «ідеологів дрібнобуржуазної стихії», котрі не мали «власних гасел та конкретних програмних цілей» [1945, с. 186–187].

Брошура В. В. Руднева, у якій махновщина розглядалася як «ширма для куркульського руху», не додала до вивчення анархізму та махновського повстанства нічого нового. Автор використовував відверті домисли, недостовірні факти, звинувачував махновців в антисемітизмі, погромах, «спланованому вбивстві робітників» [1785].

Праця ще одного партійного діяча Д. З. Лебеда критикувала все українське селянство як контрреволюційну спільноту, ворожу диктатурі пролетаріату, розглядала махновців як «знаряддя куркулів», прояв загальної боротьби «куркульського села» проти «пролетарського міста». Водночас Д. З. Лебідь вважав, що Конфедерація анархістських організацій України «Набат» (КАОУ «Набат») експортувала ідеї з Росії до України, що не відповідало дійсності, бо переважна більшість «набатівців» народилася в Україні, значна частина – реемігранти зі США) [1715–1718].

С. І. Черномордик твердив про дрібнобуржуазний характер махновського феномену, визначаючи керівну роль анархістів серед махновських повстанців, вважаючи цей фактор ще одним доказом «контрреволюційності» [1920].

Праця М. І. Кубаніна в радянській історіографії стала першим і останнім науковим аналізом махновщини, зробленим на широкій архівній базі та статистичних дослідженнях. Автор наголошував не на анархістському, а на стихійному характері повстанства під проводом Н. І. Махна та частково (до початку 1920 р.) «виправдовував» махновський рух, розглядаючи його як загальноселянський. У роботі вперше вказано на те, що перехід Н. І. Махна до ворожого більшовикам табору мав «зовнішні» причини: недолугу земельну політику, продрозкладку, що налаштували українське село, навіть незаможне селянство, проти влади. М. І. Кубанін розглядав махновщину як постійну зміну етапів, «політичного обличчя», як рух від революції до реакції, від «бідняцько-селянського бунту проти буржуазно-поміщицької реакції» до «куркульської контрреволюції». Науковець вказував на невиразність національного забарвлення,

анархістськість махновщини, соціальною основою якої він вважав середняків, які на Півдні України були більш заможними, ніж середняки інших регіонів. Вказавши на те, що в 1919 р. за Н. І. Махном пішло все селянство, автор згадував, що незаможні селяни мігрували до міст або підпадали під вплив куркулів, а село репрезентували середняки та заможні жителі [1703–1705].

Дослідниця історіографії повстанства Т. І. Мармазова підкреслювала, що ідею М. І. Кубаніна про етапне існування руху, поступове звуження його соціальної бази було підхоплено радянськими істориками – вона розроблялася до початку 1990-х рр. [2009]. Д. І. Ерде намагався відкрити реальні факти формування ідейно-політичних поглядів гуляйпільських повстанців, що склалися під впливом світових анархістських ідей [1947].

Радянські історики були неспроможні об'єднати «куркульську сутність» махновського руху з анархістськими гаслами «комунізації», створенням комун та боротьбою проти приватної власності, тому від наукового аналізу махновського руху вони переходили до пропагандистських кліше. У другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. історія анархізму стала об'єктом уваги кількох авторів, які продовжили традицію політичної фальсифікації. В. М. Залежський, Б. І. Горєв розглядали анархістський рух у Східній Європі з 1860-х рр., вважаючи його дрібнобуржуазним. Б. І. Горєв намагався підтвердити його маргінальність, запевняючи, що анархізм підтримували тільки декласовані елементи суспільства. Праця В. М. Залежського аналізувала розвиток анархізму, але вузькість джерельної бази, стислий обсяг, разом з упередженим ставленням до проблеми унеможлилювали об'єктивне висвітлення теми [1612; 1592].

У своїх книгах, присвячених історії профспілкового руху, Г. Панкратова, В. Ягов, Б. Колесніков намагалися дати характеристику анархо-синдикалізму, навести приклади діяльності анархістів-синдикалістів як Західної, так і Східної Європи, щоб звинуватити їх у зраді інтересів робітничого класу [1756–1757; 1654; 1949]. Уваги заслуговує брошура Л. Сиркіна, котрий висвітлював махаєвський рух як початковий етап зародження руху анархістів у Російській імперії. Від часу

видання вона залишається єдиною спробою наукового аналізу «махаєвщини» [1896–1897].

Окрему групу становлять твори так званих ренегатів-анархістів, яких було арештовано, після чого вони змушені були писати під диктовку каральних органів. Ці книги, скоріше, є спогадами, їм бракує історичного аналізу. Колишній «набатівець» І. Я. Теппер у книзі, яку було написано «на замовлення» для критики махновщини, торкнувся й діяльності КАОУ «Набат». Він був вимушений зробити висновки, які диктувалися владою, про те, що Конфедерація «теоретизувала прагнення куркулів», об'єднуючи буржуазну ідеологію куркуля з анархістською ідеологією «міського дрібнобуржуазного інтелігента», що селянський рух був підготовлений для визнання анархізму у формі махновського повстанства. Він запевняв читачів, що повстанство сприйняло анархістську ідеологію, стало її носієм, водночас вказавши на те, що діяльність гуляйпільських анархістів мала велике значення в проведенні експериментів із розбудови анархістського суспільства, стала «явищем не тільки української дійсності». Автор поділив історію махновського руху на два періоди: революційний (1918–1919 рр.), коли йшла війна проти поміщиків та окупантів, та реакційний (1920–1921 рр.), коли рух став «обслуговувати інтереси куркуля та середняка» [1901].

Закордонну історіографію представляє книга анархістського діяча А. Гореліка. Автор віддавав належне героїчним постатям анархізму, вказуючи, що причиною програшу руху стало ренегатство та співпраця частини його учасників із більшовицькою партією, неспроможність очолити протести робітничого класу. Автор не вважав махновський рух анархістським, а тільки таким, у якому діяли окремі анархісти [1584–1585]. Книга А. Гореліка, А. Комова, Воліна (В. М. Ейхенбаума) «Гонения на анархизм в Советской России» здійснила короткий огляд історії анархізму періоду революції та громадянської війни, утисків анархістів радянським урядом. Праця містить цінні біографічні дані анархістських активістів [1586].

Іншої думки про природу махновського руху дотримувався один із його лідерів П. А. Аршинов у книзі «История махновского движения», яку було видано

в Берліні 1923 р. Ця праця стала основним твором махновської апологетики в історіографії. Н. І. Махно вважав її важливою зброєю не тільки для міжнародного визнання анархістського руху, але й для внутрішнього вжитку, яка може спонукати до спротиву владі нові загони «махновців» в СРСР. Автор запропонував альтернативну більшовицькій концепцію історії махновщини, нові документальні матеріали, прагнув показати моральну перемогу махновського руху та народну його підтримку. Презентуючи махновщину як революційний масовий селянський рух, виступ найбільш бідніших верств українського селянства, П. А. Аршинов твердив, що він був спрямований на реалізацію анархістського ідеалу, виступав «анархістським за своєю сутністю». Автор показав, що Н. І. Махно, гуляйпільська група анархістів та КАОУ «Набат» стали ідеологічним ядром руху [1526].

Апологетичну традицію в дослідженні історії анархістського руху було продовжено в працях Г. П. Максимова. У книзі «The Guillotine at Work» він здійснив аналіз проблеми виживання анархістів в умовах більшовицького режиму, показав переслідування їх як один з елементів загального процесу знищення будь-якої вільної думки в СРСР [1968]. У статті «Syndicalists in the Russian Revolution» Г. П. Максимов спромігся дати опис діяльності анархістів-синдикалістів у радянських республіках [1969].

Книга В. М. Ейхенбаума (Воліна) «Неизвестная революция» (вийшла в 1947 р. французькою мовою) розглядала махновський рух як прагнення мас до самоорганізації та самодіяльності. Автор твердив, що цей рух не був до кінця вираженим анархістським. Але самі ж анархісти (Н. І. Махно, «набатівці», гуляйпільські анархісти) взяли на себе завдання його ідейного керівництва. Волін пропонував власну концепцію об'єднання руху, прикладом якої він вважав діяльність КАОУ «Набат» [1563]. Джерельна база досліджень західної історіографії того часу складалася з мемуарів, анархістських та махновських брошур, публікацій у пресі. Архіви СРСР для авторів були недоступні, це викликало певний брак фактологічного матеріалу. Характеризуючи післяреволюційний етап розвитку історіографії з питань анархістського та

махновського рухів, треба зазначити недоліки, що впливали з апологетики та політичної доцільності, які були притаманні як радянській, так і емігрантській історіографії цього етапу.

У 1930-х – 1950-х рр. радянські історики позбувалися прав на слово та пам'ять, підтримували усталені, виключно негативні стереотипи та міфи, відкидаючи фактичний матеріал та здоровий глузд. Політична ангажованість деформувала дослідницьку діяльність, призводила до фальсифікації історичного процесу, догматичного повторення офіційних оцінок. Історики штучно применшували роль анархістів у революційних подіях та чисельність їхніх груп. Грунтуючись на постулатах сталінських робіт, вони мали змогу розглядати анархізм тільки в процесі боротьби з ним більшовиків – як «ворожу робітничому класу партію», закриваючи очі на те, що цей рух ніколи не структурував саму партію. «Короткий курс історії ВКП(б)» дав анархізму жорстко негативну класову оцінку, визначаючи його як шкідливу, маргінальну, дрібнобуржуазну політичну течію, що не змогла захопити маси та не заслуговує на самостійне дослідження.

Книга більшовицького ідеолога Є. М. Ярославського називала анархістів «дезорганізаторами сил революції, агентурою буржуазії в робітничому русі», «реформістами», фальсифікувала їхню соціальну базу, заявляючи, що вони проводили свою роботу «серед дрібної зубожілої буржуазії», «серед дрібнобуржуазної інтелігенції». Автор намагався довести, що «анархістський рух 1905–1907 рр. не дав Росії жодного великого діяча революції, не «запліднив» революцію жодною цінною думкою. В анархістському русі не можна виокремити жодного факту, який би мав позитивне й вирішальне значення для розвитку революції», а за часів царату він був вигідним самодержавству [1956]. Виключно негативні оцінки махновському руху давалися в статті Л. Нікуліна, у якій відверто спотворювалися факти [1747].

До дослідження історії анархізму радянські науковці повернулися лише після XX з'їзду КПРС. Незважаючи на розвінчання «культу особистості», вони не вилікувались від ідеологічних схем і догм, притаманних марксистській школі.

Виконуючи політичне замовлення, відмовившись від наукового аналізу, вони продовжували «обґрунтовувати» другорядність, маргінальність анархізму.

Узагальнюючою працею з історії анархізму радянського періоду стала книга В. В. Коміна «Анархизм в России», у якій автор намагався простежити історію розвитку, практичну діяльність, стратегію та тактику анархістів, водночас вказуючи на повну неспроможність їхньої теорії. Суттєвим недоліком роботи було те, що вона ґрунтувалася на вузькому колі анархістської періодики та цитат «класиків марксизму-ленінізму». В. В. Комін зазначав (не наводячи архівних посилань), що архівні документи про діяльність анархістів після революції 1905–1907 рр. і аж до 1917 р. «настільки мізерні, що лише підтверджують думку про тривалий, затяжний, багаторічний сон російських анархістів» [1656]. Але існують тисячі архівних справ, що висвітлюють їхню діяльність після першої революції в імперії. Часом зародженням анархістського руху у Східній Європі автор вважав 1900 р. (1900–1903 рр. він назвав «закордонно-літературним періодом», а його розквітом – січень 1905 – червень 1906 р. Але факти вказують на посилення анархізму саме з червня 1906 р.). Подив викликають рамки періоду «порази й розпаду» анархістського руху, які визначив автор – від кінця 1906 до 1908 р. В. В. Комін твердив, що після 1908 р. можна констатувати «багаторічний сон російських анархістів», а протягом 1908–1916 рр. «дуже складно» «сказати що-небудь про російських анархістів» [1656, с. 124]. Фрагментарність, ідеологічні догми, відмова від пошуків не дали автору змоги об'єктивно висвітлити анархістський рух в історичних колізіях ХХ ст., виділити етапи його генези. До досягнень дослідника можна віднести намагання подати анархізм як масштабне явище суспільно-політичного життя. В. В. Комін є автором статті з історії махновщини, але вона не вийшла за межі «марксистської» концепції. Автор стверджував, що гасла махновського руху відтворювали анархістську ідеологію, але вирішальну роль у процесі формування руху зіграв сам Н. І. Махно, а не його анархістське оточення [1658].

Політична ангажованість знижує й науковий рівень праць С. М. Канєва, який розглянув історію анархізму в Східній Європі, починаючи з 1860-х рр. і до

1922 р. Поза рамками дослідження залишилися головні питання: що являла собою теоретична база анархістів Східної Європи? Чи створили вони політичну партію, керівні структури та центри руху? Які соціальні сили йшли за ними? Яка їхня роль у революційному русі? Автор, спираючись на опубліковані джерела, побіжно торкнувся діяльності окремих анархістських груп, не розглядаючи їх в еволюції, вважаючи анархізм дрібнобуржуазним та деструктивним рухом. Крім феномену «махновщини», автор не приділив більше уваги діяльності анархістів в Україні. Виходячи з марксистських кліше, він виділив два періоди політичної активності їхніх організацій у Східній Європі, що пов'язані з роками революцій: 1905–1907 та 1917–1918 рр. С. М. Канєв стверджував, що до посилення анархістських настроїв у суспільстві спонукала війна та зубожіння населення, водночас вказуючи, що в 1914–1916 рр. анархісти в Східній Європі нічим себе не виказали, запевняючи, що в 1914 р. їхні групи діяли в трьох містах імперії (насправді ж – у дев'яти містах України, а в межах імперії – у 20) [1638–1645]. Дослідження І. Я. Трифонова, О. О. Кучера, Д. Л. Голінкова розкривають форми та методи боротьби радянської каральної системи проти анархістського та махновського рухів [1909; 1583].

У 1960–1970-х рр. дослідження ідеології та політичної практики анархізму продовжили радянські вчені: М. М. Корноухов, М. Худайкулов, Ф. Я. Полянський, А. В. Шуструйський та ін. Але їхні праці не вийшли за межі вже наявних, затверджених владою концепцій, не стали відкриттям нового фактологічного матеріалу. До таврування анархістів додалися звинувачення в організаційному розладі їхніх структур, «епізодичності» діяльності груп [1663; 1917; 1762; 1941]. На цьому етапі з'явилося кілька книг та статей, у яких розглядалась історія махновського руху (П. Х. Білого, П. С. Дишлевого, С. М. Семанова). Але автори, незважаючи на внесок у розширення фактологічної бази, так і не відійшли від попередньої практики ідеологічних фальсифікацій [1536; 1871]. Поштовхом до досліджень з історії анархістського (у Східній Європі) та махновського рухів на Заході в 1960-х – 1970-х рр. стала «мода на анархізм», що проявлялася в частини західної інтелігенції та молоді [1772].

У 1960–1980 рр. західна історіографія анархістського та махновського руху продовжувала потерпати від неспроможності подолати обмеженість джерельної бази. У 1965 р. ліворадикальний французький журналіст та публіцист Д. Герен видав книгу «Анархія», намагаючись узагальнити досвід практичної діяльності анархістів, у тому числі в Україні. Він схвалював досвід махновців, змальовуючи їх виразниками волі народу [1576, с. 35–98]. Натомість книга канадського історика В. Петерса (базувалася на оцінках із білогвардійських джерел) звинувачувала махновців у бандитизмі, обмежувала соціальну базу руху [1974].

Праця історика зі США М. Палія характеризувала рух Н. І. Махна як демократичний, такий, що сприяв самозахисту селянства, як «третій шлях», що мав українські риси. Постать анархіста Н. І. Махна розглядалася критично, було зроблено висновок про його непідготовленість до місії лідера, неспроможність у вирішенні головних питань руху [1972].

Американський дослідник П. Евріч (Авріч) став автором низки праць, присвячених розвитку анархізму в Східній Європі. Він отримав можливість працювати в радянських архівах, що дало йому змогу ввести в історичний обіг значний обсяг фактичного матеріалу, який водночас залишався неструктурованим і часто непроаналізованим. Розглядаючи діяльність анархістських груп, автор концентрував увагу на тероризмі – «пропаганді дією», що призводило до певних протиріч, яких він не зміг подолати. З одного боку, учений писав про бандитизм у практиці анархістів, з іншого – намагався виправдати анархістський рух, показати його альтернативою радянській диктатурі. У книзі «Русские анархисты» було багато помилок стосовно фактичного боку політичної практики анархістів, проявлявся схематизм, повторення радянських штампів. Автор так і не зміг подати повноцінну картину генези анархістського руху в Східній Європі, хоча й поставив перед собою таке завдання [1943]. Американський дослідник Ф. Сисін стверджував, що «український анархізм» Н. І. Махна позначився тільки на еміграції, під впливом політики коренізації в УСРР [1983, pp. 271–304].

Англійський історик М. Малет, розглядаючи політичний, військовий та економічний аспекти махновського руху, вказував на те, що його лідери не були

спроможні втілювати анархістські гасла в життя [1970]. На питання махновського руху звернув увагу вчений з Ізраїлю М. Френкін, який дав помірковану оцінку махновському руху, вказуючи, що в махновщині анархістське ядро боролось зі стихійністю селянського бунту [1914].

Приблизно з 1988 р. почалися доленосні зміни в історичній науці СРСР, коли кампанії «перебудови» та «гласності» спонукали істориків звільнитися від стереотипів та ідеологічних кайданів, що допомогло їм сформувати новий об'єктивний комплексний підхід, пробити стіну догматичного сприйняття історії. Нові видання відкрили для науки раніше табуйовані теми. Саме тоді з'явилися перші публікації нової української історіографії В. Ф. Верстюка та В. А. Савченка, які почали оцінювати махновський та анархістський рух із позицій історизму [1553–1557; 1793–1798].

У своїх статтях, тезах, дисертаційному дослідженні В. А. Савченко розглянув анархістський рух в Одесі протягом 1905–1908 рр., його еволюцію впродовж 1917–1921 рр., еміграцію 1920-х – 1930-х рр., характеризуючи цей рух як «революційний та зрівняльний». Він вказав, що прошарки бідноти були головною соціальною опорою махновського руху, висвітлив особливості підтримки Н. І. Махна селянством Південної України [1795]. Тоді ж з'явилася праця В. М. Волковинського «Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста» (друкувалася в «УІЖ» протягом 1989–1990 рр., у повному обсязі побачила світ у 1994 р. під назвою «Нестор Махно: легенди та реальність») [1568]. В. С. Горак заперечував поширення ідей анархізму в селянському середовищі, наголошуючи, що селянство виступало не за анархістське суспільство, а ставило перед собою завдання утвердження радянської влади [1582, с. 25].

Після проголошення незалежності України, заборони КПРС, розвалу СРСР почався новий етап вітчизняної історіографії, коли вчені остаточно відкинули старі історичні лекала ленінсько-сталінського гатунку. Монографія В. Ф. Верстюка «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921 рр.)» здійснила політичну реабілітацію махновщини в українській

історичній науці [1557]. Залучення до наукового обігу значної кількості нових першоджерел, зміна парадигм дозволили досліднику сформулювати аргументовані висновки щодо природи махновського руху. Можна погодитися з думкою В. М. Щербатюка [1942, с. 52], що В. Ф. Верстюку «належить одна з перших вдалих спроб спростувати укорінений у радянській історіографії стереотип махновського руху як контрреволюційного, а образ Н. І. Махна – як виключно негативний».

В. Ф. Верстюк звернув увагу на те, що махновське повстанство формувалося навколо боротьби селянства проти поміщицького землеволодіння, військового комунізму більшовиків, продрозкладки та колгоспів. У статті «Махновщина: штрихи к истории движения» В. Ф. Верстюк вказував на те, що рух махновців був самодостатнім, загальноселянським, базувався на ідеях самостійності селянського господарства, вільного демократичного розвитку, був складовою частиною загальноселянської боротьби за «землю й волю», а не унікальним явищем борні за нове суспільство, а селяни сприймали анархістські ідеї тільки в тій частині, де мова йшла про «неприйняття державної диктатури, чи правої поміщицької, чи ультралівої комуністичної». Автор вважав махновщину стихійним бунтом, підкреслював, що керівне ядро повстанства володіло окремими елементами політичної культури [1557, с. 349, 352].

О. М. Лебеденко надрукував у першій половині 1990-х рр. низку статей, присвячених історії анархізму, а в 1996 р. ним було захищено докторську дисертацію з теми «Анархізм в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» (єдина докторська дисертація з історії анархізму в Україні). Він одним із перших почав «освоювати» історію вітчизняного анархізму 1903–1916 рр. У дисертації автор ставив за мету проаналізувати процес формування анархістського руху в Україні, зруйнувати «негативний стереотип анархізму», який тиражувався істориками та ідеологами, створити картину його становлення, піднесення й занепаду. На значному архівному матеріалі О. М. Лебеденко продемонстрував еволюцію анархістської ідеології та практики, зв'язок місцевих анархістів із зарубіжними центрами [2007]. Автор дійшов висновку, що найбільшого поширення ідеї

анархізму набули в західних та південно-західних губерніях Російської імперії, а в період революції 1905–1907 рр. анархізм в Україні досяг свого найбільшого розвитку, порівняно не тільки з попередніми роками, але й у співвідношенні з іншими регіонами імперії. Цей успіх він пояснював національними особливостями українців, ворожістю народу до імперської державності. О. М. Лебеденку вдалося розширити уявлення про місце та масштаби анархізму в суспільно-політичному житті України, але автор не конкретизував питання структури, соціальної бази процесу ідеологічної диференціації руху, кількості учасників його осередків.

Водночас вітчизняна історіографія іноді продовжувала повторювати «радянські штампи» оцінки руху. Л. В. Петришина й А. К. Юрій спрямували на адресу анархістів старі звинувачення: «авантюристи», «захисники дрібної власності», які спираються на «дрібну буржуазію», «відсталих робітників... декласовані елементи». Їхня активність оголошувалася «судомною», «епізодичною та суперечливою» [1759, с. 62–63].

Тему діяльності анархістів в Україні в буремні роки визвольних змагань висвітлював М. А. Боровик. Він розглянув поширення в махновському русі анархістських ідей, дійшовши висновку, що зміст махновської програми «полягав у пошуку реалістичних шляхів практичної реалізації анархістського суспільного ідеалу» [1541, с. 13]. Автор зробив висновок про те, що анархістський рух припинився в 1921 р., хоча збереглися численні свідчення про діяльність його учасників і після 1921 р.

Проблеми дослідження анархістського руху розглядалися в монографіях та дисертаціях, присвячених формуванню та розвитку політичних партій. Зокрема, в працях Р. І. Ветрова, А. С. Зоріка розглядається місце анархістського руху в історії України [1558; 1617]. Автори дослідження «Політичний терор і тероризм в Україні (XIX–XX ст.)» – С. В. Кульчицький (керівник авторського колективу), Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Д. В. Веденєєв, В. М. Волковинський, О. П. Реєнт та ін. – провівши глибокий аналіз тероризму, вказували, що це явище в дореволюційній Російській імперії «... було спровоковане заскорозлістю й

навіть тупістю самодержавної еліти, того панівного прошарку, який не тільки не вмів маневрувати, але й уперто не бажав поступитися власними привілеями», що «анархістський тероризм об'єктивно був складовою частиною революційної боротьби» [1761, с. 8, 18, 101]. Автори, розглядаючи тактику анархістського руху в Україні початку ХХ ст., вважали терор головним у діяльності анархістів, центрами анархістського тероризму – Одесу та Катеринослав, зазначивши, що «ареною економічного терору в Україні 1906 р. став Одеський порт» [1761, с. 98, 100].

Діяльність політичних партій на регіональному рівні, а саме в Таврійській губернії, у період з 1899 до 1918 р., розглядалася в дисертації В. І. Корольова [2002]. У багатьох працях О. Б. Шляхова досліджувалася роль анархістів-синдикалістів у страйковій боротьбі моряків і портовиків, формуванні профспілок чорноморських матросів у 1906–1914 рр. [1931–1935; 2026]. Розвиток емігрантських анархістських центрів та закордонних груп, їхній вплив на розвиток анархізму в Східній Європі висвітлювала стаття В. М. Мороко [1740–1742; 1525]. Дослідник Є. А. Врадій присвятив свій доробок вивченню анархо-комуністичного руху на Півдні України впродовж 1905–1910 рр. [1571–1574]. Він вдало обґрунтував стратегію та тактику анархістів, показавши зразки їхньої діяльності, але розглядав тільки напрям анархізму-комунізму й лише на Півдні України (насамперед у Катеринославській губернії). Він штучно обмежив можливості пізнання всього анархістського руху у вказаний період. Подив викликають штучні хронологічні рамки дослідження. Відомо, що анархізм-комунізм почав поширюватися в Україні в 1904 р., водночас 1910 р. не був для анархістів-комуністів зламним і мало відрізнявся від 1909 або 1911 р.

Серйозною невдачею в українському «анархознавстві» можна вважати книгу А. С. Бабичевої. У цій праці заявлену тему не тільки не вивчено, але й замінено фактологічним сурогатом, який не дозволив автору ні порушити серйозні проблеми, ні зробити цінні висновки [1530]. Розглядаючи історіографію питання, не можна оминати творчий доробок А. В. Дубовика [1603–1610] та

Ю. П. Кравця, які зробили значний внесок у дослідження історії анархізму й махновського руху.

У другій половині 1990-х рр. – першій половині 2000 р. в українській історіографії з'явилася низка якісних робіт з історії селянського повстанства (махновського руху) часів визвольних змагань. Суттєвим внеском в історіографію питання повстанського руху на Півдні України стали роботи професора Ю. В. Котляра. У низці наукових монографій дослідник розглянув сутність, рушійні сили, причини та наслідки повстанського руху на Півдні України, селянський опір часів визвольних змагань та НЕПу, проаналізував феномен самоорганізації селянських мас – «повстанських республік», повстанський рух етнічних меншин упродовж 1917–1931 рр. в Україні [1667–1671].

Дослідження О. В. Тимощука – кандидатська дисертація та монографія «Анархо-комуністичні формування Н. Махна» – відтворили події, що призвели до виникнення махновського руху. Автор запропонував ідею того, що цей рух почав формуватися навесні 1917 р. (так вважав і сам Н. І. Махно), і саме тоді було розпочато революційні анархістські перетворення в Гуляйпільській волості, яка восени 1917 р. стала незалежною від будь-якої влади. О. В. Тимощук писав, що за соціальною структурою армію Н. І. Махна можна ототожнити з РСЧА, але РПАУ(м) будувалася на принципах добровільності, а РСЧА – на засадах примусовості та екстериторіальності, що вплинуло на соціальний склад формувань [1905, с. 17].

Дослідження В. М. Чопа ввело до наукового обігу велику кількість нових документів, спираючись на значний архівний матеріал [1921–1928; 2032]. Автор намагався уникнути помилок попередніх дослідників, зробив оригінальні висновки, характеризуючи махновський рух як окрему «форму українського національного руху», «варіант української ідеї», пропонуючи поняття «Гуляйпільська республіка», запевняючи читачів в існуванні «процесу спонтанної українізації серед махновців» восени 1919 р. (на підтримку цієї ідеї автор не подає жодного факту – авт.) [2032, с. 11, 116].

Цікаве регіональне дослідження махновського руху на теренах Донбасу провів Ю. Р. Федоровський [2024]. Останній рейд Н. І. Махна в серпні 1921 р., а згодом і військову історію махновського руху проаналізував Д. В. Архірейський [1527]. А. А. Лисенко висвітлив генезу махновського руху в структурі повстанського селянського руху часів Гетьманщини, влади УНР, другого періоду радянської влади [1730]. Про долю Н. І. Махна та окремих махновців в еміграції йдеться в працях М. П. Гетьманчука [1577], О. В. Скрипника [1881]. У його роботах визначено причини еміграції Н. І. Махна, проаналізовано діяльність махновських структур у Румунії та Польщі 1921–1925 рр. До досліджень краєзнавчого спрямування, у яких висвітлено долю представників махновського руху, можна віднести доробок В. Яланського та Л. Верьовки, Л. Яруцького [1954; 1958]. Роль махновського руху в історії України підкреслено в узагальнюючих роботах провідних науковців України – О. П. Реєнта, В. Ф. Солдатенка та ін. [1775–1776; 1885–1886; 1883].

Від початку 1990-х рр. в історіографії Російської Федерації відбувся «прорив» у дослідженні анархістського руху 1903–1920 рр. Після довгих років ідеологізації історії дослідники зробили висновок, що він не був рухом «бандитів та босяків». Однак більшість робіт істориків РФ має описовий характер. Нова історіографія анархізму в цій державі почалася з праць В. В. Кривенького [1675–1701], у тому числі з його ґрунтовних статей з історії анархізму в енциклопедичному виданні «Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века» [1678–1701]. Вихід друком цієї енциклопедії в 1996 р. був значним досягненням. В. В. Кривенький намагався обґрунтувати місце анархістського руху в історичному процесі, визначити чисельність анархістів у Російській імперії протягом 1905–1916 рр. П. О. Коротич розглянув діяльність анархістів Російської імперії, її тактичні та ідеологічні засади в роки Першої світової війни. Автор намагався показати організаційну роботу та політичну практику учасників руху, але основна частина матеріалу дисертації розкрила діяльність анархістів в еміграції. Автор проігнорував політичну практику

анархістів в Україні, Грузії, Прибалтиці, Білорусії, пройшов повз аналіз історії анархістського руху до Першої світової війни [2003].

Внеском у дослідження історії анархізму стали роботи В. Д. Єрмакова, у яких учений намагався узагальнити досягнення російського «анархознавства», створити соціальний портрет анархістів [1619–1625]. В. В. Дамьє у своїй дисертації, книгах та статтях дослідив історію західноєвропейського та американського анархо-синдикалізму, спроби формування анархо-синдикалістського руху в Східній Європі, висвітлив процеси запозичення досвіду західного анархо-синдикалістського руху східноєвропейськими анархістами [1597–1600]. У статтях П. І. Талерова [1898–1899] розглядалися проблеми теоретичних соціальних поглядів анархістів Російської імперії початку ХХ ст. на сутність свободи, влади, держави. Д. І. Рубльов уперше торкнувся проблеми ставлення анархістського руху до інтелігенції, витоків анархістської та формування махаєвської ідеології, участі інтелігенції в анархістському русі. У численних публікаціях Д. І. Рубльов порушив різноманітні питання руху анархістів у Східній Європі в першій чверті ХХ ст. [1778–1784]. І. В. Аладишкін аналізував феномен поширення ідей анархізму-індивідуалізму в колах інтелігенції на початку ХХ ст. [1517–1518]. В. П. Сапон розглядав ідеологію анархістського руху, її вплив на терористичну практику лівих радикалів, на «радянський рух» упродовж 1905–1918 рр. [1856–1862].

Учені РФ започаткували регіональні дослідження історії анархістського руху. У дисертації В. К. Смирнової, яка вивчала анархістський рух на Дону в 1905–1921 рр., чільне місце відведено відстоюванню думки про те, що в «провінціях» Російської імперії він посилювався вже після розгрому революції 1905–1907 рр. [2021].

У дисертації Є. В. Ручкіної розглядалася трансформація теорії П. О. Кропоткіна після революції 1917 р. Дослідниця зазначила, що «в Росії анархізм почав поширюватися з середини ХІХ століття», причому до нього додавалися теорії Ф. Ніцше, містиків-тамплієрів, масонів. Автор заявила, що Н. І. Махно й «теоретики махновської армії проаналізували всі відомі їм

анархістські концепції, намагаючись відібрати з них найкраще і життєздатне», що «другу спробу практичного втілення анархістської теорії на практиці було зроблено анархістами-містиками кропоткінського комітету», а «діяльність цієї організації («Ордену Світла» – авт.) завершив період існування й розвитку анархізму в Росії». Подібні твердження не мають нічого спільного зі здоровим глуздом, бо невідомо, як могла група з кількох теоретиків утілювати на практиці анархістське будівництво, а також чому квазіанархістський «орден», який не представляв анархістський рух, міг «завершувати» існування десятків напрямів та угруповань його учасників [2018].

У докторській дисертації Л. Г. Орчакової помітною стала тенденція повернення до «штампів» радянських часів: «У складі анархістських організацій спостерігалася майже повна відсутність робітників провідних галузей промисловості» [2013]. Цей вислів суперечить реальності анархістського руху в Україні, де до анархістських груп Одеси, Катеринослава, Харкова залучалися робітники великих підприємств. Історію руху в 1920-х рр. автор звела тільки до «містичного» анархізму, який не відображав загальних тенденцій ідеології. Незважаючи на наукову риторику, автор не змогла вписати в сучасне анархознавство ані нових фактів, ані нових концепцій.

Феномен анархістського руху розглядався авторами досліджень, які торкалися проблем тероризму. О. В. Будницький дослідив зв'язок теоретичних засад анархізму з конкретними формами діяльності руху, але, використавши в дослідженні психологічні методи, він переніс теорію суїцидальної мотивації поведінки терористів на мотивацію анархістських бойовиків [1545–1546].

Проблему анархістського тероризму на початку ХХ ст. досліджували Д. П. Пейч [2014] та І. О. Трубачов [1910], які підкреслили, що чисельність жертв анархістських терактів перевищує кількість постраждалих від терору решти революційних угруповань. Специфіку анархістського тероризму І. Трубачов бачив у його спрямуванні не проти конкретних представників влади, а проти буржуазного ладу в цілому.

Монографію Д. Б. Павлова присвячено державному більшовицькому терору, спрямованому на опозиційний рух, спростуванню тези радянської історіографії про «ідейне банкрутство» анархістів, розгляду спрямованості більшовицьких репресій проти анархістів упродовж 1920-х рр. Його висновки підтвердили думку про те, що анархістський рух не був остаточно знищений владою в 1921 р., а продовжував існувати в підпіллі в середині 1920-х рр. [1754].

У 1990–2015 рр. в РФ вийшла низка публікацій, у яких висвітлено сутність і розвиток махновського руху. У нових книгах «старих» авторів – В. В. Коміна та С. М. Семанова – пом'якшено звинувачення на адресу Н. І. Махна, але В. В. Комін зберіг оцінку махновського руху як «політичного бандитизму» [1657], а С. М. Семанов твердив, що анархізм Н. І. Махна – «ідеологічна демагогія» [1867–1870]. Увагу дослідника анархістського руху О. В. Шубіна привернув «соціальний експеримент» махновського руху, формування та спроби реалізації програмних постулатів суспільних перетворень. Махновський рух він охарактеризував як «селянсько-робітничий», а анархістський – як «третю силу», що розглядалася як зародок «самокерованого соціалізму», «локального самоуправління», «величне історичне явище» [1937–1938]. О. В. Шубін вивчав діяльність анархістської еміграції зі створення «платформи» анархістської партії, проаналізував дискусії, що точилися серед емігрантів упродовж 1922–1930 рр. [1939]. А. О. Куренішев повторив деякі висновки О. В. Шубіна, розглянувши махновський рух як «махновсько-анархістське селянське повстанство» [1711].

І. Ю. Назаров присвятив дисертацію ідеології та політичній практиці махновського руху. Він визначив, що «політична лінія махновського руху формувалася під впливом ідей анархізму», але Н. І. Махно як «теоретик анархізму» відійшов від «традиційного анархістського вчення», створивши «неанархістську» концепцію «вільних рад» [2012]. Але треба нагадати, що анархізм цурався будь-яких традицій, а ідея формування місцевого «вільного та автономного» управління була домінантою практично всіх анархістських течій ще до появи махновського руху (анархістські ідеї «вольних рад» після Лютневої революції 1917 р.). Автор запропонував спрощений підхід до феномену

махновського руху, повторив уже відомі концепції, відмовившись від пошуку нових історичних джерел. Загальні питання селянської війни на території Східної Європи 1918–1921 рр. порушували у своїх статтях та книгах професори з РФ А. В. Посадський та В. Л. Тепліцин [1764; 1902–1903]. Упродовж останніх років у зв'язку з посиленням авторитаризму в РФ у російській історіографії помітна тенденція повернення до політизації історії, оціночної бази радянських часів, яка таврувала анархістський рух як «бандитизм» [1773]. Історію цього руху в Білорусі (1902–1927 рр.) розглянув гомельський дослідник Ю. Е. Глушаков [1578–1579].

Західна історіографія анархістського й махновського руху в Східній Європі (1991–2016 рр.) продовжувала коливатися від апологетики до таврування політичних злочинів анархістів. Так, дослідниця історії терористичних організацій у Російській імперії Г. Гейфман (вивчила значний обсяг джерел: архіви Гуверівського інституту, Стенфордського університету, Міжнародного інституту соціальної історії) звинуватила анархістів як «терористів нового типу», котрі розв'язали масовий, класовий терор в ім'я терору. Вона наголосила на бандитизмі анархістів, не бажаючи бачити їхньої пропагандистської діяльності, політичної програми, цілей і завдань, бажання змінити імперський лад. Учена змістила дослідницький акцент на особистість анархіста-терориста, абсолютизуючи патологічну складову психіки та корисливі мотивації окремих анархістів-терористів, деміфологізуючи та деромантизуючи революційний рух. Її інтерпретація психологічної та соціальної природи терору анархістів, замовчування його цілей та інших форм діяльності наближають оцінки до радянських штампів. Для А. Гейфман анархістський рух позбавлений «позитивної програми» будівництва, будь-який анархіст розглядається як терорист або співучасник терору. Оцінюючи цю ідеологію, неможливо не враховувати екстремізм її політичної практики, абсолютизацію насильства та дегуманізацію соціально-політичної боротьби [1575].

З інших позицій розглянуто анархістський рух істориком з Ізраїлю М. Гончариком, який назвав анархістів революціонерами, що прагнули докорінних змін. У своїх книгах М. Гончарик сконцентрував увагу на ролі

єврейської молоді в становленні анархізму в Східній Європі, на дослідженні діяльності емігрантських анархістських центрів, зв'язків між єврейськими анархістами Нью-Йорка й Лондона та їхніми однодумцями з українських губерній на початку ХХ ст. У його роботах уперше на великій кількості введених у науковий обіг джерел розглянуто історію ідиш-анархізму [1587–1589].

Апологетичний напрям закордонних досліджень репрезентовано в працях французького історика українського походження О. Скірди. У своїх роботах він висвітлив анархістський експеримент щодо створення незалежних рад і вільних ФЗК, профспілок у 1917–1918 рр. у Східній Європі [1876–1880; 1980–1982], формування ідеології махновського руху, діяльність Н. І. Махна на чужині, історію гуляйпільської «Спілки бідних хліборобів». О. Скірда зазначав, що махновці продовжили вільнолюбні традиції запорізького козацтва, були прибічниками «ліберальної революції» в Україні.

Польські історики М. Шіборовський та Д. Вежхос розглянули політичні погляди Н. І. Махна, його взаємини з польською владою протягом 1922–1925 рр., що звинувачувала його в підготовці повстання в Галичині. Автори вийшли на нову джерельну базу: фонди шести європейських архівів, спогади та щоденники, пресу, що допомогло їм висвітити діяльність Н. І. Махна в Румунії, Польщі, Німеччині, Франції [1975].

Глобальні питання селянсько-повстанських рухів у Східній Європі взагалі та махновського зокрема було ґрунтовно розкрито науковцем А. Граціозі (США), який вважав махновщину складовою частиною «величної селянської війни ХХ ст. [1593–1594]. Історик із США Х. Куромія розглянув особливості повстанського руху 1918–1921 рр. на теренах Донбасу [1712]. Проблемами махновського руху й анархізму в Україні займається канадський дослідник А. Маккольм, який присвятив низку статей постатям українських анархістів [1960–1961]. Учений публікується на сайті бібліотеки Кейт Шарплі «Kate Sharpley Library», яку було створено в 1979 р. як інституцію з вивчення історії анархістського руху, архів та бібліотеку.

Аналіз історіографії з проблем історії анархістського й махновського рухів в Україні дає змогу стверджувати, що в науковій літературі знайшли відображення тільки окремі аспекти заявлених проблем. Незважаючи на значні досягнення, тема залишається недостатньо вивченою, дослідники не дійшли згоди стосовно виникнення, структури, соціальної бази та хронологічних меж анархістського руху, форм діяльності його структур, місця ідеології в історії України першої третини ХХ ст. Аналізу потребують питання еволюції політичної практики, організаційних форм та комунікацій анархістського руху, механізмів функціонування його структур, програми махновського руху, намагання ідеологів і практиків провести в Україні «анархістський експеримент», діяльності анархістського підпілля в 1920-х рр. На сьогодні не існує жодного дослідження, яке б узагальнювало еволюцію анархістського руху в Україні в 1903–1929 рр.

1.2. Характеристика та класифікація джерел

До основних груп джерел з теми дисертації треба віднести діловодні матеріали вищих органів влади й державного управління, джерела анархістського походження, періодичну пресу, нарративні джерела (спогади та щоденники, листування учасників подій тощо). Основну базу дослідження складають матеріали з архівів України, РФ, Нідерландів.

Найбільш значним і масштабним джерелом для дослідження історії анархістського руху в Україні можна вважати діловодні матеріали (циркулярні накази, доповіді та донесення, розпорядження, накази, службове листування структур Російської імперії, Української держави, радянських республік), слідчі (протоколи обшуку та огляду, слідства, допитів звинувачених та свідків, очних ставок, донесення агентів, листування слідчих органів та ін.) та судові (протоколи судових засідань, справи, вироки тощо) документи; матеріали прокурорського нагляду (запити, донесення та ін.). Судово-слідча документація поділяється на документи центральних органів та судово-слідчі матеріали місцевих структур.

Жандармсько-поліцейська, судова та прокурорська документація має певні вади: поверхове й не завжди об'єктивне висвітлення фактів, некритичний аналіз

інформації, отриманої від провокаторів, фальсифікації подій та мотивацій, що було наслідком ідеологічної та політичної боротьби. Водночас документи структур політичного контролю створювалися для внутрішнього використання, їхні автори мали офіційний статус і намагалися подавати перевірену інформацію, що повинна була слугувати певною зброєю держави в справі оборони існуючого режиму. У дисертації подібну інформацію порівняно з даними анархістської преси, спогадами та листуваннями анархістів. Необхідно зазначити, що за всієї обізнаності структур політичного розшуку певна частина анархістських груп (особливо ті, які не рекламували себе за допомогою видання листівок та публікацій у газетах, не проводили гучних терористичних актів) не потрапила до поліцейських звітів, в «історичний контекст» – випала з історії. Це стосується і так званих «диких» анархістських груп (що не входили до федерацій), іллегалістських угруповань, які владні інституції представляли звичайними «кримінальними бандами». Водночас частина іллегалістів об'єднувалася навколо ідей докорінної зміни суспільства й була елементом революційного табору того часу.

У фондах Державного архіву Російської федерації (ГАРФ) знайдено аналітичну інформацію, яка стосується історії розвитку анархістського руху, його ідеологічної, тактичної своєрідності, рекомендації та вимоги до місцевих правоохоронців із питань боротьби проти анархістів. У фондах Департаменту поліції (Ф. 102) знаходиться велика кількість документів, у яких не тільки розглядався анархістський рух в цілому на теренах Російської імперії, але й висвітлювалась діяльність анархістських груп в Україні. Документи Департаменту поліції, Головного жандармського управління дають змогу дослідити боротьбу урядових установ проти анархізму (листування Департаменту поліції з іншими установами, циркуляри та огляди Департаменту поліції, розпорядження, донесення, телеграми, агентурні свідчення, справи зі звинувачення в приналежності до анархістських груп). Ці документи часто є єдиними свідченнями діяльності анархістів в окремо взятому населеному пункті. У звітах начальників охоронних відділень, які подавалися главі Департаменту поліції,

міститься інформація про функціонування анархістських організацій на основі оперативних зведень, спроби проаналізувати анархістський рух. Секретні циркуляри Департаменту поліції містять результати аналізу інформації що давало можливість відтворити вірогідну картину суспільно-політичної ситуації в країні, впливу анархістської ідеології.

Подібний аналіз доповнюють документи Центрального державного історичного архіву (ЦДІА України. м. Київ), у тому числі в листуванні Департаменту поліції з губернськими жандармськими управліннями, поліцмейстерами: «Канцелярія тимчасового Одеського генерал-губернатора» (Ф. 335), «Канцелярія Катеринославського генерал-губернатора», «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» (Ф. 442), документами Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО) «Канцелярія Катеринославського губернатора».

Державний архів Одеської області (ДАОО) містить значну кількість документів, що відображають боротьбу державних структур імперії проти анархістського руху, у фонді «Канцелярії одеського градоначальника» (Ф. 2). Так, в описі 4 представлено вироки й документи про виконання вироків над анархістськими лідерами. У фонді знайдено списки осіб, засуджених Військовим судом Одеського округу, листування про розшук у політичних справах, листування з Департаментом поліції, із губернським жандармським управлінням. Певну цінність мають масштабні справи «Про різні події в Одесі» за 1907, 1908, 1909 рр., у яких відображено численні експропріації, акти терору, проведені анархістами [1834, с. 263–267].

Одеса в 1903–1913 рр. була центром анархістського руху, тому основними фондами зберігання матеріалів з історії анархізму в Центральному державному історичному архіві України (ЦДІА України) є «одеські» поліцейські, жандармські фонди: «Південне районне охоронне відділення м. Одеса» (Ф. 268), «Одеське охоронне відділення» (Ф. 386), «Жандармське управління м. Одеса» (Ф. 385). Другим центром руху став Катеринослав, у якому анархісти намагалися очолити робітничий рух. У фондах ЦДІА України наявні документи, що містять

інформацію щодо протидії анархістському руху в Катеринославі з боку карних і судових установ імперії): «Катеринославське губернське жандармське управління» (Ф. 313). Фонди ЦДІА України доповнюють фонди ДАОО: «Канцелярія одеського поліцмейстера» (Ф. 314), «Одеська міська поліція» (Ф. 111), що містять листування поліцмейстера з приставами одеських поліцейських ділянок з приводу революційних проявів, політичних настроїв одеситів, списки підозрюваних осіб та осіб у розшуку, накази щодо запобігання «революційним проявам».

Значний обсяг інформації з історії анархізму знаходиться в ДАДО у фондах: «Катеринославське охоронне відділення» (Ф. 32), «Катеринославське губернське жандармське управління» (Ф. 313). Відомості з історії анархізму протягом 1903–1916 рр. можна досліджувати у фондах ЦДІА України губернських жандармських управлінь: Київського (Ф. 274, 275), Чернігівського (Ф. 1439), Харківського (Ф. 336), Подільського (Ф. 301), Полтавського (Ф. 320), Волинського (Ф. 1335), «Київського охоронного відділення» (Ф. 275).

У жандармсько-поліцейських фондах зберігаються карні справи на анархістів, матеріали дізнань, слідчих дій у справах, повідомлення, донесення, звіти, агентурні спостереження, свідчення, матеріальні докази (листування анархістів, листівки, газети, «мандати» й інші джерела анархістського походження). Значний обсяг фактажу дали матеріали попереднього слідства (протоколи допитів, обшуків, листування різних ланок управлінь, звіти, постанови щодо заходів покарання тощо), донесення помічників поліцмейстера з розшукової частини, донесення приставів, помічників поліцмейстерів. Хоча ці документи містять фактичну інформацію про діяльність анархістів, неможливо без критики брати її на віру, бо арештовані часто давали неправдиві свідчення, намагалися заплутати слідство. Агентурні свідчення, отримані від секретних співробітників, які працювали в підпільних анархістських організаціях або мали інформацію про діяльність їхніх членів, іноді містять сфальсифіковані дані, їх необхідно зіставляти з іншими джерелами. Перлюстрація особистої кореспонденції анархістів дає безцінну інформацію про загальний політичний фон, становище в

групах, особисту політичну позицію. Виходячи з документів слідства, можливо зробити висновки про діяльність анархістів, професійний, соціальний, національний та віковий склад руху.

У дисертації було використано різноманітну судову документацію «Одеського воєнно-окружного суду» (юрисдикція суду поширювалась на справи щодо державних злочинів, вчинених у Центральній та Південній Україні) (ЦДІА України. Ф. 347), «Одеської судової палати» (ДАОО. Ф. 617), «Одеського окружного суду» (ДАОО. Ф. 455) та ін. фонди. Судова документація рясніє справами про дізнання за звинуваченням у «зв'язку з анархістськими групами», «збройному нападі», «вимаганні». Звинувачувальні вироки та документи про їх виконання містять узагальнену інформацію, здобуту в ході попереднього слідства, мотивів, обставин здійснення акцій.

Фонди прокурорського діловодства («Прокурор Одеської судової палати» (ЦДІА України. Ф. 419), «Канцелярія прокурора Одеського окружного суду» (ДАОО. Ф. 634), «Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду» (ЦДІА України. Ф. 315) містять важливі факти з історії боротьби владних структур проти анархізму, що знайшли відображення в поданнях прокурорів про проведення дізнань. Серед подібних справ особливу цінність для розкриття пропонованої теми мають справи: про першу в Російській імперії анархістську (махаєвську) групу «Спілка непримиренних», про групу анархістів «Вільна комуна», про групи анархістів-комуністів Л. Тарло. Документи, у яких є інформація про анархістський рух, мають фонди «Старшого інспектора з нагляду за друкарнями» та ін. [1834, с. 263–267].

Окрему групу складають офіційні документи діловодних, каральних і судових органів Тимчасового уряду (1917 р.), Української держави (1918 р.), судових та каральних органів УСРР, РРФСР, СРСР (1918–1929 рр.). Матеріали, що відображають історію анархістського руху в Україні в роки визвольних змагань і в часи НЕПу (1917–1929 рр.), сконцентровані в Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України), Центральному державному архіві громадських об'єднань

України (ЦДАГО України), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України), ГАРФ, Російському державному військовому архіві, Російському державному архіві Військово-морського флоту, в обласних державних архівах тих областей України, де анархісти мали значну кількість прихильників (насамперед Одеської, Дніпропетровської, Запорізької).

У ГАРФ було розглянуто фонди ВЦВК, ВУЦВК, РНК РРФСР, РНК УСРР, НКВС РРФСР, НКВС УСРР, у яких відображено боротьбу цих більшовицьких структур проти анархістських організацій, махновського руху. Опубліковані документи радянського державного апарату, Політбюро й ЦК РКП, партійних з'їздів дають уявлення про «лінію партії» більшовиків у боротьбі проти анархістів, точки зору окремих більшовицьких лідерів стосовно ролі та місця анархістського руху в революційних процесах.

У фондах ЦДАВОВУ України (Ф. Р. 2) було знайдено документи, у яких ідеться про боротьбу владних структур проти анархізму. У ЦДАГО України документи партійних органів радянської влади (протоколи засідань Бюро й Секретаріату КП(б)У, стенограми обласних партійних конференцій КП(б)У, циркуляри, листування, інформаційні зведення ВЧК – ОДПУ) проливають світло на історію анархізму в Україні.

У Державному архіві Одеської області виявлено документи, у яких відображено діяльність анархістів в Одесі після 1917 р.: у фонді «Одеський губернський комітет КП(б)У» П. 3 (Зведення губкому КП(б)У про політичний стан губернії, Інформаційні зведення ГубЧК), у фонді «Одеський Окружний комітет КП(б)У» П. 7 (Зведення губвідділу ДПУ та міліції, спецзведення окружного відділу ДПУ про настрої в губернії). У фондах Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Харківської області знайдено унікальні документи, пов'язані з історією махновщини, впливом анархістів на робітничий рух.

Найбільшу інформаційну базу з питань діяльності анархістів в Україні після 1920 р. було відкрито у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Слідчі справи Г. А. Кузьменко, відомого махновського командира

Л. М. Зіньковського-Задова й інших анархістів і махновців, дають змогу відтворити прихований бік анархістського та махновського рухів. Важливим джерелом є аналітичні матеріали і звіти, які розкривають діяльність анархістів в Україні (справа «Анархісти» Т. 1, 2), звіти про затримання та виявлення підпільних груп за 1926–1930 рр. На органи ВЧК – ОДПУ покладался не лише політичний розшук, а й стеження за настроями людей. Інтерес для істориків становлять інформаційні та агентурні матеріали цих органів про ситуацію на місцях. Новим доступним джерелом стали слідчі справи підозрюваних в «анархістській діяльності», заарештованих у 1919–1938 рр. Подібні матеріали знаходяться в обласних архівах тих центрів, у яких анархісти проводили активну підпільну боротьбу. В ДАОО зберігаються слідчі справи, передані з архіву Обласного управління СБ України.

Значною допомогою під час вивчення анархізму виступають серійні видання «Архив новейшей истории России», започатковані Державним архівом РФ та Інститутом російської історії РАН, у яких знайшли своє місце документи Центрального архіву ФСБ, що висвітлюють історію анархістського руху. Винятковий інтерес становить багатотомна публікація документів за редакцією Г. Н. Севостьянова та Ю. Л. Дьякова «Совершенно секретно. Лубянка – Сталину о положении в стране. 1922–1934 гг.» у 8 томах та 12 книгах, збірка «ВЧК – ГПУ» (укладена Ю. Г. Фельштинським) [1105; 1111]. Політично заангажовані документи, що створювалися в системі ВЧК – ОДПУ, вимагають ретельної наукової перевірки. У дисертації вони аналізуються за допомогою порівняння з документальною базою опозиційних сил (позацензурне листування лідерів анархістів, анархістська преса тощо).

На жаль, частина важливих аналітичних документів продовжує бути поза доступом для дослідників (Архів Президента РФ, Центральний архів ФСБ РФ), хоча окремі документи з цих архівів було опубліковано в наукових збірниках. Невелику групу матеріалів складають документи профспілкових організацій, у яких точилася боротьба між носіями анархістської ідеології та їхніми політичними конкурентами. У радянські часи анархістів продовжували

розглядати як кримінальників, тому інформацію про них можна знайти у фонді «Одеське губернське управління міліції та карного розшуку» (ДАОО. Ф. Р.107), «Одеський губернський революційний трибунал» (ДАОО. Ф. Р. 1774). За радянських часів з'явилися нові різновиди судово-слідчих джерел: розстрільні списки, рішення позасудових надзвичайних органів; розписки або приписки про виконання смертних вироків тощо.

У Національному архіві Франції знайдено кілька документів поліцейського стеження за представниками анархістського руху, що емігрували з України в 1907–1908 рр. або після 1920 р. Ці матеріали дали змогу висвітлити зв'язки емігрантських центрів з анархістськими структурами в Україні, розширити джерельну базу.

У Російському державному військовому архіві (Москва) було досліджено фонди РСЧА за 1919–1920 рр., коли махновська бригада опинялася в складі Червоної армії, махновська армія була союзником РСЧА. У Військово-морському архіві Російської Федерації (Санкт-Петербург) вивчено фонди Чорноморського флоту, які стосувалися подій 1917–1918 рр., пов'язаних із його соціалізацією та роллю анархістів у революційних виступах, які там відбулися.

Вивчення історії анархізму наштовхується на низку істотних труднощів. Вони, дотримуючись своїх головних ідеологічних постулатів і вимог конспірації, відмовлялися від «партійності», «партійного будівництва та діловодства», «фіксованого членства». Усе це призводило до майже повної відсутності в державних архівах документації власне анархістських структур (конфедерацій, федерацій, груп). Виняток становить певний блок документів: протоколи рішення зарубіжних нарад, конференцій, з'їздів анархістських організацій, які опинилися у слідчих справах каральних органів Російської імперії та її продовжувача – СРСР – як доказ «політичної провини» анархістів.

Проблема пошуку анархістських джерел ускладнюється тим, що у вказаних архівах не існує жодного фонду, у якому б концентрувалися документи із суто анархістською тематикою. Інформація про діяльність анархістів в УСРР збиралася

по крихтах у фондах, що стосувалися діяльності місцевих більшовицьких комітетів, рад, структур профспілок, судових та правоохоронних органів.

Програмні документи анархістських (у тому числі махновських) структур (матеріали з'їздів, конференцій, зборів) було видано у вигляді брошур або ж вони знаходили своє відображення на сторінках анархістської преси. Документальні джерела анархістського походження – програмно-організаційні матеріали (з'їздів, конгресів, конференцій, зборів анархістів, програмні документи махновського руху) – почали публікуватися з початку 1990-х рр. У них можна знайти відомості про організаційні структури, цілі й завдання анархістів, розбіжності між їх угрупованнями. Важливим джерелом дослідження стали матеріали Харківської конференції 1917 р., з'їзду та конференцій КАОУ «Набат», повстансько-махновських з'їздів та зборів.

Значною базою для вивчення феномену анархізму в Східній Європі є двотомник «Анархисты: Документы и материалы 1883–1935 гг.» (редакційна колегія: О. В. Волобуєв, В. В. Кривенький, О. К. Сорокін, В. В. Шелохаєв (відповідальний редактор) (представлено матеріали анархістських з'їздів та конференцій, анархістські листівки, витяги з періодичних видань, спогади). [1072–1073], антологія «Анархизм: pro et contra» (за редакцією П. І. Талерова), збірка «История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях» (укладач О. В. Будницький) [1087].

Важливою базою для вивчення анархістського руху є агітаційно-пропагандистські матеріали – листівки (колекції листівок існують в архівах, окремі примірники як докази долучено до судових та слідчих справ). Листівки були для анархістів одним із головних засобів пропаганди, пояснення своєї діяльності, цілей та завдань руху, містили інформацію про причини, програму дій, завдання скоєння терористичних актів, розтлумачували тактику боротьби, визначали провини жертв терору. Вони дають змогу проаналізувати динаміку активності груп, політичну практику та тактичні цілі, зрозуміти масштаби діяльності та ідеологічні засади окремих груп, з'ясувати терени розповсюдження анархізму, мотивацію терору. Листівки з приводу певної «прямої дії»

роз'яснювали широкому загалу її цілі. Інформаційною базою є й некрологи анархістських активістів, видані окремими листівками або надруковані в анархістській періодиці.

Джерелами особового походження виступають спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, анкети тощо. Унікальну інформацію про активних діячів анархістського руху 1903–1917 рр. знайдено у фонді радянського періоду українських відділень Всеросійського товариства політкаторжан і засланців-переселенців. Виявлено листування місцевих українських осередків із Харківським бюро товариства, у яких ідеться про визнання та невизнання окремих анархістів і колишніх анархістів членами «товариства», відомості про учасників революції 1905–1907, 1917 рр., особисті справи та анкети анархістів – членів «товариства». У фонді Одеського відділення «товариства» є спомини К. Фейгельман про початок діяльності анархістів в Одесі. До цієї групи джерел можна віднести обмежену кількість спогадів анархістів, що збереглись в архівах губернських контрольних комісій КП(б)У, їхні розгорнуті автобіографічні довідки, написані «з нагоди» вступу до КП(б)У, партійних «чищень». Однак подібні джерела досить тенденційні, оскільки анархісти або ж колишні анархісти прагнули висвітлити тільки «комплементарні» епізоди своєї біографії.

Окрему групу джерел склали документи, які надходили від лідерів та теоретиків анархізму. Доповіді та праці теоретиків руху з питань тактики та стратегії дають можливість аналізувати теоретичні основи цієї ідеології, їх практичну реалізацію. Для дослідження політичної практики анархістів 1903–1929 рр. необхідно розглянути роботи теоретиків руху М.-Я. І. Кириловського, В. М. Ейхенбаума, П. А. Аршинова та ін.

Спогади анархістів істотно доповнюють фактологічну картину розгортання анархістського та махновського рухів у Східній Європі. Праця з мемуарами анархістів потребує врахування фактору ідеологічної приналежності авторів, суб'єктивізму, заангажованості. Автори оминули епізоди, що можуть скомпрометувати рух, намагалися не афішувати імена діячів, яким загрожувало

переслідування в Російській імперії або в радянських республіках, часто перебільшували вплив анархістів на робітничий клас та селянство, чисельність прихильників анархізму та бійців махновських загонів РПАУ(м). Унікальні факти формування руху в Катеринославській губернії в 1905–1909 рр. наведено в спогадах лідера гуляйпільських анархістів В. Г. Антоні [1270]. Перші кроки руху знайшли своє відображення у спогадах учасників анархістських груп: І. С. Гроссмана, І. І. Генкіна, П. А. Аршинова та ін. [1242–1243; 1230–1233; 1164]. Введено в науковий обіг спомини анархістів, що видавалися англійською мовою. У них є цінні факти про діяльність анархістських груп в Україні – спогади Е. Голдман, О. Беркмана [1514–1515]. Значний фактичний матеріал міститься у збірках споминів і нарисів, виданих анархістами: «Альманах. Сборник по истории анархического движения в России», «Очерки истории анархического движения в России». Окремі спогади побачили світ у 1920-х – на початку 1930-х рр.

Треба вказати збірку «Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы» (упорядник В. Ф. Верстюк), що стала першою в пострадянській Україні публікацією спогадів, матеріалів, документів з історії махновського руху (більшість матеріалів раніше була недоступною; спомини Н. І. Махна, О. В. Чубенка, В. Ф. Білаша, І. М. Лазаревич (Метт), щоденник Г. А. Кузьменко, накази, телеграми махновського руху, резолюції повстанських з'їздів, текст військово-політичного договору махновців із радянською владою тощо) [1095]. Низку оригінальних матеріалів містить збірник «Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии» (упорядник Д. Ю. Борисов) [1096]. Значною подією у вивченні махновського руху став вихід збірки документів і матеріалів із серії «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.» «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921. Москва, 2006». Публікація вмістила 456 документів із науковими коментарями [1094].

Спогади Н. І. Махна дають уявлення про появу, становлення та діяльність анархістської групи в Гуляйполі, махновського руху в 1917–1918 рр. [1331; 1332]. Мета їх написання полягала в тому, щоб проаналізувати анархістський досвід

боротьби за анархістське суспільство, пропагувати шлях змагань за анархістські ідеали. Але ці записи уриваються на початку 1919 р. – періоду розгортання махновського руху. Автобіографічні статті Н. І. Махна доповнюють прогалини тритомних спогадів, розкриваючи особливості анархістських селянських угруповань 1906–1908 рр., боротьби махновців у 1919–1921 рр. [1333; 1335; 1346]. Записи начальника штабу РПАУ(м) В. Ф. Білаша фактично єдині з «махновської» мемуаристики намагаються надати цілісну картину цього потужного руху [1193]. Але спогади фіксувалися в той час, коли автор перебував у радянській в'язниці й виконував «замовлення» своїх катів. Дослідник Ю. П. Кравець вказував на те, що в історичній науці «склалася ситуація, коли спогади однієї людини стали головним і чи не єдиним джерелом з історії махновського руху, а запропоновані в них погляди на події – визначальними. Це далеко не так». Вказуючи на велику кількість неточностей, перекручень, чуток, що потребують «ретельної перевірки й звіряння з іншими джерелами», Ю. П. Кравець вважає подібні записи «літературною творчістю», переказами «книг Аршинова, Теппера, показань Чубенка... фрагментів щоденника Г. Кузьменко...», а книгу «Дороги Нестора Махно» – «спробою невдалого аматорського дослідження», у якому спогади В. Ф. Білаша, що склали основу твору, понівечені до невпізнання, до них штучно долучено міркування його сина, випадкові архівні документи [1674].

Окрему групу документів становлять спогади, анкети та матеріали учасників революцій та громадянської війни, які збереглися у фондах архівів (ДАОО. П. 13 «Документи і матеріали з історії революційного руху, громадянської та Великої вітчизняної війни, радянського будівництва на Одещині»: анкети анархістів-червоногвардійців, анархістів – учасників профспілкового руху).

Джерела особового походження з історії анархістського руху у Східній Європі містяться в архівних колекціях Міжнародного інституту соціальної історії (МІСІ) (Archives International Institute of Social History). МІСІ є одним із найбільших у світі дослідницьких центрів та архівосховищ у галузі соціальної історії, генези робітничого руху, містить великі комплекси особистого листування

російських емігрантів між собою та з іноземними анархістами, матеріали емігрантських анархістських організацій 1920–1930-х рр. До неформальних джерел можна віднести листування між анархістами, яке знаходиться у фондах архіву (фонди С. Флешина, О. Беркмана та ін.). Досі неопубліковані документи архіву (спогади емігрантів-анархістів, чернетки творів, листування) розширюють наші уявлення не тільки про діяльність анархістів з України в еміграції, але й про їхнє становище в УСРР упродовж 1920-х рр. Особливу цінність для дослідників анархістського руху протягом 1917–1921 рр. становлять спогади Б. Єленського – одного з активістів анархістського руху в Україні. Виявлені в МІСІ документи дають можливість для порівняльного аналізу документів, незалежних від цензури (приватне листування, спогади), із документами офіційних каральних структур ВЧК – ДПУ. Документація МІСІ підтверджує наявність анархістського руху в радянській Україні в 1920–1929 рр., висвітлює діяльність анархістського підпілля та певний вплив анархістської ідеології на маси.

Іншу групу джерел утворюють опубліковані мемуари і спогади конкуруючих з анархістами партій, насамперед РСДРП (більшовиків та меншовиків). Спомини більшовицьких лідерів були представлені в збірниках, що видавалися Істпартом, Істмолем, Товариством політичних каторжан і засланців (часописи «Літопис революції», «Революция в Крыму», «Каторга и ссылка», «Кандалный звон» та ін.). Ці джерела дають можливості для аналізу взаємовідносин більшовиків з анархістами, містять унікальну інформацію, але мають певні вади, що були властиві всій радянській мемуарній літературі (тенденційність, ідеологічна заданість, догматизм, певний вибір тем і сюжетів, стандартизація в характеристиках, формування образу ворога). У мемуарах 1920-х рр. ще допускалася відносна свобода думки, але починаючи з середини 1930-х рр. і ця література стала заручником політичних примх диктаторського режиму.

Певну цінність у висвітленні теми генези анархістського руху мають збірки джерел і матеріалів (переважно спогадів), присвячені розвитку робітничого (документи форумів профспілок та ФЗК) та революційного рухів, подіям

революцій 1905–1907 та 1917–1918 рр. Головним недоліком цих видань є обмежений і тенденційний характер відбору джерел і матеріалів, що повинні були, перш за все, показати «керівну роль» комуністичної партії, її історію як низку безперечних перемог над ідеологічними ворогами. Вищі військові керівники РСЧА, які брали участь у боротьбі проти повстанства, бачили Н. І. Махна бандитом, приреченим на знищення. Р. П. Ейдеман висловив думку, що повстанська боротьба перетворилася на самостійну форму військового протистояння [1501]. М. О. Єфремов вважав, що структура махновської влади була «радянською», але такою, що опинилася в антагонізмі системи радянської влади [1261]. О. Орлінський вказував на те, що однією з причин повстання махновців було «русотяпство» (колоніальне ставлення «спеців» з Росії до «українських питань») [1380].

Комплексним джерелом стала анархістська преса, у якій представлено майже всі вищеназвані різновиди документів (поточно-хронікальний, особового характеру тощо). Газети й журнали містили інформацію про діяльність анархістів, аналітичні статті та спогади, кореспонденцію, програмні документи. Ці матеріали допомогли вибудувати цілісну й послідовну картину тих чи інших ключових подій.

Особливе місце посіли емігрантські анархістські періодичні видання закордонного походження: «Хлеб и воля», «Листки «Хлеб и воля», «Бунтарь», «Анархист», «Безначалие», «Листки группы «Безначалие», «Черное знамя», «Буревестник», «Набат», «Голос труда» та ін., що видавалися протягом 1903–1917 рр. у Лондоні, Женеві, Цюріху, Парижі, Нью-Йорку. Значну групу періодики складають підпільні та напівлегальні видання анархістів 1917–1920 рр. Для розуміння особливостей розвитку їхнього руху в Україні впродовж 1918–1920 рр. виняткову цінність мають видання Конфедерації анархістських організацій України «Набат», Асоціації анархістів-індивідуалістів, анархістських структур Москви, Петрограда, Одеси, Катеринослава, Харкова, Єлисаветграда. Розвиток анархістського руху в Україні після 1917 р. знайшов свій відбиток на шпальтах закордонних видань анархістів-емігрантів, що друкувалися в США

(«Американские известия», «Волна», «Рассвет», «Пробуждение», «Дело труда – Пробуждение»), Аргентині («Голос труда», «Анархист»), Німеччині («Анархистский вестник»), Франції («Дело труда»). Було вивчено та використано центральні й місцеві газети різної політичної спрямованості, що видавалися в Російській імперії [1847, с. 188–191].

У дисертації аналізувалися матеріали періодики першої третини ХХ ст., що виходила як на українських теренах, так і в Російській імперії – Радянській Росії. У 1905–1910 рр. шпальти столичних і провінційних газет рясніли інформацією про терор та експропріації, що проводили анархістські групи в українських губерніях. Меншовицька преса була представлена газетою «Приазовський край», есерівська – «Знамя борьбы», більшовицька – «Правда», «Известия», «Вести ВЦИК», «Звезда», «Донецкий пролетарий», «Одесский коммунист», «Известия Одесского губкома КП(б)У», «Известия Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов», «Революционный фронт» та ін. Матеріали періодики, незважаючи на їхню тенденційність, мають важливе значення як джерело, що характеризує політичну ситуацію, розстановку політичних сил.

Джерельна база з окресленої теми відображена у вигляді як документальної інформації (опублікованої й неопублікованої), так і матеріалів особового походження, і в цілому складається з приблизно 800 одиниць (зі 120 фондів 14 архівосховищ), чого достатньо для написання дисертаційної роботи. Основою дослідження стала офіційна службова судово-слідча й інформаційно-аналітична документація державних структур Російської імперії та радянських республік. Особливу наукову цінність становлять документи архівосховищ Києва, Одеси, Москви й Амстердама, які зберігають інформацію про розгортання анархістського руху, а також анархістська періодична преса, на сторінках якої знаходимо матеріали про поширення анархістського руху в Україні.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Методологію дослідження становить сукупність наукових підходів, теоретико-методологічних принципів, методів історичного пізнання. Їх поєднання

спрямоване на всебічне та об'єктивне висвітлення подій, фактів і явищ, що пов'язані з феноменом анархізму в Україні. У роботі використано аналітичний, порівняльний, системний, структурно-інституційний методологічні підходи. За умов широкого застосування аналітичного підходу відкриваються можливості для всебічного та змістовного історичного дослідження. Порівняльний підхід використовується під час проведення аналогій динаміки розвитку та соціальної структури анархістського руху з іншими рухами та партійними структурами, зіставлення практичної діяльності анархістських організацій на різних етапах їхньої еволюції. Системний та структурно-інституційний підходи дають змогу з'ясувати причини виникнення анархістських груп та федерацій, прослідкувати генезу діяльності анархістських інститутів.

У процесі написання наукового дослідження ключовими стали принципи історизму, об'єктивності, системності. У ролі провідного використано саме принцип історизму, що конкретизується підходом до суспільних процесів та явищ із позиції динаміки, взаємозв'язків, взаємозумовленості. Історія анархізму в Україні розглядається історично, у зв'язку з іншими подіями революційної епохи, висвітлюється виникнення анархістського руху, етапи його розвитку, особливості на кожній стадії. Врахування конкретної історичної ситуації дозволило виявити закономірності діяльності анархістів. Принцип історизму допомагає уникнути суб'єктивізму в оцінці епохальних процесів, історіографії, передбачає діалектичний підхід до аналізу концепцій істориків, виявлення як їхніх позитивних, так і негативних сторін, критичний аналіз джерел. Анархістський рух розглядається в розвитку причинно-наслідкових змін, широкі хронологічні межі дослідження дають змогу простежити процес еволюції анархістського руху в Україні. Під час роботи автор використав принципи опори на історичні джерела.

Принцип об'єктивності надає можливість для подолання суб'єктивних помилок і запобігання впливу політичних інтересів. Він визнає істину вищою метою та цінністю історичного пізнання. Використання принципу системності дало змогу розглянути різні сюжети історичного дослідження у взаємозалежності всіх його елементів та в системі зовнішніх зв'язків. Це дозволило структурувати

матеріал, з'ясувати умови подій, процесів та явищ, встановити причинно-наслідкові, внутрішні й зовнішні взаємозв'язки. Принцип системності невід'ємний від принципу конкретності. Будь-який предмет історичного дослідження має вивчатися в його точності, з урахуванням визначеності місця й часу розвитку. Так, Конфедерація «Набат», як і решта анархістських структур, розглядається, виходячи з теренів її впливу та часу існування в легальній, напівлегальній, нелегальній формах. Виявлення всіх чинників та умов, що детермінували суспільно-політичний розвиток анархізму, посприяло звільненню від стереотипів, спрощення та політизації, притаманних історіографії цієї ідеології та політичної практики.

Принцип синкретизму дав змогу розглянути проблему еволюції анархізму крізь призму взаємозв'язків усіх чинників та характерних рис, притаманних історичному явищу в цілому, коли трансформація однієї обставини спричиняє ланцюг змін у всіх сферах діяльності суспільства. У дисертації було застосовано принцип багатфакторності – сукупного вивчення об'єктивних та суб'єктивних чинників історичного розвитку, що впливали на еволюцію анархістського руху. Так, фактори слабкості українського національного політичного руху на Півдні України зумовили інтернаціональні тенденції; ситуація глибокої економічної кризи 1920–1921 рр. переросла в голод 1921–1923 рр.; чинники постійного військового тиску на Гуляйпільську анархістську федерацію зумовили її мілітаристський характер.

Філософські методи наукового пізнання (аналіз, синтез, класифікація, узагальнення) зумовили застосування й загальних підходів та принципів пізнання реальності. У роботі було використано спеціально-історичні методи наукового дослідження: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історичної періодизації, проблемно-хронологічний, синхронний та ін. Застосування історико-генетичного методу забезпечило послідовне розкриття властивостей, функцій і змін реальності в процесі її розвитку, що дозволило наблизитись до відтворення історії явищ і процесів політичного життя, простежити в динаміці генезу анархістських організацій. Використання історико-

порівняльного методу дало змогу розглянути варіантність досліджуваних подій, побудувати їх типологію, установити схожі й відмінні риси, зрозуміти логіку анархістського та махновського спротиву після перемоги РСЧА на фронтах і знищення владними структурами опозиційних партій, порівняти особливості анархістського руху в Україні, Росії, Західній Європі, США. Метод було застосовано під час порівняння ідеології та політичної практики різних напрямів анархістського руху, стану розвитку анархістських структур на різних етапах діяльності. Зіставлення різнохарактерних (за політичним походженням) матеріалів дало змогу з'ясувати реальну історичну картину подій. Під час роботи застосовувався критичний метод в оцінці змісту першоджерел та історіографічного комплексу з урахуванням заангажованості основного масиву літератури, у якій міститься інформація про історію розвитку анархізму в Україні, пропагандистського характеру більшості матеріалів анархістського руху або владних інституцій, що були спрямовані на боротьбу проти проявів анархізму. Відомості анархістських «самопрезентацій» перевірялися даними листування між лідерами самого руху, а також документами владних каральних та судових органів.

Історико-типологічний метод створив можливості для поділу об'єктів і явищ на певні типи («стихийний анархізм», «містичний анархізм»). Метод історичної періодизації дав змогу визначити основні особливості етапів розвитку анархістського руху, побачити важливі якісні зміни, що відбувалися на етапах його еволюції. Проблемно-хронологічний метод дозволив вивчити події та явища, що мали місце всередині анархістських формувань, у хронологічній послідовності і взаємозв'язку із зовнішніми змінами (розділи та підрозділи дисертації розташовано у хронологічній послідовності). Синхронний метод дав можливість показати події та явища, що відбувалися паралельно, але в різних місцях. Завдяки йому одночасно було досліджено та вивчено діяльність різноманітних осередків у межах українських губерній, а також центрів анархістів-емігрантів у країнах Західної Європи й Америки, визначено їхні спільні ознаки. Статистичний метод було використано для встановлення загальної чисельності анархістських груп,

з'ясування вікового, соціального та національного складу їхніх членів (інформація базується на звітах жандармських і чекістських чиновників, повідомленнях агентів поліції та ЧК – ДПУ тощо). Кількісно-аналітичний метод застосовувався у визначенні чисельності місцевих організацій анархістів, кількості їхніх членів. Персоналістичний метод допоміг у висвітленні характеру та спрямованості анархістської діяльності, враховуючи біографічні дані активістів місцевих анархістських груп. Для розуміння мотивацій вчинків учасників руху використовувався історико-психологічний інструментарій.

Під час дослідження було використано спеціальні історичні методи джерелознавчого аналізу, принципи археографічної обробки матеріалів. У роботі з історичними джерелами застосовувалися комплексно-хронологічний та комплексно-тематичний методи, які систематизували розрізнені дані, одержані в результаті окремих видових, міжфондових та тематичних досліджень, дозволяючи виявити загальну конфігурацію джерельної бази, проаналізувати структуру анархістського руху, розкрити процеси та явища, що відбувалися в ідеологічній, організаційній, політичній сферах протягом усього періоду його існування.

У часи розпаду СРСР (1989–1991 рр.) та в перші роки після проголошення незалежності України (1991–1992 рр.) історична наука опинилася в стані «методологічної кризи» (її відчували й інші соціально-гуманітарні галузі), бо частина істориків продовжувала використовувати радянську методологію або зовсім відмовилася від будь-яких методологічних «обмежень». «Сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без розпізнавального прапора», – зазначав професор О. П. Реєнт [1775, с. 3]. Він вказав, що «зближення пострадянської історіографії із західною» не веде до досягнення рівня системно-структурних, узагальнюючих досліджень засобами власне історичної науки, що перспективним для українських істориків може стати концепція холізму (цілісності) [1775, с. 162, 166]. Майбутнє історичної науки – в універсальному, цілісному, системному вивченні історії на засадах «синтезу» всіх суспільно-гуманітарних дисциплін, тобто в міждисциплінарному синтезі. Водночас професор Н. М. Яковенко зазначала, що «...теоретична позиція історика – це

значною мірою справа його вибору або самостійної творчої розробки» [1950, с. 52].

Жодне дослідження неможливе без визначення чіткого понятійного апарату, ясності хоча б із головними термінами. В історичній науці на пострадянському просторі в царині дослідження анархізму існує певна термінологічна неузгодженість, тому необхідно зупинитися на цьому питанні. Саме слово «анархія» по-різному тлумачиться та використовується. У радянських і частини сучасних істориків «анархія» виступає синонімом хаосу, розбещення, дезорганізації, злочинності, відсутності порядку й системи. Але «батьки анархізму» вважали її формою справедливого соціального устрою та впорядкованості. І. Кант розглядав анархію як закон та свободу без примусу, П. Ж. Прудон вважав її «матір'ю порядку». М. О. Бакунін бачив анархію вільною організацією робітничих мас згори вниз. Сучасні західні дослідники визначають цей термін як бездержавне суспільство, що спирається на організацію активних громадян, самодисципліну, федералістську інтеграцію з метою самоорганізації соціуму.

Термін «анархізм» пов'язують з ідеологією, яка закликає обмежити втручання центральної влади в життя суспільства, котре можливо побудувати на принципах «прямої демократії» та федералізму. Це поняття розглядається як соціальне вчення зі своїм ідеалом соціуму, як філософський світогляд, як субкультура та соціально-політичний рух із певним набором суспільних практик і дискурсів. Діяльність анархістського руху спрямована на радикальну зміну соціальної дійсності.

У XIX–XX ст. у суспільній свідомості (в історичній науці) анархізм сприймався як утопічна теорія. У XXI ст. його ідеї вже не справляють враження радикального «погрому» цивілізації. Анархізм розглядається більше як рух за звільнення ресурсів особистості для вдосконалення суспільного механізму. Зрозуміло, що демократія не може існувати, якщо громадяни не проявляють політичної активності, а «десолідаризація» суспільства може призвести до соціальної аномії, диктатури. Людська свобода почала сприйматися як творча

сила, соціуму стала вигідна вільна ініціатива підприємця, інтелектуала. Анархістські гасла «вільних рад» та «прямої демократії» розглядаються як здійснення громадянами функцій управління. Науково-технічний прогрес створює передумови для генези традиційних державних структур: мережеві відносини підштовхують до індивідуалізації, поява альтернативних джерел енергії та 3D-принтерів – до федералізації. Інтернет розширює можливості для прямої демократії (перетворення громадянина на законодавця), для рівності доступу до інформації та освіти.

Анархісти виступали за ліквідацію експлуатації людини людиною, за передачу контролю над виробництвом і розподілом матеріальних і духовних благ до рук виробників, за урівноваження інтересів особистості та суспільства. Ідеологія заперечує будь-яку державну, політичну, економічну, духовну владу, водночас анархісти не відмовляються від соціально-економічного структурування суспільного організму. Межі анархізму як соціально-політичного явища (теоретичних розробок та соціально-політичних практик) розмиті, він є проектом динамічним, не має чітко окреслених кордонів. Сьогодні проблематично знайти якийсь завершений досвід, закінчену версію анархізму – у ньому існує безліч течій та тлумачень. Частина істориків і політологів вважає анархізм радикальним напрямом лібертарного соціалізму. В. М. Сапон пропонує слово «анархіст» замінити словом «лібертарій» [1858, с. 222].

Анархістський терор у першій чверті ХХ ст. призвів до ворожого ставлення з боку суспільства і влади до будь-яких анархістських теорій та організацій. Виходячи з подібних реалій, частина учасників руху замість слова «анархізм» почала використовувати термін «лібертаризм», що дозволяло уникнути репресій з боку держави, упередженості з боку громадськості [1800].

Спірною тезою постає неорганізованість анархістських угруповань, на яку постійно вказує частина істориків, що підміняла політичний рух хаосом «стихійного анархізму». Такий концепт знаходився в протиріччі із визнаним терміном «анархістський рух», бо саме поняття «політичний рух» уособлює структуру як самостійний суб'єкт політики, що на добровільних засадах залучає

значну частину населення до суспільного життя задля вирішення соціально-політичних проблем. Соціально-політичні рухи мають відкритий характер, вільне членство, неоднорідність соціальної бази, різноманіття ідейного спектру, різносторонність світоглядних позицій своїх учасників. Вони намагаються досягти спільної мети через колективні акції поза межами впливу традиційних політичних інститутів. Ці ознаки притаманні анархістському руху як трансформативному.

До поняття «анархістський рух» входить сукупність організаційних форм різних рівнів складності, що провадили організаційну та пропагандистську діяльність, домагалися поширення та втілення в життя ідеологічних ідеалів. Анархісти ставили собі за мету вирішення завдань політичної боротьби (формально відкидаючи її політичні форми) і соціальної революції, не прагнучи прийти до влади, вважаючи за необхідне знищення будь-якої державної влади в усіх її проявах, заперечуючи такі визнані елементи політичної організації, як інститут членства і наявність центральних керівних структур. Найпростіший, початковий рівень – ідейне співтовариство у вигляді нечисленних гуртків, груп однодумців. Вони сформували анархістське підпілля, з якого почав розвиватися масовий рух. У широких колах громадськості (за допомогою газет, листівок, усної агітації) виник прошарок симпатиків цієї ідеології. Наступний рівень складності – заснування анархістських організаційних структур (асоціацій, федерацій), створення масових груп підтримки, формування ідеологічних напрямів усередині єдиного руху, поширення ідей, що захоплювали значні верстви населення у вигляді «стихійного», «побутового» й такого анархізму, що був характерним для частини богемного середовища початку ХХ ст. Рух у різні часи існував у статусі легальних, напівлегальних, нелегальних структур, у комбінованому «надпільно-підпільному» вигляді. Як політичний трансформативний рух, у Східній Європі анархізм заявив про себе напередодні революції 1905–1907 рр. «Перші «справжні» анархістські організовані групи з'явилися в Україні на початку ХХ ст.», – вважає доктор політичних наук І. І. Бегей [1533, с. 26–39]. В. В. Кривенький твердив, що в Російській імперії «на початку ХХ ст. в умовах

загального революційного піднесення й напруження класової боротьби анархізм оформився як самостійний суспільно-політичний рух...» [1678, с. 32].

Щодо класифікації термінів, що відображають анархістські течії, ідеологічно-організаційні напрями, то й тут багато розбіжностей. Так, С. М. Канєв поділив анархізм на: анархізм-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-федералізм, анархізм-індивідуалізм, пананархізм, анархізм-універсалізм, анархізм-біокосмізм, неонігілізм, містичний анархізм, анархо-кооператорство, мирний анархізм (толстовство), махаєвський рух [1639]. Ф. Я. Полянський виокремив дві основні групи: анархо-комунізм та анархізм-індивідуалізм (до групи анархо-комунізму він відніс анархо-синдикалізм, решту течій – до анархо-індивідуалізму) [1762, с. 11–21]. Л. М. Спирін виділив течії анархістів-комуністів (від них – анархісти-кооператори), анархістів-синдикалістів (від них – анархісти-федералісти), анархістів-махаєвців, анархістів-індивідуалістів (від них – містичні анархісти, пананархісти, анархісти-універсалісти, біокосмісти) [1889, с. 304–309]. В. В. Кривенький виокремив у ролі основних три напрями: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм [1678, с. 33]. С. Ф. Ударцев запропонував поділ за особливостями поглядів на особистість і суспільство, по відношенню до форм власності, суспільного ладу, залежно від рівня теоретичних концепцій і т. д., виділивши групи: класичний анархізм і посткласичний. У кожній із них виокремлюється ранній і пізній анархізм. Ранній класичний анархізм у цій схемі включає анархо-колективізм М. О. Бакуніна, пізній – анархізм-комунізм П. О. Кропоткіна, християнський анархізм. Ранній посткласичний анархізм містить анархізм-індивідуалізм, християнський анархізм, комуністичний анархізм, анархізм-синдикалізм, «некласичний анархізм» – анархізм-універсалізм, анархізм-біокосмізм, містичний анархізм та ін. [1845; 1911, с. 21–24].

Для українських реалій характерні такі течії анархізму: махаєвський рух, анархо-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-індивідуалізм, іллегалізм, анархізм-універсалізм, анархізм «синтезу» КАОУ «Набат», стихійний анархізм. Анархо-комунізм – головний напрям анархістської думки, який відстоює створення соціуму на основі децентралізації та самоврядування, що

вбудовується знизу вгору, де буде відсутня приватна власність. Анархо-синдикалізм – течія, яка вважає, що за допомогою соціальної революції та після ліквідації капіталістичного суспільства засоби виробництва мають перейти до найвищої форми організації робітників – профспілок або заводських комітетів. Анархо-індивідуалізм висував теорію абсолютної свободи особистості, вбачаючи мету своєї боротьби в ліквідації держави й заміні її анархістською комунією, де пануватиме абсолютна свобода особистості.

Особливе місце належить іллегалізму або інсуррекціоналістському анархізму (течії анархо-індивідуалізму, що розглядала грабунки як «індивідуальне відшкодування»), якого частина дослідників анархізму намагалася не помічати. Й. Мост та Л. Галлеані протягом 1881–1903 рр. сформували принципи інсуррекціоналістського анархізму: «пропаганда дією» (бунт, терор, повстанство, напади на поліцейські ділянки, експропріації), відмова від синдикалізму та впливу на робітничий рух. Боротьбу робітничого класу й селянства за негайні та часткові вигоди інсуррекціоналісти розглядали як марну [1820]. Інсуррекціоналістський анархізм на початку ХХ ст. відігравав значну роль у світовому анархістському русі, в Україні він вплинув на анархістські федерації («Чорний прапор» та ін.). П. О. Кропоткін не поділяв подібних поглядів, закликаючи анархістів повернутися до синдикалізму М. О. Бакуніна та I Інтернаціоналу, розгортати анархізм усередині народних соціальних рухів, щоб надавати їм радикального забарвлення.

Для поповнення кас своїх організацій анархісти вдавалися до численних експропріацій як до спроби перерозподілу власності в часи соціальних змін та революцій. Будь-яка державна влада, проводячи державні експропріації та конфіскації на підставі законів чи доцільності, водночас вважала експропріації позадержавного характеру порушенням основних законів, злочином. Анархісти, розглядаючи приватну та державну власність як «крадіжку» (за П. Ж. Прудонем), вважали свої злочинні дії (грабунки) виправданими з точки революційної моралі (до ексів в Україні в першій половині ХХ ст. долучалися майже всі революційні партії та організації: РСДРП, ПСР, ОУН).

Досліджуючи анархізм як суспільно-політичний рух, треба звернути увагу й на стихійний анархізм, притаманний суспільству в часи послаблення центральної влади або «аномії суспільства». Це явище потрібно вважати частиною анархістського руху в широкому його розумінні. Стихійний анархізм можливо тлумачити як настрої, стан певних верств. Він виник та діяв часто незалежно від анархістських структур (анархізму як політичної течії), але анархістські лідери завжди враховували його потенційні можливості. Неоформленим напрямом анархістського руху можна вважати й «мистецький» анархізм, що не створював організаційні структури для боротьби проти влади, а був спрямований на руйнацію комплексу «старої феодально-буржуазної культури» (у 1903–1922 рр. цей анархізм так чи інакше вплинув на творчість і життя представників літературної та мистецької богеми).

Принципи та методи, що є в арсеналі сучасної історичної науки, за умови їх широкого використання під час дисертаційного дослідження, дозволили дослідити історичну картину анархістського руху й тенденції його еволюції. Було розглянуто необхідну для подальшої роботи термінологію (анархістський рух, іллегалізм, «пропаганда дією», анархізм-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-індивідуалізм), що дало змогу чіткіше розуміти сутність процесів.

Історіографія руху, незважаючи на значний обсяг наукових робіт, увагу істориків, громадську зацікавленість, не змогла досягти належного результату у висвітленні проблеми історії анархістського руху в Україні. Радянська історіографія зосереджувалася на висвітленні збройної боротьби з «махновськими бандами», українська еміграційна – на ставленні махновців до національного питання, сучасна зарубіжна, українська та російська – на історії махновського руху. Аналіз історіографії свідчить про певне нехтування з боку частини вчених дослідженням історії анархістського руху в цілому, окремо розроблені аспекти разом не склали цілісної історичної картини подій. В історіографії анархізму в Україні утворилися лакуни, цілі періоди й аспекти, що залишаються малодослідженими. Подібний стан справ був зумовлений, у першу чергу, ідеологічною упередженістю, станом певного браку інформації з теми. Аналіз

архівних джерел дозволив стверджувати, що найбільш інформативними документами є матеріали каральних і судових інститутів Російської імперії та радянських республік. На сьогодні від початкового корпусу анархістських джерел унаслідок об'єктивних та суб'єктивних обставин уціліла лише мала частина. Комплексний аналіз джерел різного походження й видової ознаки, подальша евристична робота в цілому дозволяють дослідити обране коло проблем. Використання спогадів анархістських лідерів, що були видані на Заході, розширює можливості для аналізу анархістського руху. Вважаємо, що розглянута джерельна база дослідження є достатньою, достовірною та репрезентативною для вирішення поставлених завдань із комплексного вивчення політичної практики анархістів в Україні впродовж 1903–1929 рр. Методологічні основи дослідження дали змогу зрозуміти та пояснити еволюцію анархістського руху в українському контексті та в системі світових суспільно-політичних процесів.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА АНАРХІСТСЬКИХ УГРУПОВАНЬ У 1903–1917 рр.

2.1. Виникнення анархістських груп

Глобальні зміни ХХ ст. пов'язані з феноменом «вибуху» політичної та громадської активності мас, із появою та розвитком громадсько-політичних рухів і партій у світі. Успіхи загальноєвропейських демократій, громадсько-політичних рухів та соціалістичних партій підштовхували радикалів Східної Європи до наслідування досвіду формування масових рухів. Зростання активності мас за відсутності гарантованої законами свободи громадської діяльності породжувало соціальний вибух, штовхало маси до радикальних «протиправних дій». В українських губерніях селянські повстання (1902 р.) та масові страйки на підприємствах (1903 р.) стали першими проявами глобальних соціальних змін.

Ідеї анархізму на початку ХХ ст. набули актуальності завдяки модернізації та емансипації суспільства Російської імперії, розвитку анархістського руху в країнах Західної Європи, Азії, Америки. Питання про зародження руху анархістів в Україні в історичній науці досі залишається дискусійним. Більшість учених датує виникнення анархізму в Східній Європі або кінцем 1840-х рр., або ж 1900 р., виводячи його від закордонних груп анархістів-емігрантів, інколи – початком революції 1905–1907 рр. Деякі науковці схиляються до нечіткої характеристики, вказуючи, що анархізм з'явився «напередодні» революції 1905–1907 рр. Радянський історик С. М. Канєв узагалі обійшов поняття «анархістський рух», ведучи мову про анархізм як про ідеологічну течію до 1903 р. та про його «відродження» як «політичної течії» в 1903 р. (вважаючи поширення в російському суспільстві окремих ідей нігілізму, теорій М. Штірнера, П. Ж. Прудона початком анархізму в Російській імперії, а діяльність підпільних гуртків народників-бакуністів – його розвитком). Заплутавшись у висновках, С. М. Канєв вказував на те, що формування анархістського руху в Російській

імперії спричинили емігрантські центри та емісари із Західної Європи, тож, на його думку, анархізм не був продовженням «місцевих традицій» [1639, с. 221].

1903 р. став початком формування анархістського руху на теренах Російської імперії, в Україні [1799, с. 120]. Революційний народницький рух, складовою частиною ідеології якого був бакунізм, до середини 1880-х рр. зазнав розгрому поліцією. П. О. Кропоткін та кілька революціонерів із його оточення (В. А. Черкезов, М. П. Сажин) уособлювали історичний зв'язок бакуністів та анархістів початку ХХ ст. за кордоном. Але в Україні не було випадків участі народників-бакуністів в анархістських групах у цей період (за винятком В. Н. Гурарі). Народницький та анархістський рухи створювалися різними людьми, у відмінних соціально-політичних та економічних умовах, із розривом у часі тривалістю 20 років. Анархістський рух формували впродовж 1903–1905 рр. молоді люди «нової формації» 20–25 років. Замість шляхетсько-різночинського складу народницьких гуртків ХІХ ст., анархістські групи початку ХХ ст. було сформовано робітничо-різночинською молоддю. Анархістський рух в Україні базувався не тільки на ідеях М. О. Бакуніна та П. О. Кропоткіна, але й на тезах «прямої дії» італійських, іспанських, французьких, польських анархістів та анархістів-синдикалістів, на досвіді боротьби, участі в профспілковому й робітничому рухах, на нових теоріях західноєвропейських анархістів (Е. Малатести, М. Неттлау, Ж. Грва, З. Нахта та ін.) [1835].

У 1899–1904 рр. в Україну із Західної Європи почали завозити анархістську літературу та періодичну пресу російською мовою й мовою ідиш. У жовтні 1900 р. в Харкові поліції стало відомо про анархістський гурток В. Карфункельштейна, який було ліквідовано в процесі його створення [1720, с. 60]. У 1901 р. до Києва з Австро-Угорщини прибув анархіст І. М. Оболенський, у січні 1903 р. з вантажем анархістської літератури на кордоні з Австро-Угорщиною було заарештовано анархіста М. Надєждіна. У березні 1903 р. з'явився Циркуляр департаменту поліції Російської імперії про заборону в'їзду на її територію анархістам. Департамент поліції надіслав до Одеси списки анархістів, яким заборонявся в'їзд до імперії [1720, с. 60; 262, арк. 1–4]. У червні 1903 р.

«охранка» з'ясовувала авторство листів, відправлених із Києва та Відня на ім'я одеситки Л. Плотницької, яка належала до кола анархістів, поліція розшукувала діяча Цитовича [220, арк. 3–6; 55, арк. 6: 56, арк. 2–6], під час обшуку в студентів було знайдено книги П. О. Кропоткіна [60, арк. 1–10].

На межі століть Англія, Швейцарія, США були країнами, де могли знайти притулок анархісти, не побоюючись переслідувань влади. Основний потік трудових біженців із Російської імперії, переважно єврейського походження, осідав у Лондоні та Нью-Йорку, студенти з імперії обирали навчання в Женеві й Парижі [1829]. На початку 1900-х рр. анархісти – вихідці з українських земель у Лондоні співпрацювали з 16 місцевими єврейськими анархістськими групами. Анархіст М. І. Музіль (Рогдаєв) писав: «... пропаганда анархізму концентрувалася головним чином у Женеві й Лондоні... у першому місті – серед російської молоді, у другому – серед численного єврейського пролетаріату, у кварталі Уайчепель» [1072, с. 249].

Єврейські анархісти США – емігранти з Російської імперії – надали П. О. Кропоткіну фінансову допомогу для видання «Анархістської бібліотеки». У 1896–1903 рр. масовими накладами російською та мовою ідиш в Англії та США стали видаватися брошури та книги П. О. Кропоткіна, що нелегально, через Одеський порт, «вікна» на кордоні, завозилися до Російської імперії, де знаходили свого читача. Анархістський лідер Р. Роккер згадував: «Лондон був, так би мовити, школою, де нові прибульці з Росії та Польщі, гнані в Англію безперервною емігрантською хвилею, знайомилися з новими ідеями. Звідси пропаганда розливалася по всіх країнах... багато товаришів повернулися з Лондона назад до Росії для постановки анархістської пропаганди за допомогою нелегальних груп... Поступово налагодився підпільний зв'язок між Росією та Лондоном, який підтримувався шляхом живого листування і спеціальними посланцями. Маса літератури російською та єврейською мовою переправлялася контрабандою з Лондона до Росії... Для якнайшвидшого розвитку руху в Росії було засновано журнал «Хліб і воля», керований Кропоткіним» [878; 890]. У Лондоні центром анархістського руху став єврейський «Міжнародний клуб з

освіти трудящих». У 1885 р. він почав видавати газету мовою ідиш «Arbeter fraynd» – «видання федеративних ідишмовних анархо-комуністичних груп Великобританії та Парижа». Починаючи в 1900 р. в Лондоні мовою ідиш виходив анархістський журнал «Жерміналь». Однією з перших організацій анархістського спрямування була група «Лицарі волі» (заснована 1889 р. у Філадельфії), що випускала серію книг також цією мовою. Це видання орієнтувалося як на єврейських емігрантів, так і на єврейське населення «смуги осілості» Російської імперії [1965, с. 50–65; 1587, с. 22].

У 1900 р. в Женеві під керівництвом сина полтавського купця М. Е.-Р. Дайнова (М. Дубинського) виникла «Група російських анархістів-комуністів за кордоном», а незабаром П. О. Кропоткін створив лондонську анархістську групу російських емігрантів «Хліб і воля» [1835, с. 114–118]. У 1901 р. женецька «група» видала відозву «Товарищам в России!», закликавши російських радикалів до негайної революції [1074, с. 40]. Улітку 1903 р. студент Г. І. Гогелія (К. Орґеіані) організував у Женеві анархістську групу «Хліб і воля» (саме тут починали майбутні лідери анархістських груп в Україні: Г. Б. Сандомирський, І. С. Гроссман, О. Г. Таратута, Ол. І. Таратута), видав перший журнал російських анархістів-комуністів «Хлеб и воля» (виходив до листопада 1905 р., розробляв стратегію і тактику анархістського руху) [1829]. У першій половині 1904 р. для видання анархістської літератури російською мовою та її поширення в Російській імперії анархістами Б. Я. Енгельсоном та Л. Алешкером було створено Паризьку групу «Анархія» [1699, с. 715]. Об'єднання анархістів-емігрантів із Російської імперії утворилися в Німеччині та США [1678, с. 32]. О. Г. Таратута писав: «У цю епоху багато наших товаришів були у Франції та Англії» [1465, с. 302].

Анархізм, що «експортувався» до Російської імперії, мав назву анархізм-комунізм. Його основу складала ідеї П. О. Кропоткіна, що доповнювалися тезами його західних однодумців. Генеза була настільки суттєвою, що призводила до появи значних розбіжностей у трактуванні анархістського ідеалу й тактиці боротьби. На створення анархістського руху в Україні вплинув рух анархістів, що

склався в Австро-Угорщині, Болгарії та Османській імперії [1986; 1955, с. 22–25; 8, арк. 4; 26, арк. 14]. Колишній соціал-демократ М. І. Музіль у 1902 р. став анархістом у Болгарії. 1903 р. він увійшов до Женевської групи анархістів-комуністів, а 1904 р. створив у Львові й Станіславі об'єднання анархістів-комуністів [1693, с. 374].

У Львові перші анархісти з'явилися ще в 1896 р., коли М. Єгер видавав у цьому місті журнал анархістського забарвлення «Trybun Ludowy». У квітні 1904 р. польські анархісти М. Лозинський і М. Нахт надрукували тут же один номер анархістського журналу «Wolny Świat». Згодом, у 1907–1908 рр., М. Лозинський видав у Львові три номери журналу «Nowa Epoka», у 1910 р. у місті було видано брошуру П. О. Кропоткіна «До молоді» українською мовою [1964; 1971].

Промислова криза вдарила по Російській імперії, погіршивши матеріальне становище населення регіону. Серед робітників стали популярними ідеї формування масової організації у вигляді професійних спілок, занесені в робітниче середовище творцем «поліцейського соціалізму» В. С. Зубатовим [1280, с. 88]. Його прихильники в Одесі створили «Незалежну робітничу групу (партію)», яка намагалася боротися зі впливом політичних партій у робітничому середовищі, за підвищення зарплатні та поліпшення умов праці. У цьому ж місті було створено робітничі союзи й загальноміський робітничий комітет «незалежних». Під час одеського страйку влітку 1903 р. (складова Південноросійського страйку – першого масштабного протесту робітників) робітничий рух «вислизнув із рук» «незалежних». Їхня діяльність викликала побоювання влади, тож їхні структури та профспілки було ліквідовано [1498, с. 113–117]. Водночас у робітничих колективах відчувалося невдоволення «комітетниками» з РСДРП, ПСР, Бунду, поширеним явищем стали «опозиції» проти керівної ролі інтелігенції у робітничому русі. Цими настроями скористалися представники махаєвської групи.

М. І. Музіль у своїй промові на Міжнародному анархістському конгресі (Амстердам, 1907 р.) вказував: «... на півдні Росії, і потім у Західному краї,

виникли напіванархістські групи так званих «махаєвців». Ці групи визнавали виключно анархістську тактику, енергійно пропагуючи загальний страйк, економічний терор, масову експропріацію буржуазії, різко нападаючи на державний соціалізм і критикуючи політичну (парламентську) діяльність. Закликаючи пролетаріат до насильницької класової боротьби, «махаєвці» спочатку працювали на руку анархістському соціалізму», «махаєвщина» зіграла «... чималу роль у справі формування перших анархістських груп» [1072, с. 250]. Ідеолог цього напрямку, колишній польський соціаліст Я.-В. Махайський (Вольський) створив теорію перебудови світу «без панування інтелігенції», яку опоненти охрестили терміном «махаєвщина». Він писав: «Інтелігенція – вовк в овечій шкурі, це підступне дитя буржуазії стоїть за спиною буржуазії... інтелігенція вигадала ідею соціалізму для перетворення робітників на знаряддя для досягнення своїх цілей... Нав'язавши соціалізм робітничому класу, інтелігенція хоче не звільнити його, а на його плечах прийти до безроздільного панування, створивши «нове рабство». Гасла соціалістів він називав «фразою економічного маскараду», інтелігенцію – «паразитичним класом», пропонуючи тактику відволікання робітників від політичних організацій. Я.-В. Махайський вважав завданням боротьби «загальну майнову та освітню рівність», якої може бути досягнуто «всесвітньою робітничою змовою» – економічним терором, загальним страйком, «розгромом власників, інтелігенції та влади, через захоплення всього необхідного для життя силою» [1805, с. 156–158; 1821, с. 46–51].

Махаєвці обрали Одесу центром для розповсюдження свого вчення й реалізації власних ідей, виходячи з можливостей перехопити в «незалежних» керівництво створеним тут робітничим рухом, скористатися географічним положенням міста для політичної контрабанди, наявністю в Одесі значної кількості опозиційного владі єврейського населення. Гектографічні копії книги Я.-В. Махайського «Умственный рабочий» стали проникати до Одеси, де навесні 1902 р. було здійснено спробу організувати групу: вихованці училища «Труд»

створили «Партію терористів», яку відразу ж було ліквідовано поліцією [31, арк. 2; 454, арк. 15].

У липні 1903 р. до Одеси подалися члени групи махаєвців з Іркутська: О. В. Шейтліх, Б. Міткевич, А. Чуприна. Навколо них зібралася молодь, переважно ремісники й робітники, які називали себе «Союзом непримиренних». Вони ще не використовували термін «анархізм», але їхні гасла й дії не відрізнялися від анархістських. Махаєвці вирішили просочитися до системи розхитаних робітничих союзів і спілок, «комітетів» РСДРП, Бунду, ПСР, щоб залучити на свій бік радикальну частину «зубатівців», соціал-демократів, бундівців, есерів. Більшість серед махаєвців стали «перебіжчиками» з РСДРП, ПСР, Бунду, які втомилися від партійних чвар, демагогії лідерів, пасивних методів боротьби. Поліцейське дізнання вказувало, що група махаєвців складалася з осіб, які раніше належали до Одеського комітету ПСР і залишили його після суперечок і розбіжностей з питань ставлення до терору [454, арк. 5–18]. На початку 1904 р. в Україну з Женеви вирушила група анархістів (Ольга та Олександр (Овсей) Таратути, Л. С. Лapidус (В. Стрига), К. М. і Х. Е. Ердалевські), які, вступивши до місцевих груп «махаєвців», пов'язали їх з анархізмом. О. Г. Таратута згадував: «У нас були ідейні попутники – представники махаєвського руху» [1465, с. 300].

Серед новоприбулих переважали колишні активісти «херсонської» групи соціал-демократів – «Південноросійського союзу робітників», які розчарувалися в лідерах РСДРП та опинилися в лавах анархістів, яких вони знайшли в Женеві [1687, с. 166; 1700, с. 715; 1849, с. 293–298]. Значна частина анархістів «першого призову» була єврейського походження, у «Союзі непримиренних» євреї становили приблизно 80 %. «Південна група анархістів-комуністів», створена в Кишиневі на початку ХХ ст., була моноетнічною – єврейською. Подібні єврейські махаєвські (анархістські) угруповання існували в західних та південно-західних губерніях імперії – у Білостоці, Варшаві, Вільно, Кам'янець-Подільському, Києві, Бердичеві, Острозі [1804; 1832, pp. 124–125; 1692, с. 349].

Опозиційність єврейського населення посилилася після Кишинівського погрому 1903 р. Налагоджені зв'язки серед євреїв «смуги осілості» допомагали махаєвцям та анархістам взаємодіяти в масштабах імперії, підтримуючи зв'язок і з зарубіжними осередками анархізму [1804; 1832, pp. 125–126]. Соціальна закритість єврейської громади, стійкі контакти з центрами еміграції обіцяли широкі можливості для конспірації та неофіційних комунікацій [39, арк. 25]. Не маючи єдиного політичного, ідеологічного осередку, організаційної єдності, махаєвці й анархісти налагодили таємну систему «обміну послугами» – літературою, зброєю, вибухівкою, грошима, інформацією. «Професійні революціонери» відігравали головну об'єднавчу роль, гуртуючи та контролюючи рух. Мандруючи містами імперії, вони підтримували таємні комунікації та певний рівень організованості руху [1835, с. 116–118]. «Союзом непримиренних» було встановлено контакти з «Білостоцькою групою анархістів-комуністів», від неї до Одеси надходили видання анархістів-комуністів. Білостоцьку групу було створено на початку 1903 р., упродовж 1903–1904 рр. вона була найсильнішим анархістським об'єднанням в імперії, проводила робітничі страйки, експропріації, акти терору. Поліція зафіксувала в Білостоці сім гуртків. У містах, близьких до Білостока, гуртувалися автономні групи [1984, с. 50–78].

Одеським «Союзом непримиренних» було скоєно кілька дрібних експропріацій і терористичних замахів. Захоплені кошти було відправлено для допомоги анархістам Білостока (що свідчить про наявність певної структури руху), а також для організації підпільної друкарні в Одесі, де було видано гектографічні листівки: «Что такое политические свободы?», «Симон Адлер», «К рабочим!», «К товарищам рабочим!», «К безработным и рабочим!» [1821, с. 45–50]. Назви та зміст матеріалів вказують на об'єкт пропаганди – робітничий клас, хоча у вітчизняній історіографії прийнято вважати, що махаєвці залучали до своїх груп злочинців та люмпенів. У жовтні 1906 р. анархістський автор писав: «Середовищем, у якому розвивався до цього часу анархізм, було переважно робітниче середовище... На початку анархістським групам було дуже складно діяти: брак пропагандистів, нестача літератури, бідність коштів, люта ворожнеча з

боку інших партій – усе це створювало вкрай напружену атмосферу. Групи діяли врозбід...» [1140, с. 9]. Навесні 1904 р. поліція заарештувала більшість членів «Союзу непримиренних» в Одесі (46 осіб). Під час арештів було виявлено типографський верстат, два гектографи, листівки, журнали «Хлеб и воля» [454, арк. 20–22].

Улітку 1904 р. в Катеринославі махаєвці створили групу під назвою «Партія боротьби з приватною власністю і всякою владою». Серед організаторів були Н. П. Брумер, А.-Б. М. Раковський із білостоцької групи анархістів-комуністів, К. М. Ердалевський, Х. Е. Ердалевська з одеських «непримиренних». Зведення поліції фіксували серед організаторів п'ять революціонерів зі Швейцарії, по одному – із Парижа й Лондона [641, арк. 16]. Вони організували робітничий гурток, проводили агітацію, закликаючи робітників не брати участі в соціал-демократичних групах, знищувати заводське обладнання. «Махаєвці вже користуються серед робітників великою популярністю, по два рази на тиждень під їх головуванням відбуваються збори, де вони ведуть вдалу пропаганду», – повідомлялося в поліцейському звіті. 7 серпня 1904 р. було заарештовано К. М. Ердалевського й Н. П. Брумера, діяльність групи призупинилася, кілька організаторів залишили Катеринослав [1604, с. 77–78].

Поява нового радикального угруповання в революційному русі стурбувала Департамент поліції, який у квітні 1904 р. розіслав по охоронних відділеннях циркулярну телеграму, що вимагала стежити за революційними організаціями й особливо за одеськими «непримиренними», яких керівництво поставило на друге місце за ступенем небезпеки після ПСР. Поліція підозрювала «непримиренних» анархістів у «терористичних» зв'язках зі вбивцею міністра внутрішніх справ В. К. Плеве. У серпні 1904 р. у «справі Плеве» було заарештовано, доставлено до Санкт-Петербурга та допитано кількох махаєвців з Одеси та Катеринослава [454, арк. 102–103]. Завідувач зовнішнім спостереженням Департаменту поліції Є. П. Медніков у листі начальнику Київського охоронного відділення припускав: «... здається, що дізнання одеських непримиренних, і білостоцьких, і віленських, і вбивць міністра з'єднують в одне дізнання... Може бути, Ви тепер все зрозумієте

за даними різних партій, особливо непримиренних, які тут відігравали головну роль» [1390, с. 194–200].

Справа щодо «непримиренних» зазнала провалу внаслідок хиткості доказової бази, на початку 1905 р. припинилося кримінальне переслідування, у жовтні 1905 р. заарештованих було звільнено (після чого «непримиренні» приєдналися до анархістського угруповання) [1821, с. 51–60]. Часом формування в Одесі першої анархістської групи вважається середина 1904 р., хоча, імовірно, вона склалася наприкінці 1903 р. як «Південноросійська анархо-комуністична група «Бунтівник». М. І. Музіль стверджував, що в цьому місті анархістське об'єднання сформувалося «на початку 1904 року» [1072, с. 248]. Анархіст С. Меккель згадував про групу, що діяла в Одесі в 1903 р. [519, арк. 3–4]. У 1903 р. анархіста В. К. Виноградова було заарештовано за агітацію по селах під Одесою (Северинівка, Білка, Янівка) [513, арк. 5–66].

Улітку 1904 р. до Одеси прибули кілька анархістів з метою організації бойової групи (М. А. Магазинер із Нью-Йорка, «Гриша-фотограф» – із Білостока, І. С. Гроссман та М. Завадська – із Женеви) [221, арк. 2–14]. До Білостока, а згодом до Києва та Кременчука вирушив ще один емісар – С. Н. Шлюмпер (Саша Бейлін), який у 1903 р. став анархістом у Лондоні, потім завітав до Нью-Йорка, у квітні 1904 р. ввійшов до Женевської групи анархістів-комуністів [1610]. Терористична діяльність упродовж 1892–1902 рр. на Заході відкрила «моду» на терор, який для анархістів став інструментом політики, класового залякування, пропаганди. Гучні акти есерівського терору створили умови для «терористичного ажіотажу» в Російській імперії [1839, с. 112–113].

У 1903 р. Г. І. Гогелія (К. Орґеіані) у статті «Про терор» закликав до антидержавного, антибуржуазного, аграрного, фабричного, масового, індивідуального терору [1639, с. 224–225]. П. О. Кропоткін вважав тероризм неминучим супутником революційного руху, у листі товаришеві він розкрив своє ставлення до терору: «Терор – жахлива річ, є тільки одна річ, гірша за терор – це покірливо зносити насильство» [1298, с. 307].

У серпні 1904 р. одеські анархісти видали гектографічну відозву «К русским пропагандистам (Правдивое слово об анархистах)», звернувшись до «рядових» членів соціалістичних партій із протестом проти антианархістської агітації їхніх лідерів. У листопаді 1904 р. було видано листівку «Товарищи рабочие», яка закликала робітників перейти до прямої дії – страйків, масових збройних нападів на приватну власність і державні структури, експропріації предметів виробництва та споживання. Восени 1904 р. в Одесі анархісти готували й реалізовували акти терору: невдалі замаху на градоначальника та поліцеймейстера, убивство філера, експропріації на «потреби революції». У своїх листівках вони таврували не тільки буржуазію, що заслуговувала, на їхню думку, «повного знищення», але й соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, які «сподіваються накласти кайдани вічного невігластва і рабства» на трудящих і можуть дати робітникам «тільки те, що замість самодержавних панів і гнобителів будуть конституційні» [454; 455].

30 вересня 1904 р. одеські анархісти Х. Молчанський, Л. Гроссман, М. Ташлицький, Р. Таратута були арештовані під час облави, С. М. Борисов поранив околочного наглядача [228, арк. 2–6]. У березні 1905 р. в Одесі відбувся перший в імперії судовий процес проти анархістів над С. М. Борисовим, якого засудили за збройний опір поліції під час арешту до чотирьох років каторги [455, арк. 3–4; 1792, с. 43].

1904 р. в Одесі пройшла таємна конференція анархістів Півдня Російської імперії. О. Г. Таратута стверджував, що на неї з'їхалися представники від анархістських груп Одеси, Катеринослава, Єлисаветграда, Миколаєва, Херсона [1464, с. 165]. Конференція визначила цілі анархістського терору й експропріацій, обрала О. Г. Таратуту (вказувалося, що він представлятиме анархістів Катеринослава) делегатом на I Конференцію російських анархістів-комуністів у Лондоні. У поліцейських архівах немає підтвердження того, що одеський захід відбувся. Це пояснюється низьким рівнем поінформованості поліції про анархістське підпілля, відсутністю там секретних інформаторів. О. Г. Таратута згадував, що 1904 р. певні групи анархістів існували: «на півдні – Катеринослав, Миколаїв, Херсон, Севастополь, природно тяжіли до Одеси, часто спілкувалися з

нами, просили літератури, порад, вказівок та загального організаційного плану». О. Г. Таратута поїхав до цих міст улітку 1904 р., вказав, що в Катеринославі «були наші товариші», а анархістам там бракувало грошової підтримки від своїх «центрів» [1465, с. 301]. Ол. І. Таратута також завітала до Катеринослава задля формування групи. В Ол. І. та О. Г. Таратути на Півдні України ще з кінця ХІХ ст. залишилися зв'язки в підпіллі, вони змогли залучити до анархістської діяльності своїх знайомих із соціал-демократичних гуртків [1697, с. 603].

Анархіст В. Г. Антоні стверджував, що першу групу анархістів Катеринослава було створено в 1904 р. [1270, с. 41]. У 1903 р. в Миколаєві Л. С. Лапідус створив серед місцевих пекарів групу «Чистих соціалістів», близьку до махаєвців та анархістів [454, арк. 20–25]. Улітку 1904 р. в Харкові було арештовано француза Лебрена, який підтримував зв'язки із закордонними анархістами [86, арк. 76]. Існують окремі свідчення про те, що анархістські гуртки в Кам'янець-Подільському та Бердичеві почали створюватися на межі 1902–1903 рр. [1907, с. 223–224].

Неоднорідним був склад групи анархістів-комуністів «Хліб і воля», що виникла в Ніжині влітку 1903 р. У її формуванні взяли участь: «емісар» із Женеви, студент Г. К. Якобсон, колишні члени Революційної української партії Є. Л. Гелецький, Безручко, Горбак, Шенделов. Соціальну опору анархісти бачили в студентах Історико-філологічного інституту, учнях училища, гімназії, вважаючи їх потенційним «матеріалом» для роботи по селах. До анархістів долучилися робітники, звільнені із Чернігівської в'язниці. Вибір Ніжина як центру пропаганди анархізму стався внаслідок аграрних бунтів на Чернігівщині (1903 р.). Група отримала з Женеви революційну літературу, підтримувала зв'язок з анархістським центром у Лондоні. Ніжинські анархісти, розгортаючи пропаганду серед робітників, зіткнулися з протистоянням з боку місцевих соціал-демократів та есерів [279, арк. 2–41].

Анархісти провели кілька актів терору та експропріацій, намагалися підштовхнути селян на бунт пропагандою по селах Ніжинського та Конотопського повітів. У листопаді 1904 р. група випустила листівку «К

запасним», у групі розпочинав анархістську діяльність С. М. Романов, із Білостока до Ніжина прибув анархіст Кнашевський [1395, с. 117; 1100, с. 237].

Емісарами, котрі приїхали з Лондона, Женеви, Відня, було створено Житомирську анархістську групу «Хліб і воля» (С. Айнзаф, Х. З. Ярчук та ін.), що підтримувала зв'язок з анархістським центром у Лондоні, звідки отримувала журнали: «Хлеб и воля», «Арбайтен Фрейнд». В. В. Комін зазначав, що анархісти-одинаки з'явилися в Житомирі 1902 р., а групу було створено 1904 р.: «... після того, як до Житомира приїжджає один із білостоцьких анархістів і проводить низку лекцій і доповідей на їдиші, виникає досить сильна організація... Утворилася єврейська у своїй більшості група «Хліб і воля». Експропріації, що проводили анархісти, закінчувалися роздачею захоплених продуктів і речей робітникам» [1656, с. 62–63; 1379]. Житомирська група «Робітнича воля», що сформувалася з колишніх бундівців та соціал-демократів, проводила близьку анархістам агітацію «проти політиків та інтелігентів» і в 1905 р. врешті перейшла на їхній бік, що викликало критику анархістів з боку Бунду та РСДРП. Крім групи «Хліб і воля» (22 особи), у Житомирі сформувалося об'єднання анархістів-комуністів «Інтернаціонал», до якого перейшла частина есерів [1720, с. 66; 1100].

У 1904 р. анархістська група виникла в Бердичеві, кілька житомирських анархістів, переїхавши до Черкас, створили там анархістський гурток «Хліб і воля», до якого ввійшли робітники, які були під впливом активістів РСДРП, і студенти. Згодом у Черкасах сформувалася ще одна анархістська група «Безвладдя». Місцеві соціал-демократи оголосили анархістів «зłodіями і вбивцями». Згодом частина черкаських соціал-демократів визнала себе анархістами-синдикалістами, анархісти організували гурток серед місцевих залізничників [805]. Кримський півострів став для анархістів місцем «підвищеної активності» у зв'язку з тим, що там базувався військовий Чорноморський флот. Перші анархістські групи сформувалися в Сімферополі та Ялті наприкінці 1904 р. У січні 1905 р. серед суднової команди броненосця «Князь Потьомкін-Таврійський», що базувався в Севастополі, поширювались анархістські прокламації [1997, с. 55].

У грудні 1904 р. в Лондоні пройшла I Конференція російських анархістів-комуністів (напряму груп «Хліб і воля»), на якій були присутні 15 делегатів. Вона засудила угодовство та парламентську діяльність, виробила стратегію створення структури руху на базі незалежності автономних груп, вказавши, що існує: «... нагальна потреба створити в Росії окрему, самостійну анархістську партію». Конференція окреслила головні цілі діяльності анархістів: організація загального страйку, збройної боротьби, економічного терору, підготовка революції в Російській імперії, знищення самодержавства. Анархісти-комуністи заперечували необхідність перехідних форм від буржуазного суспільства до анархістського ладу, вважаючи, що всі перетворення необхідно провести відразу й одночасно, у рамках соціальної революції. Вони прагнули негайного знищення держави, запровадження принципів комуністичного суспільства. Здійснення соціальної революції, на їхню думку, було можливе шляхом загального страйку, що закінчиться експропріацією власності. Конференція запропонувала тактику анархістів по відношенню до соціалістів: «Укладати союзи з якими б то не було іншими партіями, хоча б і соціалістичними, не відмовляючись від своїх принципів, ми не можемо. Ще менше може анархіст вступати в ряди цих партій або йти під їхнім прапором, не зраджуючи своїх принципів» [1680, с. 36–37].

Восени 1904 р. одеська група отримала нову назву – «Робоча група анархістів-комуністів «Хліб і воля» (приблизно 70 членів). У цей час робилися спроби заснувати групу анархістів-синдикалістів в Одесі, але організатора М. Слущького було заарештовано поліцією. Наприкінці 1904 р. анархісти розробили план страйку та збройного повстання в Одесі, для чого поширювали відповідні відозви. Анархісти створили кілька пропагандистських гуртків в Одесі, поширювали серед робітників листівки, емігрантську літературу, надавали допомогу новим групам в інших містах, підтримували зв'язки з анархістськими центрами: Білостоком, Вільно, Бердичевом, Житомиром. Налагодивши зв'язок із женецькою групою, одесити організували нелегальну доставку літератури та зброї через кордони. У грудні 1904 р. виникла одеська «філія» – пересипська група, що сформувалася з районної організації РСДРП, яка частково перейшла до

анархістів. До їхніх лав приєдналися ще кілька відомих соціал-демократів (Я. І. Кириловський, П. Непомнящий) та есерів (білостоцький активіст А. Ясенівський) [122–123; 178–179; 231].

Початком анархістського руху в Україні можна вважати 1903 р., коли сформувалися анархістсько-махаєвські групи в Одесі, Ніжині. За твердженням В. В. Кривенького, у 1903 р. в Російській імперії було 22 анархістські групи, у 1904 р. – 27, із них шість нових груп в Україні: у Херсоні, Харкові, Нікополі, Олександрівську, Ялті, Сімферополі [1675, с. 25]. О. Г. Таратута згадував: «У 1903–04 роках анархістський рух в Росії набув широких масових розмірів... Великі маси робітників боролися і проти самодержавства, і проти демократії, не вірячи політиканам від демократії й від соціал-демократії... на Півдні та на Заході Росії не існувало містечка, де б не було значних анархістських організацій. Анархісти проводили страйки, влаштовували демонстрації, багатолюдні мітинги й масовки, читали лекції й вели інтенсивну пропаганду» [1464, с. 164].

Отже, спалах інтересу до анархізму в суспільстві та швидкість його поширення по містах стали наслідком загальної кризи в Російській імперії, у РСДРП, ПСР, радикалізації й політизації суспільства, активізації робітничого руху, дискримінації євреїв. В Україну структуру анархістського підпілля було «експортовано» із Західної Європи. Програмою руху стали анархістські гасла, що виникли в Західній Європі, США та Росії під впливом гучних актів «прямої дії» (переважно терору) та успіхів анархо-синдикалізму. Із перших кроків своєї діяльності в Україні анархістські групи розгорнули пропаганду не тільки проти буржуазного ладу та держави (закликаючи до терору, експропріацій, загального страйку), але й проти конкурентів із ПСР та РСДРП. Поширення руху було пов'язане з успіхом тактики, яку обрали «професійні» анархісти – проникнення в середовище вже існуючих «лівих» організацій та перетягування на свій бік найбільш радикальних елементів із «незалежних», РСДРП, ПСР, Бунду, РУП. Перші анархістські групи (Одеса, Катеринослав, Ніжин, Житомир) обрали об'єктом своєї пропагандистської та організаційної діяльності робітничий клас, вважаючи його соціальною базою майбутньої анархістської революції. Етап

формування анархізму (1903–1904 рр.) був тісно пов'язаний із «махаєвським епізодом» – махаєвський рух проклав шлях анархізму. Особливістю анархізму було те, що цей рух не поширювався із Санкт-Петербурга або Москви, його базами стали торгово-промислові центри «смуги осілості». Чисельність членів анархістських груп в Україні в 1903–1904 рр. складала до 300 осіб. На початку 1905 р. тут існувало приблизно 15 груп (із понад 30 по всій Російській імперії). В епоху, коли організований революційний рух ще знаходився в зародковому стані, навіть така незначна кількість «протоанархістів» помітно впливала на розвиток загального революційного та робітничого руху в Російській імперії.

2.2. Діяльність анархістських осередків у роки революції 1905–1907 рр.

9 січня 1905 р. «кривава неділя» стала початком першої революції в Російській імперії. Громадська думка засудила злочини царя та його генералітету, країною прокотилася хвиля робітничих і студентських страйків під політичними гаслами. Лідери революційних партій закликали народ до збройного повстання, повалення династії. Січневі події пробудили в середовищі революціонерів надії на глобальні зміни, активізували процес повернення політемігрантів до імперії.

У січні 1905 р. одеські анархісти зробили спробу організувати робітничий страйк, поліція виявила анархістів за друкуванням на гектографі листівок «К товарищам рабочим», «К безработным и рабочим», під арешт потрапили 55 анархістів: О. В. Шейтліх (лідер групи на початку 1905 р.), Ол. І. Таратута та ін. [458, арк. 10–17, 26]. У березні 1905 р. одеська «Південноросійська група анархістів-комуністів» відновила свою діяльність, із Женеви та Парижа було отримано гроші, літературу, обладнання, що дозволило облаштувати друкарню. Група посилилася завдяки звільненим із в'язниць та прибулим із-за кордону анархістам. Л.-М. Алішкер (анархіст із 1899 р.) у квітні 1905 р. очолив одеську групу. До її лав перейшла частина членів есерівської дружини зі зброєю та лабораторією вибухівки, серед робітників було створено гуртки, під час страйків

квітня – травня 1905 р. анархісти взяли участь у демонстрації біля Одеської міської думи [22, арк. 2–9; 1102].

У квітні 1905 р. відбулися арешти 18 одеських анархістів (заарештовано студента В. Гологорема, який прибув зі Швейцарії, А. Урбіно й Ф. Хайфефера за перевезення анархістської літератури) [409, арк. 2–10]. В. Мейер потрапив під арешт за пропаганду серед робітників – він очолював групу, що видала гектографічні листівки: «Нужен ли анархизм в России?», «Собственность», «Стачка», «Ко всем рабочим», а також матеріали мовою ідиш. Тоді ж було виявлено дві «фабрики» з виготовлення бомб, поліція схопила причетних до їх діяльності підпільників: шістьох робітників і студента М. А. Магазінера (колишнього «непримиренного»). Лідера групи Л.-М. Алішкера було заарештовано в травні 1905 р. [222, арк. 80–88].

У червні 1905 р. одеська група анархістів-комуністів випустила листівку «К одесским рабочим», узяла участь в організації загального страйку. Незабаром вона була «знекровлена», втративши приблизно половину свого складу заарештованими та висланими (від літа 1905 р. поліція почала застосовувати до підозрюваних «у причетності до анархістів» адміністративні заслання) [457, арк. 4–18]. Револьюційні події 13–18 червня 1905 р. в Одесі ледь не призвели до захоплення міста протестувальниками. Робітники (під впливом лідерів РСДРП, ПСР) будували барикади, нападали на поліцейських, анархісти жбурнули бомби в городового та козаків. В Одеський порт зайшов повсталий броненосець «Князь Потьомкін-Таврійський», на його борт підіймалися місцеві революціонери, у тому числі анархіст А. Фельдман. Керівники повстання планували провести збройний десант матросів, але очікуваного захоплення Одеси «потьомкінцями» так і не відбулося [1078, с. 93; 519].

Улітку 1905 р. з Англії до Одеси прибули анархісти Л. Л. Гершкович (колишній соціал-демократ) та Р. Майденберг, із Франції в листопаді 1905 р. – Я. І. Кириловський (колишній член агітаційного центру більшовиків, керівник пересипської організації РСДРП, анархіст з 1904 р.) [1943, с. 85]. Я. І. Кириловський (разом із колишнім членом РСДРП Л. Симановичем) створив в

Одесі синдикалістську групу, контрабандою привіз до міста видання, надруковані ним у Парижі: газету групи анархістів-синдикалістів «Новый мир» (за серпень 1905 р.); «Манифест анархістів-комуністів», «Основи синдикального анархізму», «Програму синдикального анархізму». Він виклав план створення підпільних робітничих синдикатів, стратегію участі анархістів у профспілках для протидії впливу соціалістичних партій і бюрократизації, закликав до економічного терору, загальних страйків, саботажу, бойкоту державних установ [992; 1694, с. 402]. Анархо-синдикалісти виступали проти ідеології та тактики груп «Хліб і воля», «Чорний прапор», «Безвладдя», проти «ідеологізації» робітничого класу, стверджуючи, що інтелігенція – клас, «ворожий пролетаріату» [1362, с. 254–260]. Анархо-синдикалісти брали участь у діяльності профспілок, вважаючи їх «зародком» майбутнього комуністичного суспільства.

У Житомирі 1905 р. анархісти активізували свою діяльність, надрукувавши на гектографі декілька листівок, створивши гуртки в робітничих передмістях. Житомирські анархісти вплинули на «Федерацію робітників гнутих меблів», підштовхнувши її до страйку, у якому взяли участь приблизно 500 осіб. Анархісти стали одними з організаторів страйку заготівельників у Бердичеві [645, арк. 2; 1379, с. 27; 1508, с. 90]. Херсонська група встигла випустити листівку, провести кілька експропріацій, поки в червні 1905 р. не стався її провал [642, арк. 18]. У Миколаєві діяла анархістська група переважно в складі євреїв, які перейшли до анархістів із лав РСДРП, на чолі із Х. Молчанським. Група видала листівку, намагалася вбити миколаївського градоначальника, підняти на страйк булочників [642, арк. 89]. К. М. Ердалевський сформував групу анархістів в Єлисаветграді [38, арк. 28].

У березні 1905 р. анархістські лідери М. І. Музиль, В. І. Забрєжнєв, О. І. Малицька виїхали з Женєви до Києва для організації нових груп. О. І. Малицька в листі до невідомого повідомила, що вступила до київського есерівського комітету для перетягування його членів до анархістів: «... комітетом доведеться користуватися як готовим матеріалом з метою перевороту, так абсолютно всіма очікуваного та бажаного... Спрямувати його виключно в бойову

ціль» [51, арк. 30–32]. Навесні 1905 р. з'явилися анархісти-общинники, що закликали селян до бунту [822]. У Києві С. М. Романовим було організовано «Південноросійську групу анархістів-комуністів (общинників)» (15 осіб) [51, арк. 31]. Водночас у Києві діяла організація «махаєвців» [1692, с. 349].

М. І. Музіль і В. І. Забрежнев посилили анархістську групу в Ніжині, організувавши підпільну друкарню (у с. Курилівка під Ніжином), у якій видали перший в імперії анархістський журнал під назвою «Набат» – «загальноросійський орган» (редакція перебувала в Києві, він вказувався як місце видання). Типографія запрацювала завдяки захопленню потрібного обладнання. Єдиний номер «Набату» було надруковано в липні 1905 р., але за тиждень майже весь його тираж було конфісковано поліцією під час обшуку. Навесні – влітку 1905 р. ніжинські анархісти організували замах на чернігівського поліцмейстера, пристава й городского, поширювали листівки серед селян Ніжинського повіту, солдат гарнізону (група видала листівки на гектографі: «Ко всем рабочим», «К солдатам», «К крестьянам», поширювала надрукований у Білостоці «Манифест анархистов-общинников» та ін.) [1797, с. 139–141; 1395, с. 119]. Улітку 1905 р. для організації терору до Ніжина з Одеси прибув анархіст Н. Пащенко, у вересні 1905 р. його було вбито поліцейськими, після чого анархісти (приїхали до Ніжина з Одеси, Києва, Білостока) оголосили «помсту терором» – жбурнули бомби в поліцейський відділок [643, арк. 5]. Поліція з'ясувала, що групу анархістів (40 осіб) очолювали К. І. Хельмовський та студент Е. Л. Галецький. Восени 1905 р. арешти, захоплення складу зброї підпільників призвели до тимчасового припинення діяльності групи [279, арк. 25–37; 1395, с. 120].

Із Білостока, Одеси, Ніжина до Києва в липні 1905 р. прибули анархісти: І. С. Гроссман, Ол. І. Таратута, М. І. Черкаський, С. П. Дзінкевич, М. А. Шевченко, О. С. Стрілець-Пастушенко, С. А. Базаркін, А. Гелінкер (Єлін), К. Городецький, С. Каракоз, до групи приєдналися київські студенти [66, арк. 22]. У місті було сформовано кілька автономних груп (Л. Я. Левицького, Ф. М. Краснощока, С. Рубенштейна). У серпні 1905 р. київськими анархістами видано листівку «К безработным», але поліція ліквідувала друкарню,

лабораторію, заарештувавши кількох активістів [51, арк. 5; 62, с. 15; 109, арк. 1–4].

О. І. Малицька писала, що група «... не може бути поставлена на гідну ідейну висоту... настрої страшенно млявий... товариші збираються виїжджати». В. І. Забрежнев вирушив до Москви, М. І. Музиль – до Катеринослава [51, арк. 107], де й виявив «відсутність освічених людей» та «млявий настрої» у групі, котру в травні 1905 р. структурував Ф. Штейнберг, який прибув із Білостока [51, арк. 107–110]. М. І. Музиль почав агітувати серед робітників передмість Катеринослава, виступив із рефератом «Анархизм и русская революция». Місцеві соціал-демократи забороняли членам своїх організацій і співчувальникам РСДРП відвідувати заходи анархістів, представники Бунду закликали робітників-бундівців не слухати анархістів [1063, с. 6, 13].

До анархістів перейшла «Амур-Нижньодніпровська районна організація ПСР», яка склала бойове ядро «Катеринославської групи робітників анархістів-комуністів». Керівник есерів робітник А. Кравець став одним із лідерів групи анархістів. До них приєдналися робітники, ремісники, єврейська молодь, частина яких до цього відвідувала гуртки соціал-демократів. На «сходках-масовках» анархісти збирали до 200 робітників, серед яких поширювалися отримані з Женеві, Санкт-Петербурга, Білостока анархістська література й листівки. У вересні 1905 р. анархісти Катеринослава видали листівку «К оружию», закликаючи до загального страйку, згодом – листівку «К каменским крестьянам» [1610].

На початку 1905 р. студент Харківського університету М. А. Мірзоев організував групу в цьому місті, згодом там було створено ще два угруповання анархістів: О. Коритіна та М. Х. Носовицького [131, арк. 8–10; 269, арк. 91]. Перша з названих організацій до того, як наприкінці 1905 р. її було ліквідовано поліцією, встигла створити динамітну майстерню, видати кілька листівок, друга ж намагалася долучити до анархізму залізничників, робітників паровозобудівного заводу, студентів технологічного інституту [1228, № 1, с. 51–53; 268, арк. 16]. Групи анархістів Полтави й Лубен були пов'язані з есерами та рекрутувалися зі

студентів і колишніх засланців-революціонерів [640, арк. 4]. Чернігівська анархістська організація проводила пропаганду серед селян у Чернігівському, Борзнянському повітах, Шостці та Стародубі [806, с. 14]. У 1905 р. сформувався Ялтинський комітет «Бойової дружини анархістів». У Сімферополі постала група анархістів-комуністів «Інтернаціонал», заявивши про себе гектографічними листівками («Ко всем истинным друзьям народа» та ін.) й експропріаціями [641, арк. 10; 847].

У серпні 1905 р. царський уряд, шукаючи шляхи приборкання революції, видав маніфест про скликання Державної думи. Анархісти сприйняли цей крок як тимчасову тактичну поступку задля введення населення в оману та придушення революції, закликавши трудящих до бойкоту виборів, до недовіри «угодовцям»-кадетам і соціал-демократам. У листопаді, коли почалася виборча кампанія в Думу, у Катеринославі на заводі Езау, у залізничних майстернях робітники за «підказкою» анархістів відмовилися розповсюджувати листівки комітету РСДРП, які закликали до участі у виборах [1495, с. 288]. У серпні 1905 р. в Одесі поліція заарештувала вісьмох анархістів групи В. Гологородського, на волі залишилися групи М.-Г. Патлажана (12 осіб, друкували листівки), М. Я. Ердалевського (листівки «К рабочим», «Одесский май», у січні 1906 р. 17 її членів було заарештовано), І. Альтмана «Безвладдя», угруповання «Хлеб и воля» [647, арк. 6–10; 471, арк. 2–8; 473, арк. 7–11]. До Одеси прибув І. С. Гроссман, який розірвав зв'язки з групою «Хліб і воля», ставши засновником й ідеологом нового радикального анархістського напрямку «Чорний прапор» [1790, с. 425–426]. Він з успіхом виступив перед одеськими студентами та разом із К. М. Ердалевським почав організовувати угруповання «Чорний прапор» у містах України [1835, с. 119–122; 177, арк. 22; 179, арк. 207].

У жовтні в Білостоці І. С. Гроссман скликав конференцію своїх послідовників, закликавши їх повернути членів групи «Хліб і воля» на бік «Чорного прапора». Частина прихильників «Чорного прапора» прибула в Україну з Білостока, Я. І. Кириловський вказував, що вони мали успіх «серед єврейських ремісників» Одеси [1790, с. 426; 1362, с. 256]. В Одесі на мітингу, організованому

анархістами, стався конфлікт між групами «Чорний прапор» та «Хліб і воля», у результаті якого більшість анархістів заявила про свою підтримку «Чорного прапора» (Ол. І. Таратута, Б. Шершевська, М. І. Мец, Х. Молчанський та ін.) [492–493]. Одеса стала одним із головних центрів «Чорного прапора». До цієї групи приєдналися робітники з кола колишніх прихильників РСДРП і ПСР. Угрупування почало позиціонувати себе як міжрегіональна федерація анархістських груп, його відділення заявили про себе в Миколаєві, Луцьку, Рівному, Єлисаветграді, Катеринославі, Бердичеві, Житомирі, Києві, Чернігівській губернії, Сімферополі, Севастополі, Варшаві, Білостоці, Мінську, Вільно, Курську, Баку, на Північному Кавказі [1853, с. 14–17; 1832, с. 125–127]. «Чорний прапор» влада вважала найбільш небезпечною групою імперії, на його рахунку були сотні актів терору та експропріацій [525, арк. 32].

Анархісти шукали способи активізації революції, яка здавалася їм занадто повільною. Лідери «Чорного прапора» закликали почати тотальний терор, щоб викликати бунт проти влади, проводити «постійні партизанські виступи» у формі захоплення підприємств, акти безмотивного терору, масових та приватних експропріацій – «організацію безробітних для експропріації життєво важливих продуктів»: «Нападайте на магазини й захоплюйте предмети першої необхідності! Ми повинні боротися з буржуазними законами незаконними засобами» [1158, с. 280–289]. Газета «Черное знамя» критикувала як прихильників П. О. Кропоткіна, так і послідовників інших напрямів анархізму: «... не маємо наміру піти в «Новий світ» Новомирського, де точний виклад («по-Богданову») марксизму поєднується з анархізмом», ми будемо «керувати боротьбою робітників і босяків» [1067].

Заперечуючи необхідність «підготовчої» роботи в профспілках, економічних страйків, критикуючи анархо-комунізм та анархо-синдикалізм, І. С. Гроссман пропонував залучати до груп «не тільки робітників, селян, але й покидьків і відщепенців суспільства», виступав проти участі анархістів у профспілках, бо вони привчають робітників до легалізму, боротьби за мінімальні вимоги й демократичну республіку [1943, с. 35]. Л. С. Лапідус пропагував ідею «тимчасової

комуни»: «Треба було захопити місто, озброїти маси, витримати складну низку битв із військами, вигнати їх за межі міста. Паралельно з усіма цими воєнними діями треба проводити захоплення фабрик, майстерень і магазинів» [1158]. Лідер анархістської федерації «Хліб і воля» Західного краю І. М. Гейцман на скликаній восени 1905 р. у Вільно анархістській конференції виступив проти «Чорного прапора» [1578, с. 32].

До жовтня 1905 р. можна розглядати історію анархістського руху в Україні як «підготовчий період». У цей час анархізм ще не став значною силою, яка могла б кардинально впливати на події. Новий етап розвитку руху пов'язаний зі спалахом Всеросійського загального страйку. На початку жовтня катеринославська анархістська група отримала транспорт літератури з Женев, поширила серед робітників листівки власного виробництва: «К оружию!», «Кo всем рабочим», «К рабочим Машиностроительного завода», закликавши до партизанської боротьби, самоозброєння, повстання (вплив анархістів на робітників відчувався на заводах Шадуар, Брянський, у нижньодніпровських майстернях) [1376, с. 11]. У відповідь на страйк адміністрація оголосила локаут, звільнивши приблизно тисячу робітників, що підштовхнуло анархістів до терору: у квартиру директора машинобудівного заводу було кинута бомба (видано листівку, у якій висвітлювалася мета акції), підготовлено замах на директора заводу Езау [1072, с. 106]. З 10 жовтня в Катеринославі почався загальний страйк, на околицях міста з'явилися барикади, у сутичках робітників із козаками, солдатами й поліцейськими з обох сторін убито й поранено приблизно сотню людей (загинув анархіст І. Корякін) [1610].

12 жовтня страйк в Одесі почали робітники, студенти захопили університет. Чутки про царський маніфест додали впевненості натовпу, який захопив вулиці Одеси та Катеринослава, міста перетворилися на цілковитий вир мітингів. Одеський ревком вдався до тактики «лівого блоку», об'єднавши представників більшовиків, меншовиків, есерів, бундівців. Анархісти, агітуючи за переростання страйку в повстання, не ввійшли до ревкому. 19–20 жовтня в Одесі стався погром, під час якого було вбито приблизно 300 євреїв. [1915]. Під керівництвом

Л. Л. Гершковича було створено бойову анархістську дружину, члени якої стріляли в погромників, кинули бомби в маніфестацію та козацьку сотню, унаслідок чого було вбито шестеро осіб. Від вибуху загинув бомбист, про якого анархістська преса писала як про «піонера анархізму у Вільно» [647, арк. 20; 805, с. 35]. Під час погрому поліцією було заарештовано 11 анархістів [1792, с. 65–66; 191, арк. 64–65].

Анархісти планували розставити «пекельні машини» в центрі Одеси й «підірвати всіх великих буржуа», «здійснити захоплення фабрик і магазинів». 6 грудня в місті вони жбурнули бомби в натовп, у козаків [1789, с. 41–45]. Того дня поліція заарештувала членів групи Л. Л. Гершковича, які займалися збиранням бомб для терористичного акту. У них було вилучено гектограф, типографічний верстат, листівки «Российскому рабочему люду», «Листки группы «Безначалие», журнал «Новый мир». У цій справі в Одесі було заарештовано 25 осіб [459, арк. 2–30]. Я. І. Кириловський емігрував до Нью-Йорка, де створив нову групу «Новий світ» [579, арк. 97].

У грудні 1905 р. одеська група «Чорний прапор» видала єдиний номер «Листка «Черное знамя» (Дискуссионный листок анархистов-коммунистов)», дві листівки: «Ко всем рабочим», «Что такое анархия?». В Одесі з'явилося підпільне видавництво «Черное знамя», яке змогло надрукувати книгу французького анархіста Ж. Грва «Умиращее общество и анархия».

21 жовтня в Катеринославі вибухнув єврейський погром, під час якого анархісти організували загін самооборони, вступивши в сутички з чорносотенцями та військами [639, арк. 141]. У листопаді 1905 р. катеринославські анархісти провели велику експропріацію, надрукували листівки: «Политическая революция или социальная?», «Нужна ли конституция в России», «Крестьяне и рабочие», «Голод, невежество и страх», «К солдатам», «К оружию»; створили лабораторію вибухівки; підтримали групи в містах і селищах Катеринославщини (Олександрівськ, Кам'янське, Гришине, Каховка, Нікополь). Місцевий комітет РСДРП в опублікованому в пресі листі називав дії анархістів «хуліганськими» [1100, с. 473, 518; 1610].

13 грудня в Одесі спалахнув загальний робітничий страйк. Збройні повстання в містах здавалися радикалам початком розпаду держави. 17 грудня в одеську кав'ярню М. Лібмана анархісти кинули чотири бомби (лідер К. М. Ердалевський). «Лібманівський акт» мав великий резонанс як зразок анархістського «безмотивного» терору. Із цього приводу анархістами було видано пропагандистські листівки. Наприклад, листівка «Ко всем рабочим и работницам» закликала до масового терору: «Нехай терор особистий і масовий широкою хвилею розіллється по всій країні! Нехай буржуазія відчуває, що повстав, нарешті, робітничий клас не задля гри з нею в політику, а для повного її знищення й захоплення її власності!» [461, арк. 113]. Поліція заарештувала вісьмох терористів у «лібманівській справі», у листопаді 1906 р. М. І. Меца, Б. Л. Шершевську, Й. Г. Брунштейна було засуджено до смертної кари та страчено, 17 років каторги отримали С. Шашек та Ол. І. Таратута (утекла із в'язниці) [1792, с. 72–76].

У 1905–1907 рр. жертвами терору в Російській імперії стали приблизно 9 тис. осіб, водночас (1905–1908 рр.) було винесено понад 10 тис. смертних вироків, у ході зіткнень із військами та поліцією загинуло до 14 тис. осіб. Найбільша кількість замахів фіксувалася в українських губерніях, на Кавказі, в Санкт-Петербурзі [1895, с. 164; 1724, с. 13]. Упродовж 1905–1908 рр. тероризм вважався анархістами ефектним засобом пропаганди. Неанархістські газети поволі перетворювалися на такий же інструмент, транслюючи ідеї насильства, публікуючи матеріали про терористичні акти та судові процеси, провокуючи паніку. Влада надавала радикалам надмірного значення, розглядаючи терористів як рівноцінну сторону, тим самим прославляючи їх в очах суспільств [1839; 1792, с. 56–70].

У грудні 1905 р. під час загального страйку в Катеринославі анархісти видали листівку «Ко всем рабочим», у якій лунали заклики перетворити страйк на збройне повстання. Із подібними гаслами на робітничих мітингах виступали анархісти А. Кравець, З. Кірпанов, М. Білий. Шестеро анархістів (І. Ш. Віленський та ін.) приїхали з Білостока до Катеринослава з метою «підняти

збройне повстання й організувати революційну комуну». У боях із каральними військами в Олександрівську в грудні 1905 р. брали участь декілька анархістів. У Харкові анархісти відзначились у повстанні на заводі Гельферік-Саде, у Житомирі організували локаут кравців. Спроба підірвати Житомирське охоронне відділення в грудні 1905 р. призвела до арешту 15 активістів [679, арк. 16; 639, арк. 141; 134, арк. 3; 135, арк. 1–9; 1379, с. 27].

У лютому 1906 р. катеринославська група анархістів-комуністів провела експропріації, здобувши 3 тис. руб. Гроші розподілили між групами Катеринослава, Білостока, Сімферополя, Ялти, Києва, Черкас, угрупованням Л. С. Лапідуса. Катеринославські анархісти підтримували тісні відносини з анархістами Білостока. Із цього міста до Катеринослава приїхали п'ять анархістів, із Катеринослава до Білостока активісти привезли вибухівку [1578, с. 60–61]. Між групами існував своєрідний обмін послугами: у 1906 р. анархісти Одеси й Катеринослава допомагали один одному грошима, мінська організація виконувала замовлення для анархістів з України у своїй підпільній друкарні [672, арк. 94].

У квітні група П. Гольдмана захопила 6,5 тис. руб., а впродовж літа 1906 р. катеринославськими анархістами було здобуто в такий же спосіб приблизно 8 тис. руб. Кошти дали змогу створити в Катеринославі другий (після Одеси) центр анархістського руху. До міста з Білостока прибули анархістські лідери С. Н. Бейлін та І. Зільберблат, з Одеси – С. М. Борисов. З травня до серпня 1906 р. анархісти налагодили випуск листівок у підпільній друкарні, групи П. Гольдмана й Ф. Зубаря провели акт немотивованого терору – жбурнули бомби у вагон першого класу [1479, с. 6–10]. 1906 р. став «ерою терору» в Катеринославі: у передмісті Амур установилося беззладдя, до цього району боялася навідуватися поліція, там було вбито керівника охоронного відділення, начальника стражників, трьох околодочних наглядачів, стався вибух козачих казарм. Навесні 1906 р. в Катеринославі анархістами було позбавлено життя начальника потягу Катеринославської залізниці (листівка накладом 4 тис. примірників пояснювала сенс цього акту). 26 липня послухати анархістських агітаторів за містом зібралися до 500 осіб; після закінчення мітингу загін анархістів Ф. Зубаря (30 бойовиків)

відбив напад роти кінних драгунів, дев'ятьох із яких було вбито. У липні загін Ф. Зубаря провів «анархістський обхід» передмість, обеззброюючи і вбиваючи городових (вбито й поранено приблизно 25 поліцейських та провокаторів) [1797, с. 139–140].

Улітку 1906 р. анархісти Катеринослава готували загальноміський страйк, створили групу серед залізничників, надрукували листівку «Ко всем рабочим Брянского завода» [669, арк. 10–18]. Анархістська преса сповіщала, що влітку 1906 р. анархісти Катеринослава видали шість листівок загальним накладом 19 тис. примірників, безкоштовно поширювали серед робітників брошури П. О. Кропоткіна, Е. Малатести, журнал «Хлеб и воля», проводили мітинги по заводах [1376, с. 11]. Вони робили набіги на «місця таємних зборів соціалістів та єврейських партій» і, погрожуючи револьверами, закликали робітників не слухати «буржуазних синків» [1407, с. 319].

У Луганську анархісти почали діяти в грудні 1905 р., відзначившись пропагандою на патронному заводі, убивством пристава [353, арк. 42]. В Олександрівську утворилися групи анархістів-комуністів «Інтернаціонал», «Земля та воля», «Кривава рука» (здійснили експропріацію волосного правління Бердянського повіту на 6 тис. крб, замах на маріупольського поліцмейстера та заводчика), у Павлограді – «Хліб і воля», у Нікополі – «Чорний прапор», об'єднана група анархістів-комуністів та анархістів-синдикалістів. У Юзівці та Краматорську угруповання Л. Кожурова, П. Жиликова, «Ваньки Каїна» проводили експропріації кас залізничних станцій, обладнали друкарні. С. К. Філіппов створив «Кам'янську групу анархістів-комуністів», що агітувала серед робітників Кам'янського заводу. О. Чернецький здійснив замах на майстра Кам'янського заводу, В. Доценко – на пристава, дві бомби було кинуте в поліцейську дільницю [668, арк. 161; 671, арк. 8, 25; 670, арк. 91; 825, с. 14; 1100, с. 123, 639]. До 1909–1910 рр. діяли анархістські групи в Новомосковську, Павлограді, Каховці, Єнакієвому, Бахмуті, Маріуполі, Гришиному, Микитівці, до яких рекрутували робітників та шахтарів. У серпні 1906 р. стався замах анархістів

на директора Петровських заводів (Бахмутський повіт) [668, арк. 44–45; 98, арк. 1–7; 106; 139, арк. 34; 170, арк. 1–10; 824, с. 28; 1100, с. 123, 270].

«Епоха ексів» в Одесі почалася 8 грудня 1905 р., коли було кинуту вибухівку в магазин І. Зусьмана у відповідь на невиконання вимог анархістів. Із цього приводу від імені анархістів вийшла гектографічна листівка «Товарищи рабочие!». Одеська поліція фіксувала до 30 злочинів упродовж місяця, пов'язаних зі збройними нападами, здирництвом, вибухами, убивствами, до яких були причетні анархісти. Терористи зробили «ім'я анархіста» страхітливим для підприємців, після вибухів «у Зусьмана, Лібмана, у магазині Бомзе» ставки й ціна їхнього слова зросли. Своє політичне існування й реалізацію мети вони почали пов'язувати з грошовими коштами, «здобутими» шляхом експропріацій і вимагань. Ідеологи РСДРП, бачачи в анархістах конкурентів, називали їх «покидьками», «злочинцями», «провокаторами», есери – «носіями сумбуру», бундівці – «кретинами соціалістичної думки». Агітатори РСДРП і ПСР на мітингах звинувачували анархістів як «грабіжників і вбивць» [1376, с. 11].

Учасники анархістського руху не залишалися в боргу, заявляючи, що гальмом революції є соціалістичні партії, які прагнуть до «угодовства» з буржуазією та владою, до «брехливої конституційної свободи». Тактикою анархістів був «відрив» радикалів із ПСР, РСДРП, Бунду від цих партій, залучення їх до власних організацій. Перехід до лав анархістів посилювався 1906 р., що значною мірою пояснювалося розчаруванням мас діями соціалістичних партій. Партійна робота, дисципліна, учення партійних «класиків» негативно оцінювалися радикалами, які в умовах спаду революції шукали шляхи до активізації мас. Одеські анархісти разом із бойовиками соціал-демократів здійснили експропріацію поштамту, поліція розкрила співпрацю анархістів з есерами, які вели антиурядову пропаганду в робітничий школі Петропавлівського училища [468, арк. 2–27; 490, арк. 1].

До початку 1906 р. в анархістів в Україні вже була «армія» активістів і прихильників, що налічувала приблизно 1 тис. осіб), проте в них не було коштів для того, щоб створювати свої структури. Нестача грошей у касах груп змушувала

проводити експропріації. М. І. Музиль вказував: «... анархістам потрібні були величезні кошти для облаштування друкарень, лабораторій, організації транспорту з літературою, утримання нелегальних працівників, нарешті, озброєння широких мас, коли насувається революція. Де взяти ці кошти? ... Не маючи друкарень, вони друкували листки «захватним правом», не маючи динаміту і своїх лабораторій, вони викрадали його в Донецьких рудниках і на Уралі. Цього було мало, і в груп з'явилася ідея здобувати гроші, конфісковуючи їх в урядових установах і в дрібній буржуазії. Настає ера експропріації...» [1072, с. 120].

У 1906 р. в анархістських групах з'явилася звітність про отримання грошей по «мандатах», «чекові книжки» здирників, листки-розписки про отримання коштів, що видавалися об'єктам вимагань після вилучення певних сум як гарантія від нових нападів. Частина дрібних бізнесменів була змушена віддавати свої гроші. П. О. Кропоткін писав про те, що анархісти США й Англії давали кошти «на поточні справи» [1734, с. 119; 1575, с. 273; 1755]. Анархістів підтримувало незначними сумами дрібне купецтво, але в них не було масштабних «спонсорів» (на відміну від ПСР, РСДРП), перспектива для розширення руху була одна – вилучення цінностей шляхом експропріацій [472, арк. 69; 1369, с. 31–32; 1279, с. 411–412]. Один з анархістів писав: «Збройні напади були першою необхідністю, бо не було коштів. Але ... для організації великих експропріацій необхідні були дрібні». Екси породжували ненависть до анархістів «... не тільки постраждалих від них осіб, а й членів партій соціал-демократів і соціал-сіоністів» [1910, с. 82–87].

В Одесі фіксувалося вісім – десять анархістських груп, а загальна кількість учасників руху наближалася до 350 осіб [1789, с. 68–120; 589, арк. 13]. Приблизно половину становили іллегалісти, які відстоювали ідею «індивідуального відшкодування» – право анархіста на крадіжку й терор, індивідуальну війну особистості проти суспільного устрою, коли вбивство або грабіж вважалися не кримінальним злочином, а ударом по буржуазній системі, боротьбою проти несправедливості. Індивідуальні акції іллегалістів були небезпечні для влади,

оскільки не піддавалися прогнозуванню й не були прозорі. З'явилися «дикі» анархістські групи, практикою яких були експропріації та вимагання: «Чорні круки», «Чорна маска», «Яструби», «Шантажисти», «Група вільних стрільків-анархістів»... [1792, с. 110–126] «Ідейні» учасники намагалися боротися з іллегалістами, критикували їх за «змикання з бандитами», «грошову розпусту». «Паралельно з діяльністю анархістів, самотійно або під маскою цієї ідеології, працювали в Одесі виключно експропріаторські елементи... Вони сприйняли руйнівний елемент анархістської тактики і, працюючи самотійно, усе ж таки співчували, хоча й нечітко розуміли й усвідомлювали ідеал анархістів. Збройні напади, мандати, убивство городових, наглядачів, агентів, оскільки останні заважають їхній експропріаторській діяльності, – ось головні риси псевдоанархістського руху сьогодні» – писав один з ідеологів анархізму [1279, с. 411–412].

М. І. Музиль розповідав на анархістському конгресі: «Була ще в Одесі група «Чорні круки», яка здійснила низку зухвалих нападів і грабунків. Але вона не мала ніякого відношення до ідейного анархізму. Це були просто «бомбісти-експропріатори», за якими не можна було заперечувати тільки одного – божевільної відваги при нападах, що нагадує «бандитів-ножовиків» Південної Італії» [1072, с. 250]. Анархіст М. І. Мец на суді згадав: «Останнім часом народились групи під різними назвами: «Чорні круки», «Вільні соколи» і т. д. ... Вони, ці експропріатори, – гнилий продукт гнилого ладу, – нічим не відрізняються від тих, до кого вони йшли за вимаганням» [1587, с. 12]. Водночас федерація анархістів-індивідуалістів «Чорний крук» мала розгалужену структуру, яка трималася на ідеологічній спільності й субординації, групи фіксувалися поліцією в Києві, Ромнах, Бердичеві, Кам'янець-Подільському, Баку, Криму, Білорусії, Сибірі, на Північному Кавказі [1720, с. 79; 479].

Із колишніх членів Бунду утворилася «Міжнародна організація анархістів-індивідуалістів «Вільний сокіл», що проводила експропріації. Подібні акції обрали головним зняряддям боротьби «Федерація анархістів-комуністів «Червона сотня», «анархісти-ексисти», група анархістів-комуністів «Коршуни»,

угруповання анархістів-шантажистів «Чорний сокіл», «Група анархістів-терористів», організація «Безпартійної робітничої голодної армії» (Київ, Одеса, Катеринослав, Ялта, Херсон, Ананьєв) [128, арк. 202; 194; 225; 410, арк. 10–15; 415, арк. 261; 426; 463, 1035]. Наприкінці 1905 р. в містах України з'явилися анархісти-комуністи з групи «Безвладдя», які пропагували іллегалізм: «визнання крадіжок і будь-яких відкритих нападів на крамниці й будинки, скоєних пригнобленими класами» [421, арк. 2, 10 об.]. У 1906–1908 рр. фіксувалися групи «Союзу безробітних», що складався з робітників, звільнених за політичну неблагонадійність. Його структури були близькі до анархістських об'єднань, що намагалися впливати на «Союз». Анархістська група «Вільна комуна» озброювала одеський «Союз безробітних» [415, арк. 74, 134; 426, арк. 84].

У другій половині січня 1906 р. анархісти-комуністи організували в Кишиневі конференцію. Присутні (представники груп з Одеси, Катеринослава, Києва, інших міст) виступили за антибуржуазний терор, негативно поставилися до участі анархістів у профспілках, критикували групи «Хліб і воля» за ідейну аморфність і «м'якотілість». На конференції було створено «Російську терористичну летючу групу анархістів», що складалася з терористів південних і західних губерній, було заплановано здійснення замахів. Частина учасників, назвавши себе «комунарами», вирішила, що на той момент пролетаріат перебував в «екстазі революційного стану», і потрібно було негайно підняти повстання в одному з мегаполісів Півдня імперії для організації «тимчасової революційної комуни» [1158, с. 288–291].

9 січня анархісти «Чорного прапора» підірвали Одеське жандармське управління, у лютому кинули бомби в Одеську біржу, пекарню, магазин, будинок купця [410; 411; 467–481; 987; 1046–1047]. 20 лютого стався вибух магазину Бомзе, із приводу якого анархісти випустили «Заявление», пояснюючи його як помсту за арешт членів групи [478, арк. 27; 482, арк. 2–8]. У лютому анархісти організували нову бойову дружину (27 осіб), транспортний маршрут через австрійський та румунський кордони, але транспорт з револьверами й літературою було заарештовано поліцією [472, арк. 15–16]. У січні – квітні в Одесі

анархісти скоїли напади на каси чотирьох фабрик, 30 закладів торгівлі та послуг [235, арк. 7; 236, арк. 2–9]. Терористи «Чорного прапора» готували замах на тимчасового Одеського генерал-губернатора П. Глаголева, смертельно поранили пристава та околодочного наглядача. 6 березня стався вибух у жандармському управлінні, із приводу якого група випустила відозву «Ко всем рабочим» [1792, с. 87–105:182; 464; 467; 472].

У березні – квітні 1906 р. поліція ліквідувала групи одеських анархістів, лабораторію бомб, друкарню. Значну частину бойовиків було арештовано, залишки структури в Одесі очолив В. Ямпольський [411, арк. 69; 473, арк. 3–5]. В агентурному звіті начальника Одеського охоронного відділення повідомлялося: «Після неодноразової ліквідації різних груп анархістів їхня діяльність у місті Одесі майже припинилася» [452, арк. 2]. Але це були тільки ілюзії: у травні анархісти провели напади на три магазини, майстерню, склад, кинули бомбу в крамницю. Теракти супроводжувалися випуском листівок у захоплених друкарнях («К товарищам рабочим» накладом 10 тис. примірників – вийшла в захопленій друкарні «Технік») [487, арк. 2–5; 488, арк. 1–10]. У травні 1906 р. анархіст П. Пославський убив агента поліції, після чого анархісти захопили друкарню та видали листівку про сенс цього замаху [1792, с. 90–104; 589, арк. 34].

До Одеси приїхали лідери руху І. С. Гроссман, Г. Б. Сандомирський, С. М. Борисов, Ол. І. Таратута. Вони налагодили зв'язок з анархістами-синдикалістами, від яких отримали бомби, спрямували агітаторів по селах, щоб підбурювати селян до захоплення земель [453, арк. 4], готували новий вибух жандармського управління, замах на прокурора Воєнно-окружного суду, провели низку експропріацій, захоплені друкарень, де випустили у світ три листівки [189, арк. 46]. Г. Б. Сандомирський на «масовці» закликав робітників Одеси до загального страйку. 9 травня – 1 червня відбувався страйк друкарів «Південноросійського акціонерного товариства друкарської справи» й інших друкарень. На зборах робітників й анархістів було вирішено вбити директора товариства Л. Кірхнера. 31 травня замах на нього скоїв анархіст І.-Ш. Покотілов після чого товариство задовольнило вимоги страйкарів [1005, 1162, с. 6].

І.-Ш. Покотілов, повішений за вироком суду, став одним із найпопулярніших мучеників «анархістського іконостасу». За кордоном масовим накладом було видано листівку з портретами страчених анархістів – І.-Ш. Покотілова й Л. І. Тарло, викарбувано пам'ятну медаль із портретом І.-Ш. Покотілова [1789, с. 93–95]. 18 червня анархісти захопили одеську друкарню та видали 400 листівок «Письмо товарища Покотилова», де стверджувалось, що «Кірхнер належав до кадетської партії і, отже, разом із соціал-демократами й іншими політиканами вимагав загального виборчого права для робітників» [469, арк. 2–9]. У серпні 1906 р. анархістка Л. О. Інзінська кинула бомбу в карету командувача Одеського військового округу О. В. Каульбарса, але від вибуху він не постраждав. Невдало закінчилися замах на прокурора військово-окружного суду та градоначальника Миколаєва [589, арк. 39; 103, арк. 187].

У травні 1906 р. в Одесі було створено групу анархістів «Вільна комуна» Є. М. Бурдейного, що намагалася організувати «бунтівні зграї» для партизанської боротьби. Вона змогла експропріювати 6 тис. руб., створити селянську групу в Балті. У серпні 1906 р. 13 анархістів з її складу разом із Є. М. Бурдейним було заарештовано, поліція захопила друкарню, у якій активісти встигли надрукувати дві листівки [468, арк. 1–3; 471, арк. 2–15]. В Одесі діяли: «Бойова дружина анархістів-комуністів «Хліб і воля» В. Усатова, що готувала вбивство Бессарабського губернатора [1792, с. 87–115; 1882, с. 72], група «Молодих анархістів-комуністів» К. Тодорова, яка планувала позбавити життя голову Одеського воєнно-окружного суду. Одеською поліцією було ліквідовано «загін молдаванських анархістів» (у районі Молдаванка). У червні агітатор і пропагандист одеського комітету РСДРП Х. Рит покинув лави цієї партії, перейшовши до групи анархістів. За собою він повів підпільний гурток друкарських робітників [589, арк. 58]. До кола одеських анархістів потрапив О. К. Семенюта (майбутній організатор «Союзу бідних хліборобів» Гуляйполя, звідки починав Н. І. Махно) [1193, с. 556].

8 липня 1906 р. імператор Микола II розпустив I Державну думу, 19 серпня набрав чинності закон про військово-польові суди. Через арешти анархістів у

Катеринославі припинилися заняття робітничих гуртків, було розібрано друкарню, зникли анархістські листівки. Катеринославі просили «Федерацію одеських анархістів» надати допомогу людьми та грошима. У другій половині 1906 р. анархістські групи Катеринослава зазнали втрат – було заарештовано до 40 анархістів, у тому числі й лідерів: В. К. Ушакова, О. О. Мудрова, Г. Холопцева. У перестрілках загинули Ф. Штейнберг і П. Гольдман. Поліція доповідала губернатору про «викорінення анархії» в Катеринославі. Але це не відповідало дійсності. 13 листопада на конвой, що віз до місця страти засуджених анархістів, учинили напад 20 анархістів та есерів. П'ятьох конвоїрів було вбито, засудженим вдалося втекти [91, арк. 31; 1164, с. 10]. У грудні 1906 р. було відновлено підпільну друкарню, що пропрацювала півроку й видала низку листівок від імені «Федеративної організації робітників анархістів-комуністів» («Смерть катам, гнобителям смерть», «Ко всем рабочим Брянского завода» та ін.). У лютому 1907 р. анархісти Катеринослава провели експропріацію 50 тис. руб., що поліпшило економічний стан групи [1997, с. 142].

Навесні в Катеринославі посилювався терор анархістів: «відстріл» поліцейських у районі Чечелівки, убивство інженера, помічника директора Брянського заводу, адміністратора заводу Шадур, напади на економії. Після того, як група анархістів М. І. Музіля скоїла замах на директора Брянського заводу, підприємство закрили, 4 тис. робітників було звільнено, влада ввела війська на територію заводу. Анархісти організували мітинги протесту в залізничних майстернях, на трубопрокатному заводі Шадур. «Амур-Нижньодніпровська організація анархістів-комуністів», намагаючись очолити страйк на трубному заводі, перейшла на позиції анархо-синдикалізму [38, арк. 64–66; 89, арк. 214; 90, арк. 64; 353, арк. 100; 895, арк. 10, 30; 824, арк. 10].

Навесні 1907 р. до Катеринослава приїхав анархіст П. А. Аршинов, який об'єднав однодумців у нову терористичну групу, що здійснила напади на економії, організувала вибух у поліцейській дільниці, убила трьох офіцерів, околочного наглядача. До Катеринослава повернулася бойова група анархістів І. Передерія. У квітні у відповідь на масові звільнення страйкарів

П. А. Аршиновим та В. Бабешко було скоєно успішний замах на начальника залізничних майстерень Олександрівська [1164, с. 13–18; 1263, с. 5–20].

Київські анархісти (об'єднувались у вісім – десять автономних груп) у 1906 р. вели пропаганду в робітничих передмістях Києва (Куренівка, Деміївка), серед харчовиків, каретників, безробітних, студентів університету (студентська група), брали участь у страйковому русі спілки пекарів. І. С. Гроссман робив спроби об'єднати розрізнені групи [524, арк. 5]. Організація С. Шлюмпера поширювала в Києві революційну літературу мовою ідиш. Навесні – влітку 1906 р. було видано шість різновидів листівок. У серпні 1906 р. поліція виявила друкарню й провела арешти анархістів, у тому числі їхніх лідерів К. П. Городецького й С. І. Каракоза. У грудні 1906 р. невдачею закінчився замах анархістів на Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора В. О. Сухомлинова [660, арк. 156–274]. Частина «Чорного прапора» вирішила створити Федерацію груп «Бунтар» (керівник – О. Г. Таратута), до якої приєдналися деякі анархісти з Києва, Одеси, Катеринослава, Луцька, Кам'янець-Подільського [1578, с. 84; 1696, с. 603]. Ці групи намагалися видати номер журналу «Бунтарь» у Луцьку [846].

На Волині анархістські групи діяли в Житомирі, Рівному, Луцьку, Кременці, Заславлі, Дубно, Новоград-Волинському (1905–1909 рр.). У Луцьку до них приєдналися учні гімназії, які поширювали анархістські листівки серед робітників [846; 274, арк. 2–18; 275, арк. 10–27; 276, арк. 23–40, 277, арк. 3–6]. У лютому 1906 р. житомирські групи було розгромлено поліцією, у вересні 1906 р. ще 30 анархістів було заарештовано, але через місяць група відродилася. Анархісти Житомира створили друкарню, видали кілька накладів листівок. На початку 1907 р. вони влаштували вибухи в магазинах, убивство двох городових. Нові провали підпілля в Житомирі стались у квітні 1907 р. [264, арк. 1–23; 275, арк. 2–30; 666, арк. 12–28, 47; 667, арк. 7–9; 678, арк. 16–28; 1379, с. 9, 25]. 1906 р., на початку 1907 р. в Бердичеві поліція проводила арешти анархістів [47, арк. 14; 1100, с. 347].

На Поділлі впродовж 1905–1907 рр. анархістські групи існували у Вінниці (з 1905 р. вона влаштовувала мітинги подільських селян), Проскурові, Умані, Летичеві [1720, с. 60; 645, арк. 28; 262, арк. 1–4, 71]. Найбільш сильна організація сформувалася в Кам'янець-Подільському. Вона сконцентрувала свої зусилля на транспортуванні літератури та зброї з Австро-Угорщини до України, налагодила зв'язок з анархістськими групами в Чернівцях, із «Колом товаришів емігрантів», що утворився у Львові, та його анархістським «крилом» (В. К. Ушаков та ін.), яке вело агітацію в галицьких селах. «Транспортні» функції виконували анархістські групи: хотинська (існувала впродовж 1906–1911 рр., засновник – народний учитель В. С. Горбенко, колишній член РСДРП) й угруповання с. Окопи [79, арк. 28; 827, с. 30; 1100, с. 127].

Улітку 1906 р. одеськими й кам'янець-подільськими анархістами було створено «Подільсько-Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», що намагався спровокувати широкий селянський спротив (дослідник С. А. Ткач помилково твердив, що він утворився в середині 1907 р.) [1907, с. 224–226]. Осередки його діяли в Одесі, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Балті, Богопільі, Кишиневі, Хотині, Акермані, Оргієвому, Ізмаїлі, по селах Цвіліхівка, Брага, Атакі, Янушпіль та ін. Селянин М. Рибак із Хотинщини взяв участь у створенні «Подільсько-Бессарабського селянського союзу анархістів-комуністів», проводив акти аграрного терору, перевозив зброю через кордон. У 1906–1908 рр. організація видала листівки: «Голод. Невежество. Страх», «Письмо к товарищам», «Крестьяне и рабочие», один примірник газети «Вольная воля» (1908 р.), що друкувалися за рахунок експропріацій. Згодом почав діяти анархістський «Селянський союз Подолії та Херсонської губернії» [110, арк. 22; 647, арк. 2–4].

Акерманська група анархістів-комуністів здійснила кілька пограбувань із використанням бомб, які виготовлялися в місцевій лабораторії вибухівки. Одеські анархісти П. Кулешов і В. Захаров виїжджали до Акермана, де сприяли місцевій групі в підготовці вибухів будівель В. М. Пуришкевича, відділення «Союза русского народа», повітового земства [193, арк. 40; 208, арк. 2–8; 417, арк. 104]. У Балті анархізм пустив серйозне коріння, яке два роки «викорчовувала» поліція.

Наприкінці 1907 р. вона арештувала в цьому місті приблизно 60 анархістів із «Подільсько-Бессарабського селянського союзу анархістів-комуністів» та групи анархістів-синдикалістів «Союз праці». У грудні 1908 р. поліція ліквідувала осередок союзу у Вінниці [680, арк. 20–27]. У Голті в 1907 р. було створено селянську групу анархістів-комуністів, яка діяла до 1909 р. (друкувала листівки, проводила терор). В с. Криве Озеро одеськими анархістами було засновано терористичну групу [80, арк. 24; 806, с. 29]. Вони збирали гроші для видання в Летичеві газети «Вільна громада» «Української групи анархістів-комуністів (селянської федерації) «Вільна громада» [416, арк. 2–3, 78; 653, арк. 2; 1049]. «Експедиційні загони» діяли в селах України, сподіваючись підштовхнути селян до бунту. На Київщині протягом 1906–1907 рр. анархістські групи існували в Радомишлі, Білій Церкві, Умані, Ржищеві, Кам'янці, Каневі, Звенигородці, Золотоноші, Крюковому, Шполі, Ротмістрівці, Городищі, Чигирині, с. Лебедин. Анархістська газета писала, що в Київській, Полтавській, Катеринославській, Харківській губерніях анархістські пропагандисти «зустрічають найширші симпатії», кількість селянських груп зростає і деякі з них вже обходяться без підтримки активістів із міських центрів [1373, с. 12].

«Київську федерацію вільної селянської спілки» очолили анархісти-вчителі народних шкіл, надаючи рухові українського національного забарвлення. З літа 1906 р. в селах діяла група селянських анархістів-комуністів (Р. Г. Сельська, І. К. Бабич та ін.). У Черкасах таємно видавався анархістський часопис «Земля и воля», три листівки анархісти надрукували в Смілі. У Чигирині побачила світ листівка «Слушай, брат-крест'янин, анархиста!», частина есерів Чигирини українських соціалістів подалася в анархісти [175, арк. 1; 806, с. 28; 830, с. 26; 1373, с. 12; 1057; 1100, с. 270].

У Херсонській губернії анархістські групи фіксувалися поліцією в таких селах: Нововоронцовка, Гладоси, Плетений Ташлик, Шестірка, Широке, Акмечетка, Інгулець, Гнилякове [1836, с. 37–40; 6, арк. 183, 330; 124, арк. 68; 164, арк. 2–4; 252, арк. 3–15; 253, арк. 2–10; 254, арк. 3–6; 80, арк. 24; 264, арк. 3–15; 1373, с. 12]. «Анархист» сповіщав, що справою «свідомих селян анархістів» є:

«Усі наступні бойові виступи по селах Херсонської губернії, що почалися з масового нападу на маєток Келеповських, убивства поміщика Бурачка» [806, с. 21]. Спільна анархістсько-есерівська група селян існувала в с. Нова Прага Херсонської губернії (пропаганда серед селян Верблюжки й інших сіл району Олександрії, експропріації, терор) [1483, с. 92].

У Північній Таврії анархістська група «Земля і воля» фіксувалася в Бердянську, Мелітополі – вона випускала листівки [678, арк. 11–34; 824, с. 28; 1578, с. 59]. У Катеринославській і Таврійській губерніях упродовж 1906–1911 рр. діяли анархістські групи в селах: Кам'янське та Балки Мелітопольського повіту [353, арк. 40; 369, арк. 176], Вознесенка, Пологи, Андріївка, Михайлівка-Левишине Олександрівського повіту [348, арк. 22], Миколаївка та Софіївка Верхньодніпровського повіту [369, арк. 229, 382], Новоспасівка Бердянського повіту, Сухорабівка Хорольського повіту [354, арк. 264; 357, арк. 121, 259; 386, арк. 290]. У квітні 1906 р. в Гуляйполі було створено анархістський «Союз бідних хліборобів», що налічував до 30 активістів (керівники – В. Г. Антоні, О. К. Семенюта), ще 30 селян відвідували «гурток» анархістів. У Гуляйполі видавалися та поширювалися листівки («К робочим», «К крестьянам»), у тому числі й листівки катеринославської групи, підтримувалися зв'язки з анархістами Олександрівська, Катеринослава, Парижа. До Гуляйполя доходили емігрантські видання «Хлеб и воля», «Листки «Хлеб и воля», «Анархист», «Буревестник», підпільна газета з Одеси «Вольный рабочий» [97, арк. 2–9; 103, арк. 91–101; 668, арк. 10–18; 1244, с. 15; 1270; 1748; 1714, с. 17–26]. На ст. Мачетна брати Тарани створили групу, підтримували зв'язок з анархістами Гуляйполя [1836, с. 37–40; 367, арк. 1–10].

У Миколаєві частина соціал-демократів перейшла до групи анархістів-комуністів. Місцеві анархісти в червні – жовтні 1906 р. видали кілька листівок, створили лабораторію вибухівки й бомб, взяли участь в організації робітничої міліції [174, арк. 67; 586, арк. 88; 236, арк. 1–10; 239, арк. 2–4; 185, арк. 1–5]. У Херсоні в 1906 р. існували групи анархістів-комуністів, анархістів-синдикалістів, анархістів-індивідуалістів [233, арк. 1–6; 234, арк. 2–5]. Угрупування анархістів-

комуністів створило «динамітну майстерню», одну з виготовлених у ній бомб було кинуте в начальника в'язниці [239, арк. 16; 241, арк. 2–7; 528, арк. 4]. На початку 1907 р. до Херсона було перевезено друкарню, у якій було видано дві листівки. У червні 1907 р. групу було ліквідовано поліцією, але вона відродилась у листопаді 1907 р. [664, арк. 2; 674, арк. 150–180]. Анархісти-синдикалісти Херсона та Єлисаветграда організовували таємні профспілки на підприємствах, Обласний херсонський з'їзд есерів планував об'єднатися з анархістами-синдикалістами, але цього так і не сталося. Селянська анархістська група з Ольвіополя (видала листівку «К населению») діяла у зв'язку з угрупованнями в Голті, Балті, Богопіллі, с. Підгур'я [1907, с. 225–227]. У Херсонській губернії групи ще існували в Кривому Розі, Тирасполі, Златополі, Бобринці (угруповання робітників залізниці) [6, арк. 183–184, 330; 80, арк. 24; 124, арк. 68; 164, арк. 4–8; 252, арк. 3–14; 253, арк. 2–9; 254, арк. 2–6; 265, арк. 3–15].

У Полтавській губернії поліцією було зафіксовано полтавську анархістську групу, що існувала з весни 1906 до 1909 р. Вона проводила експропріації та терор, друкувала листівки [118, арк. 300–338; 111, арк. 2–9]. Анархісти вбили вихователя Полтавського кадетського корпусу, техніка цукрового заводу, поліцейського [356, арк. 213]. Ромни стали центром анархістського руху в Полтавській губернії, там було створено бойовий загін анархістів-комуністів та анархістів-індивідуалістів «Вільна особистість» під керівництвом О. В. Найдиша (30 бойовиків, діяла до 1909 р.), що організовував вибухи магазинів та підприємств, убивства городових. Анархісти друкували в Ромнах листівки, залучили частину бундівців та соціал-демократів до своїх лав [284, арк. 5–12; 677, арк. 4–34; 693, арк. 2; 1655, с. 229]. У 1906 р. в Лубнах анархісти скоїли замах на керівника відділку поліції, у Кременчуці – кілька актів терору. Групи анархістів існували в Прилуках, Переяславі, Золотоноші, Пирятині, вони агітували в селах Полтавщини, де було створено угруповання федерації «Вільна громада» (Крутий берег, Дублянщина) [119, арк. 2–18; 676, арк. 4; 677, арк. 20–24; 1720, с. 71].

У 1907 р. анархіст С. Бейлін заявляв про формування підпільних зв'язків серед селян шести губерній Півдня імперії [372, арк. 66, 80–96]. «Південно-

західна група анархістів-комуністів» створювала осередки в селах Чернігівщині (Чернігівський, Новозибківський, Конотопський, Борзнянський, Глухівський повіти), поширювала там свої листівки [1707, с. 10–13]. Видання «Листки «Хлеб и воля» звітувало, що Чернігівська губернія – «сприятливий ґрунт» для анархістської пропаганди, що для пропаганди серед селянства «створюються групи для видання анархістської літератури малоросійською мовою» [1140, с. 9]. На Чернігівщині впродовж 1906–1907 рр. анархістські групи існували в Чернігові, Ніжині, Клинцях, Новозибкові, Шостці, Глухові, Конотопі, Борзні, Новгород-Сіверському, Стародубі [48, арк. 2–34; 103, арк. 102; 1100, с. 391; 676, арк. 1–4].

Як свідчили поліцейські звіти, у Харкові в 1906 р. діяла «досить значна» група анархістів-комуністів «Хліб і воля» (керівник – А. К. Лісовий), що мала друкарню (видала листівку «Ко всем рабочим», відозви проти виборів до Державної думи та ін.), група Г. Дунаєва, «Бойова терористична партія», «Союз терористів-індивідуалістів». Частина місцевих есерів (Г. М. Борзенко та ін.) на чолі з Д. О. Кузнецовим та П. І. Трибулевым перейшла до групи анархістів-комуністів. Відомі спроби анархістів стати членами ради робітничих депутатів у Харкові 1906 р. [2013, с. 250]. Харківські групи відрізнялися присутністю в них інтелігенції, студентства. У вересні 1906 р. в місті з'явилася група шляхтича М. Г. Петрусенка та Г. П. Олейнікова, які намагалися провести експропріацію банку [138, арк. 2–4, 44, 74].

У жовтні 1906 р. анархісти (разом із ПСР та РСДРП) організували страйк залізничників і робітників Харкова. У місті існували автономні групи анархістів на паровозобудівному заводі, у передмісті Іванівка в залізничних майстернях діяла «Спілка залізничників». Харківські анархісти підтримували зв'язки з Цюрихом, Москвою, Ростовом, Катеринославом, Полтавою. У листопаді 1906 р. та січні 1907 р. пройшли арешти анархістів (приблизно 40 осіб) Харкова, під час яких поліція ліквідувала підпільну друкарню [114, арк. 1–39; 135, арк. 3; 143, арк. 87; 270, арк. 71; 1720, с. 80–87]. На Харківщині анархісти діяли в таких містах: Люботин, Погребище, Охтирка, Суми. Група І. Нечаєва створювала в Сумському, Охтирському, Ізюмському, Лебедянському повітах селянські

анархістські спілки (с. Хобени, Сватівка, Краснопілля, Должанська волость та ін.) [113, арк. 1–7; 131, арк. 4–5; 136, арк. 3; 137, арк. 36; 670, арк. 25, 33, 91; 679, арк. 142, 33].

Навесні 1906 р. анархіст А. Штокман прибув до Криму, де організував експропріації й акти терору в Сімферополі, Євпаторії, Керчі, Феодосії, Севастополі. Сімферопольська група анархістів друкувала листівки, створила робітничі гуртки, Ялтинська організація взяла участь у замаху на головного начальника Ялти – полковника І. А. Думбадзе [1100, с. 379]. Частина кримських есерів і соціал-демократів перейшла до анархістських груп, після чого було сформовано «Вільну федерацію Сімферопольських та Євпаторійських робітничих груп анархістів-комуністів». Паралельно з нею в Сімферополі сформувалася група «Безвладна громада», у Севастополі – групи анархістів-комуністів та анархістів-синдикалістів. Анархісти Ялти та Сімферополя захопили 7 тис. руб. у банківській конторі, убили кількох поліцейських, агента поліції, жбурнули бомбу в губернське охоронне відділення. Група «Чорний прапор» пограбувала приблизно 20 магазинів у містах Таврійської губернії [1100, с. 237; 829, с. 19; 239, арк. 3–8; 240, арк. 1–10].

Анархісти намагалися підняти бунт на флоті; 8 травня 1906 р. в Севастополі було страчено учасника руху Синьків-Терещенка, засудженого за підготовку повстання матросів Чорноморського флоту. У липні 1906 р. під Ялтою активістами було створено таємну друкарню «Гідра», але через місяць стався її крах, поліцією було захоплено 3 тис. листівок, 2 тис. брошур, 500 примірників першого номера органу анархістів-комуністів Катеринославської та Таврійської губерній «Бунтарь» [38, арк. 64–65; 827, с. 7; 830, с. 28]. У Сімферополі було створено кілька гуртків серед робітників, видано листівки «К оружию», «Чего хотят анархисты-коммунисты» [822, с. 28; 827, с. 32]. Улітку 1907 р. група анархістів-«безвладників» та бойова дружина есерів (складалася з чорноробів і робітників порту) заснувала Севастопольську революційну бойову дружину анархістів-індивідуалістів «Свобода внутри нас», що мала «свої філії серед селян Херсонської губернії, де велася агітація», лабораторію бомб і друкарню, у якій

було видано сім різновидів листівок загальним накладом 30 тис. примірників, підтримувала зв'язки з Одесою, Єлисаветградом, Києвом, матросами Чорноморського флоту. У 1907 р. дружина провела експропріації поштово-телеграфних контор у Севастополі та Євпаторії, кас на ст. Шостаківка та Розсипна, організувала вбивство помічника коменданта Севастопольського порту, помічника пристава, втечу 21 арештанта із севастопольської в'язниці [828, с. 21; 1148, с. 308–310].

Поява значної кількості анархістської літератури сформувала певний інтерес населення до цього політичного руху. Спочатку наклади їхніх брошур вільно друкувалися й продавалися в книгарнях, але з середини 1905 р. матеріали почали конфіскуватися. У 1903–1912 рр. в Україні анархісти друкували газети та журнали в Одесі, Ніжині, Ялті, Чернівцях. Головним агітаційним інструментом стали закордонні видання. Так, найбільш популярним (19 випусків, шість додатків) був часопис «Буревестник» (Женева – Париж).

18 вересня 1906 р. П. О. Кропоткін організував з'їзд російських анархістів у Лондоні, де виступив проти тактики, яку проводив «Чорний прапор». У резолюції заходу «Про грабежі й експропріації» йшлося: «Експропріація – це насильницьке відчуження, проведене цілим суспільством в інтересах усього суспільства, а не акт особистого чи групового привласнення коштів». Лідери «Хліба і волі» вирішили, що «захоплення грошей абиде» («перехід їх з одних приватних рук до інших має на меті особисту наживу») не є анархістської практикою. Послідовники П. О. Кропоткіна визнавали доцільним терор «із педагогічною метою» у вигляді «вилучення з обігу» коштів у представників влади: «... ми зовсім не вважаємо, що терор міг би слугувати засобом для зміни існуючого порядку, а бачимо в ньому тільки прояв абсолютно природного почуття обуреної совісті або ж самозахисту, які саме внаслідок цього й мають агітаційне значення, сприяючи розвитку такого ж почуття обурення серед народу». П. О. Кропоткін сформулював найближче завдання руху – створення загальної анархістської федерації [1678, с. 32]. Західноєвропейські центри анархізму (Лондон, Женева, Париж) продовжували надавати матеріальну та моральну допомогу активістам на теренах Російської

імперії, друкувати журнали, газети, листівки для поширення в її межах. Водночас осередки руху з 1905 р. сформувались і в самій Російській імперії (Одеса, Катеринослав, Білосток).

Анархісти намагалися видавати листівки в кожному місті й навіть селі. Більшість матеріалів друкувалася гектографічним способом, який зумовив низьку якість копій. Планувалося створення «Фонду української анархістської літератури», друк її українською мовою для жителів «Австрійської та Російської України». Українською мовою було видано «Повідомлення» «Спілки бідних хліборобів» 1909 р. Листівки мовою ідиш друкувалися закордонними групами та транспортувалися до Російської імперії. Для пропаганди активісти руху використовували легальні періодичні видання. Практичне значення мало розповсюдження збірок, присвячених особливостям ведення бойової діяльності [1606; 1997, с. 182].

15 серпня 1905 р. в Одесі постала перша в імперії профспілка моряків торговельного флоту «Реєстрація суднових команд» [2024, с. 252]. Анархісти почали працювати серед матросів й кочегарів, що у грудні 1905 р. провели страйк в одеському порту, відмовившись іти в рейси у зв'язку з тим, що судна перевозили війська для каральних дій. За організацію заходу радикали з керівництва профспілки «Реєстрація суднових команд» – анархісти Г. В. Реєв (староста матроської спілки) та О. Бузинний – потрапили під арешт, влада заборонила діяльність профспілки моряків [591, арк. 2]. 12 травня 1906 р. в порту почався страйк (тривав 42 доби) під проводом «Морського страйкому», до якого було обрано М. П. Адамовича (соціал-демократа, близького до анархістів) та соціал-демократа Я. Вехова (згодом став анархістом) та ін. Депутатом для розробки проекту угоди між командою й судновласниками став анархіст М. Бацоев. О. Д. Яковлев згадував: «... від часу відкриття «Реєстрації» навколо неї достатньо широко розгорнули свою роботу політичні партії, особливо есери й анархісти різних відтінків» [1509, с. 24]. Вплив анархістів посилювався завдяки арештам міського комітету РСДРП, розколам у комітеті ПСР. М. П. Адамович писав, що під час страйку «... почалися суперечки навколо питання, висаджувати

в повітря пароплави чи ні, справа на цьому підґрунті доходила до серйозних бійок... анархістська й анархо-есерівська ідеологія негайно підвела під ці настрої фундамент... Завдання, яке обговорювалося в цих групах, полягало в тому, щоб вивести з ладу перший пароплав, який вийде в море, підірвати його з вантажем і пасажирями...» [1117, с. 21–22]. Анархісти вбили керівника елінгу «РТПіТ» Г. Л. Гречина. Страйк закінчився тим, що адміністрація «РТПіТ» погодилася легалізувати профспілку «Реєстрація» [2024, с.106]. Ця перемога призвела до зростання впливу анархістів, які проводили дискусії в порту «все літо» за запрошенням голови «Реєстрації» М. П. Адамовича. За свідченням О. О. Сухова, М. П. Адамович просував «анархо-синдикалістську лінію» в РСДРП [1460, с. 15–16].

Робітники порту готували експропріацію каси «РТПіТ» (30 тис. руб.), але керівництво одеського комітету ПСР заборонило цю акцію, критикуючи її, запропонувавши незгодним піти «до анархістів». Частина «портових» есерів та членів РСДРП перейшла до анархістів-синдикалістів (П. Кулешов, П. Салімовський та ін.) [589, арк. 8]. У вересні 1906 р. до Одеси із США повернулися активісти угруповання анархістів-синдикалістів на чолі з Я. І. Кириловським. Навколо них зібралася «Південноросійська група анархістів-синдикалістів «Новий світ», що готувала страйк моряків та портовиків. Анархіст Я. Фейгерльман згадував, що в об'єднанні було багато синдикалістів – робітників заводів Добровольчого флоту, Гена, Вальтуха, «РТПіТ» [523, арк. 4–5; 1362, с. 262–263; 1694, с. 402].

20 листопада 1906 р. адміністрація «РТПіТ» розірвала угоду про визнання профспілки «Реєстрація». У відповідь на її заборону 21 листопада «Комітет виборних матросів» оголосив страйк, що став найбільшим і найтривалішим виступом одеських трудящих часів революції 1905–1907 рр. У страйку взяли участь приблизно 3 тис. матросів, кочегарів, вантажників, робітників порту, судноремонтних заводів [589, арк. 73; 988]. До організації заходу приєдналися анархісти, соціал-демократи, есери, але на початку грудня управління страйком перейшло до анархістів-синдикалістів (П. Салімовський, Я. І. Кириловський).

Керівники страйкому – колишні соціал-демократи Я. Вехов та Х. Рит – приєдналися до організації анархістів-синдикалістів. Я. І. Кириловський вважав, що «... єдиний засіб чинити тиск на акціонерів морських підприємств, а також підняти настрій серед страйкарів-моряків – розпочати широку терористичну боротьбу» [1362, с. 262]. П. Салімовський запропонував для «ефективності страйку» підривати кораблі і вбивати капітанів, соціал-демократи й есери відкинули тактику економічного терору [1362, с. 253–263]. Одеський комітет РСДРП випустив прокламацію «Ко всем товарищам рабочим», домагаючись від матроської маси засудження анархістів, але більшість страйкарів підтримувала їх. У зв'язку з цим представники Портового комітету РСДРП вийшли зі страйкому, у якому залишилися анархісти-синдикалісти й деякі есери [10, арк. 11–18]. П. А. Аршинов писав: «Роки 1905–1906 були часом, коли майже всі анархісти віддавали належне боєвизму – тим або іншим терористичним актам. Майже не було анархістів, котрі після вступу до лав руху не ставали на сто відсотків бойовиками» [1164, с. 5].

29 листопада експропріація відділення банку в Одесі принесла групі «Новий світ» та есерам 71 тис. руб. Анархісти-синдикалісти випустили листівку, що пояснювала мету акції та призначення захоплених сум [989]. Гроші пішли на видання газети анархістів-синдикалістів «Вольный рабочий» (редактор – Я. І. Кириловський, № 1, 25.12.1906), брошур «Из программы синдикального анархизма», «Программа Южнорусской организации анархистов-синдикалистов», листівок, а також на допомогу страйкарям [1362, с. 256–258].

Анархісти підтримували зв'язок з емігрантською організацією колишніх «потьомкінців» – «Круг русских матросов» у Румунії, який допомагав їм таємно провозити до імперії зброю та літературу. Анархісти налагодили зв'язок між Одесою та Стамбулом, із Західною Європою й США, контакти було встановлено з моряками Балтійського й Каспійського морів, з анархістами Санкт-Петербурга, Риги, Баку, Астрахані. За погодженням з емігрантським центром Я. І. Кириловський вів роботу з підготовки об'єднавчого Всеросійського з'їзду анархістів (планувався на грудень 1907 р.) [1943, с. 86]. На заводі Гена було

сформовано групу учасників руху: «Страйк моряків підтримували багато робітників Пересипського району... а особливо робітники генівського заводу, які з власної ініціативи відраховували щоразу із зарплатні певний відсоток і віддавали його А.-К. (анархістам-комуністам – авт.) для страйкарів-моряків» [523, арк. 19].

На початку грудня 1906 р. анархіст О. Є. Лаврушин організував вибух на судні «Император Николай II», анархіст Я. Вехов – пожежу на пароплаві «Новороссийск». Із цього почалася кампанія економічного терору на підтримку страйкарів. Анархісти підірвали пароплав «Аю-Даг» [411, арк. 95–98]. 18 грудня 12 активістів із групи П. Салімовського напали на океанський пароплав «Григорий Мерк» та судно «Королева Ольга». 3 січня 1907 р. «Григорий Мерк» було підірвано анархістами, втрати судновласників сягали 100 тис. руб. Страйком взяв на себе відповідальність за вибух, випустивши відозву, закликавши до продовження терору. Страйкарі вирішили вбити 12 капітанів та керівників «РТПіТ», щоб домогтися відмови від найму штрейкбрехерів. 15 січня П. Салімовський здійснив успішний замах на життя капітана пароплава, секретаря «Союза русского народа» «РТПіТ» М. Сенкевича [1819, с. 176–180; 1048].

Страйком видав листівку «К морякам», закликавши їх не слухати соціал-демократів, заявляючи, що «мирною солідарністю нічого не домогтися». Наступна листівка налаштовувала на «боротьбу до останнього», пропонувала жертвувати на страйком гроші, показавши звіт про жертводавців, вказавши, що жодна партія не «спонсорувала» в такий спосіб страйкарів, окрім «Південноросійської групи анархістів-синдикалістів». Забезпечення учасників страйку грошми стало одним із головних завдань анархістів-синдикалістів [193, арк. 180]. Загін П. Салімовського захопив друкарню, видавши листівку «К морякам и ко всем рабочим», пояснюючи причини свого вчинку: «Ми, анархісти-синдикалісти, кличемо робітників не до виборчих урн, а грізно проголошуємо гасло: Товариші! Організуйтеся й озбройтеся!... є уявні «друзі» робітників, які запевняють пролетарів, що боротьбу з капіталістами потрібно вести мирним і коректним способом, щоб не дратувати буржуїв і поліцію. Ці «друзі» ваші вам

стануть кричати, що вбивство було безцільне, що жертви були марні. Не вірте цим жалюгідним брехунам і боягузам» [1819, с. 177–179, 1072, с. 176].

5 січня група одеських анархістів експропріювала на ст. Любашівка 2 800 руб., 13 лютого організація П. Салімовського провела експропріацію в Кривому Розі, 17 лютого було захоплено 500 руб., 25 лютого – 1 200 руб. із каси заводу Белліно-Фендріха. Отримані гроші анархісти-синдикалісти віддавали «на допомогу страйкарям». Бойовики на чолі з Я. І. Кириловським подалися до Відня, щоб організувати експропріацію банку, але зазнали невдачі [1431, с. 19]. 16 січня анархісти видали листівку, в якій наголошувалося, що «під час усілякого страйку, під час усілякої битви з капіталом робітники повинні вдаватися до усіх засобів боротьби», а отже, «вбивати капітанів..., нищити ворогів та їх майно» [2024, с.383]. Анархісти-синдикалісти скоїли кілька невдалих спроб убити лідера одеського «Союза русского народа» – графа О. І. Коновіцина, у лютому 1907 р. вони вчинили успішний замах на життя капітана пароплава М. Золотарьова, кинули бомбу в одеського поліцмейстера, надрукували й розповсюдили 5 тис. листівок, вважаючи, що кожен терористичний акт має бути зрозумілий масам [415, арк. 6, 26].

Чисельне зростання лав анархістів призвело до утворення їхніх федерацій в Одесі, Катеринославі й інших містах, що об'єднували автономні групи, бойові дружини, робітничі пропагандистські гуртки. Анархісти створили «Федерацію робітників анархістів-комуністів Катеринославського трубопрокатного заводу», провели мітинг серед робітників цього заводу, які схвалили резолюцію представників «Катеринославської федерації анархістів» про бойкот II Державної думи, протест проти парламентської діяльності соціал-демократів та есерів. О. Г. Таратута писав: «... не існувало жодного маленького міста, у якому б не було анархістів. Широко розвивалася та всюди проникала анархістська думка» [1465, с. 304].

В історіографії не знайшло свого відображення важливе питання про наявність в анархістів України потужних центрів – федерацій, відсутній аналіз їхнього значення для розвитку руху. 1906 р. ротмістр Окремого корпусу

жандармів О. Левдіков повідомляв одеському поліцмейстеру, що діяльність анархістів Одеси стала координувати «Федерація груп одеських анархістів», наводив її програму: «1) Широка агітація мас для загальних експропріацій як приватної, так і державної власності в значних обсягах; 2) групи виділяють осіб, які скоюють експропріації для отримання сум, необхідних для їх існування; 3) терор проти адміністративних осіб; 4) об'єднання груп повинно мати власну літературу та друкарню» [223, арк. 496]. Організатори федерації особливу увагу звертали на робітничу молодь, групи утворилися серед учнів адміралтейства, в електротехнічній школі. У повідомленні Департаменту поліції начальника губерньських жандармських управлінь, охоронних відділень і розшукових пунктів (13 грудня 1906 р.) вказувалося: «У робітничому середовищі помічається сильне захоплення анархізмом. Не довіряючи більше соціалістичним комітетам, що обмежують нібито їхню діяльність, і налаштованим, на їхню думку, занадто мирно, робітники переходять на бік анархістів, бойове вчення яких найбільш відповідає їхньому справжньому збудженому стану духу» [1101, с. 111].

«Федерація одеських анархістів» сформувалася навесні 1906 р., до неї ввійшли: «Центральна робоча група анархістів», «Пересипська група» (утворилася шляхом виходу з місцевого комітету РСДРП 28 осіб і групи «Вогнем та мечем»), «Молдаванська група», «Слобідська група», «Група молодих анархістів-комуністів», «Автономна бойова група «Чорного прапора», «Селянська група анархістів – Селянський союз – «Вільна громада» [1825. с. 110–114]. Одеські анархісти мали зв'язок з об'єднаннями однодумців із Миколаєва, таємна друкарня, що працювала в Одесі, видала листівку «Ко всем рабочим и работницам» від імені миколаївського угруповання. У вересні анархісти підготували цей заклад для відправлення до Миколаєва, але його було захоплено поліцією під час транспортування [193; 205; 226; 435, арк. 2–6; 468, арк. 2–4; 519, арк. 4]. Восени представники «Федерації одеських анархістів» зібралися на нараду, вирішили створити типографію, газету, убити командувача Одеського військового округу, голову Воєнно-окружного суду, начальника в'язниці, організувати вибух жандармського управління. Федерація проводила «широку

агітацію загальних експропріацій як приватної, так і державної власності в значних масштабах» [589, арк. 30].

У грудні 1906 р. «Південноросійська група анархістів-синдикалістів» із центром в Одесі стала найбільш численною й активною анархістською федерацією автономних угруповань, головним центром анархо-синдикалістського руху в імперії. У її складі існували: штабна «центральна група», «Одесько-молдаванська група», об'єднання терористів О. Задорожного та П. Салімовського, літературно-друкарське угруповання, організація з виготовлення вибухівки. «Південноросійська федерація селян анархістів-синдикалістів» мала осередки в селах Київщини, Таврії, Бессарабії, Поділля. Кілька десятків «центровиків» були пов'язані із сотнями анархістів-«масовиків» і співчувальників [1825, с. 111–114].

Успіхи одеських учасників руху вплинули на поширення ідей анархо-синдикалізму в інших містах. «Філії» формувалися в Тирасполі, Голті, Ананьєві, Акермані, Херсоні, Севастополі, Керчі, Сімферополі, Євпаторії, Маріуполі, Катеринославі (вплив на місцевих пекарів і кравців), Єлисаветграді, Кривому Розі, Харкові, Києві, Новоросійську. «Потьомкінець» П. М. Матюшенко навесні 1907 р. мав контакти з анархістами, потрапив під арешт у Миколаєві разом із групою місцевих анархістів-синдикалістів [1362, с. 271]. Я. І. Кириловський згадував, що федерація анархістів-синдикалістів «... мала значний успіх в околицях Одеси, Голти, Тирасполя, Херсона», об'єднавши до 50 селянських груп, які до цього були під впливом ПСР [1362, с. 262, 271].

Поліцейські реляції повідомляли, що в плани анархістів-синдикалістів входять: «... залучення інтелігентських сил... входження до легальних профспілок, боротьба там проти соціал-демократів, бойкот виборів на державному та місцевому рівнях, бойкот служби в армії та збору податків, страйки, саботаж, знищення державного майна, терор проти «видатних» державних чиновників і капіталістів, але... проти кидання бомб у ресторани й проти приватних ексів, екси тільки для допомоги страйкарям-робітникам і безробітним і на партійні потреби» [672, арк. 32–33]. До анархістів-синдикалістів приєдналися есери-максималісти, члени РСДРП, Бунду, «Чорного прапора»,

селянська група анархістів-комуністів. Поліцейські звіти відзначали «роботу» анархістів-синдикалістів у частинах Одеського військового округу [421, арк. 10; 1431, с. 19]. К. Фейгельман писав: «Організація ця була досить велика... Організації анархістів-синдикалістів вдалося пустити глибоке коріння серед робітників, особливо моряків» [522, арк. 8]. Годлевський додав: «Робітнича молодь схилилася до анархістів» [1235, с. 109]. Синдикалісти намагалися створити профспілки, залучити до страйку в Одеському порту друкарів, пекарів, бляхарів, кравців, щіткарів, заготівельників, каменярів, «інтелектуальні сили». В університетських аудиторіях Я. І. Кириловський та Х. Рит читали реферати, у результаті чого до анархістів приєднувалися десятки студентів [589, арк. 30].

За словами Я. І. Кириловського, до одеської групи, що була «найбільш сильною організацією в місті», «найбільш популярною», входило «приблизно 5.000 членів, але сфера впливу її була, звичайно, значно ширшою... Роботу організації ускладнювала відсутність матеріальних засобів» [1792, с. 120]. Він вніс до цього переліку всіх можливих симпатиків анархізму, бо реальна кількість членів групи нараховувала до 400 осіб, із них в Одесі – до 250 осіб. Інша крайність – штучне заниження в рази кількості анархістів, так В. В. Кривенький писав про федерацію «Новий світ»: «Імовірна чисельність найбільшої на Півдні Росії організації визначається нами в межах 35–55 осіб» [1825, с. 110–114; 1072, с. 155].

Анархістська пропаганда захопила частину робітників заводів Одеси: «РТПіТ», Белліно-Фендріха, сільськогосподарських машин Гена, жерстяних виробів Вальтуха, ливарного заводу Шполянського, стеаринового заводу, пробкового заводу Арпса та Юліуса, заводу білої жерсті, тютюнової фабрики Попова, цукрово-рафінадного заводу Бродського, друкарень... Бойові дружини анархістів було сформовано на заводах Гена, «РТПіТ», на елінгу «Товарищества механических и чугуно-литейных заводов Одессы» [204, арк. 2, 10; 246, арк. 2; 415, арк. 9; 672, арк. 12]. Поліцейські зведення повідомляли, що анархісти-синдикалісти мали «таємні профспілки» серед одеських заготівельників, кравців, пекарів, портовиків, моряків, вантажників, робітників судноремонтних і

суднобудівних заводів, каменярів, чорноробів, безробітних і прагли «виробити для них програми, які урядом можуть бути затверджені як такі, що не мають нічого злочинного, але для тих же спілок у них програми нелегальні – анархістські. Вказані союзи, маючи зовнішній вигляд легальних закладів, є водночас цілком зорганізованими анархістськими групами» [223, арк. 496]. Керівництво поліції вважало, що вбивство господарів підприємств, вибухи бомб під час страйку пекарів 1906 р., псування заводського майна рекламувалися анархістами як засоби перемоги страйкарів.

Я. І. Кириловський пропонував створити позапартійну робітничу організацію, побудовану за зразком «Загальної конфедерації праці» (профспілкового центру Франції, що був під впливом анархо-синдикалістів). Для пропаганди цього проекту він видав брошуру «Устав Всероссийского союза труда» (Одеса, 1906 р.). Синдикалісти намагалися створити на заводах осередки «Союзу праці» для бойкоту, загального страйку: «Загальний страйк, як свідомий чи несвідомий акт повстання проти всього буржуазного суспільства, повинен у разі потреби перерости у збройний напад на державну владу та приватну власність». «Союз» виступав проти парламентаризму та не повинен був брати участі в політичних кампаніях, «таємні синдикати» мали входити в професійні спілки для боротьби із соціал-демократами. Планувалося, що незалежні профспілки об'єднуються в «робітничі комуни», створять обласні комуни. «Таємні синдикати» розглядалися як «анархістські робітничі партії» [1072, с. 170–171; 1361; 1363]. В. В. Кривенький стверджував, що «Союз праці» анархістам створити не вдалося, хоча існувала звітність поліції про його діяльність. Про «Союз» писали М. Н. Равич-Черкаський та Л. М. Спірін [1771, с. 43; 1889, с. 306–307; 1547, с. 69].

Анархісти намагалися організувати загальноміський страйк в Одесі. Їм вдалося провести кілька дрібних заходів: щоб підштовхнути робітників до активних дій, вони влаштували вибух на сірниковій фабриці. На цукровому заводі Бродського анархісти підбурювали працівників до страйку, на одеському ринку сформували «Революційний синдикат робітників з упаковки фруктів»,

організували їхній виступ [415, арк. 25–34]. Активісти руху підняли на страйки працівників фабрики Стотланда, майстерні, магазину взуття, шевців, заготівельників [1139, с. 7]. Анархісти-синдикалісти створили в Харкові «Союз робітників для захисту своїх прав». Участь активістів руху в профспілках фіксувалася в Миколаєві, Катеринославі, Києві, Житомирі. До Севастополя з Одеси завітала делегація страйкарів із пропозицією підтримати страйк у порту [589, арк. 74; 1441, с. 48; 1831].

У березні – квітні 1907 р. бойовики «Чорного прапора» кинули бомбу в жандармське управління Одеси, убили начальника Одеської в'язниці І. Шафарука [502, арк. 3–9]. У квітні 1907 р. поліції вдалося арештувати в Одесі приблизно 70 анархістів, ліквідувати лабораторію вибухівки, але продовжувала діяти II група «Чорний прапор», у середині червня 1907 р. її було ліквідовано разом із друкарнею з накладом листівки «Ко всем трудящимся». Було заарештовано керівництво морського страйкому [1832, с. 127–128; 10, арк. 28; 452, арк. 2; 453, арк. 6; 593, арк. 63–65], групи Д. Граценштейна, Л. Симановича, П. Чорного «відкололися» від синдикалістів та створили III групу «Чорного прапора», «... тому що синдикалісти не визнавали безмотивного терору», спрямовували всі сили виключно на організацію протесту робітників [523, арк. 8].

Керівники «Катеринославської федерації анархістів-комуністів» твердили, що вона налічувала до 10 тис. анархістів (37 груп, гуртків і бойових дружин), але це було перебільшенням. Навіть у часи піку популярності анархізму кількість членів (разом з усіма місцевими групами Катеринославської губернії) не перевищувала 1,5 тис. осіб. У листі до І. С. Гроссмана керівництво федерації сповіщало, що в березні 1907 р. до неї входили чотири районні федерації (Амур-Нижньодніпровська, Чечелівська, Кайдацька, Міська) та 20 гуртків робітників (групи анархістів було створено серед пекарів, кравців, працівників дрібних підприємств, на Брянському заводі було 20 членів федерації та 35 «гуртківців», на трубному заводі – 15 «інтелігентних робітників»-анархістів, у залізничних майстернях – 150 членів, у нижньодніпровській майстерні – 20 гуртків) [1825, с. 111–114]. До федерації входили селянські спілки та групи в містах

Катеринославської губернії [268, арк. 209]. П. А. Аршинов писав про вплив анархістів у Катеринославській губернії в 1906 р.: «Анархістські групи були в кожному місті, на кожному заводі» [1164, с. 5]. Стаття у виданні анархістів сповіщала: «Планується встановлення постійного федеративного зв'язку поміж групами... Рух об'єднується, народжується анархістська партія» [948, с. 10].

На чолі «Катеринославської федерації» (центр знаходився в передмісті Катеринослава – Амур) стояв Центральний комітет: М. І. Музіль, Ф. Зубар, брати Мудрови та ін. Федерація розмежувала функції окремих груп на «центровиків» та «груповиків-терористів» [1825, с. 111–114]. Згодом між ними виник конфлікт, який доходив до перестрілок. «Центровики» «... керувалися ідейними завданнями, вели пропаганду, спілкувалися з Головним комітетом, рідко брали участь в експропріаціях і, якщо брали-таки, то всі гроші витрачали на потреби організації». «Груповики» займалися експропріаціями та здирництвом [369, арк. 155–332]. Про подібні конфлікти в Одесі згадував В. П. Козловський: «... анархісти-синдикалісти ніколи не посилали «мандати» з вимогою грошей, доводилося боротися з «мандатчиками», які підробляли печатки анархістів-синдикалістів... після кожної великої експропріації група розширювалася, і часто за рахунок таких «товаришів», у яких розгорівся апетит до легкої наживи та спокійного відпочинку» [1294, с. 22].

На початку 1907 р. було створено «Київську конфедерацію анархістських груп», крім неї в місті діяли федерації «Чорний прапор» та «Чорний крук». Поліція фіксувала анархістські гуртки серед студентів (університету, Комерційного інституту, на жіночих курсах), булочників, цукроварів, каретників, техніків, робітників заводу Бромлей... Анархісти Києва налагодили зв'язки з однодумцями Одеси, Кам'янець-Подільського, Катеринослава, Сімферополя, Ростова, Москви, Женеви [117, арк. 4–8; 666, арк. 47; 805, с. 32; 1100, с. 357; 1234, с. 202–207; 1442, с. 13–18].

У листопаді 1906 р. значна частина одеської організації анархістів-комуністів С. М. Борисова потрапила під арешт [187, арк. 56]. У грудні 1906 р. з-за кордону до Одеси повернувся І. С. Гроссман, він об'єднав активістів груп

«Чорний прапор», «Вільна комуна», анархістів-комуністів у «Південноросійську групу анархістів-комуністів «Чорний прапор». Анархіст К. Фейгельман стверджував, що особливу увагу «Чорний прапор» приділяв пропаганді серед робітників порту й району Пересип, які «потрапили під наш вплив». «Чорний прапор» складався «з робітників і частини напівінтелігентів. Інтерес до анархізму серед робітників був величезний», група поповнилась за рахунок колишніх членів РСДРП, Бунду, ПСР [1853, с. 15–17]. Анархісти-комуністи намагалися керувати робітничим рухом, агітували у «Спілці типографських робітників і товаристві робітників графічних мистецтв», організували страйк пекарів, відновили роботу гуртків серед робітничого населення. Анархістка Є. Пославська вела пропаганду серед працівників пробкового та свічкового заводів Одеси, К. Меккель – на фабриці жерстяних виробів [521, арк. 2; 527, арк. 2–7]. Анархісти «Чорного прапора» провели терористичні акти, скоїли напади каси, друкарню Швейцера, де видали 4 тис. листівок «К морякам и ко всем рабочим». Група встановила в Одесі підпільну друкарню й видала 3 тис. листівок «Ко всем рабочим!», «Ко всем рабочим и работницам!», «Ко всем крестьянам!». В одній із них містилося звернення до моряків: «Надати страйку різко бойового характеру», в інших – виступати проти «Союза русского народа» і виборів до Державної думи [411, арк. 111–113 об.]. Але в об'єднання не було «пропагандистів-інтелігентів», а привезена з-за кордону підпільна друкарня не могла працювати через арешт технічних працівників [524, арк. 8–9].

Революційні партії в лютому 1907 р. готували спільний виступ проти «Союза русского народа» в Одесі, але він не відбувся через те, що поліція заарештувала організаторів акції. Боротьба анархістів із загонами «Союза русского народа» в Одеському порту в січні – лютому 1907 р. доходила до стрілянини, під час якої гинули бойовики протиборчих сторін [179, с. 173–177; 2415, арк. 12]. На початку березня анархісти так оцінювали ситуацію: «Страйк під тиском репресій ледве дихає, і щоб його підтримувати далі, потрібні для такої маси сімей моряків величезні грошові кошти, котрі порівняно мала група А.-С. (анархістів-синдикалістів – авт.) не в змозі здобувати постійними

експропріаціями, у яких гинуть найкращі наші товариші» [1431, с. 20; 1694, с. 402]. Анархісти організували страйки на заводі жерстяних виробів і гнотовій фабриці [452, арк. 1; 583]. 7 травня З. Черков кинув бомбу в поліцейських, убивши пристава, помічника пристава, околодочного наглядача, городского. Анархісти позбавили життя директора заводу білої жерсті, готували замах на генерал-губернатора [221, арк. 3–12; 227, арк. 8; 415, арк. 156, 259; 1196, с. 112].

На початку 1907 р. до Катеринослава з-за кордону для об'єднання всіх анархістських груп Катеринославської губернії прибув С. Бейлін, до міста було нелегально перевезено «два пуди» анархістських брошур мовою їдиш, тут постала підпільна друкарня [372, арк. 5–26]. Гучними актами учасників руху стало вбивство інженера Брянського заводу О. В. Милова, яке, на думку анархістських лідерів, могло підштовхнути робітників до страйку (із приводу цього акту було видано листівку), а також експропріація 48 тис. руб. на ст. Ігрені [369; 386, арк. 16, 177, 217]. У квітні – червні поліція Катеринослава вийшла на слід анархістського підпілля, провела арешти та обшуки, конфіскувала типографію [1492, с. 136–137]. У липні загін Ф. Зубаря здійснив експропріації, захопивши приблизно 4 тис. руб., але наприкінці місяця стався провал центральної групи федерації, у перестрілках загинули кілька анархістів, у тому числі й сам Ф. Зубар [1479, с. 11–15].

У квітні 1907 р. поліція заарештувала значну частину київської групи «Чорний прапор» та її лідера І. С. Гроссмана [1140, с. 1]. Арешти учасників угруповань знекровили рух у Полтаві, Кременчуці, Костянтинограді [1139, с. 6]. Настрої розчарування захопили й частину анархістів: «Замовк гуркіт грому жовтневих днів, вщухли аграрні хвилювання, уляглися революційні настрої... Російська революція завмерла, тимчасово, звичайно, але все ж завмерла... народні маси ніби втомилися, охололи до боротьби», «... захоплення синдикалізмом серед анархістів поступово проходить, замінюючись більш критичним ставленням до нього» [1130, с. 6]. Учасники руху звинувачували РСДРП, яка «відволікала пролетаріат і селянство від безпосередньої революційної боротьби», нав'язувала їм ілюзії «думської демократії» [1416, с. 1–2].

У 1906 р. анархістський рух у Російській імперії досяг апогею свого впливу. В імперії діяли приблизно 220 груп анархістів у 155 містах, 51 губернії та семи областях. Більшість із них сформувалася в містах і селах України. Чисельність анархістів в імперії за цей період склала до 7 тис. осіб, із них половина припадала на українські губернії. У роки революції 1905–1907 рр. учасникам руху вдалося створити підпільну мережу угруповань, що об'єднувалися у федерації та підтримували між собою постійний зв'язок. У цей період домінували кілька ідеологічних напрямів: анархізм-комунізм (федерації «Хліб і воля», «Чорний прапор»), анархізм-синдикалізм (федерація «Новий світ»), анархізм-індивідуалізм (федерація «Чорний крук», групи іллегалістів). Усі ці структури виступали за негайні соціальні перетворення шляхом насильницької революції, відрізняючись стратегією досягнення головної мети, різним баченням анархістської парадигми та проблеми «особистість – суспільство». Подібні структури затвердилися в українському селі, пропонуючи селянству програму повного знищення поміщицько-буржуазного землеволодіння та федералізації суспільства. Анархісти впливали на робітничий та профспілкові рухи в Одесі, Катеринославі, Харкові, Олександрівську, але організувати та очолити «загальний бунт» робітників проти влади вони не змогли з причин організаційної слабкості, ідеологічної плутанини та утопізму програмних положень і стратегічних завдань.

2.3. Анархістський рух в Україні в умовах згасання революції та посилення реакції (1907–1913 рр.)

3 червня 1907 р. цар розігнав II Державну думу і видав новий виборчий закон, який забезпечував формування лояльного до влади складу цього органу. Зазначена дата вважається останнім днем революції 1905–1907 рр., але для анархістів вона не закінчилася. Учасники руху закликали громадян бойкотувати вибори до нової Державної думи, до економічної та терористичної боротьби.

В історіографії затвердилося хибне уявлення про те, що анархістський рух занепав разом із «формальним» закінченням революції. Б. І. Горєв писав про його зникнення після 1907 р.: «Навіть в епоху революційного піднесення, починаючи з

1912 р., анархізму майже не було видно». Радянські історики твердили, що анархістський рух перейшов до своєї кризової фази – майже повної ліквідації в 1907 р., що навесні того року поліцією було розгромлено анархістські групи, а тому про впливовий рух у період з весни 1907 до березня 1917 р. не може йти мови. Це твердження відповідало «офіційній» ленінсько-сталінській концепції революції 1905–1907 рр., виходячи з якої жодна партія чи рух не міг бути «більш революційним» ніж більшовицькі, а ленінська ідея «згасання» й «закінчення» революції в середині 1907 р. повинна була підтверджуватися «згасанням» активності всіх без винятку політичних партій і рухів. С. М. Канєв вважав піком анархістського руху 1906 р., вказуючи, що цей рік дав «максимум» анархістської згуртованості – 73 групи (радянські історики боялися «перебільшити» анархістський вплив на робітничий клас, були вимушені показувати рух «блідюю тінню» революції). Він писав, що після 1907 р. «анархістам зовсім не залишалось місця в робітничому русі» [1639, с. 183]. В. В. Комін твердив, що в 1907 р. стався «повний провал» анархістського руху, від якого в Україні залишилася тільки одна група в Катеринославі [1656, с. 103–110]. В. Д. Єрмаков вважав, що до 1908 р. анархістська активність фактично припинилася, а про існування їхніх груп упродовж 1908–1914 рр. «практично нічого не відомо» [1621, с. 45–46]. Виняток було зроблено для структур анархістів-емігрантів. В. В. Кривенький, спираючись на дані архівів Департаменту поліції, Міністерства юстиції, стверджував, що свого «розквіту» рух досягнув у 1907 р., вказуючи на 157 груп у 117 населених пунктах, зазначаючи, що до цієї цифри можна додати 26 анархістських угруповань, діяльність яких він може простежити [1675, с. 42–43]. В. К. Смирнова «продовжила» час найвищої анархістської активності, вказуючи, що на Дону в 1907–1909 рр. анархісти «взяли на себе роль «вождя мас» у період спаду революції, коли інші партії не мали можливості так зробити. Унаслідок цього анархістський рух на Дону набув у певному сенсі масового характеру» [2021, с. 158].

Одеські анархісти об'єднали зусилля, створивши влітку 1907 р. нову організацію «Робочу групу анархістів на Півдні» [1792, с. 192–194]. Лідером

групи став Я. І. Кириловський, керівником «технічної частини» – В. П. Козловський. На думку організаторів, вона повинна була мати характер федерації й об'єднати анархістів різних напрямів Південного Заходу імперії, затвердивши лідерство Одеси як центру «південного» анархізму [11, арк. 55]. Гучною «справою» угруповання став напад на пароплав «Софія» 1 липня 1907 р., експропріація на ньому 50 тис. руб. [11, арк. 4, 9, 294]. У справі «Софії» потрапили під арешт 16 анархістів (із них чотирьох страчено, інші отримали тривалі строки покарання) [11, арк. 180–181; 200, арк. 115]. Я. І. Кириловський згадував, що в анархістів з'явилися великі гроші, які «розповзлися по кишенях окремих учасників, почалися пиятики. Організація стала розкладатися» [1910, с. 84]. Анархіст М. Знаменський додавав: «Наявність великих грошових сум у синдикалістів призвела до «грошової розпусти»... Група розлізлася» [1279, с. 410].

У червні – грудні 1907 р. поліцією фіксувалася діяльність в Одесі II групи анархістів-комуністів Пересипу (керівник – І. Хлебніков), що управляла двома гуртками робітників. Вона готувала підриг пересипської поліцейської дільниці, убивство генерал-губернатора Одеси, голови військово-окружного суду, військового судді. Лідери групи погрожували знищувати соціал-демократів як «політичних шулерів», але далі погроз дії анархістів проти есдеків не йшли [496, арк. 2–8]. У травні – серпні терор проводила бойова портова дружина анархістів-комуністів «Чорна маска» (керівник – М. М. Курська), що складалася з моряків і портовиків, готувала теракти проти одеського градоначальника, начальника в'язниці, охороняла страйкарів під час виступів, зуміла випустити листівку «Ко всем трудящимся порта!» [1792, с. 203–204]. Бойовики дружини вимагали від адміністрації «РТПіТ» звільнити службовців, які несли службу під час страйку, капітанів пароплавів, під загрозою смерті анархісти домагалися звільнення з пароплавів штрейкбрехерів. Поліції вдалося заарештувати 12 бойовиків загону [1297, с. 219; 503, арк. 2–17].

Найчисленнішою групою анархістів в Одесі в другій половині 1907 р. була «Дружина анархістів-комуністів «Молода воля». З її лав вийшов «злочинський король Одеси» часів громадянської М.-Я. В. Вінницький – «Мішка Япончик»

[1817, с. 107–108]. У поданні прокурора Одеського окружного суду прокурору Одеської судової палати від 25 серпня 1907 р. йдеться про те, що в Одесі організували «особливу самостійну партію під назвою «Молода воля» з програмою: боротьба з чинами адміністрації, активні виступи проти «Союза русского народа» та проведення посиленних експропріацій як у приватних осіб, так і в казенних установах. Партія ця не має Центрального комітету, а керується своїм особливим місцевим «колективом» [1827, с. 50–70]. Із донесення начальника жандармського управління Одеси можна дізнатися, що «Молода воля» формувалася серед робітників заводу Гена як «дружина для протидії членам «Союза русского народа». Із травня 1907 р. до неї стали приєднуватися робітники, ремісники, безробітні, члени груп анархістів-комуністів, «Чорного прапора», іллегалістських угруповань. Бойовики «Молодої волі» обклали бізнес «даниною податків на революцію» [416, арк. 196, 156–156 зв.]. Групі вдавалося «збирати» великі гроші, купувати озброєння, оплачувати діяльність бойовиків. «Молода воля» співпрацювала з «Групою анархістів на Півдні», ставши її «молодіжною філією», бо значну частину учасників «Молодої волі» становили підлітки [494, арк. 83–84]. Поліція визначала кількість членів «Молодої волі» «до 500 осіб», але це було перебільшення, її чисельність доходила до 200 осіб [1817, с. 107–108].

У червні – серпні 1907 р. одеські анархісти, прагнучи підштовхнути робітників заводу Бродського до нового страйку, убили господаря млина Ванштейна за використання штрейкбрехерів під час страйку [10, арк. 32; 415, арк. 265–268]. 17 серпня в Одесі було страчено активістів руху З. Черкова та Я. Шумахера, що призвело до «терору помсти» – анархісти вбили околочного наглядача та двох городових [415, арк. 14]. 18–20 серпня сталися перестрілки й зіткнення з дружиною «Союза русского народа» (під час сутички три особи було вбито, 42 отримали поранення). До міста для патрулювання вулиць було введено дві роти піхоти, дві сотні козаків [415, арк. 304, 346–348]. Поліцейські зведення нагадували «фронтіві», в Одесі проходила «міська партизанська війна». Як висловлювалися публіцисти, події в місті того часу «за своїми масштабами сумірні з громадянською війною» [1732, с. 142].

У серпні – вересні 1907 р. до Одеси прибули анархістські емісари. Зі Швейцарії приїхав член федерації «Земля і воля» П. Ніколаєв, який намагався створити подібну групу в Одесі, з-за кордону повернулися Я. І. Кириловський, Ол. І. Таратута, С. М. Борисов, які намагалися об'єднати анархістів-синдикалістів та анархістів-комуністів. «Робоча група анархістів на Півдні» стала федерацією угруповань, вона орієнтувалася на створення таємних робітничих синдикатів, «безперервний» економічний терор та «терор помсти», відмовившись від використання мандатів, дрібних експропріацій [1792, с. 207–208]. Було створено дружину «Смерть буржуазії» (16 осіб), що готувала замах на командувача військового округу, провела експропріації в Одесі, які принесли до 8 тис. руб. [496, арк. 8]. 31 серпня анархісти виступили на захист страйку учнів механічного заводу «Елінг», майстерень механічного заводу адміралтейства «РТПіТ». Анархісти розраховували організувати виступ в Одеському порту, але змогли підняти лише короточасний страйк портових робітників і деяких суднових команд. 20 вересня поліція заарештувала керівника профспілки, згодом потрапив під арешт весь страйком «Реєстрація», що складався з анархістів та їхніх симпатиків (Д. Чизмарьов, Я. Вехов, С. Беляєв) [416, арк. 11, 250; 411, арк. 102–102 об.].

У вересні федерація «анархістів на Півдні» розпалася на десяток конкуруючих між собою груп. Бойовики під керівництвом П. Кулешова напали на пасажирський потяг, групи П. Макарова, П.-Л. Імаса, А. Зафріді провели численні експропріації кас магазинів, вимагання грошей у директора пробкового заводу [247, арк. 4–18; 416, арк. 219, 272]. Анархісти вбили околочного наглядача, майстра заводу, двох власників магазинів, кинули бомби в майстерню та магазин, стріляли в помічника капітана пароплава [496, арк. 8, 98–99; 416, арк. 47–200; 417, арк. 135; 990; 1050–1051; 416, арк. 59–200]. 20 вересня під час спроби арешту сходки «Молодої волі» було вбито помічника пристава, двох поліцейських тяжко поранено. На сходці керівники бойових груп розглядали звіт про вимагання та напади, обговорювали плани й підготовку вибухів поліцейських ділянок, в'язниці [416, арк. 240–252; 419, арк. 13, 20, 23, 41]. Поліція Одеси зробила успіхи в справі

ліквідації підпілля: було заарештовано приблизно 100 анархістів на чолі з ватажками: Я. І. Кириловським, Ю. Крижанівським, П.-Л. Імасом та ін. [160, арк. 1–10; 129, арк. 84; 418, арк. 100; 421, арк. 49; 495, арк. 2; 499, арк. 2; 5000, арк. 2; 1278, с. 134]. Осінні арешти та бойові втрати анархістів сягали третини кількості членів одеських груп, було ліквідовано дві лабораторії бомб [192, арк. 377; 416, арк. 1–18; 421, арк. 46–51; 434, арк. 2–4; 493, арк. 3–5; 512, арк. 9–10].

У жовтні – листопаді 1907 р. анархістська група М. І. Музіля проводила пропаганду серед робітників і селян Катеринославщини. Невдалі спроби анархістів убити Катеринославського генерал-губернатора, провальний наліт бойовиків на в'язницю, під час якого загинуло дев'ять активістів, підірвали спроможність Катеринославської федерації анархістів. У грудні 1907 р. анархісти організували вибухи в готелі «Асторія», поліцейській дільниці, на початку 1908 р. скоїли напад на типографію, захопили друкарський верстат, змогли відновити друкарню, де видали 6 тис. листівок «Павел Гольдман» [99, арк. 4–8; 101, арк. 10–87; 1263, с. 10–12]. Рятуючись від арештів, до Парижа подалися лідери Катеринославської федерації – М. І. Музіль, Т. Жерков-Жерченко, О. Мудров, П. А. Аршинов. Терористи зі Східної Європи планували проведення актів терору в країнах Західної Європи. Французька поліція звітувала, що в 1907–1908 рр. у Парижі було до 100 анархістів-індивідуалістів та 450 анархістів-комуністів «із Росії», які гуртувалися в об'єднаннях Й. Гутмана, Л. С. Лапідуса, Б. Енгельсона та ін. [792].

У 1908 р. закінчився етап анархістської активності, поліція розтрощила структури анархістів-синдикалістів. «Чорний прапор» так і не зміг оговтатися від розгрому, «Молоду волю» було послаблено арештами. У часописі «Буревестник» анархісти нарікали на «розгубленість революційних сил», на провину «могильників революції», роль яких зіграли політичні партії, що вплуталися в «думську авантюру» [831, с. 1]. М. Знаменський писав: «Ми повинні поглянути прямо в очі дійсності: цілковитий розгром, цілковите розкладання анархізму... Проіснувавши не більше семи – восьми місяців, група руйнувалася, три чверті її

членів ішли у в'язниці й на шибениці, а на її руїнах виникала нова, із ще більшою люттю охоча помститися за товаришів і змушена загинути, у свою чергу...». Він скаржився, що «Чорний прапор» «... згубила відсутність коштів, необхідність низки дрібних експропріацій», критикував тактику «терору помсти»: «Ідеш на смерть не тому, що вважаєш свій акт необхідним для справи, а тому, що тебе тягне почуття помсти за загиблих борців, обмінюєшся життям із городовим... захоплення приватною експропріацією, коли вона замість засобу стала метою, дало поживу польовим і військовим судам. Кількість засуджених за нальоти анархістів перевищує 60 % усіх засуджених судом анархістів. Недостатня фільтрація приводить до нас непевні елементи, наслідком чого є посилена провокація й низка непорядних витівок під маскою анархізму». Тільки анархо-синдикалісти «... наполягали на організації робітників, селянських і матроських нелегальних спілок, і якщо тепер ще є сліди анархістської роботи в масах, то це лише сліди роботи синдикалістів» [1279, с. 410–411].

Незважаючи на «провали», в Одесі продовжувала діяти «Центральна група анархістів-комуністів», що друкувала листівки: «Ко всем рабочим», «Рабочая группа анархистов на Юге» [420, арк. 74, 99, 134, 183, 410–411]. Учасники руху в Одесі проводили експропріації, здобувши приблизно 7 тис. руб. [672, арк. 13, 41; 830, с. 25]. Анархісти докладали зусиль до відновлення федерації, скликання всеросійського з'їзду анархістів [1792, с. 233–238; 10, арк. 12].

У березні 1909 р. активісти кам'янець-подільської та хотинської груп планували створити підпільну друкарню в Кам'янець-Подільському та здійснити акти терору [662, арк. 5–21; 633, арк. 28–44; 219, арк. 9]. У 1907–1912 рр. діяла група в Кам'янець-Подільському, лідери її емігрували до Парижа та США, угруповання очолив К. Ердалевський. Група в Хотині, селянські організації Хотинщини (сіл Атаки, Пригородок, Брага) обслуговували «вікна» на кордоні з Австро-Угорщиною [65, арк. 7–8; 785, арк. 4–24; 257, арк. 1–7; 661, арк. 27; 662, арк. 12–17; 653, арк. 10–31; 675, арк. 27–28]. Анархістський ватажок Т. П. Бабій організував автономний загін анархістів «Руйнуй і створюй», проводив експропріації, напади на панські маєтки на Поділлі. У 1907–1908 рр. групи на

Поділлі фіксувалися в містах Вахнівка, Янушпіль, Жмеринка, Гайсин, Балта, у селах Цвіліхівка та Джулинка Гайсинського повіту, м. Деражня Летичівського повіту, с. Куча Ушицького повіту. До 1912 р. існувала організація у Вінниці [35, арк. 13; 163, арк. 2–10; 248, арк. 1–5; 47, арк. 14; 678, арк. 7–28; 679, арк. 212; 1100, с. 475; 1438, с. 5–12].

Київська федерація анархістів втратила багато членів під час літніх арештів 1907 р., але в другій половині 1907 р. вона продовжувала діяти, поновивши друк листівок. У місті працювали групи анархістського «Червоного хреста», анархістів-індивідуалістів. Восени 1907 р. активісти руху видали листівки: «Крестьяне и рабочие», «К новобранцам», «Братья рабочие», провели публічні акції. Київський комітет РСДРП, вважаючи анархістів конкурентами, надрукував листівку «Что такое анархисты?» [33, арк. 1–4; 63, арк. 40–51]. Після того, як поліція ліквідувала групу кримських бойовиків «Свобода внутри нас», «залишки» її перебралися до Києва, де й утворили союз з угрупованням анархістів-індивідуалістів [62, арк. 2–50; 250, арк. 10–13; 258, арк. 1–7, 28; 167, арк. 10]. Харківська група анархістів-комуністів у 1907 р. скоротилася до 24 членів, але продовжувала видавати листівки, створила бойову групу в Чугуєві [669, арк. 51; 670, арк. 41]. Терористичну діяльність та експропріації продовжили в 1907–1908 рр. анархісти-синдикалісти та анархісти-комуністи Херсона, Кривого Рога, Єлисаветграда, Радомишля, Бердичева, Умані, Юзова, Луганська, Глухова [35, арк. 13; 47, арк. 14; 163, арк. 2–3; 248, арк. 1; 678, арк. 7–28; 679, арк. 212; 1100, с. 475].

У липні 1907 р. в Ковно «Федерація анархістів Литви і Польщі» провела підпільну конференцію, на якій пропонувала розпочати боротьбу проти РСДРП, створити федерацію анархістів усієї імперії, установити міцні зв'язки з Південною федерацією анархістів [1578, с. 82–83]. Восени 1907 р. в Женеві було засновано «Бойову інтернаціональну групу анархістів-комуністів» – «Бойовий загін «Інтернаціонал» (керівники – М. І. Музиль, С. М. Борисов). На «загін» покладалися завдання поквалити нову революцію шляхом вчинення актів терору, «міської війни». До «загону» (до 40 осіб) увійшли відомі анархісти:

О. С. Гроссман, Ол. І. Таратута, Н. Я. Тиш, Г. Б. Сандомирський та ін. «Інтернаціональна група» налагодила співпрацю з анархістами Сербії, Болгарії, Румунії, Австро-Угорщини [112, арк. 1–2]. 25 вересня 1907 р. М. І. Музіль та С. М. Борисов організували пограбування пошти, захопивши 60 тис. руб. на ст. Верхньодніпровськ [369, арк. 628]. С. М. Борисов, повернувшись до Женеви, виділив редакції «Буревестника» 7 тис. руб. Гроші пішли на створення підпільних баз у Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі, Севастополі, на «Селянський союз» [1442, с. 20–21].

Перший етап реалізації плану почався у вересні 1907 р., коли до Одеси прибув С. М. Борисов, до Києва – Г. Б. Сандомирський, І. Дубинський, Н. Я. Тиш із транспортом літератури та 70 браунінгами. Ол. І. Таратуту було призначено координатором замахів на командувача військового округу, градоначальника Одеси, голову військово-окружного суду. Анархісти вирішили організувати замах на Київського генерал-губернатора, ректора Київського університету [286, арк. 25]. Г. Б. Сандомирський готував об'єднавчий з'їзд анархістів, який планувалося провести в Києві, установив зв'язки з організаціями в Катеринославі, Одесі, Польщі, на Кавказі та Дону. Анархісти, ознайомлені з ідеєю заходу, висловлювали побоювання, що він може закінчитися масовими арештами делегатів. Лідери груп визнали за необхідне проведення попередніх регіональних конференцій, і лише після них – загального з'їзду. Своєчасність такого заходу анархісти усвідомили під впливом рішень Міжнародного анархістського конгресу (Амстердам, 1907 р.), на якому представники 27 держав затвердили резолюцію «Про ставлення до російської революції», у якій містилося звернення до анархістів усіх країн надавати «будь-яку матеріальну й духовну підтримку» революції, пропагувати «анархістські методи боротьби з самодержавством». Підкреслювалося «міжнародне значення російської революції», від результату якої залежало «найближче майбутнє світового пролетаріату» [146, арк. 282].

У грудні 1907 р. київським анархістам вдалося провести регіональну конференцію, яка виробила та надіслала угрупованням свої резолюції [176, арк. 7; 286, арк. 79–82]. Циркуляр Департаменту поліції начальникам охоронних

відділень повідомляв про запланований «з'їзд представників від усіх анархістських груп», про конференцію в Києві, на яку запрошено делегатів від анархістських об'єднань Катеринослава, Одеси, Харкова, Ростова, Варшави, «а також від дрібних груп» [351, арк. 20]. 15–17 грудня київська поліція арештувала 22 анархістів київської групи, що була пов'язана з «Бойовим загonom». Її ліквідація поклала край спробам створити в Києві центр руху. Редакція «Буревестника» відреагувала на арешти: «Беручи до уваги кризу, яку переживає зараз анархістський рух у Росії, повсюдні провали груп, сильно розвинуту за останній час провокацію, вважаємо за необхідне, перш за все, зайнятися відродженням місцевої роботи й очищенням груп від підозрілих елементів; доти, поки це не зроблено, з'їзд буде не тільки передчасним, а й надзвичайно небезпечним» [828, с. 1].

У січні 1907 р. емісари «Бойового загону» прибули до Катеринослава й Одеси, де зіткнулися з тим, що місцеві групи, на які вони розраховували, було розгромлено поліцією. У грудні 1907 р. – на початку лютого 1908 р. в Одесі було арештовано членів «Молодої волі», «Чорного заряду», пересипської та селянської груп [10, арк. 180–182; 130, арк. 91; 195, арк. 1–56; 426, арк. 14, 52, 68–90, 141, 272–316, 331; 450, арк. 38; 502, арк. 1–10; 672, арк. 13, 41; 1532, с. 253]. Дозвіл влади для «благонадійних осіб» використовувати проти здириків зброю призвів до того, що кожне друге вимагання закінчувалося арештом, убивством, пораненням анархістів [198, арк. 20–90; 426, арк. 324].

Наприкінці лютого – у березні 1908 р. під час арешту застрелився О. С. Гроссман. С. М. Борисов, Ол. І. Таратута та кілька десятків анархістів потрапили під арешт. Поліції вдалося завдати удару по мережі місцевих організацій в Одесі, Катеринославі, Києві, Харкові, Хотині, Житомирі, Бердичеві, Ніжині, Кременчуці, Севастополі. Суд над членами «Бойового загону» розпочався в 1909 р., до цього часу на лаві підсудних опинився 21 бойовик, ще 11 померли або ж їх було вбито у в'язниці, чотирьох убито в перестрілках, один застрелився. Усього «по лінії загону» було заарештовано до 100 анархістів [1123, с. 5–6; 1150, с. 129–140; 1578, с. 58].

У Російській імперії в 1906–1909 рр. було страчено у 18 разів більше терористів, ніж у всіх країнах Європи та Північної Америки разом узятих. За даними «Буревестника», у 1907 р. в імперії військово-окружними судами було покарано на смерть 164 анархістів. Вони склали 75 % зі 120 страчених в Одесі революціонерів. У поліцейських звітах із другої половини 1907 р. анархісти (особливо це стосується іллегалістів) фігурували як грабіжники, а їхні заяви про політичне підґрунтя ігнорувалися слідством і судом. Іноді учасники руху, розуміючи, що за одну тільки приналежність до терористичної організації їм загрожує каторга, заявляли, що вони соціал-демократи (бундівці), щоб «отримати» не такий суворий вирок та права політичних в'язнів. Каральні структури, відзвітувавши центральним органами про «знищення анархістської крамоли», не хотіли показувати, що на місцях рух так і не було ліквідовано. Цими факторами пояснюється різке скорочення кількості репресованих за «анархістськими статтями» з весни 1908 р. [1814, с. 55–59].

У 1908 р. анархісти Катеринослава продовжували кампанію терору вбивствами начальника арештантських виправних рот, майстра заводу Шадуар, окологородного наглядача, здійснили замах на Катеринославського губернатора, провели великі експропріації на ст. Горянове та Гришине [369, арк. 194]. Поліція мала інформацію про те, що в червні 1908 р. в Катеринославі діла група анархістів, яка володіла значними грошима та технікою [684, арк. 94, 113], що на чолі «Амурської групи» стояли М. І. Музиль, який повернувся з Парижа, та його брат І. І. Музиль, що «Група на Амурі» відкидала співпрацю з міською анархістською групою, «незначною за кількістю і якістю» [352, арк. 47, 60–70]. Організація анархістів-залізничників готувала замах на директора залізничних майстерень, начальника депо, залізничного інженера [386, арк. 221], ще одне анархістське угруповання вчинило вибух у готелі «Франція» [93, арк. 10–14; 1464, с. 229]. У серпні 1908 р. сталися арешти членів «Амур-Нижньодніпровської групи анархістів-комуністів». Уцілілі бойовики втекли з міста до Москви, Нікополя, Херсона, Північного Кавказу. На початку березня 1909 р. було проведено нові арешти «на Амурі». Незважаючи на розгром федерації анархістів 1910 р., поліція

сповіщала, що на заводах (Брянському, трубному, гвоздильному), у залізничних майстернях проходила анархістська агітація [362, арк. 2–8]. Їй було відомо, що в Катеринославі ще діяли об'єднання анархістів-синдикалістів, групи «Чорна маска» та «Чорний хрест» [354, арк. 2; 355, арк. 34; 369, арк. 245; 375, арк. 7].

Полтавське угруповання анархістів-комуністів у 1907 р. було розгромлене поліцією, нову групу очолив землемір Ф. Яринний, але незабаром і він потрапив під арешт. Структуру очолив О. Ліповок, арештований у січні 1908 р., після чого організація розпалася, але влітку 1908 р. зібралася знову. У 1910 р. полтавські анархісти намагалися об'єднатись, створивши міжрайонну «Малоросійську бойову групу анархістів» [111; 112; 681, арк. 5, 17, 43; 682, арк. 4–16]. У другій половині 1907–1910 рр. на Полтавщині об'єднання анархістів існували в Кременчуці, Хоролі, Ромнах, Переяславі, Лохвиці, Прилуках, Кобеляках, с. Лисівка [73, арк. 2–8; 75, арк. 21–23; 118, арк. 76–80; 119, арк. 2–18; 667, арк. 10–42; 681, арк. 4–13; 688, арк. 120–125; 806, с. 29; 1720, с. 79]. На початку 1908 р. активісти в Ромнах убили двох жандармських офіцерів, городового. У березні 1908 р. групу було ліквідовано [6, арк. 22, 98]. У Миколаєві влітку 1907 р. поліцією було розгромлено угруповання анархістів-комуністів, але в листопаді воно відродилося [674, арк. 10]. 1908 р. миколаївські представники руху провели експропріацію артільника Чорноморського заводу, отримавши 82 тис. руб., але більшу частину коштів було втрачено [1997, с. 125]. В українській частині Бессарабії в 1908 р. діяли організації, що видавали листівки й підпільний рукописний журнал «Разрушение» (чотири номери). В Акермані фіксувався «Бойовий загін південної групи анархістів-руйнівників» [17, арк. 1–2, 8, 28].

У 1908 р. в Києві залишалися активні групи анархістів-комуністів, анархістів-«безвладників», «Група анархістів-інтернаціоналістів», «Бойовий загін здирників», група Р. Сельської [64, арк. 14; 206; 207]. У листопаді 1908 р. київські анархісти провели експропріацію поштового відділення ст. Апостолове, але нові арешти «знешкодили» приблизно 30 київських анархістів-комуністів та анархістів-індивідуалістів [54, арк. 5–15; 112, арк. 1–20; 116, арк. 1–89; 679, арк. 22, 82; 1100, с. 493]. У грудні 1908 р. до Києва зі Швейцарії приїхав анархіст

А. Бродський, який створив нову організацію анархістів [61, арк. 247; 70, арк. 220–243; 256, арк. 11–14]. Харківські представники руху в 1908 р. проводили вдалі експропріації, друкували листівки, вели пропаганду серед робітників паровозобудівного заводу, студентів університету. Кілька десятків соціал-демократів міста перейшли до лав анархістів-комуністів. 1909 р. стався арешт більшості членів харківської групи [367, арк. 37].

У Житомирі 1908 р. фіксувалася анархістська група І. Загурського, що намагалася підірвати жандармське відділення, мала лабораторію вибухівки та типографію, підтримувала зв'язок із Києвом, Мінськом, Варшавою. У червні й вересні 1908 р. в місті пройшли арешти анархістів – вони втратили типографію й 2/3 складу групи, залишки її продовжували діяти до 1912 р. [678, арк. 7–28; 679, арк. 130]. У 1908 р. анархістські угруповання Вінниці та Бердичева мали підпільні типографії, видавали листівки. У грудні 1908 р. ватажка об'єднання К. М. Ердальєвського було вистежено поліцією, під час арешту він покінчив життя самогубством [686, арк. 1–4; 824, с. 1]. Група анархістів Бердичева «Буревісник» восени 1907 р. провела експропріацію банківської контори, у лютому 1908 р. скоїла убивство пристава та городового. Улітку 1908 р. в перестрілці з поліцією було вбито організаторів об'єднання Я. Андрійчука, бойовика С. Любовича, заарештовано шістьох його членів [47, арк. 14–18; 72, арк. 4–36; 264, арк. 1–5; 680, арк. 23–46; 678, арк. 100–108; 685, арк. 120–316]. У 1908–1910 рр. у Луцьку, Рівному, Острозі, Овручі, Володимирі-Волинському, Умані, Заславлі, Радомишлі діяли групи, які мали контакт із центром у Білостоці, звідки отримували листівки та зброю [656, арк. 21–47].

У травні 1908 р. поліція доповідала, що в Одесі немає анархістів, Я. І. Кириловський згадував, що до цього часу «революційний рух в Одесі зійшов, по суті, нанівець», «про ідейну роботу мова не йшла», «втрачаються зв'язки з робітничими масами» [1362, с. 277]. Але архіви свідчать про те, що в місті в 1908 р. діяло до десятка анархістських груп. У лютому 1908 р. тут нове угруповання створив В. П. Козловський, який повернувся з Австро-Угорщини. Об'єднання розробляло плани замаху на тимчасового генерал-губернатора Одеси,

вело пропаганду серед матросів і робітників «РТПіТ». Експропріації принесли цій групі 40 тис. руб. У липні 1908 р. В. П. Козловського було арештовано, угруповання розгромлено. У лютому – травні в місті діяла організація анархістів-комуністів (керівники – Р.-А. Мільштейн, Б. Гутман), яка готувала замах на тимчасового генерал-губернатора. У серпні було заарештовано 16 осіб «Південної групи анархістів-комуністів» та лідерів матросько-анархістської конспірації – Х. Рита й О. Є. Лаврушина. У листопаді поліцією було ліквідовано «Чорний прапор» і дружину анархістів – робітників заводу «РТПіТ» [156, арк. 88, 125; 196, арк. 88–90; 426, арк. 343; 430, арк. 160, 174; 448, арк. 455, 450, арк. 246, 378]. Восени 1908 р. поліція констатувала, що «... в Одесі утворилася нова група анархістів-комуністів: «Південноросійська група анархістів-комуністів «Смерть буржуазії – життя робітників» (прибічники групи «Безвладдя»). До неї входили 30 осіб, частина з яких – це одночасно члени «Бойового загону матросів-анархістів» [1809, с. 33–45; 450, арк. 6].

Для відновлення організації анархістів-комуністів до Одеси з Парижа, Женеви та Варни прибули кілька лідерів, які намагалися налагодити доставку з Болгарії «для потреб анархістів» вибухівки і літератури [5, арк. 171–172]. У 1909 р. за підготовку замаху на начальника одеського жандармського управління було арештовано чотирьох учасників руху, за експропріації – ще 17 бойовиків із «Молодої волі», що призвело до самоліквідації групи. У 1909 р. в Одесі було створено: групу анархістів-комуністів «Земля і воля» (входила до федерації «Земля і воля», що мала в Україні п'ять – шість структур, керівництво знаходилось у Швейцарії); об'єднання анархістів-синдикалістів І. Клейнера (мало друкарню, студентський гурток), «Летучий загін інтернаціональної федерації анархістів-синдикалістів» [443, арк. 64]. Група Б. Розенталя провела в грудні 1909 р. пограбування каси клейового заводу. У с. Кулешове під Одесою було зафіксовано анархістську агітацію, що велася з амвону церкви: священник П. Шидловський та псаломщик Присяжнюк підтримували зв'язок з анархістами групи сестер Присяжнюк на Київщині, вели пропаганду, зберігали бомби й пропагандистську літературу [510, арк. 29]. У 1909 р. в Одесі було заарештовано

приблизно 80 анархістів [1720, с. 171–172]. У січні 1910 р. поліція схопила десятьох учасників групи на Пересипі (керівники – Д.-Г. Гальберштат, С. І. Шахворостов) [446, арк. 8–10]. У 1910 р. поліція отримала відомості від інформаторів про те, що одеські активісти руху налагодили зв'язок з однодумцями Олександрівська, Нікополя, Херсона, Миколаєва, Єлисаветграда, Києва. Доповідна записка Департаменту поліції повідомляла, що Одеса «до останнього часу була серйозним центром діяльності анархістів усіх напрямів, відігравши значну роль у поширенні їх у пунктах, що так чи інакше тяжіють до неї (Кишинів, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград)» [1283]. У Луганську в 1908–1909 рр. діяло угруповання анархістів-експропріаторів Ф. Демчука [369, арк. 138], у Маріуполі готувала вбивство поліцмейстера група О. О. Рудмана [384, арк. 1–8]. У 1910 р. поліція фіксувала анархістські експропріації в районі Маріуполь – Бердянськ [369, арк. 165–194], пограбування касира заводу, напад на потяг на ст. Магедове [355, арк. 133, 209, 424].

У 1907–1909 рр. анархістський рух розгорнувся в українському селі, частина його учасників розійшлася по селах, поширюючи листівки «К рабочим и крестьянам», «Ко всем городским и сельским рабочим», «Чего мы хотим» [806, с. 32]. У серпні – жовтні 1907 р. Херсонською губернією прокотилася хвиля селянських виступів, підпалів економій, у підготовці яких активну участь брали анархісти. Їхня агітація проводилася в Глодосах, Богопіллі, Плетеному Ташлику, Акмечетці, М. Висці, Вахнівці, Нововоронцовці, Ольвіополі, Ананьєві, Широкиному, Шістці, Інгульці. У листопаді 1907 р. – червні 1908 р. поліція ліквідувала низку селянських анархістських груп Херсонщини. У Єлисаветграді було страчено членів селянської групи, що базувалася на Соколівських хуторах [675, арк. 10–20]. Одеський тимчасовий генерал-губернатор доповідав: «Одеса є головною квартирою злочинців, що поширюють свою діяльність на всю губернію... З Одеси до Херсонської губернії надсилаються загони агітаторів, які збурюють селянські маси й робітників проти уряду» [991].

У травні 1908 р. Департамент поліції в секретному циркулярі повідомляв керівництву охоронних відділень про формування в південно-західних губерніях

нових нелегальних «селянських братств». Вказувалося, що активісти аграрних заворушень приєднувалися до анархістських організацій. Селянські групи діяли в Новопавлівці Таврійської губернії, Качанівці Харківської губернії. У 1908 р. листівки («К крестьянам» та ін.) розійшлися по селах Олександрівського, Новомосковського, Верхньодніпровського повітів. Анархіст Г. Лебедев із катеринославської групи агітував серед селян у с. Щеглівка [369, арк. 7]. До Чигиринського повіту прибув одеський анархіст Ф. Горбань, щоб «поставити» групу в с. Медведівка [45, арк. 323–324; 685, арк. 138–140; 369–405; 683, арк. 52; 1743]. Поліція доповідала, що в с. Раївка Слов'яносербського повіту селяни брали участь в анархістських ексах [354, арк. 250–263].

Радянський автор писав: «На Півдні Росії взагалі, а в Київській губернії зокрема анархістський рух був розвинутий надзвичайно широко» [1743, с. 12]. 1907 р. активізувала свою діяльність «Південноросійська федерація селян анархістів-синдикалістів», що діяла в селах і містечках Васильківського, Черкаського, Чигиринського, Канівського повітів (Сміла, Городище, Хлистунівка, Товсте, Ротмістрівка, Смілянка, Костянтинівка, Ковалівка, Погребище, Топільня, Старосільці, Тернівка) [806, с. 28]. Однією з груп федерації керували брати І. П. та А. П. Жуки, В. Москальова, Я. Лісовий, Г. Л. П'ятаков. Угруповання братів Жуків стало відоме пропагандою серед селянства «прямих дій», сутичками з поліцією та загонами інгушів-охоронців, експропріацією каси цукрового заводу (5 тис. руб.) [36, арк. 10–12; 1743]. Г. Л. П'ятаков згадував: «Улітку 1906 р. вів активну анархістську роботу серед селянської та робітничої молоді; був керівником гуртка з 50 осіб. Із цього гуртка й сусіднього, що був керований Іустином Жуком, виділилася експропріаторська група на чолі з Жуком» [405, с. 591].

Група селян – анархістів-комуністів братів Казакових у Черкасах поранила помічника пристава, убила городового. Організація анархістів-комуністів М. Кухарського провела напад на казначейство в районі Черкас [36, арк. 4–6; 41, арк. 2–6; 43, арк. 1]. У Черкаському та Канівському повітах, у Фастові, Ржищеві, Богуславі, Грушеві діяли структури «Південноросійської федерації груп анархістів-комуністів», угруповання української федерації анархістів-комуністів

«Вільна громада – Вільна селянська спілка» (керівник – учитель Я. Коваль). До анархістів переходили місцеві есери (вчителька Ю. І. Зеленська) [34, арк. 4–6; 44, арк. 9; 685, арк. 207–209]. Чигиринсько-златопільська група анархістів-комуністів у 1907–1910 рр. провела низку експропріацій та актів терору [41, арк. 34–36]. У 1907 р. в с. Лебедин Чигиринського повіту анархісти друкували листівки «Слушай брат крестьянин, анархиста!» [40, арк. 25]. У Єлисаветграді діяв «Союз червоної помсти», у Білій Церкві – група «Янгол помсти» та «Летуча група анархістів-комуністів», що провела експропріації, акти терору, друкувала листівки, проводила агітацію серед солдат [37, арк. 59; 115, арк. 30–33]. Майбутні повстанські отамани Д. І. Терпило («Зелений») та С. Коцюр («Коцюра») були учителями, які створили в 1906–1907 рр. в Трипіллі й Чигирині анархістські групи [1650, с. 15; 1080]. Поліцейські архіви зберегли інформацію про затримання С. Коцюри за експропріацію каси Краснопільського волосного правління Катеринославської губернії [358, арк. 25, 52].

Наприкінці 1908 – на початку 1909 р. поліції вдалося вбити десятьох лідерів анархістських селянських груп, арештувати І. П. Жука. Було виявлено, що систему анархістського спротиву на Київщині очолили педагоги черкаського повіту. Так, учитель С. Семенко створив анархістсько-комуністичну групу в с. Товсте, Ф. Симінський – у Заліському, Буревич – у Кирилівці, В. Даниленко та З. Кононенко – у Моринцях, А. Фесенко – у Поповці, регенти церковного хору В. Гнедюк та Іваненко – у Гнилці [6, арк. 312–324; 42, арк. 60–66; 46, арк. 2–4, 142; 84, арк. 10–19; 124, арк. 68; 146, арк. 1–5; 164, арк. 4–15; 252, арк. 3–15; 254, арк. 3–6; 265, арк. 3–15; 267, арк. 46].

Непокоїло поліцію те, що анархістський рух почав співпрацювати з національним українським рухом. У Чигирині члени підпільної групи «Українська народна самооборона» (українські есери) діяли в союзі з місцевими анархістами [37, арк. 59; 115, арк. 30–37]. У селах Київщини було знайдено український переклад брошури російського ідеолога анархізму Л. Чорного [43, арк. 2–3; 685, арк. 135–149]. Об'єднання Київщини мали зв'язок із партизанським загоном О. Савицького (отаман «Поліських лісів» на Чернігівщині, який у

1907–1909 рр. очолював партизанський загін, проводив експропріації та терор під есерівськими та анархістськими гаслами) [688, арк. 3–5; 693, арк. 7–28]. До 1909 р. діяла анархістська група в Бобринці [355, арк. 209]. У 1910 р. поліцейські зведення вказували, що в с. Погребище частина селян співчувала анархістам, створила «Групу селян анархістів-синдикалістів». Численні організації анархістів продовжували непокоїти владу до літа 1910 р., коли структуру анархо-селянського спротиву на Київщині було розгромлено. Але деякі селянські групи в інших українських губерніях продовжували функціонувати до 1913 р.

Поліцейські зведення вказували на успіхи поширення анархізму серед студентства та інтелігенції. У лютому 1907 р. в Новоросійському університеті анархісти створили групу. Одеських журналістів Л. Г. Блюмкіна та І. Лазаровича, художника С. Мазуріна було викрито поліцією як прибічників цього руху. У Харкові, Ніжині, Києві студенти були активістами анархістських груп [1805, с. 156–159].

У серпні 1908 р. анархісти-комуністи Російської імперії провели в Женеві конференцію. Під час неї групи «Буревісник» та «Хліб і воля» об'єднались, створивши «Союз російських анархістів-комуністів» на платформі «анархістського синтезу» – анархізму-комунізму з домішками синдикалізму. М. І. Музіль узяв участь у конференції в ролі представника катеринославських анархістів. Він очолив редакцію «Буревестника», відсторонивши М.-Е. Р. Дайнова (Дубинського). До нової редколегії ввійшли анархісти з українських теренів: В. П. Козловський, Т. О. Жерков-Жерченко, О. І. Малицька та ін. М. І. Музіль друкувався в багатьох анархістських виданнях Швейцарії, Австро-Угорщини, Сербії, Греції, Болгарії, ставши визнаним лідером серед однодумців [1693, с. 374]. Навесні 1910 р. з причини фінансової скрути видання «Буревестника» було припинено. У січні 1909 р. припинив існування паризький журнал «Бунтарь», у вересні того ж року закритися ще один паризький журнал «Анархист». На конференції російських анархістів у Лондоні (квітень 1910 р.) лунали заклики до проведення більш енергійної агітації, було обрано населені пункти для великих ексів та актів терору.

У Галичині анархістський рух постав незалежно від діяльності анархістів центральної України. Групи Львова та Чернівців підтримували зв'язки з об'єднаннями у Відні, Празі, Кракові, Варшаві, Женеві. У їхньому складі переважала міська молодь єврейського та польського походження. Завдяки роботі М. І. Музіля анархісти Галичини стали співпрацювати з однодумцями з центральної України. Анархіст-синдикаліст В. П. Козловський на початку 1908 р. перебрався до Львова, з якого налагодив транспортування зброї та літератури до Одеси. Львів перетворився на одну з баз руху, тут діяла «школа бомбістів» М. Бородоноса, угруповання анархістів-комуністів та анархістів-синдикалістів, в останній перебував А. Г. Бараль (В. Савко) – майбутній член ЦК Компартії Галичини [634, арк. 175].

Ще однією базою руху стали Чернівці, де в 1908–1910 рр. було облаштовано типографію, якою завідував катеринославський бойовик О. О. Мудров. У поліцейських зведеннях (1909 р.) є інформація про те, що в місті було створено центр «Федерації анархістів Півдня», до якого ввійшли М. І. Музіль, Н. В. Дріккер. 1909 р. в Чернівцях виходили анархістські газети «Гасло» та «Боротьба», їх українською мовою видавали місцеві лідери за рахунок допомоги однодумців із «великої України». Газети перевозили до Російської імперії контрабандою через Слободзею, с. Топоровець та Новосельці [5, арк. 76; 17, арк. 1–10, 28; 19, арк. 40–43; 38, арк. 64–65; 79, арк. 28, 186, 204]. Активісти федерації проводили в Хотинському повіті агітацію серед селян, підтримуючи «центр так званого анархістського кордону». У 1909 р. М. І. Музіль організував експропріацію хотинської пошти на 90 тис. руб. (в акції взяли участь члени хотинської, гуляйпільської, катеринославської груп), що дало змогу федерації фінансувати організаційну структуру, типографію, закупити зброю, видати «Альманах» з історії анархістського руху [36, арк. 20; 687, арк. 100–115; 1346, с. 21–24].

У 1909 р. потрапили під арешт керівники анархістів-комуністів кам'янець-подільської та хотинської груп, «Подільсько-Бессарабського селянського союзу анархістів-комуністів». За інформацією начальника Подільського ГЖУ,

починаючи з 1910 р. в губернії вже не було анархістських організацій, а діяли лише окремі представники руху, частина учасників емігрувала до Англії та Аргентини. У 1910 р. для налагодження роботи з перевезення літератури до Кам'янець-Подільського прибули члени кавказької та одеської груп анархістів-комуністів. Кам'янець-подільську та хотинську анархістські структури було відроджено, а функціонували вони до 1914 р. [1907, с. 226–227; 1959, с. 272].

Н. І. Махно згадував, що М. І. Музиль у 1909 р. створив «Ініціативну групу анархістів на Півдні» («Південну федерацію анархістів», «Південноросійську групу анархістів-комуністів») як складову «Союзу російських анархістів-комуністів» [1346]. Є відомості про існування в Парижі в 1908–1909 рр. «Малоросійської групи анархістів» (М. І. Музиль, В. Бюре, брати Мудрови та ін.) [386, арк. 31]. «Ініціативна група анархістів на Півдні» відправила до Києва О. Каминського, який зміг організувати групу з 12 анархістів, її було ліквідовано поліцією в липні 1910 р. «Сашка Сибіряк» (емісар із Парижа) організував нові угруповання в Херсоні та Кривому Розі, В. П. Козловський, повернувшись зі Львова до Одеси, очолив «Південноросійську групу анархістів-комуністів-синдикалістів «Смерть буржуазії – життя робітникам», яка відновила пропаганду серед моряків і портовиків, створила лабораторію, установила зв'язок з об'єднаннями Кишинєва, Керчі, Миколаєва. Ф. Куц, В. Г. Антоні, П. А. Аршинов емігрували до Австро-Угорщини, приєдналися до групи М. І. Музіля [389, арк. 32–40; 1714, с. 45–48].

Про «Федерацію анархістів Півдня – Південну групу анархістів-комуністів» ішлося в поліцейському звіті 1911 р. Вважалося, що її було створено в Парижі, а тереном своєї діяльності вона визначила Катеринославську, Херсонську, Бессарабську губернії, її емісари приїхали до Олександрівська, Катеринослава, Одеси, Херсона, Кишинєва [364, арк. 95–104]. Циркулярний лист начальників губернських жандармських управлінь, жандармсько-поліцейських управлінь залізниць та охоронних відділень повідомляв про те, що анархісти розробили план поставити нові підпільні друкарні, лабораторії, осередки, школи агітаторів, селянські й робітничі кооперативи, спілки синдикатів, бойову дружину, яка

«... візьме на себе добування коштів для існування групи, буде здійснювати терористичні акти й керувати школою бойовиків». У листі вказувалося, що анархісти створили «Федерацію анархістів Півдня» як союз «Революційних синдикатів робітників», «братств» селян [700, арк. 132–133; 894, с. 16]. Катеринославський поліцмейстер доповідав, що в 1909 р. з-за кордону та з інших міст імперії до Катеринослава повернулися 30 анархістів, маючи за мету «створення комітету анархістської партії» для відновлення терору [361, арк. 56–57; 369, арк. 216; 1346, с. 22–23].

М. І. Музиль таємно відвідав Україну, беручи участь у підготовці з'їзду анархістів. Частина групи прибула з Франції та Бельгії для пограбування артільника залізниці, пошти, казначейства, кас заводів. До них приєдналися члени «Амур-Нижньодніпровської групи». Поліція сповіщала, що вона користувалася підтримкою селян Гуляйполя, с. Покровське [385, арк. 257]. Федерація формувала селянські осередки в Олександрівському повіті, намагалася структурувати анархістський рух на Донбасі, де вона мала прихильників серед робітників Луганська, Гришиного, Дебальцевого, Юзового, Петровських заводів [383, арк. 76, 255; 354, арк. 65, 127, 220–260], допомогла грошима анархістам з Єлисаветграда. Члени «федерації» поширювали серед селян привезені з Парижа листівки, брошуру «Групи анархістів-комуністів Запорізького краю» українською мовою під назвою «Кілька спогадів про Прокопія Семенюту, Назара Зуйченка, Івана Шевченка». Із брошури можна дізнатися, що Н. Зуйченко та І. Шевченко скоїли напад на пошту, убили пристава, друкували на гектографі прокламації, агітували в районі Гуляйполя, причому «організація охопила великий регіон». Автори брошури підкреслювали те, що згадані анархісти розмовляли українською, були «славними правнуками запорожців» [1836, с. 36–40]. Федерація мала постійний зв'язок з анархістськими групами Харкова, Одеси, Ростова, її члени листувалися з Парижем, Женевою, Монпельє. У Білгороді члени групи В. Бюре та Г. Борисов убили двох городових [353, арк. 224–237; 369, арк. 128; 383, арк. 106–160; 386, арк. 103–105]. Зв'язок із федерацією підтримувала польська група анархістів. Поліцейські звіти вказували, що до Катеринослава

прибули анархісти з Риги та Ростова, місцеві анархісти чекали двох бойовиків із Варшави для спільних експропріацій у Сімферополі й Олександрівську [354, арк. 123, 155; 383, арк. 208–210; 354, арк. 250–263].

Після розгрому групи анархістів у 1908 р. в Гуляйполі продовжили діяти окремі анархісти, поширюватися анархістські відозви [383, арк. 165]. Гуляйпільська група посилилася після повернення з-за кордону кількох місцевих активістів «Південної федерації анархістів» – В. Г. Антоні, О. К. Семенюти та ін., навколо яких зібралася «Група селянських анархістів-комуністів Запорізького краю», що контактувала з «Малоросійською групою анархістів» [1836, с. 40–44]. У 1910 р. О. К. Семенюта вбив пристава Караченцева в Гуляйполі, стражника в Пологах, готував напад на конвой та втечу арештованих анархістів, підбив в'язниці, експропріацію потягу. Угруповання Т. Шуби скоїло пограбування волосних управлінь, Щербинівського поштового відділення [386, арк. 31], захопила 12 тис. руб. (пограбування контори Ясинівського, копальні, напад на потяг біля Олександрівська) [364, арк. 6–41, 83]. Нові арешти та загибель у перестрілці О. К. Семенюти, І. В. Овчаренка, З. Рубльовського підірвали спроможності групи. У 1911 р. п'ятеро анархістів з її складу виїхали до Парижа, двоє – до Чикаго [1714, с. 39, 45–48].

У 1909 р. поліція Катеринослава мала відомості про 26 анархістів, які переховувалися в місті, хоча їхня чисельність була значно більшою. Активними продовжували залишатися групи анархістів-індивідуалістів та «Амур-Нижньодніпровська група анархістів-комуністів». Остання готувала замах на імператора в Полтаві під час святкування 200-річчя Полтавської битви, експропріацію в Олександрівську [358, арк. 160; 684, арк. 3, 20, 36]. У Катеринославі активісти руху стріляли в агента розшуку, анархіст-залізничник В. О. Аносинський узяв участь в експропріації каси потяга, убив поліцейського наглядача, анархіст В. Андрєєв скоїв успішний замах на інженера Брянського заводу. Група «амурських» анархістів змогла привезти з-за кордону транспорт революційної літератури, у тому числі часопис «Буревестник», який анархісти поширювали в Олександрівську, Пологах, Гуляйполі. Катеринославські анархісти

видали листівку, присвячену загибелі в перестрілці анархіста М. Черновола «К рабочему люду» [684, арк. 118; 148, арк. 2–10]. У липні 1910 р. московська поліція ліквідувала групу, що через П. А. Аршинова була пов'язана з анархістами Кам'янець-Подільського, Катеринослава, Чернівців [361; 364; 387, арк. 27, 88]. Навесні 1911 р. кількох ватажків було заарештовано, що призвело до тимчасового припинення активної діяльності анархістів у Катеринославі, хоча в місті продовжували існувати їхні групи [387, арк. 30–80; 356, арк. 145; 360, арк. 33].

1909 р. Російська імперія вступала в епоху нового промислового зростання. Більшість анархістів ще відбувала терміни ув'язнення, зачілася за кордоном або відійшла від руху. Тактика груп змінилася, замість гучних терактів (на організацію яких не вистачало коштів і сил) вони перейшли до кропіткої роботи серед трудящих. Відсутність матеріальних ресурсів для розширення організацій, та й небезпека такого розширення призвели до консервації об'єднань, а відмова від громіздких організаційних і федеративних конструкцій – до тактики дій автономними угрупованнями в «глибокому підпіллі». Нехтування політичними формами боротьби, відсутність партійної структури й фіксованого членства виявлялися перевагами, оскільки поліцейські провокації та зрада швидше підточували великі партійні структури. Влада так і не змогла знайти інструментів для «викорчовування» руху. Анархісти стали менш вразливі для поліції, тому помилково в деяких поліцейських звітах вказувалося, що їхні групи в тій чи іншій губернії було повністю ліквідовано в 1908 або 1909 р. Відзначалася й тенденція повернення анархістів, які вже відбули свій термін покарання на каторзі, засланні, залучення їх до підпільної діяльності. Це перманентно посилювало об'єднання [1814, с. 55–63].

Доповідь завідувача Особливого відділу Департаменту поліції (серпень 1909 р.) описувала стан анархістських груп: «Анархістський рух зараз переживає складну й гостру кризу та занепадає, вироджуючись у потворні форми й хуліганство, причому анархістські групи в більшості випадків перетворюються на звичайні грабіжницькі зграї». У доповіді стверджувалося, що анархо-синдикалісти прагнули створити «таємний анархістський Револьюційний

всеросійський союз праці» [699, арк. 15]. У квітні 1910 р. в Циркулярному листі по Особливому відділу начальник районного охоронного відділення Москви повідомляв, що анархісти «... мають намір у близькому майбутньому скликати з'їзд представників усіх анархістських груп» з метою створення загального власного об'єднання. Поліцейські звітували, що у квітні 1910 р. вони створили в Лондоні «Головну організацію» («Особливий комітет») для згуртування анархістів із Російської імперії та анархістів-емігрантів, збору коштів, створення бібліотеки [385, арк. 52]. 1911 р. активізувалася підготовка з'їзду анархістів у Львові силами кам'янець-подільської, одеської, київської груп. До цієї справи долучився М. Баран, журналіст із Галичини, який перекладав анархістську літературу українською мовою. Але запланований захід так і не відбувся [633, арк. 342].

Незважаючи на арешт угруповання анархістів у Києві в 1909–1911 рр., продовжували діяти «Південноросійська група анархістів-комуністів», «університетська» група анархістів-комуністів, організація анархістів-синдикалістів, угруповання О. Беліченко, група «анархістів-месників» [29, арк. 235; 685, арк. 34–56]. 1 вересня 1911 р. в Києві анархіст Д. Г. Богров убив голову Ради міністрів П. А. Столипіна, що призвело до тотального полювання на учасників руху. На початку 1912 р. було ліквідовано структуру київських анархістів, до якої входив Д. Г. Богров. Згодом діяльність їхня відновилася, у липні 1912 р. в місті вони планували провести «Південну» обласну конференцію [44, арк. 25; 108, арк. 382; 1218, № 3, с. 42–43].

На початку 1910 р. ватажок одеських анархістів В. П. Козловський розчарувався в перспективах руху й виїхав до Аргентини. Угруповання, яке проіснувало до серпня 1910 р., очолила І. І. Топальська [212, арк. 200–210]. Восени 1910 р. пройшли арешти членів «Південноросійської групи анархістів-синдикалістів», об'єднання анархістів-комуністів [994]. 1911 р. в Одесі з'явилися члени лондонської анархістської групи, які прибули для організації вбивства одеського градоначальника. У липні 1911 р. в цьому місті стався напад на контору

«Компанії жнивних машин», де анархісти захопили 3,5 тис. руб. Поліцією було вбито двох учасників акції [1792, с. 240–270; 155, арк. 342].

У 1910–1911 рр. фіксувалася діяльність анархістів у Ялті, Севастополі, Вознесенську, Кременчуці, Чугуєві, Олександрівську, Бердянську, Вінниці, Нікополі, Кривому Розі, Маріуполі, Гришиному, Софіївці, Сербенівській копальні. Анархо-синдикалістські гуртки відновилися в Акермані, Єлисаветграді, Ізмаїлі, Керчі, Миколаєві, Херсоні, у гірничозаводській частині Катеринославської губернії. У Бахмутському та Слов'яносербському повітах діяла іллегалістська група Р. Ф. Вергунова, що провела пограбування кас заводу в Дружківці, пошти, волосного правління Старобільська, Щербинівської копальні [361, арк. 5, 29; 364, арк. 100]. У районі міст Слов'янськ, Дружківка, Краматорськ, Маріуполь існували угруповання іллегалістів М. Осмоловського, Є. Кучеренка, О. Ситненка, Бондара, що чинили напади на потяги, копальні, заводи (експропріація 4 тис. руб. каси Троїцького заводу) [383, арк. 165–179; 386, арк. 265]. Анархісти Юзівки в 1911–1912 рр. скоїли експропріації артільника, рудника, поштової контори, залізничної станції (у групі починав Л. М. Задов – майбутній махновський лідер) [606]. У Бердянському повіті група С. Пасічникова провела пограбування поштових потягів. С. К. Лошонков став ватажком загону анархістів, що діяв у лісах Чернігівської губернії в 1909–1910 рр. [383, арк. 28]. Анархістським групам вдавалося заволодіти великими сумами: 20 тис. руб. принесла експропріація на ст. Рубіжна. Поліцейські зведення вказували на підтримку анархістів селянами с. Верхнє біля Лисичанська [358, арк. 60–68]. У с. Мар'янівка Єлисаветградського повіту анархіст О. М. Рябоштан готував напад на потяг, організував анархістську групу з місцевих селян [365]. До 1911 р. діяла група анархістів у с. Новоспасівка [2032, с. 83].

Розглядаючи діяльність анархістських груп 1910 р. по всій Російській імперії, В. В. Кривенький нарахував 17 об'єднань у 15 населених пунктах (вказавши на ймовірність існування ще 20 угруповань у 19 населених пунктах), у 1911 р. – 21 об'єднання [1675, с. 34]. Такі висновки суперечать нашим підрахункам: 1910 р. в українських губерніях фіксувалися групи в 27 населених

пунктах, 1911 р. – у 18 (в Одесі, Катеринославі, Києві поліцією було виявлено по декілька груп). За твердженнями А. В. Дубовика, 59,1 % анархістів Російської імперії склали фабрично-заводські, транспортні й інші робітники, 4,5 % – належали до службовців (поштово-телеграфні працівники, прикажчики, фельдшери, учителі). У Катеринославі частка робітників серед анархістів становила 78 %, найбільша кількість їх була серед слюсарів, токарів, кравців, друкарів, харчовиків, матросів, залізничників [1607].

Навесні 1909 р. есери, меншовики й анархісти почали процес відтворення профспілки моряків – нелегальної «Реєстрації суднових команд». На кораблях «РТПіТ» серед портовиків було «активізовано» профспілкові осередки, створено новий страйком (від анархістів – Ф. Петрученя), прийнято проект Статуту та рішення «відрядити делегатів до портів Чорноморського узбережжя з закликом до страйку та збирання пожертвувань» [1792, с. 260–270; 2024, с. 308–309]. Листівка одеського комітету анархістів-комуністів «Товарищи моряки и портовые рабочие!» закликала відродити «Реєстрацію», провести страйк, готуватися до терору. У квітні 1909 р. революціонери не змогли підняти трудящих на виступ, захід було перенесено на липень 1909 р. Арешт 33 осіб під час передстрайкової сходки в порту призвів до вислання з Одеси активістів цих протестів [15, арк. 12, 44; 206, арк. 4; 701, арк. 13–13 зв.].

1910 р. одеська поліція інформувала Департамент поліції про відновлення анархо-синдикалістської агітації серед моряків та річковиків, про створення на суднах таємних профспілкових осередків [366, арк. 17]. Поліцейські отримали інформацію про те, що матрос М. Іванов вів анархістську пропаганду на пароплавах Дніпровської флотилії. Анархісти налагодили канал «контрабанди пістолетів із Туреччини до Одеси». У травні – червні 1911 р. сталися арешти одеських синдикалістів, члена «Чорноморської групи анархістів-комуністів» І. Рабиновича. У серпні 1911 р. в Одесі пройшов страйк кочегарів 13 пароплавів (в страйкомі від анархістів – О. Є. Лаврушин). Захід підтримали водники Чорного, Азовського, Каспійського морів, Дунаю, Дніпра, Волги [1810, с. 49–55].

У листопаді 1911 р. в Одесі поширювалася відозва «Ко всем черноморским морякам», у якій повідомлялося, що в Константинополі створено «Ініціативну групу чорноморських моряків». У лютому 1912 р. «Ініціативну групу» реформували в Закордонний Центр «Спільки чорноморських моряків». До його складу увійшли емігранти, члени партії есерів та соціал-демократів, анархіст Д. Єдиткін. На початку 1913 р. Закордонний центр переїхав до Олександрії [2024, с. 314–334].

У серпні 1912 р. революціонери планували провести всеросійський морський страйк, а установчий з'їзд «Загальноросійського союзу морських та річкових судових команд» – 1913 р. [1810, с. 52–55: 591, арк. 6–7]. В Олександрії в лютому 1913 р. пройшла I Всеросійська конференція морських професійних організацій судових команд чорноморських, балтійських, каспійських і азовських моряків, професійних організацій торговельного флоту, під час якої й було створено «Загальноросійський союз морських та річкових судових команд». На конференції, в організації якої участь взяли й анархісти, вказувалося, що таємні морські профспільки є базою майбутньої революції. Союз об'єднував близько 1 тис. моряків Чорноморсько-Азовського басейну та ще кілька тисяч моряків інших басейнів [953–955; 1217, с. 220–230; 1118, с. 199–108].

Анархіст Д. Єдиткін закликав матросів до терору (вбивства директора «РТПіТ»), до «бойових виступів», О. Є. Лаврушін на шпальтах газети «Моряк» пропанував морякам підпали та підриви пароплавів [2024, с. 395–396]. У Константинополі подібну агітацію вів анархіст М. Окунєв. В листі з Константинополя М. П. Адамович писав: «місцеві анархісти мають односторонній серед команд» В Олександрії анархіст В. Терський проводив агітацію серед команд комерційних суден з Російської імперії, закликав матросів до терору, до експропріації пароплавних кас, «діяти за програмою анархістів». [2024, с. 396–397]. Із серпня 1912 р. в Російській імперії почалися облави й арешти підпільних структур союзу, анархістів-синдикалістів із його складу [958]. У травні 1913 р. в Олександрії потрапили під арешт лідер «Загальноросійського союзу морських та річкових судових команд» М. П. Адамович, анархісти О. Одоєвський та

В. Терський (російський консул називав його анархістом, «ворогом соціал-демократів»). Було заарештовано понад 150 активістів морської профспілки Чорного й Азовського морів [1819, с. 180–182; 1121, с. 55–59].

У 1912 р. анархіст Г. І. Гогелія вказав, що в їхньому русі в цей час тривав «період бездіяльності» [1639, с. 254]. Але лідери анархістів вирішили, що «маси починають пробуджуватися», тож фіксували своєрідне пожвавлення руху. Як зазначав анархіст В. С. Худолій, почався «підйом такої хвилі», яка мала досягти свого піку в 1917 р. [1490, с. 315–320]. У 1912–1913 рр. помітну активність проявляли анархісти Санкт-Петербурга, із цього міста до Одеси, Харкова, Катеринослава, Києва було відряджено емісарів, щоб посилити там анархістську діяльність. У 1912 р. з Санкт-Петербурга на Полтавщину прибули брати Матвієвські, які намагалися там створити групу однодумців. М. С. Наводничий (петроградський анархіст) діяв у Херсоні, з Одеси до Полтави переїхав анархіст К. І. Марченко [121, арк. 41; 1100, с. 381]. У 1912 р. в Одесі існувало кілька анархістських об'єднань: «Південноросійська група анархістів-комуністів «Смерть буржуазії – життя робітникам», угруповання під проводом матроса на прізвище «Потьомкінець», група анархістів-синдикалістів (намагалася організувати спілку деревообробників; за характеристикою поліцейських, у ній панували «бунтарські настрої»). В Одесі проходило «полювання» поліції на анархіста Р. Чорного, який приїхав із Києва, де було виявлено «Гурток анархістів». 1913 р. в Одесі з'явилася «Чорноморська група анархістів-комуністів» [50, арк. 3–65; 443, арк. 7–11; 995].

Поліцейські звіти в 1912 р. вказували на існування таких анархістських груп, як «Комуна», угруповань К. Ромашина, М. Савицького в Катеринославі (агітація серед робітників трубного заводу) [363, арк. 86; 365, арк. 3; 387, арк. 6–29]. Було виявлено «бойову селянську групу» Ф. Куца та І. Андрющенко, що проводила експропріації в Катеринославській губернії [389, арк. 32; 1714, с. 45–48], об'єднання анархістів в Олександрівському та Павлоградському повітах, угруповання студента А. Сархісянца в Харкові, «загін анархістів» учителя Г. Ахтирського в Єлисаветграді. За даними поліції, у червні 1913 р. в

Катеринославі мала відбутися підпільна конференція анархістів Півдня України за участі закордонних «колег» [1816, с. 307–308; 367, арк. 60–82, 98].

Анархісти-синдикалісти з Російської імперії підтримували зв'язки із «Загальною конфедерацією праці» (Франція), «Аргентинською регіональною робітничою федерацією», «Аргентинським об'єднанням синдикалістських профспілок», «Індустріальними робітниками світу» (США – Канада). На території США утворився «Союз російських робітників у США та Канаді» – анархо-синдикалістська організація, яка вважала себе частиною синдикату «Індустріальні робітники світу» [1597, с. 65–89]. У Лондоні у вересні 1910 – липні 1914 р. російською мовою й мовою ідиш видавався журнал «На помощь – Голоса русских заключенных» (орган «Федерації анархістських «Червоних хрестів»), що мав надавати інформацію про російських анархістів, які перебували у в'язницях і засланнях, організувати допомогу учасникам руху. Серед анархістів-емігрантів постало питання про створення єдиного осередку – «головної анархістської організації» (із представників усіх течій) із центром у Лондоні. У Льєжі (Бельгія) планувалося організувати «Чорний хрест» (касу допомоги ув'язненим анархістам) [176, арк. 14–16]. У 1911 р. в Лондоні готувався з'їзд, але в 1912 р. частина анархістів вирішила провести його в Чернівцях, частина – у Льєжі. У 1912 р. в Парижі учасниками руху А. А. Кареліним, В. М. Ейхенбаумом та іншими було організовано «Товариство активної допомоги політкаторжанам», створено анархістську федерацію «Братство вільних общинників» (складалася з восьми груп, керівник – А. А. Карелін). У Швейцарії та Франції було засновано «Федеративну селянську спілку «Вільна громада» – «Набат», що була пов'язана із селянськими структурами анархістів в Україні (чотири групи, керівник – М. І. Музиль). Вона ставила за мету створення загальної селянської федерації, планувала видавати газету українською мовою [695, арк. 118–219].

У 1912–1913 рр. у Парижі в друкарні анархістів-комуністів за редакцією А. А. Кареліна вийшли видання «вільних общинників»: «Молот», «Светоч» (надруковано по два номери), журнал «Вольная община» (один номер), «Летучий листок «Братства Вольных Общинников», три прокламації (одна – мовою ідиш),

дві брошури. А. А. Карелін об'єднав емігрантські анархістські групи, створив канал політичної контрабанди за допомогою матросів торгового флоту. У травні 1913 р. під керівництвом М. І. Музіля відбулася Конференція швейцарських груп анархістів-комуністів, яка заявила про необхідність скликання з'їзду. Тоді виник конфлікт між «південними анархістами», які орієнтувалися на підпілля в українських губерніях, та групою А. А. Кареліна, що підтримувала зв'язки з анархістами Москви та Санкт-Петербурга [1790, с. 388, 413]. Критика «карелінців» почалася в газеті «Рабочий мир» (Цюріх) – вона звернулася до закордонних груп, вказуючи на «пробудження народних мас», на необхідність «широкої практичної роботи в Росії», створення федеративного союзу учасників руху, проведення з'їзду [1035, с. 2; 1857, с. 66]. У листопаді 1913 р. в Парижі пройшла конференція «Федерації анархістів-комуністів – Братства вільних общинників», на ній стався розкол між лідерами руху – М. І. Музілем та А. А. Кареліним. 26 «рогдаєвців» (від Женевської групи, спілки «Вільна громада», групи «Вільна праця») проголосували проти 13 «карелінців». А. А. Кареліна було виключено зі складу федерації. Спровокований агентами поліції конфлікт між лідерами анархістів, що тривав упродовж 1914–1916 рр., призвів до розпаду емігрантського анархістського руху [49, арк. 4–10, 36–38, 45; 1857, с. 69–70].

У Лондоні пройшла I Об'єднавча конференція російських анархістів-комуністів за кордоном (30 грудня 1913 – 1 січня 1914 р.), на якій були присутні як однопумці П. О. Кропоткіна, так і послідовники І. С. Гроссмана з Лондона, Парижа, Льєжа, Цюріха, Женеви. Серед делегатів конференції була представниця «українських» анархістів М. Г. Нікіфорова, майбутня «отаманша Маруся». Конференція ухвалила рішення про створення «Федерації анархо-комуністичних груп за кордоном», участь в організації анархістського Інтернаціоналу на Лондонському міжнародному анархістському конгресі в 1914 р., скликання з'їзду російських анархістів-комуністів усіх течій у серпні 1914 р. Конференція визначила стратегію й тактику руху в умовах революційного піднесення, яке спостерігалось з 1912 р. Анархістам всіх напрямів та федерацій пропонувалося об'єднуватися в єдину потужну централізовану організацію, що шляхом «прямих

дій», загального страйку приведе суспільство до революції. Але щойно почалася світова війна, розкол, що відбувся в русі, залишив ці проекти нереалізованими [1072, с. 284–297].

Російські історики ведуть мову про 12 анархістських груп по всій імперії в 1912 р. та п'ять – у 1913 р. Ці дані не відповідають дійсності, оскільки лише в українських губерніях можна нарахувати від 12 до 15 таких угруповань, що діяли впродовж 1912–1913 рр. Документальні підтвердження – поліцейські джерела або анархістська преса – свідчили про наявність у 1913 р. структур в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, Кам'янець-Подільському, Хотині, Бердянську, Єлисаветграді, Полтаві, Бердичеві, Рівному, Олександрівську, Херсоні, у селах Новоспасівка та Брага [77, арк. 288; 149, арк. 101–103; 894, с. 16]. Відомо, що в той час групи анархістів, крім України, фіксувалися в Москві, Санкт-Петербурзі, Царстві Польському, Прибалтиці, Сибірі, на Кавказі й Дону. Можна казати про існування анархістських організацій (на початку 1913 р.) не менше ніж у 25 населених пунктах імперії [1816, с. 306–307].

1907–1913 рр. рух продовжив існувати, у першій половині цього етапу (липень 1907–1908 рр.) він зберігав свій потенціал для розвитку, продовжуючи охоплювати дедалі більшу кількість радикально налаштованих селян Центральної та Південної України, робітників Одеси, Катеринослава, Харкова, Києва. У цей час переважна частина анархістів схилилася до синтезу анархо-комуністичних та анархо-синдикалістських ідей. Терор та експропріації були головним напрямом роботи груп, які почали поступово згортати свою видавничу діяльність в Україні. Найбільш гучною справою анархістів того часу стала діяльність «Бойового загону «Інтернаціонал» та спроби об'єднати рух в українських губерніях. У 1909–1913 рр. тривала фаза організаційної та ідеологічної кризи, що призвело до різкого скорочення чисельності анархістських груп і втрати авторитету серед мас. У скрутному стані опинилися практично всі політичні партії та рухи. Водночас анархісти намагалися залишитися в революційному русі завдяки діяльності в «Союзі чорноморських судових команд», підтримці таємних селянських союзів, продовженню терористичної діяльності, яку розглядали як «пропагандистську».

2.4. Анархістські організації в Україні напередодні та в часи I світової війни (1914 – березень 1917 р.)

Перша половина 1914 р. була пов'язана з активізацією робітничого та страйкового руху в Російській імперії. У червні 1914 р. П. О. Кропоткін писав: «Настає пробудження... підготовка до революції» [1639, с. 255]. В. І. Забрежнєв твердив: «Останні місяці свідчать про піднесення революційного руху». Анархісти-синдикалісти планували видавати в Російській імперії «замаскований» легальний, теоретичний орган. Я. І. Кириловський засудив подібні плани синдикалістів групи В. А. Поссе [1037, с. 6, 8].

У січні 1914 р. конференція російських анархістів-комуністів за кордоном ухвалила рішення про те, що газета «Рабочий мир» стане органом «Федерації закордонних груп російських анархістів-комуністів». До редакції було обрано О. Ю. Голберга, Г. І. Гогелію, М. І. Гольдсмита. Видання було перервано початком I світової війни. У Лозанні в березні – грудні 1915 р. група анархістів-комуністів почала друкувати газету «Рабочее знамя» (1916 р. перестала виходити за браком коштів) [1033].

1914 р. Департамент поліції констатував припинення анархістської пропаганди по всій імперії, але це повідомлення не було правдивим. Одеська поліція проводила політичну перевірку осіб, причетних до руху анархістів, «під ковпак» потрапили приблизно 30 учасників. Поліцейські мали інформацію про створення нової групи в Одесі під керівництвом І. С. Віленського й Р. І. Таратути, які підтримували зв'язки з однодумцями-активістами з Києва, Катеринослава, Москви. Кам'янець-подільська група анархістів на чолі з Н. В. Дріккером 1914 р. відновила канал контрабанди нелегальної літератури, що йшла з «вікон» на кордоні до Києва, Одеси, але у вересні 1914 р. Н. В. Дріккер потрапив під арешт [211; 1907, с. 27].

В. В. Комін і С. М. Канєв писали, що їм вдалося виявити в 1914 р. наявність анархістських груп у трьох містах імперії [1639; 1656]. Згідно зі словами В. Д. Єрмакова, у 1914 р. структури діяли в дев'яти містах імперії [1621].

П. О. Коротич стверджував, що протягом 1914–1916 рр. в Україні анархістські угруповання були в Харкові, Катеринославі, Бердянську, Керчі, Олександрівську, Волинській губернії. Він вказав, що в ті часи випадки експропріацій анархістів зафіксовано в Кременчуці, Харкові, Слов'янську, Керчі (існує архівний матеріал про експропріації в Одесі, Катеринославі). З актів анархістського терору зазначив тільки теракт у Маріуполі в 1916 р. [2003, с. 204–205, 232].

Восени 1914 р. між анархістами, які мешкали в різних містах імперії, зав'язалося листування з приводу скликання в грудні 1914 р. загального з'їзду в Оренбурзі, у якому збиралися взяти участь діячі з Москви, Рязані, Катеринослава, Оренбурга, Актюбінська з метою об'єднання зусиль усіх груп, що діяли в регіонах. Захід мав вирішити проблему пошуку грошей для створення друкованих органів за кордоном. У серпні 1914 р. із Санкт-Петербурга й деяких інших міст північного заходу через Харків і далі до Одеси, Катеринослава, Києва вирушили кілька груп анархістів, які прагнули налагодити зв'язки на місцях, розпочати друк власної газети. Подібна поїздка лідера організації петроградських анархістів відбулася у вересні 1916 р. до Харкова. Протягом 1915–1916 рр. ватажки «Північної групи анархістів», що об'єднувала діяльність петроградських та інших структур, вирішили створити «Інформаційне бюро» для налагодження зв'язків між анархістами імперії [2003, с. 165–176].

У другій половині 1914 р. арештів зазнали анархісти в Одесі, Катеринославі, Києві, Харкові, але, незважаючи на це, їхня діяльність у перерахованих містах продовжувалася. Зі звіту про роботу «Червоного хреста» в Нью-Йорку (за період 30 вересня 1913 р. – 1 жовтня 1914 р.) очевидно, що гроші для анархістів розсилалися до 25 міст імперії (із них – в Україні: Олександрівськ, Катеринославі, Київ, Одеса, Херсон, Харків, Чернігів). П. О. Коротич центрами руху в 1914–1916 рр. визначав Москву, Петроград, Харків – «міста, у яких у цей складний період підпілля було одночасно кілька анархістських груп». «Анархістів, які діяли на волі», в імперії, на його думку, було приблизно 600 осіб [2003, с. 136].

Розпочата в серпні 1914 р. I світова війна перекреслила плани анархістів, розколола їхню ідеологічну єдність. Перший воєнний рік був пов'язаний із патріотичним піднесенням у суспільстві, яке в більшості підтримало участь імперії в цих подіях. Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. анархісти Російської імперії займали послідовну антивоєнну позицію, у листівках, що видавалися ними в Білостоці, Одесі та Женеві, вони завзято агітували проти війни [2003, с. 33–34].

До серпня 1914 р. головний ідеолог анархістів П. О. Кропоткін відстоював позиції антимілітаризму, викривав антигуманну, грабіжницьку сутність воєн. Але в серпні 1914 р. частина анархістів-комуністів, так чи інакше пов'язаних із масонським рухом, на чолі з П. О. Кропоткіним та В. М. Черкезовим підтримала вступ Російської імперії в I світову війну, вважаючи, що вона виправдана історією, тому що ведеться проти «німецького мілітаризму», «німецького завойовницького імперіалізму». П. О. Кропоткін оприлюднив «Лист про поточні події», у якому публічно став на захист однієї з протиборчих сторін (блоку Антанти) у війні. Такий вчинок лідера викликав у багатьох анархістів протест, здивування, шок, розгубленість [1439, с. 170].

Анархісти-«мілітаристи» («анархо-оборонці») не зважали на те, що від них відвернулися 90 % послідовників. У «Декларації 16 анархістів», яку було написано П. О. Кропоткіним та підписано 16 його однодумцями (28 лютого 1916 р. розіслано до редакцій низки газет), лунав заклик до продовження війни, участі анархістів у ній на боці Антанти, тому що «німецький напад був загрозою проти всієї людської еволюції» [2003, с. 54].

«Анархо-оборонці», колишні «зірки» анархізму, виявилися ізольованими від усього руху. Переважна більшість анархістів (анархістів-комуністів, анархістів-синдикалістів, анархістів-індивідуалістів) у світі, Російській імперії та Україні виступала проти війни. Вихід вони бачили у світовій революції та знищенні будь-якої влади, а тому почали гуртуватися на навколо антивоєнних, антимілітаристських настроїв. Наприкінці 1914 р. в Петрограді з партії соціалістів-революціонерів виокремилася група робітників, яка, маючи на меті

агітацію проти війни (розійшовшись у цьому питанні з ПСР), утворила «Групу робітників анархістів-комуністів». У 1914 р. в Харкові на об'єднаних зборах анархістів, есерів та соціал-демократів обговорювалися питання про ставлення до війни та необхідність випуску антивоєнної листівки. За підрахунками П. О. Коротича, у 1914–1916 рр. поліція в різних частинах Російської імперії виявила 27 антивоєнних анархістських листівок. Поліцейським були невідомі пропагандистські матеріали анархістів, що б містили заклики до війни на боці країн Антанти [2003, с. 57–59; 1741, с. 258].

О. Беркман, Е. Голдман, В. М. Ейхенбаум, Ш. Яновський, низка інших відомих діячів анархістського руху підписали заяву проти війни. Активно з антивоєнними закликами виступали активісти, які колись діяли в Україні: Я. І. Кириловський, І. С. Гроссман, М. І. Музиль та ін. Група «Вільна громада – Набат» видала листівку, де таврувала злочинність «жахливої бійні» світової війни. Анархістські структури Петрограда й Москви виступили проти воєнних подій. Учасники руху з Російської імперії в липні 1914 р. в Парижі брали участь у створенні «Міжнародного комітету інтернаціональних дій проти війни», який було розгромлено французькою поліцією [1666, с. 49–53].

У жовтні 1914 р. в Одесі проходив суд над М. П. Адамовичем і 75 моряками Чорноморського комерційного флоту (у тому числі анархістами В. Мирським, О. Є. Лаврушиним, Д. Еткіним). До каторжних робіт було засуджено М. П. Адамовича, О. Є. Лаврушина, М. Григор'янца. Усього ж було ухвалено вироки щодо 55 осіб. Матроса О. Горбатюка було обвинувачено за підвезення браунінгів із Галацу до Одеси для анархістів, матрос І. Маркін доставляв із Болгарії до Одеси анархістську літературу. 1915 р. арешти у справі «чорноморських моряків» тривали, було заарештовано 36 моряків, серед схоплених поліцейськими – анархісти-синдикалісти В. Чернявський, Г. В. Рєєв, І. Клейнер, І. Х. Улановський. Поліція виявила, що анархісти М. І. Музиль, І. І. Музиль, М. Герджиков, С. Райнов контрабандою відправляли анархістську літературу з Болгарії до Одеси [1792, с. 270–280].

У липні 1914 р. в Парижі М. І. Музиль та М. С. Іловайський видали перший номер журналу «Набат» (від групи анархістів-комуністів «Набат»), який планувалося нелегально поширювати в Україні [695, арк. 118–122]. Анархісти утворили «Українську федеративну групу анархістів-комуністів «Земля і воля», що підтримувала федеративні відносини с женевською організацією анархістів-комуністів «Праця», із лондонським угрупованням «Вільна воля», із лозаннською групою «Рабочее знамя». Ці формування займали позицію Інтернаціоналу, виступаючи разом з анархістами з Італії, Болгарії, Англії проти продовження світової війни [792; 959]. На початку 1915 р. редакція та й сама група були вимушені перебраться з Парижа до Женеви (де в 1915–1916 рр. було видано з другого по п'ятий номери журналу «Набат»). Вони поставили за мету налагодити зв'язок з анархістським рухом в Україні, об'єднати автономні групи [958].

«Українська федеративна група анархістів-комуністів «Земля і воля» прагнула вести пропаганду українською мовою на землях «австрійської та російської України» [958]. В Україні ця структура мала контакти з активістами «Подільсько-Бессарабського селянського союзу», одностумцями з Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній. У Празі анархісти з України входили до Чеської анархістської федерації та Краківського товариства допомоги засланим і ув'язненим, співпрацювали з анархістською газетою «Zadruga» [1513]. М. І. Музиль підтримував контакти з «Українською громадою» в Женеві, спільно з нею виступив проти «Союзу визволення України» (у Женеві існувала група анархістів-індивідуалістів «Вільна думка», до якої ввійшов відомий український діяч О. Верхівський-Варакута [1205, с. 345].

Анархістам Російської імперії та анархістам-емігрантам матеріально допомагав «Союз російських робітників у США й Канаді» (керівники – Б. Шатов, П. А. Рибін та ін., приблизно 8 тис. членів). На початковому етапі він схилився до анархізму-комунізму, а з 1912 р. перейшов на позиції анархо-синдикалізму. Центри його постали в Нью-Йорку, Сан-Франциско, Клівленді, Сієтлі, Пітсбурзі, Філадельфії, Чикаго. Газета «Голос Труда» стала офіційним органом «Федерації союзів російських робітників у США й Канаді». У середині 1914 р. її очолила

нова редакція з анархістів-синдикалістів: В. М. Ейхенбаум, В. Раєвський, А. Роде-Червінський. Анархісти-емігранти від імені «Союзу російських робітників у США й Канаді» видавали часописи «Рабочая мысль» (Нью-Йорк, 1916–1917 рр.), «Восточная заря» (Пітсбург, 1916–1917 рр., редактори – М. Двигомиров, П. Рибін); «Вперед» (Чикаго, 1914–1915 рр.), газети «Рабочее слово» (Чикаго, 1915–1916 рр.), «Рабочий» (Чикаго, 1916–1917 рр., редактори – О. Горелик, Г. Корнюк), «Голос труженика» (Чикаго, 1917 р.). Мовою ідиш упродовж 1913–1916 рр. в Нью-Йорку друкувалися щомісячні видання «Голос російських ув'язнених», «Жерминаль». Федерація анархістських груп у США публікувала в цьому місті кілька ідишмовних періодичних видань: «Свобода» (1913–1914 рр.), «Вільне майбутнє» (1915–1917 рр.) [1589, с. 141–155; 1606]. У 1914 р. анархістська література стала видаватися в Монреалі, де сформувалася група російсько-болгарських анархістів і комуна «потьомкінців», які підтримували зв'язки з учасниками руху з України [218, арк. 24, 57–68, 122]. 1914 р. почала діяти «Група російських анархістів-комуністів у Буенос-Айресі» [1036].

У 1914–1916 рр. анархістські групи із Західної Європи продовжували надсилати до Російської імперії своїх емісарів. У серпні 1915 р. поліція у звітах (довідка «Анархістський рух») вказувала: «Анархістський рух... під впливом посилення проведених урядом заходів із боротьби з революційним рухом, став іти на спад і перетворився, зрештою, на народжену в Росії під прапором анархізму здирницько-грабіжницьку діяльність... Що ж стосується чистого анархістського руху, то за останній час у межах імперії скільки-небудь помітної діяльності анархістів не спостерігалось» [695, арк. 2–45]. У записці «Про політичні партії Південно-Західного краю та їхній вплив на населення» (1915 р.) анархістам давалася зневажлива характеристика: «У більшості випадків, це безробітні та злодії-рецидивісти, ніколи й ні до якої партії не належали й не мають жодного уявлення про політику». Робився висновок, що будь-яка анархістська діяльність у краї «завдяки ліквідації майже завмерла» [695, арк. 89–91].

У 1915 р. поліцейські звіти повідомляли про те, що «на цей час анархістських груп в Одесі не існує» [217, арк. 20]. Необхідно з обережністю

ставитися до таких джерел, як звіти поліції, у яких службовці намагалися прикрасити реальність і подати свою роботу з викорінення революційних елементів у вигідному світлі. Поліцейські документи нерідко суперечили один одному. Починаючи з 1906 р., після кожного повідомлення про чергову ліквідацію робилися заяви, що будь-яка анархістська діяльність нібито повністю припинилася, але їхній спротив насправді тільки посилювався. У поліцейських архівах збереглася мінімальна кількість даних про активність анархістів в Україні впродовж 1915–1916 рр., що не дозволяє робити висновки про силу руху, який пішов у глибоке підпілля. Департамент поліції завдяки інформаторам-провокаторам володів певними даними про підпілля, проводячи попереджувальні арешти, але не міг і не хотів повністю покінчити з анархістським рухом, вважав існуючу систему політичного контролю та «контрольованої тліючої провокації» ефективною. Вищі чини за допомогою провокаторів контролювали інфільтровані групи, які служили капканом для радикалів, відстежуючи з їхньою допомогою нових «симпатиків» революції.

Про анархістів 1915–1916 рр. можна знайти інформацію в їхніх автобіографіях, анкетах «Всеросійського товариства політкаторжан та засланих», партійних «чищень» 1920-х рр., у яких є згадки, про те, що в містах України в цей час існувало анархістське підпілля, до якого приймалися нові члени. Група анархістів Харкова в 1915–1916 рр. була найсильнішою в Україні, зберегла зв'язки зі структурами Пермі, Баку, Керчі, Бердянська, Катеринослава, Одеси. Петроградські анархісти у вересні 1915 р. вирішили відрядити до Харкова свого емісара для ознайомлення з діяльністю місцевих однодумців, спільної організації бойових груп, проведення терактів, експропріацій. У 1916 р. до петроградського угруповання завітав уповноважений делегат від харківської організації О. П. Скворцов. Він виступив на зборах активу петроградських анархістських груп, запропонувавши створити в Харкові підпільну друкарню для забезпечення потреб анархістів, попросив допомоги для придбання устаткування, мав плани налагодити транспортування з Петрограда до Харкова анархістської літератури. О. П. Скворцов запропонував постачати однодумцям із Петрограда динаміт, який

привозили до Харкова з кам'яновугільних шахт «революційні робітники». Йому було передано літературу для харківських учасників руху [390, арк. 119–220].

Поліцейські зведення стверджували, що в Харкові анархісти вели агітацію серед робітників машинобудівного заводу, заводу «ВЕК». До міста прибули «невідомі анархісти», а до Катеринослава – анархісти з Петрограда, щоб структурувати місцеву групу. Поліції стало відомо, що «студентські безлади» в Харкові в 1916 р. проходили за підтримки анархістів. Про зв'язки учасників руху по лінії Петроград – Харків свідчила листівка «О войне», надрукована в Петрограді 1916 р., а згодом конфіскована в Харкові. Анархісти почали формувати «Бюро зв'язку» для координації руху, проведення з'їзду. Представники з Харкова планували об'єднати групи південних міст у «Федеративний союз». Восени 1916 р. Харківську структуру анархістів-комуністів-синдикалістів було розгромлено поліцією, але вже в січні 1917 р. вона відродилася [152–154; 389].

Існують дані, що на початку 1916 р. анархістська група с. Брага ще транспортувала з-за кордону зброю та літературу для анархістського підпілля України [633, арк. 33]. Учасники руху продовжували працювати в підпільному «Союзі чорноморських моряків». Так, А. Г. Железняков у 1916 р. був кочегаром на торговельних судах, що рейдували Чорним морем, і входив до підпільної матроської групи анархістів [1521, с. 14–17; 1338, с. 12]. У 1915 р. в Одесі діяли групи іллегалістів «Чорна маска», «Чорна рука», брати С. і Й. Пергаменти сформували тут гурток анархістів-синдикалістів, до міста прибув член «Південноросійської групи анархістів-комуністів» Л. Сименович, який створив угруповання «Союз бойових організованих робітників» [1792, с. 286–291]. І хоча його через кілька місяців було ліквідовано, анархістська пропаганда серед робітників Одеси тривала до Лютневої революції 1917 р. [16, арк. 1–10; 76, арк. 1–7; 123, арк. 333; 181, арк. 148; 203, арк. 5–7; 411, арк. 10; 415, арк. 18; 1720, с. 177–178].

Вплив анархістських ідей на початку ХХ ст. був помітний серед творчої інтелігенції. Елементи їхнього світогляду проявлялися у творчості поетів:

О. Блока, Я. Брюсова, М. Волошина, В. Маяковського, письменника Ф. Сологуба, філософа М. Бердяєва. Анархістські ідеї почали поширюватись у середовищі масонів та окультистів. Але захопленість анархізмом у митців та містиків мала мало спільного з діяльністю анархістського підпілля [1895, с. 153; 1805].

Як вважав С. М. Канєв, у 1915 р. групи анархістів були у восьми містах імперії, В. В. Кривенький стверджував, що в 1915 р. документи Департаменту поліції фіксували їхню діяльність у восьми містах (в Україні – у Харкові та Житомирі) [1639; 1621; 1675]. В. Д. Єрмаков писав, що в 1915 р. робота угруповань анархістів проводилася в дев'яти містах. За підрахунками С. М. Канєва, до кінця 1916 р. кількість структур зросла до 13 – у семи містах (в Україні – Харків, Катеринослав, Київ). В. В. Кривенький у 1916 р. відзначив 15 груп у семи населених пунктах, В. Д. Єрмаков називав 12 міст імперії, у яких працювали анархістські угруповання в 1916 р. (в Україні – Харків, Катеринослав, Київ). На думку інших дослідників, 1916 р. анархісти діяли в 16 містах імперії (в Україні – Харків, Катеринослав, Бердянськ, Керч, Олександрівськ) [2003, с. 133–134]. Можна стверджувати, що анархістських груп було значно більше, проте про частину з них не було відомо поліції внаслідок їхньої відмови від традиційної політичної практики (терору, друку листівок, організації страйків і гуртків на заводах), скорочення штату поліцейських.

Анархістський рух у часи I світової війни опинився в стані організаційного розгрому та ідеологічної невизначеності. Ставлення до війни, з одного боку, дало його учасникам ще один ідеологічний «козир» – антивоєнну агітацію, з іншого – вніс ще більший хаос в організаційні структури. 1914 р. маси були заражені шовінізмом, до виправдання війни схилилася група П. О. Кропоткіна. З 1916 р. анархісти почали відновлювати свої комунікації та організаційні структури, але постійні арешти та неможливість налагодити видання газет і листівок позбавляли їх можливостей активної роботи в масах.

Отже, анархістський рух почав формуватися в Україні за участі професійних революціонерів: емісарів із країн Західної Європи, колишніх засланих із Сибіру в 1903–1904 рр. У 1905 р. анархістська конспірація

перетворилася на суспільно-політичний рух, ідеї якого охопили значну частину мешканців України, які бажали покращення свого життя. Анархісти налаштовували робітників на радикальні дії – страйк, захоплення виробництв, революцію; селянство – до знищення майна поміщиків, захоплення землі, партизанської війни. Практична діяльність анархістів реалізовувалася в агітаційно-пропагандистському, внутрішньо-організаційному (формування груп і федерацій), зовнішньо-організаційному (допомога у формуванні робітничого, профспілкового, страйкового, селянського рухів), бойовому (терор, збройні сутички) напрямках. Головними завданнями агітаційно-пропагандистського вектору стали: поширення ідеологічного впливу на потенційних прихильників революції; інформаційне забезпечення діяльності осередків, протидія політичним опонентам. Анархістські агітатори руйнували місцеві структури РСДРП, ПСР, Бунду, легальних профспілок, залучаючи до своїх груп уже досвідчених учасників: радикальні елементи соціалістичних партій, «професіоналів» робітничого руху. Кількість вихідців з інших партій у лавах анархістів доходила до 30 %. Однорідність анархістського руху, тенденції до встановлення міжрегіональних зв'язків та об'єднання, спільність цілей і завдань, активність лідерів та рядових учасників були тими умовами, які давали змогу анархістам впливати на генезу революційного руху. Анархісти України були об'єднані у федерації, що встановлювали загальні стратегічні цілі, тактичні завдання, мали своїх послідовників, підтримуючи зв'язок із локальними підпільними групами. Усталене уявлення про відсутність масовості в анархістському русі, незначну чисельність анархістських груп не відповідає дійсності.

Анархістський терор не вписувався в рамки вже існуючої на теренах Російської імперії революційної традиції. Він відрізнявся від терору народників і есерів, атаку яких було спрямовано на представників верховної влади, і був розрахований на гучний політичний ефект. Анархістські терористи витоками своєї діяльності вважали страйковий рух і стихійний бунт. Проголошуючи «широку й безперервну вуличну війну», вони опустили «планку вибору» жертв. Терор використовувався для стимулювання суспільного резонансу, приєднання

нових прихильників, залякування потенційних вимушених «меценатів» руху, проголошення своєї присутності на політичній арені. Лідери «Чорного прапора» не заперечували «немотивований» терор, члени групи «Хліб і воля», анархісти-синдикалісти пропагували «економічний» терор.

В епоху революції 1906–1907 рр. ідеї анархістів захопили значну частину робітників, селян, маргіналів. Вони стали й організаторами страйків, робітничих протестів, селянських бунтів. Страйк «Реєстрації», кількісний склад федерацій доводять, що анархісти мали вплив на робітників, а їхні групи нараховували сотні членів, поступаючи за чисельністю тільки РСДРП та ПСР. У 1908–1916 рр. анархізм перебував у стані ідеологічної та організаційної кризи, але не можна говорити про його зникнення. Його представники продовжили пошуки шляхів впливу на робітничий рух, до їхніх угруповань продовжували приходити відчайдухи. Радянська історіографія вела мову про «швидкоплинність» існування анархістського руху, підтверджуючи цю тезу штучним обмеженням діяльності анархістських структур другою половиною 1905 – серединою 1907 р., намагалася довести історичну випадковість анархістського «епізоду». У ході дослідження стало зрозумілим, що історія анархізму має більш широкі рамки. Для сучасної України оцінка структури влади в Російській імперії є негативною, адже вона була гальмом для соціально-економічного й національного розвитку, а суспільство вимагало змін. Виходячи з викликів того часу, діяльність анархістів як руйнівників імперських структур була «союзницькою» для українського національного руху.

РОЗДІЛ 3

АНАРХІСТСЬКИЙ РУХ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 рр.).

3.1. Розгортання анархістського руху в ході революційних перетворень (березень 1917 – квітень 1918 р.)

Лютнева революція 1917 р. для анархістів Російської імперії виявилась несподіванкою, на її початку більшість із них перебувала у в'язницях, на засланнях, на каторзі, в еміграції, маси забули їхні гасла. Проте революція все змінила, показавши силу стихії, на яку так сподівалися анархісти. Революція надала їм унікальний шанс скористатися повною легальністю для своїх організацій, яка стала реальністю вже в березні 1917 р. (тривала до квітня 1918 р.). Однак навесні 1917 р. анархісти були настільки слабкі, ще не могли ані очолити маси, ані вплинути на їхні політичні вподобання. Тим не менш, вони підтримали Лютневу революцію як початок перманентного процесу докорінних суспільних змін. Уже в березні 1917 р. закликали до продовження радикального зламу старих форм шляхом захоплення виробництва, експропріації матеріальних цінностей у цілих класів, знищення приватної власності, «чорного переділу» на селі, до встановлення влади трудящих, перетворення війни зовнішньої на війну внутрішню [1852, с. 151].

Перші дії анархістів у нових умовах почалися з критики Тимчасового уряду як буржуазного, що гальмує революційну творчість мас. У березні 1917 р. вони заявляли, що потрібно «знищити всіх Гучкових і Мілюкова», гостро критикували Г. В. Плеханова [1033]. Анархісти опинилися в одній компанії з іншими радикалами – більшовиками й есерами-максималістами (згодом із лівими есерами), з якими мали таких спільних ворогів, як Тимчасовий уряд, буржуазні та монархічні партії, помірковані соціалісти з РСДРП, ПСР, українські та єврейські соціалістичні партії. Більшовики відчули в анархістах конкурентів у боротьбі за

маси «на лівому фланзі», Й. В. Сталін уже тоді пропонував більшовикам: «... у зародку придушувати будь-які виступи анархістів» [1022].

Навесні 1917 р. анархісти повернулися до міст і сіл із заслання, каторги, в'язниць. Не всіх їх було амністовано з перемогою революції. Частина (переважно іллегалісти), що «проходила» в карних статтях, домоглася звільнення в червні 1917 р. З еміграції в західноєвропейських країнах (Англії та Франції) у літку 1917 р. до України повернулися анархісти М. Нікіфорова, І. Зімін, С. Шварцбарт, Г. Бут, М. Бессалько-Вовк, С. Дерш, В. Горбенко та ін. Кілька сотень учасників руху до вересня 1917 р. приїхали в Україну із США [1849, с. 294–297]. Тільки до Одеси та Харкова з Північної Америки прибули приблизно 50 анархістів. «Американці» (як їх називали в революційному середовищі) принесли із собою традиції світового анархо-синдикалізму й робітничої самодіяльності. Навесні 1917 р. в США проходив збір коштів «на заснування в Росії анархо-синдикалістського органу й на організацію руху», було зібрано до 10 тис. доларів. Із цією сумою редакція та група «Голос Труда» вирушила до «революційної Росії» [568; 860].

Анархісти користувалися повагою серед радикально налаштованої маси, їх обирали до керівних органів виборних установ, вважали «постраждалими за народ». Частина інтелігенції, переважно творчої, почала сповідувати радикальні анархістські ідеї. Навесні 1917 р. виникли «Федерація робітників розумової праці» (О. О. Боровий, В. В. Хлебніков, М. О. Волошин), «Конфедерація інтелектуальної праці», якими управляли анархісти [939, с. 12; 1044, с. 106–109]. Футуристи (М. Р. Ердман, В. В. Маяковський, А. Б. Марієнгоф, А. Б. Кусіков, Д. Д. Бурлюк, О. М. Родченко та ін.), біокосмісти (Святогор та ін.) використовували анархістські гасла. Імажиніст В. Г. Шершеневич став членом Секретаріату «Всеросійської федерації анархістської молоді», членом редколегії її часопису. Художник К. С. Малевич закликав до підтримки «революційного анархо-футуризму», асоціював супрематизм із бездержавністю, друкувався в газеті «Анархия». «Газета футуристов» твердила, що футуризм є естетичною відповідністю «анархістському соціалізму», в «Открытом письме рабочим»

В. В. Маяковський ставив завдання об'єднання анархістського змісту й футуристичної форми [856]. Поет Баян Пламень закликав згуртуватися навколо «революційного анархо-футуризму» [813]. О. М. Родченко в статті «Товарищам анархістам» закликав до союзу анархістів і футуристів [814]. Значна частина революційно налаштованих художників та поетів симпатизувала анархістам, вважаючи, що з ними можливо провести «духовну революцію» [1751]. Анархістський ідеал складався з таких концептів, як свобода, солідарність, рівність, культура, творчість. Харків із 1914 р. став центром футуризму в Україні, тут діяло футуристичне видавництво «Лирень», у 1916–1917 рр. видавався єдиний в Україні журнал футуристів «Временник». У цьому ж місті в 1917–1918 рр. працював поет Т. В. Чурілін, який входив до анархістської групи. Подібних поглядів дотримувалися харківські поети Г. М. Петніков та Баян Пламень, які створили футуристичне угруповання, надрукували від імені «Революційних анархо-футуристів» поему-протест проти репресій радянської влади, вказуючи, що справжній футуризм може бути тільки анархістським. Співчували ідеям анархізму окремі поети та художники Києва й Одеси, активісти руху есперантистів. Анархісти виступали під гаслами «звільнення жінок» (фемінізм), «звільнення молоді та дітей від влади й виховання дорослих» (педизм) [903, с. 8].

Із червня 1917 р. анархісти Петрограда підбурювали робітників, матросів, солдатів на збройний виступ проти нової влади. Створений анархістський ВРК намагався здійснити військовий переворот, разом із більшовиками вони стали організаторами заворушень («невдалої революції») 3–4 липня 1917 р. в Петрограді. Тимчасовий уряд вистояв та почав проводити «косметичні» арешти «ліваків», що викликало відтік анархістів зі столиці в українські губернії. В Україні навесні 1917 р. анархістський рух тільки відновлювався після репресій царату, окремі його учасники, які поверталися із заслань та еміграції, намагалися закласти підґрунтя організацій, але широкої роботи в масах ще не починали.

Улітку 1917 р. виникли федерації анархістських груп у Катеринославі, Харкові, Києві, Кременчуці, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Єлисаветграді, Луганську; федерації анархістів-комуністів у Харкові, асоціації – Київська, Харківська,

Кременчуцька, Луганська); союзи анархістів-синдикалістів в Одесі, Харкові; окремі групи в Кам'янець-Подільському, Конотопі, Єнакієвому, Гуляйполі, Новоспасівці, Кам'янському, Щербинівці, Горлівці, Юзівці, Черкасах, Шполі, Звенигородці, Балті, Вінниці, Смілі, Погребищі, Мелітополі, Бердичеві, Бердянську, Житомирі, Олександрівську, Павлограді, Луцьку, Рівному, Ніжині, Новопавлівську, Чернігові, Конотопі, Сумах, Севастополі, Сімферополі, Ялті, Алушті, Євпаторії, Феодосії, Керчі. Наприкінці 1917 р. в Україні було приблизно 50 населених пунктів, де існували анархістські групи. У них не велася реєстрація членів, складно встановити загальну кількість їхніх учасників. М. А. Боровик стверджував, що на початку 1918 р. анархістські організації діяли в 25 містах України: «Кількість міст, у яких було зафіксовано існування анархістських організацій, менше ніж за рік (з весни 1917 р. – авт.) зросла більше ніж у 8 разів» [1993, с. 30].

3 травня 1917 р. в анархістів України з'явилася преса: у Києві – «Свобода всередині нас» (Київської асоціації вільних анархістів. № 1 – 8 травня 1917 р.), в Одесі – «Голос анархіста» (періодичний орган анархістської думки. № 1 – 23 травня 1917 р.), «Бюллетень Одесской федерации анархистов-коммунистов» (із жовтня 1917 р.), у Харкові – «Хлеб и воля» (Федерації анархістів-комуністів Харкова. № 1 – 18 червня 1917 р., до кінця 1917 р. вийшло 13 номерів), «Рабочая мысль» (харківської групи анархістів-синдикалістів-комуністів. № 1 – 10 вересня 1917 р., до кінця 1917 р. вийшло 12 номерів), «Бюллетень Временного осведомительного бюро анархистов России» (№ 1 – 1 вересня 1917 р., до кінця 1917 р. вийшло три номери). В Одесі, Єлисаветграді, Катеринославі, Харкові виникли анархістські видавництва, у містах України було створено анархістські клуби, читальні, листівки друкували Нижньодніпровська група, Катеринославська та Одеська федерації, Київська асоціація: «Кожна група або федерація прагнули видавати літературу» [1065; 1966].

Восени 1917 р., після розгрому «корніловщини», революція отримала новий імпульс. На хвилі революційного радикалізму анархісти вибиралися до міських, сільських рад та їх виконкомів, ставали керівниками профспілок, ФЗК, військових

та матроських комітетів. На заводах створювалися загони Червоної гвардії, до якої зголосилися вступати анархісти, намагаючись використати її для руйнації влади. Анархіст Таранов очолив Червону гвардію Гришинського району. Згідно з повідомленням одеського градоначальника В. Мустафіна, за списками більшовицького штабу 1917 р. в складі червоногвардійців було 22 анархісти-індивідуалісти [1993, с. 44].

Підтримуючи федералізацію та децентралізацію, анархісти виявляли прихильність до українського національного руху. Але коли Центральна Рада почала створювати свої владні структури, вони виступили проти формування державних інституцій. Ворожість до Центральної Ради посилилася в листопаді 1917 р. Анархісти вважали себе частиною своєрідного «лівого блоку інтернаціоналістів» (анархісти, більшовики, ліві есери, максималісти), переможцями в Жовтневій революції в Петрограді та бажали повторення цього «народного повстання» в Україні. До того ж більшовицька пропаганда спотворила сутність Центральної Ради. Перші кроки українського війська з оборони держави, роззброєння та арештів лівих радикалів підштовхнули анархістів до табору ворогів української незалежності. Водночас вони скептично поставилися до захоплення влади більшовиками. II конференція Федерації анархістів Петрограда (26–28 листопада 1917 р.) визначила: «У заводських комітетах більшовики не підуть далі напівзаходів», «більшовики, які нині стоять при владі, зупинилися у своєму еволюційному розвитку, а маса, навпаки, із кожним днем лівішає... Маса відхлине від більшовизму» [1073, с. 52].

У 1917–1918 рр. Одеса залишалася одним із головних центрів анархістського руху. Не менше ніж 1 тис. одеситів були членами анархістських груп: «Вільного робочого союзу анархістів-синдикалістів», «Групи анархістів-індивідуалістів», «Південноросійської групи незалежних анархістів», «Союзу моряків-анархістів», «Групи латиських анархістів Одеси», «Групи анархістів Бессарабії в Одесі», «Групи анархістів заводу Анатра», «Групи анархістів «Чорний прапор», «Групи анархістів заводу Попова», «Союзу з розповсюдження анархістської літератури», «Бойової дружини анархістів», «Групи анархістів

Пересипу», «Групи анархістів Молдаванки» [1044, с. 106–109]. Крім вказаних структур, в Одесі діяли угруповання іллегалістів М.-Я. В. Вінницького. І. Єлизаветинський та І. Х. Улановський розповідали про групи анархістів-експропріаторів Кожевникова та Володіна [1475; 1316, с. 121; 598]. «Федерацію анархістів Одеси» було утворено з угруповань заводів Анатра та Попова, радянської групи, «Союзу анархістів-синдикалістів», «Союзу моряків-анархістів», спілки шкірників та ін. [1044, с. 106–109].

У травні 1917 р. анархісти пропонували до виконкому Одеської ради робітничих депутатів свого представника, але меншовицько-есерівський виконком відмовив їм у цьому. Таку ж відповідь було отримано й на прохання прийняти до складу виконкому анархіста – делегата від безробітних [31, арк. 2]. У вересні 1917 р., коли анархісти набрали сили, їхнього представника О. Фельдмана було обрано до ради, згодом він став товаришем голови та секретарем виконкому ради. Перевибори привели до ради в Одесі п'ятьох анархістів, двох анархістів-комуністів, двох анархістів-синдикалістів (столяр В. Снітко, кравці О. Фельдман, Н. Ривкін, Б. Хаїт, професійні революціонери І. Гольдін, Г.-Д. Гельберштадт, С. І. Шахворостов, Г. М. Борзенко, П. Ярошевський). 4 грудня до виконкому ради було обрано І. Гольдіна [33, арк. 78; 920; 1815, с. 24–26]. В Одеській раді солдатських і офіцерських депутатів був один анархіст, на II з'їзді Румчерода (грудень 1917 р.) було обрано вісьмох анархістів, п'ять із яких потрапили до ЦВК Румчерода [863]. Анархістське видання твердило, що на румунському фронті «дуже багато діяльних товаришів» [1073, с. 53]. Х. Рит та Г. М. Борзенко створили в Одесі «Спілку безробітних» (а їх у місті було до 20 тис. осіб), яка висунула гасло: «Вся влада – безробітним!» [1815, с. 25–27]. У грудні Одесу потрясли збройні зіткнення між анархістами й військами Центральної Ради, пройшла демонстрація безробітних, під час якої лунали заклики до захоплення заводів, будинків буржуазії, продуктів харчування [997; 1015–1019; 1032; 1184, с. 30]. Учасники групи «Чорний прапор» закликали до проведення актів класового терору, «стихійних» експропріацій, проводили експропріації державної та приватної власності [927].

Харків у 1917 р. став другим центром анархізму в Україні. У березні з каторги до міста повернулися відомі діячі руху П. Захаров та І. Карташов. Вони створили місцеву «Федерацію анархістів-комуністів», видавництво «Вольное братство». З літа в місті формувалася організація анархістів-синдикалістів, яку очолив активіст «ІВВ» (приїхав із США) М. І. Доленко – лідер анархо-синдикалізму (редактор видань «Хлеб и воля», «Рабочая мысль»). Він сформував Харківську федерацію анархістів-синдикалістів-комуністів. До виконкому Харківської ради в серпні 1917 р. ввійшов анархіст І. Додонов [1663, с. 274]. У листопаді 1917 р. до ради міста було обрано двох анархістів, за яких проголосували робітники «ВКЭ», паровозобудівного заводу, майстерень [899; 935; 1507, с. 101]. Наприкінці травня 1917 р. в Харкові пройшла Конференція ФЗК, на якій анархісти виступили проти профспілок, за гуртування робітничого руху навколо ФЗК, вважаючи, що це допоможе перетворити заводи на «автономні федеральні комуни» – «республіки артилей» [1756, с. 238–239, 253]. Анархісти Харкова досягли успіхів у спілках безробітних, чорноробів, поштарів, залізничників. А. Горелік твердив, що «залізничні ділянки були під ідейним впливом анархістів» [1584, с. 20]. Радянські видання констатували, що «в багатьох випадках (у Харкові) у Центральних бюро ФЗК верховодили анархісти й анархісти-синдикалісти» [1654, с. 21].

18–22 червня в Харкові пройшла Конференція анархістів «17 міст». Мандати мали: Харків, повітові міста Харківщини, Київ, Катеринослав та Катеринославщина (у джерелах вказано як «Задніпров'я»), Єлисаветград, Олександрівськ, Миколаїв, Ростов-на-Дону, Саратов, Самара, Бежиця, Петроград, Москва. Без мандатів приїхали представники Одеси, Ромен, Павлограда, Севастополя. Резолюції підтримки та привітання надіслали анархісти з Полтави, Ялти, Таганрога, Курська, Брянська. На конференції було представлено організації анархістів-синдикалістів, анархістів-комуністів, анархістів-індивідуалістів. Вони одностайно закликали припинити світову війну, «оголосити й відкрити війну соціальну», провести комунізацію землі. Конференція констатувала «благодатне підґрунтя для сприйняття анархо-комуністичних ідей»

на селі, вітала «тісне об'єднання всіх анархістських сил... участь анархістів у радах... з метою ознайомлення». Було ухвалено рішення про організацію «Чорного хреста», Всеросійського інформаційного бюро для зв'язку та підготовки Всеросійського з'їзду анархістів у Харкові (секретарем бюро обрано М. І. Доленка), видавництва «Бюлетеня» бюро. Всеросійський з'їзд мав бути скликаний не пізніше 30 вересня, але за право його проведення почалася боротьба між анархістами Петрограда та Харкова: його відклали до 25 грудня, потім – до 30 січня 1918 р., зрештою, так і не змогли його провести [1064].

З'їзд підтримав звернення «Народам Росії і світу», у якому закликав до переходу війни «імперіалістичної» у війну громадянську: «Настав час повернутися фронтом до істинних ворогів народу». На з'їзді не були представлені «анархісти-патріоти-оборонці» [1065]. Захід виявив вагомі протиріччя між анархістськими групами. Частина їхніх учасників вважала зайвою участь у профспілках, інша – «необхідною» або пропонувала «організацію особливих анархістських професійних спілок... осередків усередині союзу», називаючи ФЗК «організмом» профспілки. Частина анархістів критикувала ФЗК як «орган адміністрації», що «... охороняє приватну власність... має поліцейські обов'язки». Інші запевняли, що ФЗК – це «орган революційної самодіяльності та організованого переходу підприємства в руки трудящих; участь у ФЗК необхідна» [1073, с. 42].

У Харкові було розкидано листівки від імені «Партії анархістів», у яких лунав заклик провести 10 липня збройну демонстрацію та захопити банки. Харківська федерація анархістів відмежувалася від листівок, вважаючи, що до ще не прийшов час до поширення таких ідей [1065]. Але у вересні 1917 р. місцеві анархісти закликали робітників до захоплення заводів [1066]. У листопаді 1917 р. в місті було створено «верховний» орган влади, непідлеглий Тимчасовому уряду – «Революційний штаб» (із більшовиків, меншовиків, есерів). Більшовика Ф. А. Сергеева (Артема) було обрано головою виконкому Харківської ради. Ці структури вирішили виселити «Федерацію анархістів-комуністів Харкова» із

захопленої друкарні. Місцеві анархісти тоді попереджали, що «... більшовики будуть звичайною владою, яка запропонує народу гніт» [1066].

Катеринослав розглядався анархістами як один із головних регіональних центрів їхньої діяльності в Україні. Їхні групи формувалися в місті з березня 1917 р., але активну роботу розгорнули з 1 травня, коли провели тут перший (за останні роки) анархістський мітинг. На початку червня було створено «Федерацію анархістів-комуністів Катеринослава» (її секретарем став Х. Молчанський, заступником секретаря – І. В. Тарасюк, член «ІWW», який приїхав із США) [1331, с. 54–55]. Зі Сполучених Штатів прибули учасники «ІWW», «Союзу російських робітників у США та Канаді» М. Сидорчук, П. А. Рибін [937]. У Катеринославі анархісти були в секретаріатах спілок деревообробників, кравців, чорноробів, залізничників, харчовиків, безробітних, у ФЗК найбільших заводів – Брянського, Ганке, Дніпровського, трубного, Шадур, Фрункліна, Дніпровських залізничних майстерень, Російського товариства (Кам'янське), у губернському ЦК ФЗК, були головами ФЗК, намагалися провести соціалізацію та робітничий контроль [1584, с. 20]. У правлінні Спілки металістів діяли анархісти П. А. Рибін та Белковський. У Катеринославі було створено чотири комуни, кожна з яких була центром анархістської групи [1264, с. 39; 1749, с. 20]. Збираючи обласні конференції Федерації анархістів Катеринослава, їхні лідери намагалися керувати групами в губерніях, впливати на події в повітах. Так, анархіст Тулупов став главою Гришинської ради, анархіст-синдикаліст А. М. Гітерман – Павлоградського повітового виконкому рад, анархісти або «робітники, близькі до анархістів», були представлені в радах Олександрівська, Новомосковська, Кам'янського [1126, с. 225; 1239, с. 150–157; 1331, с. 78–83].

Звістка про перемогу більшовицької революції в Петрограді прийшла в Україну 26 жовтня 1917 р. Через кілька днів владу на українських теренах перебрала ЦР УНР. Анархісти (як і ліві есери) підігрували в реалізації планів ленінській верхівці, більшовики використовували революційний запал анархістів. Загони, очолювані анархістами Ф. М. (О. В.) Мокроусовим, А. Г. Желєзняковим, І. П. Жуком, брали участь у штурмі Зимового палацу, до складу ВРК із підготовки

Жовтневого перевороту входили анархісти В. С. Шатов, І. Блейхман-Сонцев, Г. Богацький, Ю. З. Ярчук [1852, с. 151–154]. Вони висунули гасло «Йти окремо, бити разом!», під яким і входили у військово-політичні союзи з більшовиками: «Разом із ними бити, поки вони продовжують бити направо... а відстануть вони від нас, – ми підемо далі вперед самостійно» [1815, с. 24–27]. Анархісти підтримали більшовиків із причини своєї впевненості в необхідності продовження революції до часу встановлення анархії. Продовжуючи бути прихильниками прямої демократії, анархісти водночас були проти її представницької форми. Вони не схвалили скликання Установчих зборів, заявили про підтримку радянської системи [864]. У грудні 1917 р. російське більшовицьке військо почало захоплювати терени УНР, спираючись на місцеві радикальні елементи (більшовиків, лівих есерів, анархістів). У взятті Конотопа «червоним» військом брав участь місцевий загін анархістів [1652, с. 494].

Більшість анархістських груп Одеси підтримала плани більшовицького заколоту проти УНР. 30 грудня 1917 р. анархістські лідери одеської «Спілки моряків» нав'язали її членам рішення: «Владу Центральної Ради не визнавати» [534, арк. 62 зв.; 535, арк. 153]. 2 січня 1918 р. на зборах у порту було організовано виступ проти влади УНР. Анархіст О. Є. Лаврушин представляв робітників «РТПіТ», анархісти Скурський та Рабинович – завод Гена. 4 січня на заводі «РТПіТ» було обрано одеський РВК (пропагандистську секцію очолив анархіст Г. М. Борзенко [536, арк. 162]. Водночас анархіст Г.-Д. Гельберштадт виступив проти формування РВК, заявивши, що його «створено за спиною Ради» [1646, с. 112]. До штабу підготовки повстання входив анархіст Д. Гур'єв (член ради солдатських депутатів). За анархістськими джерелами, учасниками руху в Одесі керував якийсь «Зальман» (повернувся з еміграції зі США), котрий «... скликав усі революційно-анархістські групи та запропонував їм організувати спеціальний захист міста... план було прийнято» [1352, с. 20–21].

13 січня більшовики, ліві есери, максималісти, анархісти почали збройне повстання в Одесі проти влади УНР. У вуличних боях участь взяли збройні загони, очолювані анархістами: «Дружина анархістів», загін «Південноросійської

федерації незалежних анархістів», загін «Чорний прапор», дружина «Спілки моряків» О. Є. Лаврушина, загін «Союзу безробітних» Х. Рита, загін заводу Анатра С. Дерша, «загін самооборони» М.-Я. В. Вінницького (згодом увійшов до складу Одеської радянської армії) – разом приблизно 300 осіб. З 19 січня Одесою керував Об'єднаний ревком, із 25 січня – Рада народних комісарів, що стала коаліцією більшовиків, лівих есерів, анархістів (анархісти: комісар охорони міста Д. Гур'єв, голова ревтрибуналу В. Білий, помічник начальника міліції О. Ляховецький, помічник комісара у фінансових справах І. Ш. Віленський). До виконкому Одеської ради (25 січня 1918 р.) увійшли п'ять анархістів, до президії виконкому – анархіст І. Гольдін [1846, с. 22, 24–23]. У січні – лютому 1918 р. анархісти в Одеській раді та Центрпрофі були союзниками більшовиків, разом виступаючи проти меншовиків та есерів, проти скликання Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів. За спогадами більшовицького керманіча, з анархістами в Одеській раді «завжди рахувалися», більшовики на них «спиралися... і, таким чином, у нас була більшість» [550, арк. 43–44].

У вересні 1917 р. на конференції завкомів Катеринослава під тиском головуючого – анархіста-синдикаліста М. Букова (члена правління Спілки металістів Катеринослава та президії I Всеросійської конференції ФЗК) – було прийнято ультиматум до з'їзду промисловців – підвищення платні, в іншому випадку конференція погрожувала передати заводи Катеринославщини «до рук робітників організацій» [1066].

У грудні 1917 р. Катеринославську раду очолював анархіст-синдикаліст К. Грінбаум, він був ще радикальнішим, ніж більшовики, закликаючи на початку грудня 1917 р. до повстання проти УНР (С. Кошелєв вказував, що К. Грінбаум був «дуже відданий революції»). Він став членом ВРК Катеринослава, провів у грудні губернський з'їзд рад, який створив ідеологічну основу для виступів проти УНР [1331, с. 104]. До тимчасового союзу з більшовиками схилялися «ідейні» лідери катеринославських анархістів: М. Сидорчук, Белковський, Ховалко [1127, с. 115]. Анархісти стали союзниками катеринославських більшовиків в організації Червоної гвардії, на заводах було створено червоногвардійські загони, п'ять із

яких контролювалися анархістською федерацією [1237, с. 177–179]. Найбільшим був загін Брянського заводу (керівники – анархісти-робітники М. Сидорчук, М. Буков, Б. Горєв, Режкович, Сорокін), загін заводу Шадур (керівник – робітник заводу П. Рибін – організатор Спілки робітників-металістів Півдня Росії). Загони очолювали анархісти-синдикалісти Шамрай із «Русского заводу», П. Литвинов із трубного заводу [1237, с. 178], а також анархісти-комуністи В. Тихомиров, М. Г. Нікіфорова, В. Воля. Анархіст О. Чередніченко став членом Бюро Червоної гвардії Катеринослава. До складу ВРК та Революційного штабу повстання, крім більшовиків і лівих есерів, входили анархісти К. Грінбаум (голова ВРК), Д. Гопнер, М. Буков. Під час повстання загін анархістів із 15 бійців обороняв будинок ради, у бою загинуло три анархісти (М. Сидорчук та ін.). Наприкінці грудня 1917 р. К. Грінбаума було змінено більшовиком Е. І. Квірінгом. Анархісти стали витискуватися з рад Катеринослава та губернії [866–867; 1459, с.105].

У Єлисаветграді анархісти змогли залучити молодь до своєї групи, створити друкарню «Вольный труд», видати книгу П. О. Кропоткіна «Революционное правительство». 28 січня 1918 р. елисаветградські анархісти підтримали загін М. Г. Нікіфорової, що взяв участь у встановленні більшовицької влади в місті [910]. У Миколаєві вони проводили агітацію серед портовиків, матросів, робітників заводу «Наваль» (убили директора установи). У вересні 1917 р. в раді Миколаєва було створено фракцію анархістів, у виконкомі опинилося четверо учасників руху (а в січні 1918 р. – шестеро), до президії виконкому було обрано анархістів Ф. Соколова (згодом – голова ради), Команова [1206, с. 59].

У листопаді 1917 р. в Херсоні анархіста С. Д. Кириченка було обрано головою ради, одну з головних ролей у ній відігравав анархіст С. Д. Аносов – голова Комісії з боротьби з контрреволюцією. С. Д. Кириченко ввійшов до складу ВРК, що готував і провів у середині січня 1918 р. повстання проти УНР у Херсоні [1310, с. 30–35]. У Полтаві анархістську групу відновив «популярний серед робітників» учасник руху Д. Поляков (член конференцій ФЗК від спілки шевців) [632; 633, арк. 125, 212]. Полтавський анархіст Дунайський убив командира І Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького Ю. Ластівченка, що

призвело до деморалізації військ УНР та прискорило встановлення влади більшовиків у місті [1358, с. 28].

Відродження анархістських груп у Києві було пов'язано з поверненням із США членів «IWW» (А. Д. Барона та ін.), які почали пропаганду серед булочників та шевців, з яких вони створили анархо-синдикалістську групу. А. Д. Барона було обрано до Київської ради, згодом він сформував загін з анархістів Києва для боротьби проти «білокозаків» та німецьких військ. Група А. Д. Барона співпрацювала з організацією анархістів-індивідуалістів «Воля всередині нас», яку створили в Києві А. М. Андрєєв та П. Арсентьєв. Згодом угруповання сформувало «Асоціацію вільних анархістів» (групи в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Криму). Вона виступала проти участі анархістів у радах і профспілках, розглядаючи індивідуальні грабунки буржуазії як необхідну «справу мас» [1399, с. 2]. Членів її підозрювали у вбивстві Київського митрополита Володимира в січні 1918 р. [1633]. 19 січня під час більшовицького повстання «Вільні козаки», захищаючи УНР, взяли штурмом клуб цієї групи, під час заходу загинуло три анархісти. А. М. Андрєєв утік до радянського Харкова, де почав видавати часописи асоціації «К свету» (січень – березень 1918 р., чотири номери); «Безвластие» (березень 1918 р., два номери) [818, с. 1, 12; 915; 1782, с. 50–53].

Анархістські структури підтримували найбільш бідні верстви суспільства, що не мали можливостей поповнювати каси груп та федерацій, але завдяки експропріаціям в анархістів з'явилися гроші для формування організацій, озброєння, друку листівок і газет. Експропріації та здирництва проводилися з літа 1917 р. як анархістськими угрупованнями, так і особами, які прикривалися анархістським «брендом». Анархіст Б. В. Єленський писав: «Анархістський рух переживає епідемію захоплення палаців». У Харкові його учасники захопили палац у центрі міста, що призвело до конфлікту з представниками Тимчасового уряду [785]. У взятті Харкова в грудні 1917 р. більшовицькими загонами місцеві анархісти участі не брали, хоча їхні загони «Чортова сотня», «Смерть буржуазії» підтримували місцеву Червону гвардію. Наприкінці грудня 1917 р. в Харкові було проведено конференцію анархістів Харкова, Катеринослава, Кам'янського, Києва,

Кременчука, Луганська, Кам'янець-Подільського, Щербинівки, Саратова [820, с. 16; 1038]. У березні 1918 р. після перевиборів Харківської ради до її складу було обрано п'ятьох анархістів, один анархіст увійшов до виконкому ради [1993, с. 49].

Навесні 1917 р. анархісти відновили свою роботу в селах, де за часів царату діяли їхні групи (Гуляйполе, Новоспасівка та ін.). Про цю діяльність збереглося обмаль матеріалу (поліцейські структури 1917 р. було зруйновано, міліція не займалася політичними справами). У с. Тарани Лебедянського повіту загін червоногвардійців очолював анархіст Прядко [978]. У Гуляйполі було відновлено групу, до секретаріату якої увійшов Н. І. Махно, який став «центром» самоврядування села: головою ради, селянської спілки, земельного комітету, профспілки металістів та деревообробників, згодом ВРК. У травні анархісти організували в Гуляйполі демонстрацію під гаслами «Геть всі уряди й партії!» [1788, с. 27–28]. 30 серпня Комітет захисту революції Гуляйполя (голова – Н. І. Махно) ухвалив рішення про ліквідацію майнових прав буржуазії та поміщиків. Із цього часу постала безвладна незалежна структура з населенням 25 тис. осіб – «Гуляйпільська комуна». З'їзд рад Гуляйпільського району закликав ради на місцях ігнорувати владу Тимчасового уряду, скасувати приватну власність. На селянському повітовому з'їзді в Олександрівську Н. І. Махно проголосив поміщицьку землю надбанням громади. З'їзд підтримав Н. І. Махна, склавши резолюцію про розподіл поміщицьких земель [1331, с. 111–137]. Анархісти намагалися провести свої резолюції на губернському селянському з'їзді (Катеринослав, січень 1918 р.) [1025]. В. М. Чоп вказував, що тоді в межах Гуляйпільської волості «сформувалась окрема територіальна одиниця майбутнього суспільного устрою, практику якої махновці намагались поширити навсідч». Він вважав, що в серпні 1917 р. Н. І. Махно почав реалізацію анархістської доктрини [2032, с. 42–44].

Загони під керівництвом анархістів Н. І. Махна, М. Г. Нікіфорової, Ф. М. (О. В.) Мокроусова взяли активну участь у спробі більшовицького перевороту в Олександрівську 24–25 грудня 1917 р., загони Н. І. Махна та

М. Г. Нікіфорової – у захопленні влади в цьому місті та в боях за Олександрівськ у січні 1918 р. Війська російського «вторгнення» В. О. Антонова-Овсієнка спиралися на місцевий загін М. Г. Нікіфорової [1151, с. 70]. У раді Олександрівська та в повітовому ВРК склався блок більшовиків, лівих есерів, анархістів, до ВРК увійшли анархісти: М. Г. Нікіфорова (товариш голови ради), Н. І. Махно, Я. Портовий [1788, с. 32–33]. Гуляйпільська волость у січні – квітні 1918 р. залишалася незалежною від більшовицької влади. Головою Гуляйпільської ради став анархіст Л. Коростильов [1331, с. 116].

Центром стихійного анархізму завдяки радикальним настроям моряків Чорноморського флоту став Севастополь. Анархісти-реемігранти із США проводили в місті агітацію серед моряків [1388, с. 292]. В. Д. Єрмаков вказував, що серед матросів ЧФ анархісти «мали певний вплив» [1626, с. 163]. Керівник севастопольської організації більшовиків писав до ЦК РСДРП(б): «Анархісти видають себе за більшовиків, а більшовики – за анархістів, кажуть, що «Ленін – анархіст», а маса «лівішає» по-анархістськи... це може призвести до немалих клопотів» [1874, с. 79]. Стихійний анархізм був притаманний не тільки солдатським масам, які з листопада 1917 р. залишали фронт, але й червоноармійцям [2000, с. 73]. До ВРК Сімферополя входив анархіст-матрос О. Порубаєв [758, арк. 137]. Більшовики вказували на те, що кримські червоногвардійці були під впливом «анархістських типів» [1200, с. 34]. Настрої юрби проявлялися як стихійний анархізм. Більшовики, маючи централізовану, добре організовану структуру, значні матеріальні можливості, скористалися гаслами анархістів для руйнації «старого світу». Водночас флотське середовище проявило більший радикалізм, ніж більшовики. Анархістами себе вважала значна частина матросів Транспортної флотилії, суден «Алмаз», «Синоп», «Ростислав», «Єфрат» [1874, с. 277]. Моряки через власні виборчі структури (Севастопольська рада, ВРК, Центрофлот) намагалися вести незалежний політичний курс. Анархісти обиралися головами судових комітетів (О. Максюта на крейсері «Очаков»). У липні 1917 р. до президії виконкому Севастопольської ради ввійшов анархіст В. Роменець. У серпні 1917 р. на першому засіданні ЦК ЧФ

(Центрофлот) його головою було обрано анархіста Є. М. Шелестуна (електрик лінкору «Воля»). На I Загальночорноморському з'їзді (листопад 1917 р.) Є. М. Шелестун виступав проти будь-якого політичного керівництва над флотом, закликавши «стримати більшовиків» [762, арк. 29; 765, арк. 153; 1388, с. 292.].

На виборах до Севастопольської ради (грудень 1917 р.) першим в одному списку з більшовиками значився анархіст-синдикаліст Ф. М. (О. В.) Мокроусов, який став членом виконкому ради, членом Севастопольського ВРК, керівником Обласного кримського штабу. Вибори до Севастопольської ради, ВРК, ЦК ЧФ дали більшість «лівому блоку» (більшовикам, лівим есерам, анархістам) [757, арк. 265]. Кронштадтські матроси-анархісти в грудні – січні 1918 р. доклали зусиль для дестабілізації обстановки в УНР, ставши частиною «армії вторгнення» [1815, с. 29; 1512, с. 41, 43].

Анархісти восени 1917 р., узимку 1917–1918 рр. опинились у складі виконкомів (крім уже названих) Єлисаветграда, Нікополя, Бахмута, Гришиного, Юзівки, Суджи, обиралися до рад Хотина, Сімферополя, Бердянська, Стародуба, Черкас. Частина анархістів-комуністів поділяла з більшовиками вищу та місцеву законодавчу владу. Анархісти-синдикалісти та анархісти-індивідуалісти звинувачували таких діячів у «меншовизмі», у відході від ідеалів безвладдя, заявляли про неприпустимість участі їх у владних структурах («у раді не брати участь, або в будь-якому разі, входячи до ради, не брати участі в жодних комісіях під загрозою виключення з Федерації»), позаяк це було «визнанням системи центральної влади» [857; 1073, с. 52].

У більшості рад та інших владних інституцій анархісти й більшовики почали конфліктувати вже через кілька днів спільної праці. На початку лютого 1918 р. М. Г. Нікіфорову було усунуто, а Н. І. Махно самостійно вийшов зі складу Олександрівського ВРК. 20 лютого загін «Чорної гвардії» М. Г. Нікіфорової заарештував голову Олександрівського ВРК, на кілька днів ставши господарем міста. Більшовики звинуватили М. Г. Нікіфорову в «позаконних» експропріаціях, водночас вважаючи власні експропріації цілком законними. У

статті «Анархисты и бандиты» М. Г. Нікіфорова обвинувачувалася в грабунках Єлисаветграда, Вознесенська, нападах «на ближні села й мешканців» [979].

У Катеринославі та Кам'янському більшовики проголосили загни анархістів М. Букова, Шамкія, Сорокіна злочинними, звинувачували їх в експропріаціях економік, кас, кооперативів, захопленні палаців. Газета «Звезда» та інші видання більшовиків розпочали кампанію проти анархістів [908–909; 917]. За рішенням губернського ВРК М. Буков потрапив під арешт за експропріацію губпродкому, кілька робітників із його загону було страчено як «бандитів». Такі кроки нової влади призвели до протесту робітників Брянського заводу 25 січня 1918 р. На заводах почалися протести проти запровадження трудової дисципліни. До організації акцій протесту долучилися анархісти [910; 1919, с. 161; 1127, с. 108–120, 156, 198]. Більшовики, заручившись підтримкою виконкому ради Катеринослава, умовили секретаря «Федерації анархістів Катеринослава» В. М. Рудинського, лідерів одеських анархістів-синдикалістів та «Федеративної групи анархістів Задніпров'я» написати заяву із засудженням анархістів, які скоїли експропріацію 100 тис. руб. із каси 8-ї армії [906; 917]. Більшовики змогли розколоти анархістський рух по лініях: «ідейні – експропріатори», «союзні більшовикам – нейтральні – ворожі», «заграючи» з «ідейними» учасниками та нацьковуючи їх проти іллегалістів [1151, с. 197–98].

Подібна тактика більшовиків призвела до конфлікту в середовищі анархістів в Одесі, Миколаєві, Харкові, Олександрівську, Кам'янському, Єлисаветграді. В Одесі Комуністична дружина роззброїла групу «Школи анархістів Ф. Ферреро», яка захоплювала маєтки. Частина одеських анархістів випустила заяву з критикою дій цієї групи, розглядаючи її учасників як «змовників та бандитів» [1008]. За експропріації в Одесі було заарештовано одного з анархістських лідерів Г. В. Реєва (комісара флоту та комісара банків) [536, арк. 348]. Більшовицькі лідери звинуватили анархістів Миколаєва (загни Гісі та Романова) у «стихійних конфіскаціях», «захопленні золота», але причини були вагоміші: анархісти мали небезпечний для влади вплив у раді, у «робітничому середовищі», «на матросів», «на підтримку флотського півекіпажу»

[1086, с. 25; 1125, с. 107–127]. Під тиском більшовиків анархіст Ф. Соколов (голова виконкому ради) виступив проти «безчинств ексистів», вийшов із «Федерації анархістів Миколаєва». 7 березня, після вуличного бою, більшовики роззброїли загони анархістів Миколаєва, що спонукало до розпаду анархістської федерації [1437, с. 96–97].

Як твердили радянські дослідники, анархісти Харкова на початку 1918 р. «підняли збройне повстання» в місті, але насправді це були самочинні захоплення палаців, типографії, експропріації [1054, с. 3]. У березні 1918 р. суперечки між більшовиками й анархістами перейшли в стан вуличних боїв. Рада Сімферополя вирішила застосовувати «жорсткі методи» стосовно анархістів, «зняти їх із реєстрації». «Сімферопольську федерацію анархістів-комуністів» (лідери – Л. С. Луговик, С. Щербач) за постановою ради було роззброєно, учасників її арештовано [934; 1183, с. 93, 105].

Анархісти вважали, що ця революція їхня, що вони, як і більшовики, можуть проводити «експропріацію експропріаторів». Більшовики відчували небезпеку з їхнього боку й організували переслідування. За вироком Петроградської колегії ВЧК, за звинуваченням у бандитизмі було страчено трьох анархістів, «Комітет революційної оборони Петрограда» заборонив радам видавати зброю анархістським загонам («на німецький фронт» в Україну рушив І партизанський загін анархістів-синдикалістів). У Москві під арешт потрапили лідер анархістів М. В. Дальський (Неєлов) та член ВЦВК Ф. Г. Горбова [932; 1055]. У Москві влада поставила анархістам ультиматум у зв'язку із захопленням машини голови місії «Червоного хреста» [1773, с. 28].

Анархісти вже твердили, що жовтневий переворот – лише пролог до анархістської «III революції», яка мала здолати диктатуру більшовиків, установити анархістський комунізм. Вони називали більшовиків «гальмом революційної боротьби», «сторожовими псами приватної власності», пропонуючи нове гасло: «Геть комісародержавність!» [1848, с. 243; 812; 836; 857]. В. М. Ейхенбаум писав: «... революція не закінчиться. Починається третій, останній етап російської революції», «революція пішла кривавим політичним

шляхом», попереджаючи, що роль рад буде зведено до «виключно адміністративної та виконавчої», що ради стануть цілком підлеглі «директивам центральної влади: уряду й керівним органам партії» [861; 1056]. А. М. Андреев заявляв, що анархісти «будуть боротися» з «комісародержавством» під гаслом: «Хай не панує влада рад!» [1146, с. 1]. Н. В. Дріккер закликав анархістів відмовитися від участі в радах і ВРК [1251, с. 2].

На початку березня до Катеринослава завітали одеські анархісти, які разом із бойовиками з «Асоціації незалежних анархістів Катеринослава» захопили в'язницю, звільнивши з неї десяткох однодумців, роззброїли міліцію, почавши вуличні бої з більшовицькими загонами (більшовицькі джерела сповіщали про «численні жертви»). За сприяння анархістських лідерів А. Д. Барона та В. М. Рудницького більшовики досягли з анархістами перемир'я [907]. 12 березня Військово-революційному штабу Катеринослава вдалося роззброїти «незалежних анархістів». У перестрілках було вбито, заарештовано до 200 осіб (за постановою ради їх було звільнено) [859]. Анархістські лідери продовжували конфліктувати з місцевими більшовиками, які встановили в місті військовий стан. Коли німецькі війська підходили до Катеринослава, анархістські загони захопили місто, провели арешти більшовиків [1952, с. 84]. У березні 1918 р. анархістами було зроблено спробу створити об'єднавчу структуру – «Південну федерацію анархістів», у декларації якої було проголошено, що ця організація бажає очолити весь анархістський рух, закликає битися проти «німецького мілітаризму» та «уряду народних комісарів». Але федерація не встигла закріпитися на українському ґрунті [1220; с. 213–234].

Значною проблемою для анархістського руху в Україні стало ренегатство окремих анархістів, що стало проявлятися після захоплення більшовиками влади в січні – лютому 1918 р. Деякі діячі вирішили долучитися до влади та її можливостей, результатом цього став перехід понад 20 % анархістів України до лав РСДП(б) – РКП (б) у 1918–1919 рр. Певна частина з них почала називати себе «радянською», підтримувати більшовиків у всіх починаннях. Питання «ставлення до влади більшовиків», «до участі у радах» розколола рух. Так, ВФАК отримав

представництво у ВЦВК РРФСР [1319, с. 18–20]. На всеросійських з'їздах рад (із II до VIII) анархісти становили приблизно 1 %, на IV мали 17 делегатів – 1,3 % (за анархістськими даними, тільки анархісти-комуністи зі співчувальниками мали 29 делегатів, а ще були анархісти-синдикалісти). У II, V–VII скликаннях ВЦВК рад РРФСР було по двоє анархістів, у III і IV скликаннях – по троє. На II Всеукраїнському з'їзді рад (Катеринослав, березень 1918 р.) було представлено троє анархістів. Водночас деякі діячі, пропонуючи гасло: «Вся влада місцевим радам!», вважали, що вільні ради повинні децентралізувати центральну владу [852; 1152, с. 80; 1884, с. 135; 1912, с. 101]. Частина анархістів-комуністів (ВФАК) погоджувалася з участю у ВЦВК РРФСР, інша твердила, що вони не повинні брати на себе владних функцій. Анархісти-синдикалісти виступали проти участі у владних структурах, анархісти-індивідуалісти – проти участі в радах, профспілках, ФЗК, вважаючи, що вони обмежують права особистості [818, с. 2; 1147, с. 27].

Головний конфлікт між більшовиками та анархістами виник за вплив на робітничий клас, контроль над радами, ФЗК, профспілками, виробництвом. Анархісти вважали, що більшовики йдуть хибним шляхом централізації, а натомість треба дезорганізувати «елементи влади» [1848, с. 243]. Результати революційних суперечок із приводу розбудови нової моделі соціального та економічного устрою визначили долю сотень мільйонів людей. Анархісти, відкидаючи більшовицький принцип побудови влади згори донизу, пропонували перетворити ради на незалежні, самоврядні, автономні, суто економічні органи, ліквідувавши їхнє політичне значення. Соціалізація, самоорганізація трудящих, економічна федералізація були основними пунктами економічної програми анархістів і розглядалася українськими істориками лише епізодично [1976, с. 62–63]. Спрощене уявлення про анархістів як про носіїв утопічних ідей і «бандитської практики», невизнання за ними права на позитивну програму штовхало дослідників до ігнорування фактів, фальсифікації історичного процесу. Анархістську соціалізацію досліджували французький історик О. Скірда [1982], український дослідник А. В. Дубовик [1607]. Анархісти пропонували провести

робітничий з'їзд, а на ньому розробити практичний план загальної соціалізації виробництва, перетворити великі міста на «вільні комуни» із «повною ліквідацією приватної власності» [835; 909].

20 жовтня 1917 р. на I з'їзді ФЗК (брали участь кілька анархістів-синдикалістів) було ухвалено резолюцію, яка вимагала впровадження робітничого контролю над виробництвом, що «підготує передачу виробництва в руки трудящих» [1976, pp. 62–64]. Анархісти підкреслювали «народну творчість» у робітничому контролі, незалежність від державних інституцій [862]. Частина з них була проти робітничого контролю, тому що він не ліквідував клас капіталістів. У Центральній Раді ФЗК опинилися анархісти-синдикалісти: О. К. Гостєв, Г. П. Максимов, І. П. Жук, М. О. Петровський. На початку 1918 р. ФЗК почали проводити соціалізацію, узяли на себе управління заводами [1576, с. 71]. В Українському центральному бюро ФЗК у 1917 р. ще більше відчувався вплив анархістів-синдикалістів, які боролися проти домінування меншовиків у профспілках. У ЦК «Всеросійської спілки робітників-металістів» (ВСРМ) було обрано анархістів О. К. Гостєва, А. З. Гольцмана, анархісти обиралися керівниками в місцевих відділах ВСРМ у Катеринославській, Харківській губерніях. Анархіст Н. Варшавський став керівником профспілки склярів України. Анархісти-синдикалісти користувалися впливом у центральних структурах профспілок: робітників-металістів, хіміків, залізничників, моряків та річників, поштових і телеграфних службовців, будівельників, харчовиків, домашньої прислуги, безробітних [1976, pp. 62–64; 1757; с. 148; 1725, с. 70–71].

З 1918 р. анархісти почали розглядати профспілки як «віджилу, застарілу форму» робітничого руху, протиставляючи їм ФЗК, за допомогою яких пролетаріат зможе провести соціалізацію. На I Всеросійському з'їзді профспілок (січень 1918 р.) шестеро анархістів-синдикалістів від місцевих спілок виступили за передачу виробництва в розпорядження трудових колективів. На II Всеросійському з'їзді профспілок анархісти закликали передати профспілкам і кооперативним об'єднанням питання організації й управління виробництвом, розподілу. У січні – квітні 1918 р. анархісти-синдикалісти намагалися провести

свої резолюції на Всеросійському з'їзді робітників шкіряної промисловості, на Всеросійському з'їзді металістів, на III Всеросійському з'їзді поштовиків і телеграфістів, на з'їздах будівельників, харчовиків [1757, с. 69–90].

У травні 1917 р. в Одесі утворився «Південний центр» об'єднання профспілок моряків («Тимчасовий комітет з організації Всеросійської спілки моряків»). Його головою став анархіст-синдикаліст В. Чернявський (делегат від Одеси на з'їзді моряків і річковиків у Петрограді, червень 1917 р.). В Одесі до Південного правління «Спілки моряків і річковиків» було обрано анархістів, які закликали не визнавати приватної власності на торговельні судна [761, арк. 153]. У листопаді 1917 р. на Південному обласному з'їзді моряків торговельного флоту анархісти підпорядкували своєму впливу Південне правління, провели резолюцію про соціалізацію торговельного флоту. У Херсоні в грудні 1917 р. місцева філія «Спілки моряків» виступила за децентралізацію та соціалізацію торговельного річкового флоту під керівництвом обраної «Ради 12». На такий крок пішли матроси Керчі, де «Радою 7» (від «Спілки моряків») керував анархіст І. Х. Улановський [1838, с. 69–77; 709, арк. 4]. 5 січня 1918 р. Південне правління спілки ухвалило рішення про соціалізацію Чорноморського та Азовського торговельного флоту, судів Транспортної військової флотилії, портів, берегових служб, судноремонтних та суднобудівних підприємств [756, арк. 52; 764, арк. 66, 96, 709, арк. 4].

Для керівництва структурою водного транспорту було обрано комісарів, переважно анархістів – В. Чернявського, Г. В. Реєва, М. Бацоева, Ф. Олександровича (комісара Одеського порту), «Раду 9» (голова – В. Чернявський). Ці структури конфіскували касу «РТПіТ», соціалізували судна в Одеському порту, морські заводи, чим викликали протест з боку представників УНР, Одеської ради робітничих депутатів, ЦК профспілок [953; 1184, с. 70]. 10 січня постановою президії революційно-демократичних організацій Одеси було затверджено повноваження виконкому спілки та його рішення: торговельний флот перебуватиме в тимчасовому управлінні відділення спілки й належатиме професійно-трудовим колективам [755, арк. 42; 921; 958; 708, арк. 8–12]. На

засіданні ЦК ЧФ керівництво флотом підтримало соціалізацію торговельного флоту [761, арк. 5; 783, арк. 11].

20 січня в Одесі відкрився з'їзд моряків і річковиків торговельного флоту Південної області (Чорноморсько-Азовського басейну морів і річок), на якому в. о. голови «Ради 9» Ф. Олександрович проголосив соціалізацію торговельного флоту на Чорному морі та Транспортної флотилії як «вільну творчість профспілок» [765, арк. 66; 923–924; 926; 952–953; 956]. Петроградський (більшовицький) «ЦК моррік» не визнав цього, наполягаючи на націоналізації флоту. 23 січня 1918 р. ленінська РНК видала декрет про його націоналізацію. У лютому на Всеросійському з'їзді водників делегати пропонували передати управління водним транспортом «Спілці моряків та річковиків», але РНК не санкціонувала це рішення, хоча на місцях управління флотом належало спілкам [1838, с. 69–77; 1008–1009].

На II Загальночорноморському з'їзді (лютий 1918 р., Севастополь) делегати – моряки торговельного флоту – підтримали соціалізацію: «Вільнонайманий флот повинен управлятися виборними демократичними організаціями» [755, арк. 12]. «Рада 9» пропонувала більшовицьким урядовцям укладати договори з профспілкою з питань перевезення [1838, с. 71–77; 765, с. 30, 96]. Постанова ВРНГ (4 березня 1918 р.) передбачала націоналізацію флоту. Водночас моряки виступили проти цих рішень, загрожуючи зброєю в разі зазіхань з боку влади на порт і судна [922; 1601, с. 57–58]. Після евакуації з Одеси анархісти продовжували боротися за визнання соціалізації, проголосивши ЧФ «вільним», запропонувавши морякам «працювати за наймом на кого завгодно». У квітні 1918 р. в Керчі Комісія зі скликання II Південного з'їзду моряків і річковиків підтримала проголошення флоту «вільним». І. Х. Улановський соціалізував «вільний» флот у Керчі, Г. В. Реєв та Ф. Олександрович – у Феодосії [707, арк. 28–50, 711, арк. 1, 28–40].

Наступ військ Німеччини змусив президію з'їзду моряків перенести його з Керчі до Ростова, де більшовики змогли провести резолюцію націоналізації флоту. У ЦК флоту було обрано анархіст В. Чернявського [707, арк. 47; 708,

арк. 8, 12; 709, арк. 12–19; 766, арк. 226; 953; 1184, с. 61, 70]. Всеросійський з'їзд моряків вирішив, що військовий ЧФ має бути збережений як «революційна одиниця», але ленінська РНК, враховуючи мінливість «стихійного анархізму» матросів, у лютому 1918 р. видала декрет про розпуск «старого» та створення Червоного флоту на засадах централізації. Матроси виступили проти цього, але РНК поставила ультиматум – у разі опору залишити матросів без пайка [1838, с. 75–77; 1512, с. 45].

В Одесі до процесу соціалізації долучилися робітники заводів: цукрового, Гена, Белліно-Фендріха. Лідери залізничників висловлювалися за передачу Південно-західної залізниці до рук виконкому одеської профспілки залізничників «Комітету 5» [891; 925; 1006–1007; 1011; 1038]. У Миколаєві лунали вимоги соціалізації суднобудівного заводу. II з'їзд робітничих делегатів Катеринославської залізниці ухвалив рішення про її перехід до профспілки залізничників [1022; 1024]. В Одесі та Катеринославі за допомогою анархістів, «Спілки службовців готелів» та інших угруповань було проведено соціалізацію готелів, магазинів, пралень, бань. В Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі «Спілка булочників» соціалізувала частину пекарень (анархісти-синдикалісти контролювали спілки пекарів) [815; 911; 1022–1024; 1038]. «Спілкою кравців» в Одесі було проведено соціалізацію майстерні дамського одягу, годинникарі Харкова проголосили соціалізацію власних майстерень. Анархісти намагалися підштовхнути робітників газового та канатного заводів Катеринослава до захоплення виробництв [1976, с. 64–66; 995; 1023; 1062].

Анархо-синдикалістські ідеї усупільнення засобів виробництва було реалізовано в грудні 1917 р. на Черемхівських копальнях у Сибірі, на заводах у Петрограді. Соціалізацію намагалися провести робітники залізниць. В. М. Ейхенбаум закликав до «негайного переходу залізниць у розпорядження робітничих організацій», до проведення Всеросійського робітничого з'їзду, який «віддасть» фабрики й заводи у власність робітничим організаціям. Анархісти пропонували соціалізувати банки, створивши «Єдиний робітничий банк», перебудувати земства як побутову кооперацію, керувати містами за допомогою

домових комітетів, створивши районні, міські думи «на комунальних засадах» [1976, с. 65–66; 863].

Декрет РНК від 28 травня 1918 р. поставив хрест на соціалізації, виборності керівництва підприємствами. На II з'їзді раднаргоспів ФЗК було засуджено за їхні спроби керувати фабриками замість дирекцій підприємств. Профспілки перетворилися на централізовані, позбавлені автономії владні структури, що відігравали дисциплінарну роль. У жовтні 1917 р. I Обласна конференція Союзу металістів Донецько-Криворізького басейну за пропозицією анархіста-синдикаліста П. А. Рибіна пропонувала передати ФЗК владні права над виробництвом, яке необхідно формувати на засадах федералізму [604; арк. 12, 20, 22]. Ті ж пропозиції пролунали від нього на Всеукраїнській конференції ФЗК та профспілок (грудень 1917 р.), на з'їзді шахтарів Донбасу (грудень 1917 р.). П. А. Рибін розробив план відновлення промисловості та транспортної системи, за яким конференція та з'їзд шахтарів ухвалили рішення створити координаційні структури на засадах самоорганізації «Бюро зв'язку Донбасу», яке поставило за мету провести соціалізацію шахт і копалень. До складу бюро ввійшли анархісти-синдикалісти: П. А. Рибін, М. М. Коняєв, М. О. Петровський [979; 1075, с. 294, 314; 1126, с. 225; 1266, с. 147–154].

Із грудня 1917 р. анархісти-синдикалісти (П. А. Рибін, І. Карташов, Ротерберг) активно діяли в Південній обласній економічній раді народного господарства, у Спілці шахтарів Донбасу, виступаючи за децентралізацію та автономію РНГ, проти перетворення РНГ у «власний центр» [1976, с. 65–66]. М. М. Коняєв (емігрант із США, член «Союзу анархо-синдикалістської пропаганди», секретар «Харківської федерації анархістів») створив на Донбасі Спілку рудокопів на зразок «IWW», його було обрано головою Криндачевської ради, командиром робітничого загону [865].

На початку 1918 р. окремі анархо-синдикалістські організації діяли в Катеринославі, Харкові («Союз анархо-синдикалістів», «Союз анархо-синдикалістів-комуністів»), в Одесі («Союз анархо-синдикалістів»). Анархісти Катеринославської та Харківської губерній (П. А. Рибін, М. Черняк, І. В. Тарасюк,

А. Горелік, О. П. Шапіро, М. М. Коняєв та ін.) закликали захопити економічну владу на Донбасі, соціалізувати виробництво, здійснити «анархістський експеримент». Значних успіхів анархісти досягли в промислових центрах південно-східної України, де 1917 р. було створено «Донецьку федерацію анархістів» (секретар – А. Горелік). Вона виникла на платформі «IWW», серед її засновників було кілька десятків анархістів-реемігрантів із США (М. М. Коняєв, Кунін та ін.). На початку 1918 р. анархісти створили організаційну структуру «Бюро анархістів Донбасу» (членів його було обрано 1 лютого 1918 р. на Конференції анархістів-комуністів та анархістів-синдикалістів Донкривбасу в Катеринославі. Керівники – А. Горелік, П. А. Рибін, М. Черняк, І. Тарасюк – почали видавати в Катеринославі від імені бюро газету «Голос анархіста» (редактор – П. А. Аршинов). У Горлівсько-Щербинівському, Гришинському, Бахмутському, Юзівському, Макіївському, Єнакіївському, Дебальцівському, Боково-Кришталевому районах Донбасу, на копальнях Горлівсько-Щербинівського району (Байракській, Вірівській, Софіївській, Бунге, Щербинівській) анархісти-синдикалісти, які пройшли школу синдикалізму в «IWW», намагалися опанувати масами [712, арк. 127]. Працівники копалень Боково-Хрустального району звернулися до всього Донбасу із закликом до соціалізації, що призвели до конфліктів із радами, арештів анархістів [941; 1507, с. 174].

На I Всеросійському з'їзді анархістів-комуністів (Москва, грудень 1918 р.) М. Г. Нікіфорова вказувала, що в Україні на початку 1918 р. стався «перехід великих промислових підприємств до рук трудящих (копальні)» [1782]. Більшовицькі лідери хвилювалися, що на Донбасі «маси перебувають під сильним впливом анархістів» [1756]. Впливовими були анархісти в Бахмуті, де в місцевій раді вони мали чотири місця, у виконкомі – три, у президії виконкому – одне [979]. Кілька місць належало їм у виконкомі ради Гришинського району (Західнодонецькі рудники). Більшовики скаржилися, що Гришинський район анархісти «експропріювали» [1351, с. 50]. У Макіївці в грудні 1917 р. М. Черняк створив загін і штаб анархістів на Марківській копальні, проводив експропріації,

що спонукали конфлікт із радою в Макіївці [1207, с. 229]. Анархісти почали конфліктувати з більшовиками в Луганську, де їхній загін роззброїв червоногвардійський загін О. Я. Пархоменка [1359, с. 203]. За спогадами більшовика, у березні в Бахмутському та Юзівському районах анархісти «дезорганізували роботу рад... обстрілювали Ревком», у районі Горлівки сформували свою «базу» [1289, с. 60–63]. На конференції більшовиків Горлівсько-Щербинівського району було схвалено резолюцію про «хибний шлях, на який штовхають робітничі маси анархісти», «про боротьбу проти анархістського впливу» [1075, с. 294, 314].

Коли більшовики закріпилися в Донкривбасі, на IV Обласному з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну (кінець січня 1918 р.) вони почали «боротьбу проти анархізму» [900]. У січні 1918 р. П. А. Рибін був змушений піти з Південної Ради народного господарства [905; 977], у березні з неї вийшли всі анархісти [614, с. 4–18; 984–986]. Анархісти виступили проти більшовиків на I Донецькому обласному з'їзді гірняків [1976, с. 65–66; 1654, с. 21].

У січні 1918 р. війська Румунії почали наступ на українські землі Південної Бессарабії, а 18 листопада німецькі та австро-угорські війська – на Київ, Одесу. Анархісти підхопили заклик до захисту революції – «1-й загін одеських анархістів» Я. В. Зайдлера (члена Президії військової ради 3-ї радянської армії) та К. Меккеля відправилися на Румунський фронт. Анархіст А. Г. Железняков отримав посаду командувача радянських морських сил, що діяли проти румунських військ на Дунаї, командувача Дунайської радянської флотилії [1815, с. 28–29; 1521, с. 141].

Анархісти не воювали за владу більшовиків, а боролися за збереження «революційних завоювань народу» як противники Брестського миру, вони заявляли, що більшовики «продали революцію». Під Одесою та Миколаєвом загопи анархістів О. Фельдмана, М. Касесімова, Я. Зайделя, В. Желябова, Ф. М. (О. В.) Мокроусова намагалися зупинити наступ австро-угорських військ, загопи Ф. М. (О. В.) Мокроусова, О. Порубаєва, М. Г. Нікіфорової, загін

анархістів ім. Бакуніна, обороняли Кривий Ріг та Катеринослав, загін Люблінського та Г. Огаркова – Бахмач, Девицького – Павлоград, А. Д. Барона – Полтаву, І. Воронова – Маріуполь, О. Максюті – Севастополь. На фронті боролися анархістські загони Н. І. Махна, М. Черняка, Петриченка, Романова, О. П. Шапіро, кронштадтських матросів-анархістів (комісар – Ю. З. Ярчук), панцерний потяг катеринославських анархістів [868; 1151, с. 62, 132, 143, 158, 175, 243; 1152, с. 30]. В. Б. Ейхенбаум писав, що 1 березня він і члени петроградської групи анархістів-синдикалістів «Голос труда» виїхали в Україну як «партизанський загін» [1210; с. 127]. Загони «проти німців» сформували бессарабські анархісти, «анархісти-терористи» Херсона, Одеська, Харківська, Катеринославська анархістські федерації, анархісти в Київській, Полтавській, Чернігівській, Таврійській губерніях. Окремі загони анархістів займалися проведенням експропріацій (1-й Харківський загін анархістів) [2000, с. 111]. Загальна кількість бійців, які перебували в анархістських загонах або в загонах під керівництвом анархістів в Україні, наближалася до 3 тис. осіб.

У квітні за наказом більшовицької влади М. Г. Нікіфорову було арештовано, а її загін роззброєно. Її звинуватили в «розграбуванні Єлисаветграда». На свій захист анархістка твердила, що реквізовані гроші йшли на утримання загону, роздавалися населенню та місцевим радам. Навесні 1918 р. в УСРР за реквізиції ще нікого з революціонерів не судили (головними «реквізиторами» були більшовики), списуючи ці дії на надзвичайний стан. На вимогу таганрозьких, одеських, катеринославських, гуляйпільських анархістів, солдатських комітетів суд звільнив та виправдав М. Г. Нікіфорову. Штаб анархістських загонів в Україні відправив телеграму В. О. Антонову-Овсієнку з вимогою припинити переслідування анархістів, погрожуючи залишити фронт у разі продовження репресій [1726, с. 413].

Ж. Садуль писав у рапорті до французької розвідки 6 квітня 1918 р.: «Анархістська партія найактивніша, найбільш войовнича серед опозиційних груп і, мабуть, найпопулярніша... Більшовики стурбовані» [1576, с. 101]. На початку квітня в Московській федерації анархістських груп налічувалося, за різними

джерелами, від 2 до 5 тис. осіб, від анархістів-синдикалістів до іллегалістів [1488, с. 33]. Тоді анархістські загони (до 50 озброєних груп, серед яких були групи з України) захопили близько 25 стратегічних об'єктів Москви [928; 1773, с. 25]. У ніч на 12 квітня в Москві сталося роззброєння загонів анархістів, що перетворилося на вуличні бої. Втрати анархістів у перестрілках і розстрілах сягали 100 осіб, 400 анархістів було заарештовано «як бандитів». Анархістська преса вказувала на роззброєння анархістських загонів навесні 1918 р. в Харкові, Петрограді, Вологді, Воронежі, Самарі, Смоленську, на те, що більшовицька пропаганда таврувала анархістів як «розбійників, грабіжників, убивць, рецидивістів, контрреволюціонерів... осіб зі злочинним минулим» [825]. Згодом у Петрограді було закрито анархістські видання: «Буревестник», «Рабочее знамя», «Вольный Кронштадт», «Голос труда», у Москві: «Анархия», «Черное знамя», «Анархист», «Свободная коммуна», «Воля труда», «Рабочая жизнь». Подібний крок влади, здавалось, призведе до початку боротьби всього анархістського руху проти більшовицького режиму, але цього не сталося. Анархісти заявляли, що вони не ведуть боротьби проти радянської влади, а виступають проти «радянських помилок» [937; 1773, с. 25–28].

Анархіст-індивідуаліст із Харкова А. М. Андреев закликав однодумців боротися з диктатурою як легальними, так і нелегальними методами, – «бойовими акціями» [1782, с. 54]. Більшість анархістів готова була «знищувати владу», але відкладала свій виступ, вважаючи, що в квітні 1918 р. ним можуть скористатися контрреволюційні сили для того, щоб «утопити в крові» революцію [1848, с. 242–244]. Анархісти ще думали розпочати «революційну війну» в Україні та створити з України плацдарм для поширення своїх ідей та руху. На теренах УСРР вони ще користувалися відносною свободою, влада намагалася використати їхній потенціал для формування загонів оборони радянської республіки. «Час повалити владу ще не настав», «треба цю владу підточувати мирним шляхом», – заявили анархісти. Водночас їхні загони, що готувалися виступити на фронт, було роззброєно в Новомосковську, Кам'янському, Горлівці [1289, с. 56–64]. Військові сутички анархістів із більшовицькими загонами в березні – травні 1918 р.

виникали в Сумах, Лебедині, Люботині, Нікополі, Мелітополі. Незадовго до взяття німцями Юзівки загін «Донської федерації анархістів» захопив місто, заарештувавши більшовиків. Анархістські загони з України намагалися «змести владу» в Ростові та Новочеркаську [1266, с. 147–154; 1267, с. 130].

На чолі анархістських організацій у 1917 – на початку 1918 р. стояли переважно учасники революції 1905–1907 рр., котрі повернулися з каторги, заслань, еміграції. Улітку 1917 р. в Україні сформувалися два осередки руху, при цьому анархісти намагалися концентрувати сили в економічних центрах, спираючись на зденаціоналізовану масу передмість мегаполісів, матроську масу. Перший – Причорноморський (Одеса – інтелектуальний центр руху, регіон Херсонської губернії, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Бессарабія та Кримський півострів, де домінував Севастополь). Другий регіон згодом став називатися Донецько-Криворізькою республікою (інтелектуальний центр – Харків, місто з «анархістськими традиціями» Катеринослав, навколо яких гуртувалися анархісти Катеринославської губернії). Водночас Північна та Правобережна Україна не виявили великої анархістської активності.

Початок 1918 р. став вершиною активності анархістів, часом найбільшого припливу людей до їхніх організацій. Вони повернулися до самофінансування: реквізували цінності, що дало їм можливість для формування організаційної мережі. В Україні більшовики, ліві есери, анархісти створили «лівий блок», що взяв курс на повалення УНР. Після захоплення влади більшовиками анархісти розпочали підготовку до «III революції», яка, на їхню думку, повинна була стати анархістською. У цей час вони намагалися очолити маси, згуртувавши навколо себе невдоволених новою владою, спрямувавши вістря критики проти більшовиків. Суть програми анархістів полягала у використанні більшовицької влади для втілення своїх планів соціалізації, федералізації, руйнації державних структур. Після підписання Брестського миру їхнє ставлення до більшовицької влади стало ворожим і доходило до конфліктів. Анархісти у своїй пропаганді використовували ефект революційного екстазу, коли багатьом вірилося, що можна змінити світ, людей, мораль, закони. У зв'язку з провалом соціалізації,

роззброєнням від анархістів відійшли «попутники» – маси, що тимчасово були захоплені стихійним рухом. На початку революції анархісти були союзниками українських соціалістів у руйнації імперії, але погляди їхні змінилися, коли вони стали ситуативними спільниками більшовиків і лівих есерів.

3.2. Боротьба анархістів проти гетьманського режиму, інтервентів, білогвардійців (травень – березень 1919 р.)

Наприкінці квітня 1918 р. в Києві стався переворот: до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, котрий зміг зберегти українську державність, зміцнити окремі її інститути. Реквізиції в селах, повернення землі поміщикам, беззаконня каральних загонів, обмеження свобод сколихнули селянство. Більшість українських соціалістів, земства, селянські спілки, ради, робітничі з'їзди виступали проти гетьманського режиму, почавши проти нього таємну або відкриту боротьбу. Анархісти розглядали гетьманську владу як контрреволюційну, що веде до повернення «старих часів».

Анархістський рух в Україні в травні майже згас, групи розпалися з причини відпливу учасників до РРФСР, відходу частини з них від руху через побоювання репресій або розчарування в революційній боротьбі. Частина анархістів, залишившись в Україні, зайняла вичікувальну позицію, не маючи організаційних і матеріальних засобів для активної діяльності. За кілька днів до евакуації анархісти Південного Сходу України провели конференцію, вирішивши продовжити боротьбу у вигляді повстансько-партизанських дій. Вони запланували організувати в селах терористичні групи «для нападів на інтервентів та поміщиків, щоб своїми діями, пропагандою підштовхувати населення до повстання». У Москві анархісти з України (Х. Молчанський, Д.-Г. Гелберштадт, К. Меккель, І. С. Гроссман, Н. І. Махно, П. А. Аршинов, Г. М. Борзенко, «низка товаришів з Одеси») провели конференцію, на якій вирішили нелегально повертатися в Україну для організації підпілля. Відчуваючи свою організаційну та матеріальну слабкість, вони були змушені використовувати «більшовицьких володарів» для відтворення в Україні свого підпілля. І. С. Гроссман обіцяв, що

більшовицька влада забезпечить анархістів грошима та фальшивими документами. На конференції проявилися розбіжності між групою Махна – Аршинова й майбутніми «радянськими» анархістами групи Гроссмана – Гелберштадта («одеситами»), про яких писав Н. І. Махно, що вони «схилялися на шлях лакейства перед більшовиками» [1332, с. 103–104]. Н. І. Махно згадував, що в червні 1918 р. існувала структура «з відправлення анархістів в Україну», що більшовики обіцяли надати кошти «для підпільної роботи проти Гетьманщини». В. П. Затонський (член «Повстанської дев'ятки») допоміг Н. І. Махну повернутися в Україну, пропонував йому, підпільні зв'язки в Харківській губернії, вважаючи, що «всі анархісти та більшовики звертають увагу на цей район» [1332, с. 140].

У червні – вересні 1918 р. анархіст-комуніст І. П. Жук організував серед селян Київської губернії повстанські загони, виконуючи завдання більшовицького керівництва, котре використовувало анархістів як «руйнівну силу» проти Української держави [1743, с. 58]. На Київщині в червні 1918 р. спалахнуло селянське повстання в Звенигородському й Таращанському повітах. Водночас з'явилися народні отамани Д. І. Терпило (Зелений), С. Коцюра, які пройшли школу анархістського підпілля. Більшовицьке керівництво не дійшло спільної думки, як саме і в якому «дозуванні» використовувати анархістів в Україні, щоб, з одного боку, якомога більше нашкодити Українській державі, а з іншого – не допустити системного вкорінення руху. На I з'їзді КП(б)У було заявлено, що з анархістами союзи «неприпустимі», В. П. Затонський вважав, що на них «доводиться зважати там, в Україні, значно більше, ніж тут», бо там «надзвичайно легко прищеплюється анархістська ідеологія», вказуючи на те, що «анархісти є найкращими союзниками для руйнівної роботи, але ще більше вони ведуть роботу з розкладу серед декласованих, розбурханих революцією, розорених вільних мас і т. д. Нам треба бути подалі від таких друзів». Резолюція з'їзду унеможлилювала офіційні союзи з анархістами [1387, с. 157–158, 163, 190]. У жовтні 1918 р. пройшов II з'їзд КП(б)У, резолюція якого вказувала, що можливі «тільки технічні

угоди з окремими організаціями» анархістів для проведення «конкретних операцій» [1257, с. 171].

У Глухівському повіті загони анархістів братів Шуба з червня 1918 р. намагалися підняти селян на виступ, розповсюджували прокламації із закликами до повстання та нападу на Глухів. Пропагандистську діяльність анархістів було зафіксовано на Волині (Вишнівець), у Вовчанському повіті Харківщини восени 1918 р. анархісти Д. Бондаренко та М. Черняк створили партизанські загони. З кінця травня 1918 р. на Катеринославщині в партизанські групи зібралися невдоволені режимом, у червні 1918 р. у Верхньодніпровському повіті загін анархістів проводив напади на офіцерів і садиби поміщиків [319, арк. 4, 9, 42, 59, 177, 187, 236]. Інформаційний відділ при Полтавському губернському старості сповіщав, що в Площанській волості та в с. Лиман у липні 1918 р. діяла група анархістів-агітаторів із Харкова та Києва, що в Київській губернії вона мала типографію. У Ромнах у серпні 1918 р. анархісти спільно з більшовиками створили підпільний ВРК на чолі з анархістом [319, арк. 1–3]. Учасники анархістського руху ввійшли до окружного ревкому в Херсоні [1099, с. 134], у Гомелі разом із більшовиками створили підпільний об'єднаний ВРК, проводили агітацію в профспілках (Є. Шейдлін – анархіст-синдикаліст, який повернувся зі США). Анархісти Гомельщини сформували повстанський загін (керівник – А. Можейко, колишній член «ІВВ»), проводили експропріації, акти терору [1579, с. 777–780]. 24 липня більшовиками було організовано десант з Єйська до району Маріуполя, у якому брали участь анархісти Новоспасівської групи [1193, с. 32].

Із серпня 1918 р. в Херсоні працював підпільний Окружний об'єднаний ВРК (один більшовик, один анархіст-синдикаліст (С. Д. Аносов), два робітники). У січні 1919 р. С. Д. Аносова було обрано главою ВРР Херсона. 10 березня після захоплення Херсона військом отамана Н. О. Григор'єва було створено новий Об'єднаний ВРК, до якого ввійшли анархісти С. Д. Аносов та А. Герцис. У лютому 1919 р. в Миколаєві до Об'єднаного ВРК, що готував повстання в місті, увійшов анархіст Ф. Соколов [1099, с. 380].

У серпні 1918 р. штаб Донського фронту РСЧА було розформовано «зважаючи на засилля анархістів», що «евакуювалися» з України (командир контррозвідки – М. Черняк, завідувач постачання – А. Г. Желєзняков, керівник політвідділу – Д.-Г. Гельберштадт, завідувач відділу формування – Г. М. Борзенко). У штабі працювали анархісти К. Меккель, Й. Саф'ян, брати Задови та ін. Діячі руху повернулися в Україну, брали участь у підпільній роботі на Донбасі, організовували партизанський загін, згодом опинилися в штабі Н. І. Махна [1726; с. 428–430].

Ще до повернення Н. І. Махна на Катеринославщину в лісах уздовж річки Самара боролися загони Самарської анархістської організації. У Дніпровських плавнях діяв партизанський загін чорноморських матросів, загони Єрмакратьєва та «Вільгельма», у с. Дібровка – загін матроса М. Брови (Ганича), що дотримувалися анархістської ідеології. Прибувши на Запоріжжя, Н. І. Махно зібрав вісім анархістів із «Гуляйпільської федерації анархістів-комуністів», утворивши Ініціативну групу, яка планувала створити подібні структури і селах Воскресенка, Тернівка, Марфопіль, Новогупалівка, Степанівка, Славгород, Пологи, терористичний загін, надрукувати відозву про початок повстання [1788, с. 53–58]. З вересня про «банду» Н. І. Махна стали сповіщати губернські газети. Катеринославський губернський староста у звіті уряду вказував на те, що в Гуляйпільській волості сталося збройне повстання, у Гуляйполі, де «влада не визнається... значна небезпека для всього повіту», що «злочинна діяльність банд в Олександрівському повіті настільки серйозна, що будь-яке зволікання у відправці надійних військових загонів для ліквідації їх може призвести до тяжких наслідків» [319, арк. 27, 177, 187]. Гетьманські каральні інституції провели арешти анархістів у Харкові, Катеринославі, Миргороді, Маріуполі, Клинцях, Олександрівському, Ніжинському, Зіньківському, Сосницькому, Херсонському, Ямпільському повітах [1993, с. 58].

У жовтні 1918 р. загін Н. І. Махна скоїв напад на Гуляйполе, захопивши в полон австрійських військових. Із Гуляйпільського телеграфу Н. І. Махно розіслав телеграму, закликавши селян і робітників України почати загальне повстання.

Було створено районний Революційно-повстанський штаб, що почав керувати повстанством поблизу Гуляйполя. Н. І. Махно згадував, що тоді він вирішив: «... видати відозви до селян – одну на 20 000 примірників, іншу – на 7 000, закликаючи повставати й бити своїх ворогів – німців, австрійців, гетьмана Скоропадського. Ці листівки через селян були доставлені всім раніше нами організованим у селах ініціативним повстанським групам... ще через місяць я отримав від 32 волостей Олександрівського та частини Бердянського й Павлоградського повітів відомості, що в кожній волості за моєю вказівкою сформовано ініціативні групи, навколо яких організовуються повстанські загони» [1090, с. 65].

У жовтні повстали селяни Новоспасівки. Виступом керувала місцева група анархістів-комуністів. На початку листопада австро-угорський каральний загін захопив село, близько 50 його жителів було страчено. Повстання проти гетьмана почалося в с. Старий Керменчик, до лав махновців прийшли 500 осіб. У Північній Таврії в селах поблизу Мелітополя було сформовано повстанський загін анархіста Ф. Зубкова. У районі Юзівки діяв загін під керівництвом анархіста Шота. У жовтні активізувалася діяльність повстанського загону с. Дібровка (В. Михайлівка), на чолі якого стояв матрос Ф. І. Щусь, активіст місцевої групи анархістів. Н. І. Махна було проголошено «батьком» повстанців, до нього приєднався загін Ф. І. Щуся. Анархістські повстанці почали діяти в Бахмутському, Маріупольському, Бердянському повітах, здійснюючи напади на Гайчур, Чаплине, Пологи, Гришине, Славгород. В останніх числах листопада Н. І. Махно (2 тис. повстанців) захопив Гуляйполе та навколишні села, відтворивши «вільний район», на який поширювалася влада штабу «загону ім. батька Махна» (Н. І. Махно – командувач та начальник штабу) та волосного ревкому на чолі з анархістом Л. Коростильовим. У керівництві «вільним районом» головну роль відігравали групи сільських анархістів: Ф. І. Щусь, В. Ф. Білаш, О. Чубенко, С. Каретник, О. Марченко, В. Куриленко та ін. До Гуляйполя прибули повстанські загони з інших теренів: із-під Павлограда, з Юзівського району [1193, с. 34–53]. Махновський рух був далеким від поняття

«партія», але анархістські лідери домінували в керівництві. Н. І. Махно від самого початку сформував мету боротьби – створення незалежних від центральної влади «вільних рад», проведення «анархістського експерименту» будівництва нового суспільства, «чорний переділ» і ліквідація буржуазної власності.

На початку листопада 1918 р. змінилася світова кон'юнктура – Туреччина, Австро-Угорщина, Німеччина зазнали воєнної катастрофи, що зруйнувала ці імперії. Революції в Німеччині та Австро-Угорщині призвели до евакуації з України їхніх військ. 13 листопада загін Н. І. Махна захопив Славгород, катеринославський губернський староста повідомляв гетьманському урядові: «Настрій губернії тривожний, місцевими силами ліквідувати повстанські загони, котрі розрослися, немає можливості» [319; арк. 9, 59, 177, 187, 236, 259, 265–269]. В Україні почалося загальне повстання проти режиму П. Скоропадського. У його ході анархісти будь-яких угруповань стали союзниками повстанців, що виступали під прапором Директорії УНР [1788, с. 57–65].

Питання виникнення «Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (далі – КАОУ «Набат») заплутане й не висвітлене в історіографії. Навіть її творці та члени – В. М. Ейхенбаум та І. Теппер – у своїх творах побіжно торкалися цієї проблематики. Сучасні російські історіографи анархізму – В. В. Кривенький, В. Д. Єрмаков, Л. Г. Орчакова – не висвітлюють процес її формування, українські історики малюють його доволі схематично. Назва конфедерації пов'язана з найменуванням першого анархістського видання в Україні, першої групи українських анархістів «Набат» [1818, с. 386–387]. У серпні 1918 р. учасники руху з українських губерній – Я. Суховольський, Й. Гутман, М. І. Доленко, А. Д. Барон та ін. – сформували в Курську анархістську «Ініціативну групу зі створення КАОУ «Набат», що підтримувала зв'язки зі структурами анархістів в Україні й організувала видання друкованого органу – газети «Набат», яка з вересня 1918 р. нелегально розповсюджувалася в Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі [1818, с. 386–387; 1077, с. 107].

В. Ф. Білаш вважав, що «Ініціативна група анархістів України «Набат» почала формуватися влітку 1918 р. як «Союз незалежних анархістів» [343,

арк. 177]. Можливо, основу «Ініціативної групи» сформувала «Південна федерація анархістів», яку навесні 1918 р. було засновано за участі В. М. Ейхенбаума [1220, с. 217]. 9 вересня з'явилася згадка про «Ініціативну групу», про те, що нею надруковано три номери газети «Набат», відозву «К анархистам России» [854]. Ця організація почала структурувати анархістське підпілля в Україні, що намагалося терором підштовхнути маси до рішучих дій [960]. У своїй листівці «Ініціативна група» на початку листопада 1918 р. заявила: «Усі на допомогу повсталим робітникам та селянам України!» [1818, с. 386–388]. 1 листопада в газеті «Набат» лунав заклик до початку «термінового повстання» проти гетьмана П. Скоропадського [961]. У грудні 1918 р. серед «набатівців» стався розкол, частина виступала за співпрацю з більшовиками, але більшість була проти, пропонуючи готувати «III революцію» [1229, с. 148].

До створення «Ініціативної групи анархістів України «Набат» доклали зусиль члени «Єлисаветградської федерації анархістів», переважно анархісти-синдикалісти, реемігранти зі США й Західної Європи. Про перші кроки «Ініціативної групи» свідчить резолюція, прийнята на зборах «Союзу анархо-синдикалістів «Голос праці» (28 жовтня 1918 р.). З її тексту зрозуміло, що «Ініціативна група» пропонувала анархістам почати експропріації шляхом «утворення якихось таємних експропріаторських груп», що експропріації готувалися як в Українській державі, так і на теренах радянської Росії: «... знову під прапором ідейного анархізму розпочинається кампанія за «необхідність експропріації». Знову ми чуємо запевнення, що іншого виходу для постановки роботи немає: що експропріація «під суворим контролем» для певних «ідейних цілей» припустима. Рішуче відкидаючи ці старі зношені прийоми виправдання експропріації, що знайшли собі прихильників на сторінках органу Ініціативної групи анархістів України «Набат» у статті «Энергичнее, товарищи!», розміщеній у номері 4 від 10 вересня 1918 року за підписом «А-Й», Союз анархо-синдикалістів «Голос праці» користується нагодою різко відмежуватися від цих підозрілих анархістів... Союз «Голос праці» закликає всіх анархо-синдикалістів рішуче відкинути будь-які спроби ввести під прапором анархізму старі прийоми

загарбництва та грабежу, відмежуватися від тих осіб й організацій, що ведуть або підтримують подібну пропаганду...» [1073, с. 275–276]. На створення конфедерації, друк газет, листівок, підпільну діяльність в Україні необхідні були кошти, котрі збиралися шляхом експропріацій [1818, с. 388–389].

Свою версію виникнення КАОУ «Набат» надав під час допиту в ДПУ М. Доскаль-Ессірій: «Федерацію «Набат» було створено восени 1917 р. (у примітках до книги А. М. Гарасевої вказано, що ще в 1916 р. в західних губерніях імперії існувала анархо-синдикалістська група «Набат» – авт.). Першими її акціями були експропріація в Ставці верховного командування в Могильові 20 тис. карб. на «видавничу діяльність «Набат», у грудні – грошей Полтавського юнкерського училища – 60 тис. карб. Частина цих грошей пішла «на налагодження зв'язків із маріупольськими анархістами» [1229; 1859, с. 50–53]. В Одесі на початку лютого 1918 р. існувала група анархістів «Набат», що збирала з приватних підприємців «данину на революцію» [996].

Анархісти дивилися на Україну як на «полігон» для експерименту – будівництва першого у світі анархістського суспільства. Анархісти-синдикалісти бачили в робітничому класі України необхідний революційний потенціал, а в селянстві – бунтівну силу. Недарма з перших кроків створення конфедерації підкреслювалася її українська сутність – «Конфедерація анархістських організацій України». Це було втіленням федералістських переконань, визнанням самостійності України (ще восени 1917 р. переважна більшість анархістів не бажала й чути про «українську самостійність»). Анархісти усвідомлювали, що свої експерименти вони вже не в змозі проводити на теренах РРФСР, де затвердився тоталітарний режим, підкріплений «червоним терором».

12–16 листопада 1918 р. в Курську «Ініціативна група «Набат» провела І установчу конференцію (організатори – Я. Суховольський та Й. Гутман), котра отримала назву «Конфедерація анархістських організацій України «Набат». Ця структура мала організаційні форми, об'єднавши на засадах «єдиного анархізму» різні течії: анархізм-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-індивідуалізм. В. Ф. Білаш вказував: «Набат будувався за принципом напівполітичної партії. У

кожному місті – Секретаріат» [343, арк. 292]. Згодом «Дело труда» написало, що КАОУ «Набат» була «... єдиною партією з єдиною платформою... партією, яку було побудовано за принципом федералістського централізму, з єдиною федеративно зв'язаною організаційною мережею; її організації взаємно відповідальні й добре дисципліновані, вважали для себе обов'язковими й утілювали в життя постанови загальних з'їздів «Набат» [893, с. 11–12]. В. М. Ейхенбаум згадував: «Тоді проведення подібного з'їзду поблизу України було ще можливим... Більшовики терпіли там анархістів, використовуючи їх і спостерігаючи за ними» [1563, с. 219]. «Використовували» анархістів більшовики для підпільно-партизанської діяльності – гібридної війни проти Української держави, згодом – проти УНР.

У конференції брали участь 15 делегатів (десять анархістів-комуністів, п'ять анархістів-синдикалістів), що представляли групи з дев'яти міст (Харків, Київ, Єлисаветград, Кам'янець-Подільський, Олександрівськ, Миколаїв, Конотоп, Зернове, одну повітову групу, Ініціативну групу «Набат», «Летючу групу з організації терору та повстань в Україні») [1818, с. 388–390]. Делегати від Чернігова, Катеринослава, Кременчука з різних причин не змогли прибути на конференцію, представник Одеської федерації приїхав після заходу, приєднавшись до всіх його рішень. Конференція ухвалила Декларацію, у якій проголошувалося: «Соціальна революція, що наближається, повинна бути анархо-комуністичною за метою, синдикалістською за організаційними принципами, індивідуалістичною за методами». Синдикалізм, комунізм, індивідуалізм проголошувалися «трьома сторонами одного й того ж цілісного процесу – єдиного анархізму». Принцип «синтезу» полягав у визнанні анархістської комуні як основи майбутнього суспільства, безпартійних масових організацій, що будуть розбудовувати новий соціум на користь кожної особи. Конференція визнала припустимою участь анархістів у ФЗК, селянських трудових комунах, закликавши змінювати існуючі ради на безвладні. Декларація заперечувала можливість перехідної стадії між капіталістичним і комуністичним суспільством та виправдання режиму більшовизму. Ідеологічною базою нової революції стала ідея

«самозвільнення мас»: «соціальну революцію можуть здійснити лише самі трудящі маси, а не анархісти». Початком нової революції було оголошено повстанський рух. Конференція відмовилася від створення окремих загонів анархістів та пропонувала їм вступати до загальних партизанських загонів для того, щоб нести в маси повстанців анархістські гасла. Єдності планувалося досягнути шляхом ідеологічного синтезу: «... немає підстав відділяти по суті або в часі індивідуалізм від комунізму... вільний розвиток як єдиний сенс процесу суспільної організації». Соціальна революція є анархо-комуністичною за своїм змістом: «... повинна бути синдикалістською, адже лише організована маса шляхом створення, зміцнення й об'єднання своїх класових організацій здатна збудувати анархістську комуну». Водночас П. А. Аршинов вказував: «... у «Набаті» не було синтезу ідей, тому що порив спільно діяти не мав власної конкретної теоретичної бази та конкретної організаційної платформи» [1165, с. 15]. А. Горелік писав у листі до І. Тарасюка: «Із «Набатом» у поглядах на анархізм я не згоден і розглядаю цей рух як штучне перекроювання анархо-синдикалізму... для комуністів та індивідуалістів ця база неприйнятна» [767].

Конференція відбулася під гаслом «III революції», після якої треба було перейти до побудови анархістського комунізму за допомогою комун, завкомів, «вільних спілок». «Набатівці» заявили про «всесвітню місію українського анархізму» («українська анархістська революція стане першою в серії світових анархістських революцій»), закликаючи негайно будувати анархію в Україні. Для більшовицької влади несподіваним став тон конференції, на ній лунали заклики не брати участь у владних, судових, каральних органах, радах, профспілках, котрі перетворилися на «державні маріонетки» [1818, с. 386–390]. Виступ проти «поліційно-державного соціалізму» показав більшовикам небезпеку для своєї влади «зліва». Керівними органами КАОУ «Набат» повинні були стати постійно діючий Секретаріат та Рада Федерації (практично не збиралася), до якої мали входити делегати від груп. Об'єднані в міські та районні федерації групи підпорядковувалися Секретаріатові, зберігаючи самостійність. Той, хто поділяв

погляди КАОУ «Набат», входив до місцевої групи, де було передбачено посаду секретаря, який вів її справи, відповідав за «зовнішні відносини» [811; 961].

У серпні 1918 р. в підпіллі було відтворено «Одеську федерацію анархістів», що видала листівку, у якій до «контрреволюційних елементів» долучалися «соціалістичні покидьки» – меншовики та праві есери [1073, с. 107; 852]. Анархіст С. І. Шахворостов улітку 1918 р. став членом підпільного Центрпрофу, А. Д. Барон входив до складу Об'єднаного ревкому Одеси, О. Фельдман очолював мобілізаційний відділ підпільного виконкому Одеської ради. Одеська група «Набат» розгорнула свою діяльність у вересні 1918 р., намагаючись впливати на безробітних, робітників порту, шевців, булочників [590, арк. 8–9, 60]. В анкетах прийому до КП(б)У кілька одеських анархістів вказали, що до групи «Набат» вони ввійшли ще 1918 р. [568].

Харківська організація КАОУ «Набат» сформувалася в листопаді 1918 р. після розгрому груп місцевих анархістів гетьманською вартою. 18 жовтня та 6 листопада було заарештовано низку харківських анархістів, ліквідовано склад зброї та анархістської літератури [1991, с. 76]. Залишки «Федерації анархістів-комуністів-синдикалістів Харкова», студентської структури ввійшли до «Ініціативної групи «Набат», ядром котрої були анархісти, які повернулися із США. Як згадував Б. В. Єленський, значна частина анархістів до Харкова «прибула лише недавно з Москви, рятуючись від страшної ЧК». У Москві вони брали участь в експропріації та привезли значну суму грошей. Групу КАОУ «Набат» підтримувала організація анархістів-індивідуалістів. Крім них, у Харкові діяли анархо-синдикалістська група, єврейське анархістське угруповання. «Набатівці» володіли в Харкові книжковим магазином, що перетворився на підпільний клуб, намагалися переправляти анархістську літературу з Москви [785]. У 1918 р. в Катеринославі діяли «Амурська група анархістів» (керівник – В. Чуприна), структура «Вільна праця» в Нижньодніпровську (керівник – В. Бобілов), що, об'єднавшись, створили групу КАОУ «Набат» (керівники – Д. Баженов, В. Сухоцький), загін терористів-ексистерів [632, арк. 133–134]. Київську групу КАОУ «Набат» було створено під проводом А. Д. Барона шляхом

входження до неї членів місцевої «Асоціації вільних анархістів» та організації анархістів-синдикалістів. У київському анархістському підпіллі працював колишній лідер ЧФ Є. Шелестун [2025, с. 116].

Агентурний звіт гетьманського розшуку твердив: «Діяльність групи анархістів в Україні як цілої об'єднаної організації, що має виразно структурований центр, поки не виявляється, і до цих пір були лише окремі невеликі виступи групи, що мали місце в м. Одеса, де ця група частково вже ліквідована... агентури по групі анархістів у Києві поки немає... із Москви приїхали до Києва лідери київських анархістів Дріккер і Барон. Заново організовується Київська асоціація вільних анархістів... передбачається здійснення низки терористичних актів, зокрема заготовлено необхідні кошти для вибуху палацу гетьмана» [1633].

До початку 1919 р. до КАОУ «Набат» приєдналися анархо-комуністичні групи Олександрівська, Конотопа, Зернового, Кам'янець-Подільського, об'єднані Федерації анархо-комуністів та синдикалістів Миколаєва, Чернігова, Кременчука. У Криму анархісти сформували підпільну групу на чолі з Л. С. Луговиком та М. М. Чудновим. У листопаді анархісти Криму видали листівку «Ко всьому народу!» із закликами до повстання, створення «вільних» профспілок [1073, с. 122]. «Асоціація анархістів Харкова» (анархістів-індивідуалістів) відмовилася вступати до КАОУ «Набат», не бажаючи надавати підтримки радянській владі. Видання «асоціації» «К Свету» (№ 1 вийшов 2 лютого 1919 р., редактори – А. М. Андрєєв, М. Високий) було закрито за антибільшовицьку агітацію [947]. У Києві в лютому 1919 р. анархісти-індивідуалісти «Вільної асоціації анархістів» намагалися видавати журнал «Свобода», але рада, контрольована більшовиками, ухвалила рішення про недопущення наявності в місті анархістських видань [291, арк. 20; 292, арк. 16].

До першого складу Секретаріату КАОУ «Набат» (ідейно-керівний центр, керував видавничою, пропагандистсько-агітаційною роботою, розпоряджався касою, обліком і розподілом сил руху) увійшли: В. М. Ейхенбаум, А. Д. Барон, Й. Гутман, Я. Суховольський. Ще два члени Секретаріату не вказані в жодному

документі, це могли бути М. Кліванський, М. І. Доленко, І. В. Тарасюк, Венгеров. До Секретаріату належали анархісти, які брали активну участь у революції 1905–1907 рр., мали досвід еміграції, розбудови «Союзу російських робітників у США та Канаді», «IWW». В. М. Ейхенбаум був інтелектуальним «центром» конфедерації. У 1916–1918 рр. він працював співредактором газети «Голос труда», на початку 1919 р. редагував газету «Харьковский набат» [1686, с. 121]. На початку 1918 р. статті В. М. Ейхенбаума, що таврували більшовиків, з'являлися в кожному номері «Голоса труда». Він попереджав, що більшовики «почнуть керувати життям країни й народу зверху», знищувати опозицію, що гасло «Вся влада радам!» перетвориться на «всю владу партійним вождям» [1210]. На допиті в Московській ЧК він свідчив про те, що восени 1918 р. отримав листа про створення КАОУ «Набат», запрошення на конференцію від групи анархістів, після якої виїхав до Москви, де взяв участь у з'їзді анархістів. На початку лютого 1919 р. прибув до Харкова, став редактором «Харьковского набата» [1818, с. 386–391; 340, арк. 16–19].

А. Д. Барон у 1912–1917 рр. був членом «IWW», співредактором газети «Alarm» (Чикаго). Й. Гутман із 1907 р. працював в анархо-синдикалістському русі в США, М. Кліванський (колишній студент у Лейпцизі та Парижі) – в анархістських групах Франції, М. І. Доленко, М. Двигоміров, С. Флешин, Г. Столяров, Ф. Грефенсон, О. Келлер, К. Лоева, К. та Я. Мейєр, Б. Епштейн, М. Адольф, «Дженні» працювали в анархо-синдикалістському русі США, А. Є. Буданов, М. Черняк, А. Фельдман, А. Єлін, Г. М. Борзенко, С. Євтухович, Б. Кричевський та ін. брали участь в організації «IWW». Більшість лідерів походили з євреїв-міщан, їх об'єднувала «бойова історія»: 1918 р. вони діяли в Україні в загонах, що боролися проти австро-німецьких військ. Керівництво КАОУ «Набат» складалося з досвідчених, відомих в анархістських колах лідерів, які були знаними ідеологами й організаторами, мали досвід публіцистів, редакторів, знали іноземні мови, були між собою знайомі не один рік, належали до одного покоління від 30 до 40 років [1849, с. 297].

«Ядро» КАОУ «Набат» (до січня 1919 р. знаходилося на теренах РРФСР) налагодило співпрацю зі «внутрішньою групою», що вела підпільну боротьбу в Українській державі. В. М. Ейхенбаум об'єднував українських анархістів із російськими однодумцями, А. Д. Барон відповідав за зв'язок із київськими анархістами, Й. Гутман, Н. І. Доленко, М. Кліванський – із харківськими, Я. Суховольський – з елісаветградськими, І. В. Тарасюк, М. П. Уралов – із катеринославськими та кам'янськими, Й. Гутман, Г. М. Борзенко, А. Єлін, А. Фельдман – з одеськими, М. Черняк, А. Є. Буданов – із групами Донбасу. Складно вказати загальну чисельність конфедерації – на кожному етапі діяльності вона була різною. Крім постійної групи, значною силою була новоприйнята молодь, що прийшла до анархізму в 1917–1918 рр., існувала «ситуативна» частина, що відходила від активної діяльності під час репресій. Найбільший розвиток припадав на весну 1919 р., коли в цій організації налічувалося близько 500 членів, декілька тисяч їй «співчували». Після курської конференції «набатівські» групи було створено в Полтаві, Гуляйполі, Черкасах, Херсоні, Бобринці, Люботині, Миргороді, Хоролі, Севастополі, Мелітополі, Кролевіці, Житомирі, Покровському, Н.-Григор'ївському, Кам'янському, Нижньодніпровську, Бердянську, Маріуполі, Мелітополі, Клинцях, с. Селище на Полтавщині [970–971]. Для залучення молоді було засновано «Конфедерацію молодіжних анархістських організацій України «Набат» (шість місцевих груп). Декларація КАОУ «Набат» могла стати платформою для об'єднання анархістів. Навесні 1919 р. її підтримали групи Володимирської, Нижньгородської, Костромської губерній. Секретаріатом КАОУ «Набат» було сформовано «Російське бюро конфедерації «Набат» [1818, с. 398–400].

6–11 серпня 1918 р. в Брянську пройшов Північний обласний з'їзд анархістів, який закликав до бойкоту інститутів влади, запропонував створити «Всеросійський Союз анархістів» на основі «єдиного анархізму» [1418]. Брянською федерацією анархістів було надруковано заклик: «Соціал-вампири п'ють твою кров!... Більше немає ні свободи мови, ні вільної преси, ні свободи совісті... Пора підніматися, народі! Знищимо паразитів, які мучать вас!» [2000,

с. 104]. У серпні в Москві пройшла I конференція анархістів-синдикалістів (у ній взяли участь «гості з України»), яка виступила проти РНК та профспілок, заявивши, що «революція в Україні, що тільки починається, зіграє важливу роль». Конференція проголосила «комунальну революцію через об'єднання вільних рад» [853]. 25 листопада – 1 грудня 1918 р. в Москві відбулася II Всеросійська конференція анархістів-синдикалістів (делегати від 15 губерній РРФСР, два представники від КАОУ «Набат»), яка фіксувала «контрреволюційну тенденцію придушення самодіяльності робітничо-селянських трудових мас» з боку більшовиків. Анархісти звинуватили їх у терорі, «застої та реакції», закликали усунути їх від влади, ліквідувати продрозкладку, виступили за створення Конфедерації федеративних економічних рад [852; 1419]. На початку 1919 р. Секретаріат анархістів-синдикалістів розпався, пробільшовицька частина «Союзу анархо-синдикалістської пропаганди» заявляла про відмежування від «підозрілих анархістів» [1073, с. 165; 1586, с. 23].

Більшовицьке керівництво проводило тактику «внутрішнього розколу» по відношенню до анархістів-комуністів. На I Всеросійському з'їзді анархістів-комуністів (Москва, 25–28 грудня 1918 р.) московська група А. А. Кареліна (організатори заходу) виступала за необхідність співпраці з більшовиками, участі в радах і ВЦВК, заявивши, що хоча РРФСР «керує диктатура за посередництвом нової бюрократії», більшовики готують «грунт для анархізму», для розкладу влади зсередини, що боротьба проти більшовиків «грає на контрреволюцію». Частина делегатів від провінції була проти резолюцій лояльності до влади. З'їзд сформував Всеросійську федерацію анархістів-комуністів (ВФАК) на основі «синтезу» (до ВФАК могли належати анархісти-комуністи, «мирні» анархісти, анархісти-синдикалісти, анархісти-індивідуалісти), запропонував створити «Всеросійську федерацію анархістської молоді – Вільний союз молоді», «Чорний хрест». З'їзд протестував проти судового переслідування обраної до Секретаріату ВФАК М. Г. Нікіфорової, вимагав від влади «звільнити арештованих анархістів». Декларація та резолюції КАОУ «Набат» не були підтримані більшістю делегатів з'їзду – вони побачили в них «дивні положення, з якими далеко не всі анархісти

можуть погодитися». На з'їзді М. Г. Нікіфорова твердила, що «широкі маси населення України... зі значним співчуттям ставляться до анархістської пропаганди і є надзвичайно сприйнятливим ґрунтом для анархістської роботи», що анархісти беруть участь «у всіх революційних виступах, як повстаннях, так і в інших, проводячи там свої ідеї, вступаючи в усі робітничо-селянські організації (революційні комітети) для виконання технічних робіт», видають підпільну газету «Куй залізо, пока гарячо». Анархісти України пропонували «започаткувати загальну анархістську організацію... бойову дружину» [1060; 1073, с. 161–198].

До 15 грудня 1918 р. війська Директорії УНР зайняли майже всю Україну, за винятком Донбасу та Приазов'я, де господарювали «білі» козаки та добровольці. Через кілька днів, без оголошення війни, радянська Росія повела наступ проти УНР. На початку грудня 1918 р. махновці підтримували повстання під проводом Директорії УНР. Н. І. Махно налагодив зв'язки з представниками Директорії, підписав угоду з командуванням частин УНР Катеринославщини. Махновці повинні були тримати фронт проти «білих», прикриваючи зі сходу Катеринослав і Олександрівськ. Агенти більшовиків спрямували повстанців Н. І. Махна проти УНР, використовуючи те, що ні українські газети, ні агітатори не діставалися до Гуляйполя. Вони зуміли переконати Н. І. Махна в «буржуазності» та «контрреволюційності» Директорії УНР, запропонували йому посаду Головнокомандувача революційних військ робітничо-селянської армії Катеринославського району. Махновці стали споживачами «радянської пропаганди», свідками зловживань та «перегинів» влади УНР на місцях (Харків, Катеринослав – арешти робітничих депутатів). Командувач «червоних сил вторгнення» закликав повстанців України почати війну проти УНР [729, арк. 89].

27 грудня 1918 р. «союзні» війська махновців та «червоних» повстанців на кілька днів захопили Катеринослав. Н. І. Махно як командувач повстанців вимагав однакового представництва в губернській ВРР від більшовиків, лівих есерів, махновців-анархістів, але ВРР було сформовано з десяти більшовиків, одного махновця. Більшовики робили все, щоб махновці не могли вплинути на жодне рішення ВРР [1467, с. 77]. Після розгрому в Катеринославі відносини між

Н. І. Махном та більшовиками зіпсувалися. Більшовицький повстанський лідер Г. Колос, який перейняв від Н. І. Махна посаду Головнокомандувача повстанського війська Катеринославщини, роззброював махновські загони, почав формувати образ Н. І. Махна як «зрадника та бандита». У січні 1919 р. Н. І. Махно спрямував проти «червоних» повстанців загін, що звільнив заарештованих більшовиками махновців, розігнав більшовицький штаб [1295, с. 30–44].

На зміну настроїв махновців вплинув «харківський епізод» 2 січня 1919 р. М. Черняк зі своїм партизанським анархістським полком (800 осіб, формально підпорядкований РСЧА) захопив Харків, змусивши війська УНР залишити місто. Але «червоне командування» оголосило М. Черняка заколотником, позаяк побоювалося посилення впливу анархістів у місті. За допомогою німецьких солдатів загін М. Черняка було роззброєно за експропріації та створення «альтернативної безвладної влади». Самому М. Черняку з частиною полку вдалося втекти до Н. І. Махна, де він обіймав командні посади [729, арк. 15; 980].

3–4 січня 1919 р. відбувся районний повстанський з'їзд у Гуляйполі, на який прибули делегати від загонів та селянства. Його учасники висловилися за створення «вільного району» (фактично він існував у Гуляйпільській волості з листопада 1918 р.) як федерації «вільних рад». Під відання місцевих «вільних рад» переходив розподіл землі, реманенту. З'їзд обрав оперативний штаб – вищий орган району для фронту й тилу (анархісти з Гуляйполя, Новоспасівки, Басані). Н. І. Махно залишався командувачем війська. Склад нового штабу віддзеркалював нові широкі кордони «вільного району», до якого частково увійшов Бердянський повіт. З'їзд оголосив, що всі загони «вільного району», котрі не підкоряються рішенню штабу, підлягають роззброєнню, їхні командири – суду. У загонах Н. І. Махна в середині січня було близько 20 тис. повстанців (за завищеними даними В. Ф. Білаша – 29 тис. осіб): із сіл Новоспасівка, Вознесенка, Кінські Роздори, Кирилівка, Семенівка, Басань, Петропавлівка, Верхівка, Жеребець, Комишеваха, М. Токмак, Пологи, Оріхове. На початку січня 1919 р. анархісти відтворили структуру «вільного району» на теренах від Дніпра до Азовського моря, але із середини січня, коли білогвардійці захопили Приазов'я,

всі сили руху було сконцентровано на обороні Гуляйпільського району. 8 січня махновці зіткнулися з частинами ЗСПР біля Розівки, махновський фронт простягнувся на 200 км: Оріхове – В. Токмак – Волноваха [1143, с. 48–67].

23 січня в с. Дібровка відкрився з'їзд селян і повстанців «вільного району» (організований махновським штабом, присутні – близько 100 делегатів, по одному від волості або загону). Захід ухвалив резолюцію на підтримку махновського руху, постановив створити «вільну раду» повстанських військ. Анархісти й махновці продовжили практику створення «вільних» сільських комун у Гуляйполі, Новоспасівці, під Одесою й Харковом [1788, с. 81].

У критичний для махновського руху час, коли білогвардійці захопили значну частину «вільного району», командувач дивізії РСЧА П. Ю. Дибенко надіслав махновцям пропозицію про воєнний союз. 26 січня було складено попередню угоду про спільну боротьбу проти білогвардійців. Махновці згодні на підпорядкування оперативному командуванню П. Ю. Дибенка, отримали від «червоних» 9 тис. гвинтівок, 20 кулеметів, батарею. Спільно з «червоними» махновці розбили «білих», зайняли Олександрівськ, Оріхове, Гришине [727, арк. 91]. Цей союз був виходом для махновських загонів, що для оборони «вільного району» не мали набоїв, зброї. Політичне керівництво у вигляді колегіального керівного органу махновського руху здійснювали анархісти Гуляйпільської, Дібровської, Пологівської, Покровської анархістських груп, що отримали назву «Гуляйпільська група анархістів-комуністів – Селянська група анархістів-повстанців Гуляйполя – Гуляйпільський союз анархістів». З листопада 1918 р. до гуляйпільців долучилася новоспасівська група анархістів. Свої рішення Н. І. Махно координував з анархістськими структурами, які виробляли ідеологію, стратегію, тактику, основні пропагандистські гасла руху. В. М. Чоп назвав гуляйпільську групу анархістів «найвпливовішою політичною організацією руху», незалежною від Олександрівської та Катеринославської федерацій анархістів [2032, с. 83–84]. Владу в Гуляйполі уособлювала волосна рада робітничих та селянських депутатів, що діяла під впливом анархістів. Рада спиралась на профспілки, ФЗК, селянський сход [1788, с. 82–87].

Н. І. Махно наблизив до себе анархістів, які не були прихильниками КАОУ «Набат»: П. А. Аршинов (до цього працював у редколегії московської газети «Анархия») став головою культурно-освітнього відділу, членом штабу махновців, редактором газети «Путь к свободе» (щоденна газета, «орган революційних повстанців і Гуляйпільського союзу анархістів-комуністів») [1028]. До редакції газети перейшов анархіст П. Могила – голова ради Сурсько-Литовської волості, член повітової ради. З анархістів-гуляйпільців сформувалося ядро махновського руху. 1917 р. до групи анархістів-комуністів входили: Н. І. та С. І. Махно, М. Калініченко, Г. та П. Шарівські, Ф. Крат, Л. Шнейдер, І. Лютий та ін., загалом близько 60 осіб. Значна частина махновських командирів (командири корпусів, бригад, полків) – П. Гавриленко, О. Чубенко, В. Серьогін, О. Калашников та ін. – були анархістами «з дореволюційним стажем». Ця група, будучи колективним керівним центром руху, чинила тиск на ухвалення рішень у сфері військового та місцевого управління на теренах, підконтрольних махновським частинам. Другим центром махновського руху була Новоспасівка (повстанський загін із 1 500 осіб, командири руху – В. Ф. Білаш, Т. Я. Вдовиченко, В. В. Куриленко, В. Проценко, Л. Бондарець, О. Матросенко) [1193, с. 888–900].

Ще однією групою впливу були «професіональні» анархісти. І. Теппер писав: «До гуляйпільської групи анархістів Махно ставився досить неприязно за їхнє зарозуміле ставлення до більшовиків... Великим впливом користувалися анархісти групи Черняка – Венгерова – Уралова, які приїхали до району в партизанський період» (М. Черняк – перукар, Венгеров – інтелігент, М. Уралов – робітник, згодом матрос, брати Задови – робітники, Я. Глазгон та Х. Цінціпер – «професійні» анархісти з Москви) [1901, с. 76]. Махновець О. Чубенко згадував: «Черняк, Венгеров і Уралов – це були анархісти, які почали протестувати проти примусової мобілізації. Махно довго відстоював цей пункт, але нічого не міг зробити, оскільки більшість була проти примусової мобілізації» [1094, с. 731–766]. Деяким впливом користувалися групи анархістів з Іваново-Вознесенська (керівники – робітники Makeєв та Черняков), анархісти Я. Глазгон,

Бурдига (із Петрограда), М. Г. Нікіфорова, яка опинилася в Н. І. Махна в березні після використання її загону командуванням РСЧА для захоплення Катеринослава. Найбільший вплив на Н. І. Махна мав П. А. Аршинов, який у квітні приїхав до Гуляйполя.

«Пролетарське» походження лідерів руху пояснює причини ігнорування ними питання приватної власності на землю, прагнення формувати комуни. Махновські командири (учорашні робітники, ремісники, залізничники, «професійні революціонери») у селах склали активну «пасіонарну» частину. Селянською працею не займалися: Н. І. Махно, П. А. Аршинов, Г. Серьогін – начальник постачання, Л. Голик і Л. Задов – командири контррозвідки, П. Гавриленко, О. Тарнавський, О. Чубенко, І. Лютий – командири великих з'єднань [1826, с. 364–367]. Робітниками та ремісниками були лідери повстанців Новоспасівки: залізничник В. Ф. Білаш (начальник штабу), залізничник В. Проценко, столяр Л. Бондарець, швець В. Куриленко, робітники О. Калашников (командир корпусу), М. Фоменко. Серед командирів «новоспасівців» один О. Матросенко вважався селянином [1193, с. 888–900]. Загін с. Новогригорівка очолив робітник, член анархістських груп із 1904 р. М. Брова, загін с. Любимівка – анархіст із 1904 р., залізничник С. Правда, загін Луганського регіону – анархіст із 1905 р., робітник А. Буданов, «самарський» загін – робітник-анархіст Гаркуша. Серед махновських командирів військовими матросами були: Ф. І. Щусь, Б. Веретельников, Д. І. Попов, М. П. Уралов, М. Полонський, Лашкевич, Дерменжи, Ф. Зверєв, М. Брова, Живодер, Ф. Зубков, О. Колиберда. Робітники, ремісники, залізничники, шахтарі серед махновських командирів становили до 70 % від загальної їхньої кількості [1826, с. 364–367]. Радянські вчені, які підкреслювали виключно «куркульсько-селянський» характер махновського руху, а також сучасні російські, українські дослідники, які роблять акцент на «селянському» його характері, ігнорували й ігнорують той факт, що більшість командирів руху не була пов'язана із сільським господарством. М. І. Кубанін ще в 1920-х рр. писав, що керівництво махновщиною перебувало «не в суто селянських руках», а «в робітників і напівробітників» [1703, с. 166].

Більшовицький лідер П. А. Кін фіксував: «Якщо не брати до уваги люмпенсько-міську босяцько-бандитську течію, декласовану солдатчину, досить сильну в махновщині, то цей рух можна вважати селянським» [1947, Т. 1, с. 42].

Селянський з'їзд Олександрівського повіту висловив недовіру уряду УСРР, обравши до виконкому повіту 32 лівих есери, анархісти та співчувальники й лише три комуністи. За наказом більшовицького керівництва, з'їзд було розігнано, а замість ради було затверджено ревком, що складався з більшовиків [981]. У березні Херсонський повітовий з'їзд рад виступив проти більшовиків, а в квітні вже новий з'їзд – Олександрівський – висловив нищівну критику влади. В Олександрівському повіті проходили збори селян, виражалася недовіра радянському уряду (с. Варварівка), «вільні ради» протидіяли створенню ревкомів, комбідів, колгоспів, продрозкладці, позбавляли влади комісарів-«призначенців» [726, арк. 102; 300, арк. 19].

У січні 1919 р. керівництво КАОУ «Набат» та редакція газети «Набат» переїхали до Харкова [785]. У Харкові «набатівцями» було створено «Революційне бюро студентів» (керівник – М. Кліванський), видавництво «Вольное братство». «Набатівці» відновили анархістську пропаганду у ФЗК металістів, профспілки булочників, намагання створити загальноміські «вільні» профспілки викликало заборону й арешти анархістів. Газета «Набат» друкувалася як центральний орган конфедерації. Водночас почали видаватися місцеві газети: «Елисаветградский набат» (редактор – Я. Суховольський), «Харьковский набат» (редактор – В. М. Ейхенбаум), «Екатеринославский набат», «Одесский набат» (редактори – Сеценов, А. Д. Барон). У Харкові продовжувала діяти підпільна група анархістів-іллегалістів Д. Бондаренка, що на початку 1919 р. провела експропріації радянських установ Харкова та Катеринослава [1111].

До лютого 1919 р. КАОУ «Набат» не розгортала свою діяльність серед махновців, прагнучи перетягти на свій бік у першу чергу міський пролетаріат. Вона закликала безробітних захоплювати приватну власність, робітників – соціалізувати виробництво. Згодом анархісти розчарувалися у своїй «соціальной базі» – робітниках та безробітних, виявляли зацікавленість повстанством, пішли

на село з метою створення таємних анархістських селянських союзів, планували видавати анархістську газету «Селянський дзвін». Селянські осередки КАОУ «Набат» почали створюватися в приміських селах Полтавської, Київської, Харківської губерній. КАОУ «Набат» проголосила «активну участь у повстанському та загальнореволюційному русі в Україні» [962].

Лідери КАОУ «Набат» намагалися привернути Н. І. Махна до членства в конфедерації, взяти під контроль махновський рух. Більшовицький автор Г. Карпенко писав: «Не зовсім добре з'ясував автор також роль анархістів у махновщині. Просто кажучи, автор недооцінює їхнього керівництва. Як не оцінювати махновщину, але вважати, що 60-тисячна армія, до якої інколи виростала махновщина, трималася на одній отаманській дисципліні без жодної політичної праці серед цієї маси, ніяк не можливо, тому що це була б не армія, а банда. У махновщині ж ми маємо досить сталу систему побудови армії з керівничим і політичним апаратом. Ось чому твердження автора, що маса вела за собою анархістів, а не анархісти – масу, нам здається деяким перебільшенням автора» [1647, с. 337].

Н. І. Махно та «Гуляйпільський союз анархістів» не допускали «набатівців» до керівництва рухом, військом, «вільними радами». У лютому до Гуляйполя приїхав І. В. Тарасюк, який створив там групу КАОУ «Набат» та разом із гуляйпільськими анархістами став видавати газету «Гуляйпольський набат». До загонів Н. І. Махна було відряджено «для культурної праці» «набатівців» харківської, катеринославської, олександрійської, елісаветградської груп. Делегація «набатівців» (Й. Гутман, Я. Суховольський та ін.) прибула до Гуляйполя в лютому з партією літератури та газет. Н. І. Махно писав: «Приїжджих анархістів було мало, і більшість із них – вихідці із сім'ї єврейського народу, погано орієнтувалися в селянській обстановці. Відчував, що ще місяць – два – і ми станемо безпорадними ідейно обслуговувати звільнені райони» [1346, с. 22–23]. У Гуляйполі з'явився осередок конфедерації, гуляйпільські «набатівці» ввійшли до «Гуляйпільського союзу анархістів» на федеративних засадах. Наприкінці лютого «набатівці» звернулися до махновців по гроші на видання

газет. Н. І. Махно надав одноразову допомогу, не взявши газету на своє фінансування, попередив, що осередки КАОУ «Набат» самі мають дбати про свої фінанси. «Набатівцям» було запропоновано гроші за організацію спектаклів, лекцій, мітингів для махновців, газети. Отримавши інформацію про те, що серед лідерів КАОУ «Набат» існує думка про початок боротьби проти більшовиків, Н. І. Махно намагався утримувати їх від конфлікту [1818, с. 388–396].

У січні 1919 р. Л. Д. Троцький писав, що «анархісти після Жовтневої революції створили в Москві, Петрограді й інших містах злочинські кубла та тримали в облозі цілі квартали революційних столиць. Після того як радянська влада пройшлася по них ударом залізної мітли, від усього цього кримінального маскараду навряд чи залишилися більш-менш помітні сліди», попереджаючи, що в Україні «... на голову анархістів, лівих есерів, просто шукачів пригод зразу опустилася тяжка рука революційних репресій» [855]. Як тільки «набатівці» з'явилися в робітничому середовищі, більшовики почали обмежувати їхню діяльність. 26 січня 1919 р. Катеринослав був узятий РСЧА, на початку лютого репресії та заборони змусили керівництво КАОУ «Набат» та газети «Набат» перебратися до Катеринослава [1818, с. 390–398].

У Катеринославі було заборонено лекцію А. Д. Барона «Анархизм и советская власть», розігнано слухачів, які зібралися на захід. Осередок катеринославської КАОУ «Набат» влада вигнала з приміщення, зайнятого його учасниками. 8 лютого А. Д. Барона та Й. Готмана було заарештовано. Більшовицьке Бюро українського друку поширило інформацію про те, що в Катеринославі «роззброєно банду анархістів». 10 лютого Н. І. Махно отримав телеграму: «... новий більшовицький уряд починає розправу над революційними робітничими організаціями... Секретаріат Конфедерації анархістських організацій України «Набат» упевнений у тому, що ви знайдете достатньо певних можливостей для протесту проти дій Катеринославського виконкому, міністра Аверіна та його керівництва – робітничо-селянського уряду України» [892]. Протести катеринославської профспілки шевців та Н. І. Махна (погрози відставкою з посади комбрига) призвели до звільнення 11 лютого А. Д. Барона та

Й. Гутмана, але в Катеринославі було заарештовано 13 «набатівців» (за іншими даними – сімох) за звинуваченнями в антирадянській агітації. Мітинги й виступи анархістів було заборонено, газети «Набат», «Екатеринославский набат» закрито, їх друк заборонено. Це відбулося після появи в газеті «Набат» (№ 12) статті А. Д. Барона «Мы и они» з різкими висловлюваннями на адресу влади. Проти А. Д. Барона було порушено карну справу, голова Катеринославського виконкому рад більшовик В. К. Аверін звітував Х. Г. Раковському про початок репресій проти КАОУ «Набат», заявляючи, що «наш друк воює з анархістами», пропонуючи відізвати анархіста М. П. Петровського з дивізії П. Ю. Дибенка за анархістську агітацію [291, арк. 20]. На I з'їзді КП(б)У було заявлено, що більшовики Одеси входили в союз з анархістами ще влітку 1918 р. в «австрійському підпіллі» [1387, с. 195]. Бойові групи анархістів брали участь у повстанні проти влади гетьмана П. Скоропадського в Одесі. Керівник більшовицького підпілля в Одесі С. І. Соколовська вказувала, що 18 грудня відбулося спільне засідання одеських підпільників: більшовиків, анархістів, лівих есерів, на якому було створено Об'єднаний ревком та Об'єднаний штаб. Частина одеських більшовиків була проти союзу з анархістами, вважаючи, що це послаблює вплив більшовиків [1660, с. 188; 1661, с. 101; 1662, с. 150–151]. Коли в Одесі в грудні 1918 – квітні 1919 р. панували французькі інтервенти, проти них у підпіллі діяли більшовики, ліві есери, анархісти. Під керівництвом останніх постала «Спілка моряків», якою керували А. Г. Желєзняков, Г. М. Борзенко, Ф. Ярошевська, М. О. Петровський. Анархісти в Одесі мали вплив на спілку безробітних, увійшли до виконкому Президії ради профспілок Центрпрофу (троє більшовиків, один лівий есер, один анархіст) [1596, с. 23]. Анархіст О. Фельдман вів підпільну роботу в союзі будівельників Одеси, виступав у Центрпрофі проти меншовиків [1646, с. 60].

До Одеси з радянської Росії прибули анархісти А. Г. Желєзняков, П. Д. Турчанінов, «Зальман», група з п'яти анархістів-синдикалістів, які знали англійську та французьку мови (Фальтаревич, Бергер, Флешин, Куцинов та невідомий, скоріш за все, М. В. Лазаревич, вирушила до Одеси за сприяння

Комінтерну та була, як вказували радянські джерела, «американського зразка») [1352, с. 21; 346, арк. 2–4]. На III з'їзді КП(б)У йшла мова про те, що «Петровського було відряджено Центральним комітетом анархістської партії України для роботи на чорноморському узбережжі», хоча в анархістів не було ані ЦК, ані партії [1470, с. 138–139]. Вони вважали, що будуть працювати самостійно, отримуючи гроші від відділу пропаганди Комінтерну. Е. І. Квірінг (секретар ЦК КП(б)У) в листі В. В. Осинському твердив, що дозволяти діяти анархістам в одеському підпіллі «не зовсім зручно... особливої необхідності в такій паралельній структурі не відчувається», бо група буде працювати не тільки з інтервентами, але й із місцевими робітниками, «чим менше в нас на Півдні анархістів-синдикалістів, тим краще». У листі завідувача відділу пропаганди Комінтерну велася мова про те, що треба створити комуністичні групи пропаганди серед інтервентів, а не змішані з анархістами. Український радянський уряд був проти відправлення анархістів до Одеси, але згодом почав залучати не тільки «перевіраних» анархістів, але й «анархістів будь-якого роду... анархісти розуміють своє завдання з розкладу союзних армій так, що споюють французьких солдат і, за чутками, використовують послуги повій» [346, арк. 4].

До Одеси приїхав Г. М. Борзенко, який перебував під підозрою в участі в експропріації Московського державного банку в 1918 р. та грошей одеського більшовицького підпілля (0,5 млн руб.) на початку 1919 р. Анархіст М. Шульмайстер свідчив, що «найбільший екс» того часу в Москві – експропріацію банку – провели сорок анархістів, котрі захопили кілька мільйонів рублів, вказував на експропріацію анархістами страхової компанії [1959, с. 101]. Відомо, що анархіст «Зальман» улітку 1918 р. пропагував серед селян України, а з грудня 1918 р. діяв в Одесі проти інтервентів, організовував експропріації. Невдалий захід призвів до арешту та страти «Зальмана» [1352, с. 20–22]. В одеському підпіллі Г. М. Борзенко стає співредактором (разом з О. Фельдманом, А. Г. Железняковим) газети «Последний бой» (вийшли два номери французькою мовою), організатором «Іноземного бюро» («Інтернаціональної групи революційних робітників»), що видавало не тільки цю газету, але й дві листівки

французькою та англійською, одну – російською мовою (із критикою політики більшовиків), вело пропаганду «світової революції» в казармах французьких військ [546, арк. 221; 1662, с. 150; 1660, с. 36]. Анархісти з «Одеської федерації анархістів» змогли нелегально видати два номери підпільної газети «Воля труда» (січень – березень 1919 р.). У липні 1918 р. в Одесі сформувалася молодіжна група «Моревінт» – «Молодий революційний інтернаціонал» – під гаслом «єдиного революційного фронту» (від анархістів у керівництві – «матрос Саша», І. Х. Улановський) [1846, с. 22–24; 637, арк. 56–58]. Подібна молодіжна організація, у якій певну роль відігравали анархісти, існувала в Криму в 1918 р. [1098, Т. II, с. 134].

У часи Української держави анархісти ставили перед собою мету знищення режиму гетьмана, для чого вступали в союзи з більшовиками, які використали їх як рушійну силу проти Української держави, УНР, білогвардійських та французьких військ. Після перших успіхів у захопленні України більшовики вирішили, що в анархістах уже нема потреби, почали обмежувати їхню діяльність на теренах УСРР. Махновський рух почав формуватися гуляйпільською групою анархістів та подібними організаціями в інших селах Південної України. Анархісти у своїй пропаганді скористалися загальним невдоволенням селянства земельною політикою гетьманату, насильством каральних загонів, відновленням поміщицького землеволодіння. У махновському русі об'єдналися загальний селянський протест та специфічні анархістські ідеї, як поширювали серед селянства як місцеві анархісти, так і активісти. КАОУ «Набат» стала центром об'єднання всіх анархістських сил в Україні, уже з січня 1919 р. вона зайняла критичну позицію по відношенню до більшовицької влади, намагаючись очолити в Україні робітничий та селянський рухи.

3.3. Махновщина та анархістські структури: протидія «червоній» та «білій» диктатурам (лютий – грудень 1919 р.)

14 лютого в Харкові між командуванням РСЧА й махновцями було підписано угоду, за якою махновські полки входили до I Задніпровської дивізії, як

III революційно-повстанська бригада ім. батька Махна. Комбригом було затверджено Н. І. Махна, загони мали право лишитися в Приазов'ї, зберегти автономію внутрішньої організації, назву, чорні прапори, самодисципліну, добровільну мобілізацію. І виборні командири залишилися на своїх місцях. Махновська делегація намагалася поставити політичне питання автономного існування «вільного району» перед командувачем Українського фронту В. Антоновим-Овсієнком, але він відмовлявся його розглядати. Махновський емісар В. Ф. Білаш за дорученням штабу установив контакт із Секретаріатом КАОУ «Набат», домовившись про регулярну доставку в контрольований махновцями район анархістської літератури, про приїзд до Гуляйполя агітаторів із КАОУ «Набат». Махновці бажали від «набатівців» ідеологічної підтримки свого руху, зв'язків із трудящими великих міст [1143, с. 58].

У середині лютого 1919 р. на II Гуляйпільському з'їзді делегатів від 32 волостей, місцевих рад та повстанців вирішувалась доля «анархістського експерименту». Присутні на з'їзді «набатівці» (М. Черняк – від Гуляйпільської групи КАОУ «Набат», А. Д. Барон – від Секретаріату КАОУ «Набат») закликали до боротьби проти будь-якої влади. Махновці заявили про насильство «диктатури більшовиків та РНК України», про відмову «самозванців-призначенців» – урядовців УСРР – зустрітися з делегацією повстанців із приводу автономії «вільного району», закликали не визнавати жодного уряду, крім обраного загальним голосуванням, не допустити «нового закріпачення» [1094, с. 79–80]. З'їзд вимагав від Центру автономії «вільного району», таврував радянський уряд за те, що він віднімає в рад «свободу самодіяльності», а комісари «нещадно розправляються з тими товаришами із селян і робітників, які виступають на захист народної свободи», за те, що радянські уряди «йдуть на поводу в партії комуністів-більшовиків, які у власних вузьких інтересах ведуть мерзенне непримиренне цькування всіх інших революційних організацій». Делегати пропонували блокувати доступ органам влади до «вільного району», визнали заходи «червоної» влади «небезпечними для революції». Резолюція з'їзду вимагала «радянську владу в Україні в особі вільно обраних рад на пропорційних

засадах», «свободи слова, друку і зборів для всіх лівих політичних партій і груп», заміни «надзвичайок» Військово-революційним трибуналом, виділеним із вільно обраних рад, затвердження виборного принципу формування командного складу РСЧА. «Геть комісародержавство та призначенців!», «Геть однокі більшовицькі Ради!», – лунало на з'їзді, що закликав об'єднатися навколо «вільних рад», будувати вільне суспільство. Н. І. Махно заявив: «Російський досвід» не повинен повторитися в Україні: «якщо вони (більшовики – авт.) йдуть сюди з метою монополізувати Україну, ми скажемо їм: «Руки геть!». КАОУ «Набат» надрукувала брошурою протоколи з'їзду, підтримавши його резолюції [1094, с. 80–86; 1400, с. 3–20].

З'їзд створив коаліційну Військово-революційну раду з виконавчими повноваженнями: від анархістів – І. Чорнокнижний (голова), Н. І. Махно (почесний голова). Рада повинна була регулювати земельні відносини, допомагати у створенні системи місцевих «вільних рад», в організації комун. Керівними законодавчими органами «вільного району» стали районні з'їзди місцевих рад та повстанців, їхні рішення мали бути ратифіковані місцевими «вільними радами». Відтоді головною вимогою більшовицького керівництва до Н. І. Махна була ліквідація махновської ради – головної структури самоуправління «вільного району». П. А. Аршинов писав, що «в багатьох місцях Гуляйпільського району виникли селянські комуні з назвою «трудова» та «вільна»... селяни й робітники всього району дотримувалися ідеї Вільних Трудових Рад» [1526, с. 84].

22 лютого 1919 р. в «Известиях» було надруковано статтю М. Новича «Идеология бандитизма», у якій КАОУ «Набат» було звинувачено в кримінальній діяльності. Лунало гасло: «Залізна мітла» повинна очистити атмосферу від цього гноїння» [914]. «Вільні ради» не допускали створення в районі більшовицьких ревкомів, воєнкомів, продорганів, ЧК [293, арк. 10; 317, арк. 165; 725, арк. 124, 726, арк. 40]. На теренах, звільнених від білогвардійців, махновське командування та земельні комітети вели політику економічного й соціального обмеження заможного селянства [306, арк. 92]. Підтримку махновського руху з боку

місцевого населення фіксували документи місцевої більшовицької влади, політінспектор ІІ Задніпровської дивізії РСЧА [306, арк. 92; 1085, с. 224].

У березні терени махновського «вільного району» поширилися від околиць Олександрівська до Маріуполя. Махновці захопили Волноваху, Бердянськ, їхній наступ у Приазов'ї було підтримано селянським виступом у Бердянському, Мелітопольському, Маріупольському повітах. Волості, що вважали себе «махновськими», створювали «вільні ради», не переймаючись наказами з Москви чи Харкова [1788, с. 91–95]. 7 березня зібралася розширена Військово-революційна рада «вільного району». Вона вимагала припинення «партійного цькування лівих партій», «революційного фронту всіх партій на платформі справжнього радянського ладу», власного представництва в Олександрівському виконкомі рад, ухвалила рішення про свою зверхність в органах влади «вільного району» і в повстанському штабі з правом звільнення з відповідальних посад невідповідних осіб. Махновці скасували повітові Бердянську й Маріупольську ЧК, районні ЧК (Пологівську та Оріхівську), продовольчі комісії, вимагаючи встановити продподаток, який ради будуть збирати самостійно. На зборах представників волостей – Гуляйпільської, Новомиколаївської, Покровської, Великомихайлівської, сіл Жеребець, Омельник – було затверджено резолюцію проти переслідувань владою лівих есерів та анархістів із вимогою їх звільнення, ліквідації ЧК, припинення «партійної боротьби» [293, арк. 14–23; 725, арк. 124].

23–27 березня в Бердянську, де махновську владу репрезентували анархісти С. Каретников та М. Черняк, більшовики створили паралельну махновцям владу у вигляді ВРС та ЧК, чекісти провели арешти махновських агітаторів, членів «вільних рад», заважали набору добровольців до махновських частин. Конфлікт махновської контррозвідки з ЧК у Бердянську призвів до взаємних арештів [1921]. ЧК заарештовувала анархістів-агітаторів у Синельниковому. Через конфлікти з більшовиками Н. І. Махно вирішив створити полк «завіси» (командир – М. І. Черняк), щоб закрити «вільний район» з півночі вздовж лінії Синельникове – Чаплине від проникнення ЧК та продзагонів. Н. І. Махно заявляв: «Наші полки звільняють район, він належить нам. Комісари не повинні бути шпигунами й

контролерами на цій території, має бути припинено агітацію проти махновщини, інакше їх (більшовицькі організації – авт.) розженуть. Приберіть насильників, інакше розірвемо угоду». Н. І. Махно зажадав від комісарів: «Надайте в цих повітах нам свободу анархо-комуністичного будівництва... не втручайтеся в наші справи... Від імені союзу анархістів Гуляйполя, «Набат» та Військово-революційної ради попереджаю: не заважайте нам, приберіть своїх насильників, припиніть агітацію...» [1921; 1193, с. 112].

У березні в махновців побували комісія командувача фронту, губерньська комісія, які відзначали значний вплив махновської пропаганди: «Столиця Гуляйполе для анархістів – найвільніше місце у світі... туди стікаються всі принижені та скривджені в Росії анархісти». Комдив П. Ю. Дибенко розіслав телеграми, де вказувалося, що «під маскою» Н. І. Махна «можуть діяти елементи зі злими намірами». Н. І. Махно погоджувався з тим, що навколо його штабу вештаються пройдисвіти, які здатні «спричинити неприємності»: «... вказував на анархістів, особливо на Венгерова, Черняка та Карпенка, які позабирали аванс у радянської влади і не відзвітували... що Венгеров, який взяв аванс із Харківської контори федерації [анархістів], також не відзвітував» [1094, с. 731–767].

2–7 квітня в Єлисаветграді проходив з'їзд КАОУ «Набат» (присутні делегати від дев'яти міст, 26 організацій, унаслідок арештів радянською владою на з'їзд не прибули делегати від дев'яти міст), який остаточно сформував структуру конфедерації. Цей захід звернув увагу на «факт розпочатого походу більшовицької влади проти анархістських організацій в Україні взагалі та проти нашої Конфедерації зокрема», вказавши, що «репресії влади проти анархістів в Україні ще не стали планомірними й організованими». Резолюція «З доповіді секретаріату» критично оцінила його дії: «Секретаріату не вдалося провести в життя окреслені конференцією починання» з причин «катеринославського розгрому», вимушеного переходу на нелегальний стан, відсутності двох його членів. Вказувалося, що Секретаріат повинен розглядатися не як «керівний орган, що приписує й диктує», а як центр технічний, виконавчий, що зв'язує, ідейно обслуговує групи. У резолюції «Ставлення до «радянської влади» пропонувалося

«явочним шляхом» приступати до «вивільнення з-під гніту влади... аж до прямих збройних зіткнень». Конфедерація загрозувала владі «відповіддю насильством» на репресії: «... у вигляді активних виступів проти членів та агентів уряду. Конфедерація заздалегідь знімає з себе будь-яку відповідальність за такі виступи, цілком покладаючи її на саму владу». З'їзд висловився проти входження анархістів до рад і профспілок, критикував «бюрократизацію», «придушення низів» більшовиками [1073, с. 332–335].

Повстанська армія оголошувалася захисницею революції, у разі вступу анархістів до РСЧА з'їзд рекомендував організувати серед солдатів анархістську пропаганду, створювати таємні групи, щоб у разі зіткнення з владою солдати стали на бік «масових організацій проти влади». Роль анархістів полягала в тому, щоб «допомогти трудящим масам усвідомити, зміцнити, розвинути й почати втілювати в життя тенденцію до самодіяльності... вказувати масам на майбутню неминучість активної і, можливо, збройної боротьби з протидією владі», «розробити прийоми будівництва безвладної організації суспільства» – Федерацію економічних рад на основі ФЗК, кооперації, домкомів. Резолюція «Про найближчі завдання анархістської роботи» припускала створення клубів, бібліотек, організацію мітингів, лекцій, видання літератури, листівок, організацію груп (на фабриках, в установах, повітах, військових, повстанських частинах). Конфедерація вважала, що групи повинні складатися з невеликої кількості активістів «у ролі ідейних помічників маси». Зверталася увага на «зв'язок із селом», формування селянських артілей. Зазначалося, що анархістський рух зацікавив широкі маси настільки, що «його успіх забезпечений, що перша у світі спроба створити єдиний анархістський рух має великі шанси». Резолюція «За доповідями з місць» відзначала, що більшовики створили для анархістів стан «напівлегального існування». З'їзд закликав учасників анархістського руху: «Жодних компромісів із радянською владою!», ухвалив відновити газету «Набат» (після конфіскації лютневого № 12 вона не видавалася). Секретаріат було переобрано, до його складу ввійшли: Я. Суховольський, В. М. Ейхенбаум, Й. Готман, А. Д. Барон. Претендуючи на головну роль у русі, КАОУ «Набат»

виступила проти «течій, які деформують анархістську ідею» – пананархізму й радянського анархізму, активісти яких «автоматично перестали бути анархістами», Всеросійський секретаріат анархо-синдикалістів було звинувачено у «фракційній вузькості» [1073, с. 345–351].

Ініціативна група молоді «Набат» (керівник – І. Теппер) намагалася створити структуру молодіжної анархістської організації, у середині червня 1919 р. провести установчий Всеукраїнський з'їзд анархістської молоді – заснувати молодіжний «Набат» (групи сформовано в Одесі, Києві, Харкові, Єлисаветграді, Олександрівську, Катеринославі). Було видано два номери «Бюллетня Инициативной группы по созыву съезда молодежи «Набат». Через переслідування більшовиків з'їзд було відкладено [1837, с. 120–121]. На серпень 1919 р. було заплановано II з'їзд КАОУ «Набат», який мав шанси перерости в Об'єднавчий з'їзд анархістів на платформі «єдиного анархізму», але його так не було проведено. Не виправдалися плани видання журналу «Путь к анархии», газети «для євреїв» (створено «Управління для пропаганди на івриті»), організації школи пропагандистів [964–970].

У травні 1919 р. КАОУ «Набат» почала інтегруватися в махновський рух. 23 травня відбулося об'єднання гуляйпільської групи КАОУ «Набат» та «Гуляйпільського союзу анархістів» у єдину організацію. Гуляйпільці планували згуртувати під своїм керівництвом усіх анархістів району, створити мережу клубів, налагодити видавництво анархістської літератури, організувати комуни [1028]. Представник Секретаріату КАОУ «Набат» М. Кліванський із делегатами від харківської групи КАОУ «Набат» прибув до Гуляйполя. Секретаріат КАОУ «Набат» планував перенести центр своєї діяльності на село, редакцію газети «Набат» – до Гуляйполя [1493, с. 15].

Не підтримували «набатівської» платформи анархістські федерації «Вільне братство» та «Чорний крук», групи «мирних» анархістів-толстовців, «радянські» анархісти, які виступали за активне співробітництво з радянською владою. Лідер «радянських» анархістів І. С. Гроссман, приїхавши з Москви до Харкова, надрукував статтю в харківських «Известиях», у якій рекламував створення

легальної анархістської організації, сформував в Україні свою групу [983]. І. С. Гроссман та А. Л. Гордін у травні 1919 р. завітали до Н. І. Махна, намагаючись перетягти його до лав «радянських» анархістів. Київська та одеська «Асоціації вільних анархістів», харківська «Асоціація анархістів-індивідуалістів «К свету», одеський «Союз анархістських груп» розглядали КАОУ «Набат» як централізовану надбудову і відмовились від входження до неї [964].

На II Всеросійському з'їзді професійних спілок (січень 1919 р., Москва) ліві есери, анархісти, максималісти виступили зі спільним проектом резолюції, що вимагала незалежності профспілок, передачі управління виробництвом та розподілом до рук профспілок та кооперативів. Подібні претензії на керівництво пролетаріатом змушували більшовиків пильно ставитися до всіх «ініціатив» анархістів [1403, с. 86]. На початку 1919 р. анархісти стали організаторами робітничих страйків у Москві, Петрограді, Рязані, Брянську, Тулі, Астрахані, що призвело до нової хвилі арештів учасників руху. У Москві було страчено членів федерації «Вільне братство» з Харкова – М. Булаєва та В. Семенова. ЦК РКП(б) ухвалило рішення про боротьбу з «підривною діяльністю» анархістів [1586, с. 55–59]. На III Всеукраїнському з'їзді рад (березень 1919 р.) анархісти були представлені так: по одному делегату – від Київської, Полтавської, Чернігівської, Таврійської та Катеринославської губерній, і два – від Харківської [1993, с. 85].

Як повідомляли більшовицькі джерела, у Глухівському повіті Чернігівської губернії «населення тероризували чисельні банди, що називали себе анархістами», повітовий з'їзд рад ухвалив резолюцію про необхідність боротьби з анархістськими «елементами». У Клинцях було створено «Революційний союз анархістів», що видав кілька листівок та один номер газети «Голос трудящихся». За наказом більшовиків у квітні 1919 р. газету було конфісковано, клуб закрито. У березні в Таращі анархісти арештували комуністів, які намагалися роззброїти їхній загін [982].

У Харкові анархісти мали погану репутацію, хоча деякий час могли видавати газету «Харьковский набат» (легально – до 9 березня, коли було закрито ЧК, з 18 березня – нелегально), працювати в клубі та книжковому магазині [1837,

с. 120–121]. 9 квітня в Харкові ЧК розгромила клуб КАОУ «Набат», кількох анархістів було заарештовано за «контрреволюційну пропаганду, підготовку збройного повстання», анархістську літературу спалено [892; 965]. У Харкові під арешт потрапив лідер анархістів-синдикалістів Г. П. Максимов, який приїхав для роботи в «Південному бюро» Спілки металістів. Його було звільнено завдяки погрозам страйку з боку Харківської спілки металістів [1968, pp. 423–431]. Б. В. Єленський згадував, що в цьому місті діяли анархісти-синдикалісти, які мали вплив на робітників-залізничників, а також група анархістів-індивідуалістів, що проводила експропріації [785].

У Полтаві у квітні пройшли арешти «набатівців», було закрито клуб-читальню, конфісковано літературу, друкарську машинку, одного анархіста було арештовано. Ці дії викликали мітинги протесту серед місцевих робітників. Крім групи КАОУ «Набат», у місті діяла організація анархістів-синдикалістів [1837, с. 120–121]. У Херсоні «Союз анархістів» виступав за свободу слова та друку, критикуючи «диктатуру більшовиків». Група КАОУ «Набат» у містечку Люботин не отримала легалізації від місцевої влади, її клуб було закрито, кілька анархістів арештовано за організацію зборів [892; 965].

У перших числах квітня 1919 р. в Одесі склався Об'єднаний ВРК, до якого увійшов анархіст І. Х. Улановський. Було відновлено раду робітничих депутатів, до президії виконкому котрої увійшли троє більшовиків, двоє українських лівих есерів, один анархіст-комуніст [1124, с. 47, 49]. Анархіст Я. Шехтер очолив розвідку підпільного ВРК в Одесі, анархісти-іллегалісти – С. Зехцер, Гольдштейн, Супорнік, М.-Я. В. Вінницький – були лідерами групи, що надавала «послуги» ВРК. Загони анархістів брали участь у повстанні в передмістях Одеси проти влади французів і білогвардійців. Навесні 1919 р. анархісти стали учасниками роботи рад Одеси (19 анархістів-депутатів, О. Фельдман – секретар, член президії виконкому ради, Г.-Д. Гельберштадт – член виконкому ради та Соціалістичної інспекції) [1124, с. 47], Миколаєва (виконком ради очолив Ф. Соколов), Катеринослава, у діяльності Симферопольського ревкому [1086, с. 25]. Б. В. Єленський згадував, що «... одеська група, що була на той час другою за

величиною в Україні, складалася в основному з політичних емігрантів із багатьох країн світу» [785].

В Одесі після відновлення радянської влади анархісти мали легальний статус. Було створено клуб «Набат», виходила газета «Одесский набат» (редактори – А. Д. Барон, Сеценов, Володін). У травні – серпні 1919 р. «Асоціація анархістів Одеси» видавала газету «Анархист» (редактори – С. Мартинов, О. Шапіро) [1846, с. 23–24; 1959, pp. 382–384]. В Одесі анархісти спиралися на силу: у місті стояв «морський полк» Стародуба, І. Х. Улановський організував загін «Союзу анархістських груп». М.-Я. В. Вінницький у червні 1919 р. створив полк для захисту радянської влади, «у якому було багато анархістів», котрих підтримувала значна частина «злочинного світу» міста, на яку мав вплив М.-Я. В. Вінницький. У Центрпрофі Одеси було чотири анархісти, які надали підтримку більшовикам. Завдяки їм більшовики вигнали лідерів меншовиків та есерів із профспілок [912]. «Спілку робітників водного транспорту» очолювали анархісти: А. Г. Желєзняков (голова), В. Чернявський, Ф. Александрович, Ісаков. Анархіст І. Ш. Віленський був членом колегії Губдержконтролю (ГубРСІ). До правління профспілок «Голка», пекарів, тютюновиків, будівельників було обрано анархістів, які виступали за соціалізацію [1653, с. 14]. Їхня газета сповіщала, що 500 робітників пригороду Пересип – «за анархістів» [1012]. У липні 1919 р. учасники анархістського руху вступали в загони для боротьби проти німецького повстання, що загрожувало владі більшовиків в Одесі. Семеро анархістів працювали в радянському Бессарабському ревкомі [843].

У Києві продовжували діяти групи КАОУ «Набат», анархістів-індивідуалістів, два гуртки анархістської молоді, два клуби: робітничий ім. Бакуніна (у квітні його було закрито за наказом влади) та харчовиків. Було видано книги анархістів – М. П. Уралова «Кошмар» та А. Консе «Черные зовы». «Набатівці» намагалися агітувати серед селянства Київської губернії [966]. «Асоціація вільних анархістів» змогла видати в серпні 1919 р. в Києві номер журналу «Свобода» [1433, с. 30]. У Єлисаветграді анархістам вдалося надрукувати кілька номерів газети «Вольный голос» та п'ять номерів газети

«Елисаветградский набат» (керівник групи «Набат» – Вишневецький, реемігрант із США), відкрити свій клуб, легально читати лекції робітникам [965].

10 квітня 1919 р. проходив III з'їзд селянських представників (делегатів 72 волостей, п'яти повітів) та махновських повстанців, який зібрав виконком махновської Воєнно-революційної ради. Захід висловився проти системи «комісародержавства» та «призначенства» згори, вимагаючи самоврядування на місцях, виборності на державні посади зі складу місцевих трудівників. Виступивши проти партійної диктатури, з'їзд вирішив не піддаватися закликам до повстання, а домагатися своїх прав у межах існуючої «червоної» системи: створювати вільні общини та економічні спілки, соціалізувати підприємства. У день відкриття П. Ю. Дибенко заборонив захід наказом по дивізії як «відверто контрреволюційний», вимагаючи розпустити Військово-революційну раду, припинити анархістську пропаганду у військах, попереджаючи, що до організаторів з'їзду буде застосовано «найрепресивніші заходи, аж до оголошення поза законом». У відповідь цей з'їзд ухвалив резолюцію з протестом проти дій військових, котрі «прагнуть обмежити свободу, зазіхаючи на право трудящих на збори, на радянську владу», не визнав рішень з'їзду рад УСРР, вимагаючи проведення вільних від диктату та фальсифікації виборів до рад, свободи слова, друку, зборів, ліквідації ЧК, продрозкладки [1094, с. 111–112].

У більшовицькому керівництві рішення махновського з'їзду викликало роздратування. Г. Я. Сокольников (член РВР Південного фронту) у телеграмі В. І. Леніну та Х. Г. Раковському, згадуючи «відкриту боротьбу проти комуністів на з'їзді махновців», пропонував прибрати Н. І. Махна [306, арк. 92]. М. І. Подвойський (голова Вищої військової інспекції) рекомендував переформувати махновську бригаду, віддати під суд Ревтрибуналу Н. І. Махна, «хуліганство» махновців «... придушити, позаяк вони перетворюються на справжніх зеленівців» [1788, с. 109]. Начальник особливого управління Українського фронту повідомляв, що в Гуляйполі скупчилися «численні банди анархістів», які перебувають у стані війни з радянською владою, що М. Г. Нікіфорова проводить анархістську пропаганду в Олександрівську [1084,

кн. 2, с. 193, 224, 248]. Газета «Известия» в статті «Долой махновщину!» повідомляла, що гуляйпільський з'їзд відзначався «ганебною, нестримною агітацією проти радянської влади ... неподобствам, які чиняться в царстві Махна, має бути покладено край» [938]. П. Ю. Дибенко пропонував розстріляти Н. І. Махна та його штаб. Л. Д. Троцький надіслав до ЦК РКП(б) телеграму, вимагаючи найжорсткіших заходів стосовно махновців, включно з арештами та ув'язненням у концтаборах [1795, с. 77–81]. 26 квітня відбулася спроба повалення махновського керівництва, але Н. І. Махно заарештував комісарів, пов'язаних зі змовою [1795, с. 77–81].

Проти Н. І. Махна було висунуто звинувачення в тому, що його частини затримували ешелони з вугіллям та хлібом, котрі мали бути відправлені до РРФСР. Махновці перестали отримувати від органів постачання РСЧА провіант, набої. Н. І. Махно заявив, що буде видавати трофеї лише в обмін на забезпечення амуніцією. Бажання утвердити автономні права «вільного району» змушували махновських ватажків вимагати в командування РСЧА розгортання бригади в дивізію. Л. Д. Троцький та керівники Південного фронту заборонили це. У квітні – травні загострився конфлікт махновського командування з Олександрівським повітовим військкомом із приводу мобілізації. Махновці розпускали військкомати, створюючи волосні військові колегії, підпорядковані місцевим радам, що мали працювати на поповнення махновської дивізії. Спроби повітового військкому провести мобілізацію до РСЧА закінчувалися нічим, махновці не допускали мобілізаційні загони, не дозволяли здійснити облік призовників, кінного складу [724, арк. 21].

У Бердянську на повітовому з'їзді рад анархісти та махновці вимагали виборів до «вільних рад». Підтримуючи організацію їх у селах, Н. І. Махно відкладав створення таких рад у містах через небезпеку розриву з «червоними», намагався обмежити антирадянську риторичку окремих анархістів. Важливості махновським вимогам додавали рішення зборів робітників Олександрівська: замінити ЧК виборною народною міліцією під керівництвом повітвиконкомів, у складі яких мав бути махновський представник. Вивезення продуктів за межі

повіту могло бути здійснено лише з дозволу махновської ради, як і мобілізація до самої дивізії. Зазначені рішення відкривали шлях для махновської автономії «вільного району» й запобігали розвиткові конфлікту між владою та махновцями [726, арк. 102].

На початку травня 1919 р. влада вирішила не поспішати з «ліквідацію Махна». В. І. Ленін телеграфував до РНК УСРР, вказуючи, що відносини треба влаштувати «шляхом налагодження товарообміну з махновцями», бути з Н. І. Махном «дипломатичними» [1795, с. 80–81]. І. С. Гроссман просив у Л. Б. Каменєва надати Н. І. Махну 16 млн руб. для розгортання бригади в дивізію, самій же бригаді виділили 11 млн руб., панцерний потяг, чотири гармати, кількасот пудів паперу для друку газети «Путь к свободе» (видання культпросвітвідділу бригади, редактор – П. А. Аршинов). Н. І. Махно не погодився з вимогою Л. Б. Каменєва розпустити районну Військово-революційну раду, протестуючи проти дій ЧК, «призначенців», продзагонів. М. Г. Нікіфорова та Б. В. Веретельніков (член махновського ВРР та Гуляйпільської ради) виступили проти арешту в Катеринославі анархіста О. Є. Максюті. Л. Б. Каменєв розіслав «Відкритого листа до товариша Махна» із закликом указати «політичним авантюристам... на їхнє справжнє місце», наголошуючи на тому, що в районі махновської бригади велася агітація зловорожих елементів, «котрі програли свою гру у Великоросії», і виникала держава в державі [1221, с. 134–140].

У перші дні повстання отамана Н. О. Григор'єва з'єднання Української Червоної армії почали переходили на бік повсталих. 11 травня григор'євці підійшли до Катеринослава, де до них приєднався гарнізон Верхньодніпровська, Чорноморський полк. Із в'язниці було звільнено анархістів О. Є. Максюту й Орлова, котрі створили штаб повстання Катеринослава. Військові звіти свідчили, що солдати радянського Богунського полку «підтримують Махна». [718, арк. 62; 293, арк. 58–65]. Н. І. Махно, дізнавшись про те, що виступ Н. О. Григор'єва мав антисемітське забарвлення, про загибель у елисаветградському погромі вісьмох анархістів, телеграфував Л. Б. Каменєву, що «залишається вірним революції, але не інститутам насильства в особі комісарів та надзвичайок», а як анархіст, «не

підтримує захоплення влади Н. О. Григор'євим». Махновський штаб видав листівку «Хто такий Григор'єв?», у якій був заклик ігнорувати «суперечку Григор'єва з більшовиками за політичну владу» [1788, с. 129–130]. У газеті «Путь к свободе» було надруковано статті проти цього отамана як проти контрреволюціонера. Анархісти засудили виступ Н. О. Григор'єва, ухвалили рішення мобілізувати на боротьбу з ним свої сили. На фронт виступив панцерний потяг, що складався з анархістів Одеси (командир – А. Г. Железняков). «Набатівці» надрукували листівки проти Н. О. Григор'єва [964].

Н. І. Махно вирішив скористатися безладдям у країні для затвердження статусу «вільного району». Комісія з проведення з'їздів гуляйпільської ВРР оголосила про скликання IV з'їзду селян і повстанців 15 липня в Гуляйполі. З'їзд передбачав зібрати делегатів від Катеринославської та Таврійської губерній, солдатів із навколишніх частин РСЧА. Він мав зібратися для проголошення автономії «вільного району» та анархістського експерименту, розгортання бригади Махна в дивізію. У травні в Гуляйполі вийшла друком брошура Н. І. Махна та П. А. Аршинова «Чего добиваются повстанцы-махновцы?» (передрук – у газеті «Путь к свободе»), за положеннями якої влада мала б належати децентралізованим структурам самоврядування, будуватися знизу вгору через сільські сходи, з'їзди рад [2032, с. 50].

7 травня махновською радою було видано наказ про формування дивізії ім. Махна, обрано комдивом Н. І. Махна, створено Колегію штабу. За деякими даними, Н. І. Махно зібрав до 50 тис. повстанців, серед яких близько 30 тис. були незброєні. Ці цифри дещо перебільшені, але те, що під командою Н. І. Махна було до 23 тис. бійців, відзначали й радянські агенти. Ці кроки махновців призвели до ескалації конфлікту з владою [723, арк. 21]. 18 травня Л. Д. Троцький пропонував Х. Г. Раковському, ЦК КП(б)У: «Після розгрому головних григор'євських сил ліквідувати махновщину», попереджаючи, що зволікання «обіцяє повторення григор'євської авантюри, котра буде більш небезпечною внаслідок величезної популярності Махна серед селянства та червоноармійців, бо махновщина – єдина реальна влада на місцях» [137, арк. 70]. Планувалося

«розколоти Махна, знищивши верхівку, і переформувати частини Махна за допомогою сили», провести в пресі кампанію проти нього «з публікацією гуляйпільських резолюцій та всіх дій Н. Махна», попереджаючи, що без такого кроку «ліквідація махновщини не буде зрозумілою» [1788, с. 81–84].

23 травня Л. Д. Троцький наказав командармові А. Є. Скачку здійснити «радикальний перелом в устрої та поведінці військ Махна протягом двох тижнів» [1796, с. 84–88]. Він вимагав усунення та видав наказ про арешт анархіста-синдикаліста М. О. Петровського з відповідальних посад (у середині травня 1919 р. виконував обов'язки військового наркома радянського Криму, став тимчасовим начальником штабу Кримської радянської армії, командиром її Задніпровської бригади). 25 травня Рада оборони УСРР вирішила «ліквідувати махновщину в найкоротший термін». А. Є. Скачко відзначав, що українські частини РСЧА не підуть проти Н. І. Махна, а для каральних операцій потрібні «російські» дивізії» [299; арк. 69; 316, арк. 59].

12 травня в Маріуполі на військовому махновському з'їзді Військовій революційній раді Гуляйпільського району було запропоновано почати переговори з владою щодо надання автономії Маріупольському, Бердянському, Мелітопольському, Олександрівському, Павлоградському й Бахмутському повітам [1921, с. 46]. 30 травня рада махновців проголосила про створення Повстанської армії ім. батька Махна [717, арк. 24–25]. Сам Н. І. Махно надіслав телеграму до всіх «прихильників виборного начала, самодіяльності та свободи» з пропозицією вирушати до Гуляйполя для формування армії. Наказом Л. Д. Троцького від 6 червня (згодом наказом Ради оборони УСРР) махновський з'їзд було заборонено, за його організацію, участь у ньому, розповсюдження відозв про цей захід погрожували розстрілом. Л. Д. Троцький закликав «стерти з лиця землі» махновщину [1471, с. 201–202]. 8 червня він видав наказ «Конец махновщине!», стверджуючи, що головна небезпека – не махновці-анархісти, а «махновці під комуністичним прапором» [918]. Махновські командири вимагали від Н. І. Махна виступити проти «червоних», але він вирішив піти з посади,

надавши своїм воякам можливість воювати проти білогвардійців, захищаючи «вільний район» [1788, с. 141–146; 717, арк. 28].

Червень 1919 р. став зламним етапом в історії анархізму в Україні – терени «вільного району», де проходив «анархістський експеримент», було захоплено білогвардійцями, махновський рух став поширюватися Правобережною Україною. Проголошення Н. І. Махна й махновського руху «поза законом» стало для КАОУ «Набат» несподіваним ударом [1844, с. 160–170]. Частина активістів, злякавшись наслідків цього рішення, відійшла від руху, інша частина перейшла до напівлегальної та підпільної діяльності. У газеті «Набат» стверджувалося, що радянська влада «віджила себе й розклала революцію», а махновське повстанство «продовжує революцію», «захищає трудящих». Я. Суховольський закликав ігнорувати владу й «негайно приступити до будівництва нового суспільства». Преса КАОУ «Набат» виступила на захист Н. І. Махна, заявляючи, що «треба поспішати з третьою революцією, поки влада не зміцніла». У газеті «Набат» проголошувалося: «Будь-яке повстання, яке випливає з невдоволення трудових мас владою, є за своєю суттю повстання революційне» [965–971; 1012]. Анархісти, волаючи про захист від переслідування з боку влади, закликали «щирих більшовиків» передати «справу захисту революції революційним масам», яким пропонувалося розпочати створення «вільних комун» [966].

У Єлисаветграді до захоплення міста білогвардійцями видавався «Набат». Тавруючи більшовиків як носіїв «державно-поліцейських зразків», друкований орган звернувся до влади: «Тільки не напівлегальне становище... або назвіть ворогами, або дайте права поширювати свої ідеї» [969]. Керівництво КАОУ «Набат» розцінило репресії проти махновців та анархістів як заборону Конфедерації й оголошення її «поза законом». Секретаріат, підтримуючи зв'язки з Н. І. Махном, почав організовувати підпільні «п'ятірки», намагався підняти робітників на боротьбу проти режиму [966]. В. М. Чоп писав, що анархісти: «... за домовленістю з Н. Махном проводили в головних містах України антибільшовицьку пропагандистську кампанію» [2032, с. 103].

Секретаріат ухвалив рішення розпорозитися в містах, перевести групи на нелегальне становище. У червні серед його членів виникли розбіжності з приводу рівня співпраці з махновцями. Побувши тиждень в РПАУ(м), М. Кліванський виїхав до Харкова, Я. Суховольський – до Києва, В. М. Ейхенбаум – до Єлисаветграда. А. Д. Барон, М. Кліванський та ін. перебралися з Харкова до Києва, а потім – до Москви для створення «Всеросійської конфедерації «Набат», підготовки Всеросійського об'єднаного анархістського з'їзду. До свого арешту в листопаді 1919 р. їм вдалося створити «Московський союз робітників-анархістів «Набат», видати три номери нелегальної газети «Московский набат» [1837, с 121; 795].

Репресії влади не забарилися: у містах вона заборонила кіоскерам продавати анархістські газети, у Катеринославі та Києві пройшли арешти анархістів, двох із них у Києві було страчено. У Єлисаветграді на тиждень за грати потрапив В. М. Ейхенбаум. 22 червня в Харкові ЧК заарештувала 13 «набатівців», 30 червня – близько 40 одеських анархістів. Газету «Одесский набат» та одеський клуб «Набат» було закрито, конфісковано пресу. У червні в Москві було заарештовано делегатів з'їзду анархістської молоді [968–970].

Делегацію від штабу Н. І. Махна, що прибула на переговори з командуванням РСЧА, було заарештовано, відправлено до Харкова, де всіх учасників та начальника штабу махновської бригади розстріляли. Н. І. Махно надрукував кілька тисяч листівок під назвою «Где власть – там нет свободы!», у яких попереджав, що за кожного розстріляного махновця буде страчено «десятки червоних катів». М. Г. Нікіфорова заявила про початок терору проти «червоних» та «білих» диктаторів (В. І. Леніна, Л. Д. Троцького, А. С. Денікіна, О. В. Колчака). 25 бойовиків К. Ковалевича (член ЦК Всеросійської спілки залізничників) виїхали до Харкова та спробували підірвати будівлю ВУЧК, ліквідувати Л. Д. Троцького, згодом вирішили перенести терористичну діяльність до Москви, усунути В. І. Леніна. Анархісти створили в цьому місті «Всеросійський повстанський комітет революційних партизанів», видали листівки: «Правда о махновщине», «Где выход?», «Медлить нельзя»,

«Обращение», «Декларация», надрукували два номери газети «Анархия». Експропріації радянських установ у липні – серпні 1919 р. принесли підпільникам 5 млн руб. 25 вересня анархісти влаштували вибух Московського комітету більшовиків, від якого загинули 12 осіб (у тому числі голова Московського комітету РКП(б) В. М. Загорський). «Черговим питанням підпілля є організація динамічної боротьби з режимом Раднаркому й ЧК та формування масового руху», – закликали анархісти підпілля. На 7 листопада вони планували вибух Кремля, але за кілька днів до цього ЧК ліквідувала їхнє угруповання [1087, с. 360–384].

У липні анархісти взяли участь в організації мітингів і страйку на заводі «РТПіТ» в Одесі. Профспілковий діяч – анархіст В. Чернявський із КАОУ «Набат» – закликав його робітників до протестного мітингу (однією з вимог працівників було припинення владних репресій щодо анархістів). Під тиском протесту влада була змушена звільнити матросів-анархістів полку Стародуба з в'язниці [1646, с. 146–181].

Політзведення НКВС повідомляли, що каральні акції влади проти махновців викликали обурення: «Солдати заявили, що будуть виконувати лише накази Махна й проти нього не підуть»; «селяни за Махна, за яким готові йти з вилами й косами»; «настрій місцевих селян на користь Махна, кажуть, що Радянська влада його образила»; панцерні потяги «Урицький» та «Свердлов» з екіпажами матросів, матроси флотилії з Олександрівська перейшли на бік махновців [751, арк. 10–28]

Під час об'єднання Н. І. Махна й Н. О. Григор'єва (Н. І. Махно – голова Повстанської ради, Н. О. Григор'єв – командувач) анархісти, пам'ятаючи про антисемітські погроми війська Н. О. Григор'єва, не поспішали в «союзні» частини. Але після вбивства Н. І. Махном Н. О. Григор'єва (27 липня 1919 р.) до махновців завітали члени КАОУ «Набат» [1844, с. 160–161]. Махновські загони контролювали північну частину Херсонщини та Миколаївщини. Терени між Південним Бугом та Інгулом були охоплені селянським повстанням. Із серпня махновці вели безперервні бої з білогвардійцями. У зоні Вознесенськ – Помошна вони намагалися створити «вільний район». Їхні агітатори закликали всіх, кому

дорозі «завоювання революції в Україні», у тому числі червоноармійців та «справжніх комуністів», не відступати з півдня України, а ввійти до складу РПАУ(м), облаштувати «вільні ради». 5 серпня було проголошено створення Революційно-повстанської армії України ім. батька Махна (махновців) (далі – РПАУ(м) для «звільнення трудящих України від усілякого поневолення», боротьби проти «буржуазії та її охоронців, радянських комісарів». 15–25 серпня на бік РПАУ(м) перейшло близько 20 тис. червоноармійців 58-ї дивізії РСЧА, частина гарнізону Миколаєва [292, арк. 16, 103–105; 1157, с. 24; 1392, с. 77; 1630, с. 81; 1092, с. 267].

1 вересня в с. Добровеличківці відбувся з'їзд махновських командирів і представників повстанців, обрано Військово-революційну раду РПАУ(м) – своєрідний махновський парламент, головою якої став О. Лащенко, секретарями – Х. М. Шпота та С. М. Хохотва. Командувачем РПАУ(м) було обрано Н. І. Махна, начальником штабу армії й начальником оперативного відділу армії – В. Ф. Білаша. Рада проголошувалася керівним органом руху й мала відділи: культурно-просвітницький, що мусив організовувати систему агітації та пропаганди, охоплювати всю громадську сферу життя, надавати конкретну допомогу населенню («привчати робітників і селян до самостійного способу життя»), військово-контрольний, оперативний [1788, с. 181–182].

Ще в часи свого об'єднання Н. І. Махно та Н. О. Григор'єв відправили лист до Директорії УНР, у якому пропонувався союз на засадах створення «тимчасової головної ради Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці». Наприкінці липня Н. І. Махно відрядив кількох емісарів до голови Директорії УНР із пропозиціями воєнного союзу, а в серпні відправив до С. В. Петлюри емісара Х. М. Шпоту. 14 вересня махновські полки ввійшли до Умані. На ст. Христинівка було підписано воєнну угоду між махновськими емісарами й командуванням армії УНР про спільну боротьбу проти «білих». Махновці мали отримати від УНР набої та амуніцію, залишили в лазаретах своїх поранених та хворих, РПАУ(м) тримала спільний фронт шириною 40 верст. 20 вересня відбулося підписання політичної

угоди між командуванням армії УНР (С. В. Петлюра, Ю. Й. Тютюнник) та махновською делегацією (В. М. Ейхенбаум, О. В. Чубенко). У разі спільної перемоги над «білими» махновцям було обіцяно автономію «вільного району» в складі УНР [1511, с. 115; 1526, с. 127; 1568, 1990, № 4, с. 112–113].

28 вересня 1919 р. на нараді після блискавичної перемоги РПАУ(м) над білогвардійцями в с. Перегонівка махновські командири та члени ради вирішили повертатися до Запоріжжя, де почати III анархістську революцію («Катеринославщину вважати базою Повстанської армії та революції»), розіславши своїх агітаторів для організації «всенародної» підтримки руху. «Набатівці» назвали махновський рух початком «великої III революції», заявили про єднання КАОУ «Набат» із повстанством. Культпросвіт РПАУ(м) мав скласти програму революції, надрукувати й розповсюдити відозви із закликом до загального повстання [1844, с. 160–166; 1901, с. 14]. До середини жовтня РПАУ(м), пройшовши з важкими боями близько 500 км, розгромила тиллові частини білогвардійців, вигнавши їх із Приазовських степів. Делегація робітників Катеринослава та Нижньодніпровська просила махновців звільнити їх від білогвардійців [392, арк. 10]. РПАУ(м) визволила від «білої» армії частину Приазов'я та Придніпров'я, великі міста: Катеринослав, Олександрівськ, Маріуполь, Бердянськ, Мелітополь. На звільнених землях, які сягали розмірів губернії з населенням 2,5 млн осіб, анархісти проголосили бездержавний соціальний устрій, назвавши перше у світі анархістське суспільство Південноукраїнською трудовою федерацією [1798, с. 30; 1808, с. 128–131; 1901, с. 14].

Махновська рада затверджувала запропоновані штабом проекти, спираючись на апарат виконавчої влади у формі інспекторату. У цивільній сфері влада зосереджувалася на місцях (ради, сільські сходи та управи), у комісіях махновської ради. Коменданти відігравали роль посередників між цивільною та військовою владами, слідкували за підтриманням правопорядку. В. М. Чоп, аналізуючи структуру управління «вільного району», бачив її «формою військового режиму» [2032]. Такий устрій можна назвати федералістською

мілітарною демократією у вигляді Південноукраїнської трудової федерації, бо реальна влада перебувала в командирів РПАУ(м) (командирів гарнізонів, комендантів населених пунктів), які були активістами анархістських груп [1808, с. 130–134].

У серпні до махновських загонів перебралися кілька керівників КАОУ «Набат»: В. М. Ейхенбаум, Я. Суховольський, Й. Гутман, О. Келлер. Н. І. Махно відправив для переговорів з І. Е. Якіром (командиром Південної групи РСЧА) делегацію на чолі з Я. Суховольським. Член Секретаріату КАОУ «Набат» В. М. Ейхенбаум стверджував, що він і Й. Гутман зібралися до Києва для роботи з відродження газети «Набат», але рушили потягом до Одеси, дізнавшись, що там «нам дозволять газету». В. М. Ейхенбаума та Й. Гутмана було знято з потягу селянським повстанням, і вони попрямували до штабу РПАУ(м). Й. Гутман намагався створити «лабораторію» з виготовлення фальшивих грошей для забезпечення махновського руху [340, арк. 17–18].

Анархісти КАОУ «Набат» та інших об'єднань стали членами культпросвітвідділу ради махновців. Ним керували В. М. Ейхенбаум та П. А. Аршинов, підвідділом усної пропаганди – анархісти В. В. Бармаш, М. П. Уралов, О. Губенко, П. Могила та ін.; підвідділом преси – Я. Суховольський, О. Келлер та ін. [1844, с. 161–167]. Відтоді історія КАОУ «Набат» нерозривно пов'язана з історією махновського руху. Обидві сили влітку 1919 р. визначилися у своїх позиціях як вороги «червоних» та «білих», усвідомивши, що в єдності вони можуть претендувати на лідерство в очікуваній революції. КАОУ «Набат» все більше відходила від анархо-синдикалізму, поступаючись новому напрямку «анархістського синтезу», у якому домінували анархо-комуністичні конструкції [1844, с. 164–171].

В. М. Ейхенбаум увійшов до махновської ради як її член та голова культурно-просвітницького відділу (комісії). Наприкінці вересня 1919 р. він став головою махновської ради. В. М. Ейхенбаум писав, що цю посаду він обійняв «тимчасово й тільки для інструктування», що стати главою ради йому запропонував Н. І. Махно, але, скоріше, на посаду його висунув Секретаріат

КАОУ «Набат». В. М. Ейхенбаум казав про «бездіяльність» махновської ради, що він пристав на пропозицію, тільки щоб «допомогти Раді правильно зорганізуватися та працювати», щоб обмежити вплив «ворожої частини командного складу та змусити Махна менше піддаватися впливу останньої» [1214, с. 15–18]. Він конфліктував із командуванням РПАУ(м): «Через контррозвідку в мене були конфлікти з Махном і тим же Зінковським... Рада докладає всіх зусиль, щоб відновити правильну роботу, але на неї не зважають», її постанови «не виконуються». Він згадував, що «Реввійськрада і частина командного складу були на ножах; і між ними стояв і Махно, і я». Водночас він вказував, що Н. І. Махно «намагався залучати до себе анархістів, надаючи їм повну свободу дій» [440, арк. 17–18]. В. М. Ейхенбаум редагував «Наказ № 1» РПАУ(м) (5 серпня 1919 р.), 28 жовтня як голова махновської ради відкрив з'їзд в Олександрівську. Але 25 листопада він заявив про свою відставку, головою ради було обрано О. Лашенка [1094, с. 224–226].

В. В. Дам'є писав: «Величезну роль Волін зіграв у махновському русі, до якого приєднався до серпня 1919 р., закликавши й інших анархістів України наслідувати цей приклад... Він швидко став провідним ідеологом махновського руху й користувався величезною популярністю серед пересічних повстанців... відповідав за організацію агітаційної роботи на всіх теренах України, писав відозви... створював «Вільні ради»... розробив принципи взаємин махновської армії та трудового населення територій, що нею звільнялися, виступав на різних мітингах і зборах, пропагуючи ідеї соціалізації промисловості та транспорту, організував кілька робочих нарад і нарад із координації господарського життя, брав участь у створенні загонів добровільної робітничої міліції та комітетів з боротьби з безробіттям... З'їзд ухвалив проект «Декларації революційних повстанців» [1600, с. 116–120].

Роль В. М. Ейхенбаума в махновському русі перебільшена його апологетами. Н. І. Махно писав: «Проект Декларації повстанців-махновців є поспішний плід роботи нашої Гуляйпільської групи анархо-комуністів... я накидав в основних пунктах декларацію. Ми, анархісти-селяни, довго сперечалися

з приводу її пунктів, усе не наважуючись випустити їх у світ... Тов. Воліну як теоретику-анархісту було вручено ці пункти «Декларації» для перегляду й детальної розробки. Тов. Волін близько місяця працював над ними і представив їх до Ради Армії, командному складу і представникам повстанських частин уже в закінченому вигляді зі своєю передмовою. Ми бачили, що в основному пункти «Декларації» ні в чому не змінені, а лише поповнені літературними зигзагами з більш опуклим виразом літературної мови...». За словами В. М. Ейхенбаума, «дане мені повстанцями доручення було абсолютно точно сформульовано: не вводити в матеріали й начерки до проекту нічого від себе, а лише надати проекту струнку літературну форму й висловити ясніше деякі пункти» [1851, с. 169–176].

Принципи створення «вільного самоврядного суспільства» було сформульовано в «Проекте Декларации Революционно-Повстанческой армии Украины» (підготовленому Н. І. Махном, В. М. Ейхенбаумом, П. А. Аршиновим), затвердженому махновською радою, прийнятому на з'їзді трудящих Півдня України та повстанців, який відбувся в Олександрівську 27 жовтня – 2 листопада 1919 р. [1808, с. 131–135] Махновська рада в повному складі ввійшла до президії. З'їздом обирався виконком, що складався з кількох ділових комісій [1296, с. 82]. «Проект Декларации» твердив, що в Україні відбувається анархістська революція, авангардом котрої є махновці [1812, с. 59–60]. Окрім білогвардійців, серед ворогів революції називалися й більшовики, політика яких «паралізує вільну діяльність творчих мас». У тексті фігурує поняття «Україна» – вона була проголошена об'єктом анархістського перетворення. Про Росію нічого не говориться, вона випадає з поля зору: «І коли революція ця, розгорівшись повним полум'ям, охопить собою всю Україну та звільнить її від усіх насильників і володарів, – тоді ми, її вірні бійці, розчинимося в мільйонних лавах повстанського народу й перейдемо пліч-о-пліч із ним до вільного будівництва анархії». Україна виступала як суб'єкт міжнародної політики. Підкреслювалося, що треба захищати «трудове населення України», «соціальну й трудову незалежність України» [1808, с. 133–135].

Основою майбутнього суспільства махновці проголосили «вільний радянський лад». «Вільні ради» тлумачилися як «суспільно-економічні організації», що без примусу регулюватимуть виробництво, соціальні відносини. Передбачалося створити об'єднавчі органи «знизу догори» – економічні ради з дорадчо-виконавськими функціями (волосні, міські, обласні), котрі об'єднували б сільські комітети, ради, кооперативи, ФЗК, регулювали господарське життя, освіту, шляхи, розподіл. Об'єднання рад у федерації в районах під керівництвом економічних рад мало б завершитися утворенням Конфедерації трудових федерацій. Ради мусили встановити «ті чи інші, конкретні форми правосуддя... за широкої участі населення й повної відсутності попередньо визначених норм покарання». Ради «... у жодному разі не є політичними установами, керованими тими чи іншими політичними діячами або партіями, диктують свою волю й здійснюють під маскою «радянської влади» свою політичну владу; вони є лише дорадчо-виконавчими органами, які регулюють живу господарську діяльність на місцях». Проголошувалася свобода слова, друку, совісті, зборів, організацій [1398, с. 4–15].

Земельні зміни мали відбуватися «шляхом самодіяльності селянства», із бажаним переходом до общинного землеволодіння на умовах правової рівності селян і всіх форм власності, ліквідації найманої праці: «Трудове селянство саме без складнощів упорається з куркульством, спершу переймаючи в нього зайву землю на користь суспільства, а потім втягуючи куркульські елементи в суспільну організацію». Пропонувалося розпустити колгоспи й денаціоналізувати землю, передавши її спочатку в особисте користування, потім залучити власників до кооперації, в артіль, комуни. «Проект» було тільки проголошено, але не затверджено, до його реалізації махновці так і не встигли приступити. Його публікація супроводжувалася приміткою: «Обставини воєнного часу не дали можливості залучити тепер же штаб армії, командний склад і повстанські частини до заслуховування й ухвалення цієї Декларації. Тому Військово-Революційна Рада опубліковує її лише як проект декларації, яким вона й залишається надалі до того часу, коли текст її буде заслухано, обговорено та затверджено всім складом

повстанської армії». Із делегатів з'їзду було створено комісію зі скликання подальших з'їздів (місцевих і обласного) з метою початку суспільно-господарського будівництва. Демократична система з'їздів і рад мала займатися обговоренням планів дій спочатку на місцях, потім – у центрі [1398, с. 9–15].

Ідеї «Проекту» поділялися повстанцями та значною частиною селянства «вільного району», але в містах махновські ідеологи зіткнулися з байдужістю робітників до «соціальних експериментів». Махновська рада звернулася до населення Катеринослава із закликом формувати вільні органи самоврядування, систему домових комун. У разі створення самоврядування Н. І. Махно заявляв, що він буде лише охороняти район від ворогів і не втручатиметься в місцеві справи. Анархісти не змогли опанувати робітничий рух. Н. І. Махно писав: «Робітники не бажають нас підтримувати» [1029; 1070]. Махновська преса вказувала, що «робітники заснули міцним сном» і вже не є революційним класом, що вони «втомилися» від революції, і їх цікавлять лише «шкурні інтереси». Н. І. Махно назвав меншовицьких профспілкових лідерів «політичними шахраями», «друзями Денікіна», «вилупками буржуазії» [1296, с. 82; 1228, с. 32]. І хоча було обрано нову міську раду Катеринослава – «Раду вільних міст», вона була паралізована сварками між анархістами, лівими есерами, меншовиками. Анархісти-синдикалісти, котрі взялися за створення «ради міської комуни» Катеринослава та формування профспілкового руху, змогли організувати лише харчовиків і частину залізничників. Рада профспілок ухилилася від надання робітничих загонів для оборони Катеринослава. Заклик до працівників соціалізувати заводи не дали результатів, рада профспілок Катеринослава не взяла на себе функції регулювання самоврядного суспільства [1499, с. 78–79; 1245, с. 63].

У жовтні 1919 р. в Гуляйполі існувала сільська управа, розпочались вибори до «вільної ради». «Вільну раду» було створено й у с. Мар'ївка, але в цілому переформатування влади йшло повільно, збройні дії не давали змоги сконцентруватися на мирному житті [1674]. В. М. Чоп зазначив, що «... махновський рух досягає стану державності, утворивши Гуляйпільську

республіку. Її головними характеристиками стали: республіканська форма правління, що сполучалася з певними авторитарними тенденціями, декларована колективна власність на землю, використання системи ринкового товарообміну, товарне зернове землеробство, а також відсутність чітких кордонів і самоназви. Характерною рисою також є її воєнізованість та сповідування ідеології, спрямованої на подолання в подальшому державного стану суспільства» [2032, с. 178].

Штаб РПАУ(м) звернувся із закликом «До всіх чесних соціалістів та інших осіб» допомогти в налагодженні господарського життя. Окреме прохання було до української інтелігенції. Підтримку Н. І. Махну надали боротьбисти, українські ліві есери-активісти. Боротьбистські кадри допомагали махновцям налагодити видання газети «Шлях до волі», організувати українську секцію в культпросвітвідділі. Із членами Всеукраїнського ревкому боротьбистів, із командирами повстанських боротьбистських загонів Катеринославщини та Полтавщини командуванням РПАУ(м) було укладено воєнно-політичний союз, за яким боротьбисти визнавали політичний напрям махновського руху, їхні загони підпорядковувалися командуванню РПАУ(м). Боротьбисти заявили, що «більш за все нам підходить позиція махновської армії» [1069]. У листопаді резолюцію про об'єднання повстанських сил під керівництвом Н. І. Махна підписали В. М. Ейхенбаум, а з боку боротьбистів – О. Г. Грудницький, К. Матяш, О. Лісовик. Н. І. Махном було створено повстанську групу боротьбистів К. Матяша, Я. Огія в районі П'ятихатки – Долинська. У штабі РПАУ(м) з'явилися українські ліві есери-активісти – К. Ю. Пестушко (Блакитний – Степовий), Миргородський, котрі запропонували союз і спробували спрямувати РПАУ(м) до району свого впливу Кременчук – Черкаси [1069; 1296, с. 88]. Частина більшовиків оголосила себе «істинними» комуністами, не підзвітними КП(б)У – зі 150 комуністів «вільного району» близько 100 стали «вільними комуністами». Було вироблено спільну резолюцію про об'єднання всіх повстанців України в незалежну Українську радянську армію (побудовану на виборних засадах, самодисципліні), котра стала б гарантом самостійної України [1812, с. 58–60].

Остаточне закріплення цього союзу, політичної єдності мало відбутися в грудні 1919 р. на з'їзді трудящих України (рішення про його скликання було ухвалено на IV районному з'їзді). Але через зміни військової обстановки він не відбувся. 7 січня 1920 р. в Оголошенні РПАУ(м) сповіщалося про намір скликати з'їзд, тільки-но в махновців з'являться умови для цього [1348, с. 16–19; 1715, с. 35].

Ідеологи махновців проголошували: «Наші прапори повинні тріпотіти по всій Катеринославщині, Харківщині, Полтавщині, Донецькому басейнові... на всій території України, від крайньої півночі до крайнього півдня». Треба «викинути денікінську наволоч з України» [1068–1069; 1354, с. 205]. Окрім РПАУ(м), до якої входили 50–60 тис. осіб, зверхність Н. І. Махна та ідеологію анархо-махновського руху визнавали ще близько 20 тис. повстанців України. Біля Єлисаветграда діяли махновські загони, котрі в середині вересня 1919 р. спільно з боротьбістами підняли селянські повстання. На Катеринославщині в липні 1919 р. залишився зі своїм загonom махновець П. Петренко-Платонов, підпільні штаби, що контролювали ситуацію в селах. Загін Ф. Бутовецького (секретаря КАОУ «Набат» Миргорода) діяв навколо Миргорода, член КАОУ «Набат» Л. Христовий створив із селян Зіньківського повіту Полтавський махновський корпус (1 500 бійців). У Полтавській губернії проти білогвардійців діяла «Федерація анархістів-повстанців Полтавщини», що видала свою підпільну газету «Анархіст-повстанець». Вона виступала «за українську безвластную трудовую федерацію». Після захоплення Полтави РСЧА стала роззброювати повстанців, їхніх командирів розстрілювати, штаб «Федерації анархістів-повстанців», анархістський клуб було розгромлено, газету «Анархіст-повстанець» закрито [808; 1627, с. 67–69; 312, арк. 48]. У вересні 1919 р. відбулися арешти анархістів Стародуба, котрих більшовицька влада звинувачувала в поширенні відозв у Погарі, Бежиці, Клинцях із закликами до виступу проти більшовиків [1578, с. 114].

П. А. Аршинов писав: «До району махновщини прямували повстанські частини не тільки з Півдня, а й з Півночі України, наприклад повстанська дивізія Бібіка, яка зайняла Полтаву». У жовтні 1919 р. в Диканському лісі з'явився

великий повстанський загін, що прямував на з'єднання з Н. І. Махном – він на дві доби (15 жовтня і 4 листопада 1919 р.) захопив це місто [1160, с. 17–19].

У листопаді біля с. Вільне «повстанську дивізію» анархістів Бібіка та кінний полк Огаркова (2 тис. бійців), що вирушили на боці РПАУ(м) з-під Брянська та Харкова, було розгромлено «білими». Залишки цих загонів влилися до Катеринославського корпусу РПАУ(м). Анархісти-повстанці Полтавщини створили свій штаб, що об'єднав до 5 тис. осіб, які перебували під проводом таких отаманів: «Диявола Чорного», В. Гонти, Г. Шкоди, Ковалю, Бібіка, С. Огаркова, Л. Христового, Ф. Бутовецького. 11 грудня вони вибили білогвардійський гарнізон із Полтави [735, арк. 39; 1627, с. 48–59].

На Чернігівщині в жовтні 1919 р. почалася повстанська боротьба проти білогвардійців, яку очолили анархісти (до 5 тис. осіб, котрі звали себе «шубівцями», а за підрахунками самих учасників анархістського руху – до 18 тис. осіб) [808]. У жовтні 1919 р. «шубівці» виконували оперативні накази командування РСЧА, водночас намагалися розповсюдити свій вплив на фронтові червоноармійські частини, які стояли за Десною [750, арк. 16–20, 119; 312, арк. 48; 313, арк. 6]. 8 грудня вийшов наказ про перехід загонів «шубівців» до складу 12-ї армії РСЧА, зміну командування, на який повстанці не пристали [1085, с. 523]. На кілька діб вони зайняли Путивль, Кролевець, Глухів, видали газету «Дело крестьян», листівки «Слово к моменту», «Нужна ли Красная армия?», агітуючи за загальне повстання проти «білих» і «комісарів». 21–23 грудня на з'їзді партизан-«шубівців» району та представників 56 сіл і загонів (250 делегатів) Конотопського, Глухівського, Путивльського повітів у м. Ярославцеь було підтримано гасла проти «комісарів та ЧК», район оголошено «безвладною республікою». Зведення ЧК попереджали: «У Глухівському, Путивльському та Кролевецькому повітах анархіст Шуба скликає анархістські з'їзди» [714, арк. 3]. На нараді МК РКП(б) вказувалося, що серед червоноармійців з'явилися «послідовники» отамана Шуби, лунали гасла: «Ради без комуністів». «Шубівці» заявляли про свою підтримку Н. І. Махна, симпатії до анархізму, створювали «безвладні ради», налагодили зв'язки з анархістським підпіллям

Катеринослава. Штаб Н. І. Махна планував формування Чернігівської повстанської групи РПАУ(м) ім. Шуби [1844, с. 169–175]. Із 27 грудня частини РСЧА почали війну проти «шубівців». Щоб урятувати повстанців від розправи, анархіст Шуба пішов із керівництва. «Шубівці» продовжували боротьбу до літа 1920 р. Армійська газета погрожувала: «Шубівщину буде нещадно придушено» [733, арк. 16–18].

У лісах Новомосковського та Павлоградського повітів Катеринославщини вздовж річки Самара проти білогвардійців боролися повстанські групи «Самарської організації анархістів-комуністів», угруповання анархіста Гаркуші (150 осіб), який разом з анархістом О. Максютю ще в квітні 1919 р. підняв повстання проти радянської влади. У жовтні 1919 р. загін Гаркуші приєднався до РПАУ(м). У тому ж районі діяла Новомосковська бригада РПАУ(м) (комбриг – анархіст М. Макеев) [1844, с. 169–175]. Н. І. Махно спрямував на північ Катеринославщини отамана Брову, що формував там махновський рух. Матрос-анархіст Живодер (колишній командир 2-ї бригади 5-ї дивізії РСЧА Катеринославської оборонної дільниці) у серпні приєднався до РПАУ(м) і діяв зі своїм полком у Верхньодніпровському повіті [1085, с. 608; 1303, с. 265–270]. Чигиринський повіт контролював батько С. Д. Коцура, який проголосив «Незалежну Радянську Чигиринську республіку» під анархістськими гаслами з червоними та чорними прапорами, на платформі «вільних рад без партійної диктатури». Він ліквідував ЧК, радянські установи, воював як проти більшовиків, так і проти отамана Н. О. Григор'єва та повстанського загону В. С. Чучупаки, що дотримувався «петлюрівської» орієнтації. С. Д. Коцуру вдалося об'єднати загопи кількох місцевих отаманів у Чигиринський ревком, який став союзником групи РПАУ(м) Рябонова, що намагався створити Київський повстанський корпус – Середньодніпровську групу РПАУ(м) із загонів С. Д. Коцура, О. Келеберди, Скирди (2,5 тис. бійців) [312, арк. 56, 118–119; 1240, с. 6–9].

У Північній Таврії (села Петрівка, Павлівка) діяв повстанський загін Ф. Зубкова (Зубка). Восени 1918 р. Ф. Зубков став махновським командиром, анархо-комуністом. Улітку 1919 р. в «Зубківську республіку» ввійшов десяток сіл

у районі від Сиваша до Дніпра [1928]. Херсонську групу махновців (1 тис. повстанців, командир – Ващенко) було спрямовано під Миколаїв і Херсон, щоб розгорнутися в Херсонський повстанський корпус. 6 й 9 листопада махновці захопили передмістя Херсона та Миколаєва, але далі просуватися не змогли. 4-й Кримський корпус РПАУ(м) зайняв Нікополь, почав наступ у Північній Таврії з метою вийти на Перекоп, готувався до штурму тамтешніх укріплень. У Старобільському повіті діяв загін махновського командира, анархіста й колишнього матроса Каменюка («Каменєв», «Кам'яний») [1193, с. 302]. Біля Сквири влітку 1919 р. активізувався загін колишнього комбрига РСЧА Несміянова, який оголосив свою бригаду з колишніх червоногвардійців «групою військ повсталих проти комуни». «Червоне» командування фіксувало «махновські настрої» в Білій Церкві та Фастові, махновцями називали себе окремі повстанські загони біля Коростеня [749, арк. 119, 219–222, 301; 750, арк. 119].

На денікінському фронті в Україні билися як окремі анархісти, так і цілі загони (І. Х. Улановського, А. Г. Железнякова). На початку вересня функціонувала підпільна КАОУ «Набат» (на теренах, окупованих білогвардійцями), близько 500 активістів було зібрано в групи Харкова, Одеси, Катеринослава, Єлисаветграда, Олександрівська, Полтави, Ромен, Чернігова, Гуляйполя, Бердянська, Мелітополя, Миргорода, Хорола, Києва, Кам'янського, Нижньодніпровська, Вовчанська, Юзового, Сімферополя, Севастополя, Миколаєва та ін. У міських і сільських організаціях на територіях, контрольованих РСЧА та армією УНР, діяло ще близько 100 активістів КАОУ «Набат» [1844, с. 172–176]. Крім нього, у «денікінському» підпіллі боролися асоціації анархістів Одеси, Харкова, Києва, Катеринослава (київські та харківські анархісти-індивідуалісти, катеринославські анархісти-терористи). Ці нечисленні групи проводили експропріації та акти терору проти білогвардійців [1851, с. 164–175].

Анархісти та махновці створили конспіративну мережу в тилу «білих»: підпільні групи, що функціонували під керівництвом контррозвідки РПАУ(м). Апарат контррозвідки махновців організував закупівлі на «білих» теренах

медикаментів та снарядів, їх доставку в РПАУ(м). Підпілля добувало інформацію про стан ЗСПР, проводило акти терору проти офіцерів і генералів, експропріації (Ростовської контори держбанку, Таганрозького відділення держбанку, Мелітопольського казначейства та ін.). У КАОУ «Набат» з'явилися значні суми грошей. Ці кошти дали змогу видати багатотисячним накладом листівку «Открытое письмо большевикам» із закликом до початку «третьої революції». У «денікінському» підпіллі КАОУ «Набат» розгорнула видавничу діяльність. У жовтні – грудні 1919 р. з'явилися або поновилися підпільні газети: «Миргородский набат», «Одесский набат» (№ 8, 9), «Елисаветградский набат», «Харьковский набат», «Волчанский набат» та ін. Секретаріат КАОУ «Набат» у жовтні 1919 р. відродив видання газети «Набат» у зайнятому РПАУ(м) Олександрівську, потім – у Катеринославі. Газета виходила щотижня, надалі – щодня, останній номер – 15 грудня. «Набатівці» брали участь у виданні газети «Путь к свободе», друку книги «Общее положение о вольном Совете» [1844, с. 174–177].

У Криму друкувалися підпільні газети «Симферопольский набат» та «Севастопольский набат», функціонували КАОУ «Набат», група анархістів-синдикалістів, «Південна група анархістів-комуністів» (у Керчі, Феодосії, Євпаторії, Севастополі, Сімферополі). У підпіллі діяли анархісти з дореволюційним досвідом: Л. С. Луговик, І. Саф'ян, Л. Саф'ян, І. Х. Улановський, Г. Столяров [976]. Як згадував П. Макаров, у Сімферополі працювала група комуністів та анархістів під проводом Л. С. Луговика, який у кримському Об'єднаному ревкомі керував військовим та мобілізаційним відділами. Це «була перша підпільна організація, що почала енергійно працювати серед частин А. С. Денікіна. Наприкінці листопада нею було підірвано залізничні шляхи під ст. Сейтлер та організовано аварію військового потягу білих». І. Саф'ян як «кримський кореспондент «Набату» написав у газеті про те, як він, І. Х. Улановський, Л. С. Луговик брали участь у сутичках із поліцією в Криму. У січні 1920 р. стався провал групи [1844, с. 169–175; 1316, с. 121–122; 1475]. На початку 1920 р. в керівництві Кримського підпільного ВРС спільно з чотирма

більшовиками перебували три анархісти, пов'язані з КАОУ «Набат»: Л. С. Луговик, Г. Столяров (голова Севастопольського ревкому), І. Х. Улановський (член ревкому Феодосії, командир підривної команди), які організовували експропріації, друкували листівки. Серед анархістських бойовиків у Криму боролися: П. Новосолов, М. Адольф, Є. Кантор, О. Сидорін, О. Фомін, А. Гестрін, Є. Сергєєва, Є. Саф'ян, Т. Вегер, З. Гандлевська [632, с. 122, 289]. М. Г. Нікіфорова приїхала до Криму разом з анархістом В. Бжестоком, щоб «створити партизанський загін для дій у тилу білих». У Севастополі їх було заарештовано та розстріляно [1782, с. 57, 60–63]. У Сімферополі відбувся розстріл анархіста Ф. Сидоренка [848, с. 13].

25 червня 1919 р. білогвардійці захопили Харків. За кілька днів до цього КАОУ «Набат» провела збори, на яких вирішила створити підпільну групу. Частина анархістів-підпільників потрапила під арешт з боку білогвардійців, кількох із них було страчено [785]. У харківському підпіллі залишалася КАОУ «Набат» (керівник – І. Карташев), група «Асоціації анархістів-індивідуалістів» (керівник – В. Удалой-Шишко), угруповання анархістів-синдикалістів, «радянських» анархістів) [1844, с. 172–176]. Група анархістів-комуністів братів Бондаренків використовувалася як структура «пошуків фінансування» (подібна тактика застосовувалася анархістами впродовж 1905–1909 рр.). Один із братів Бондаренків був на командних посадах у Н. І. Махна, у московській організації анархістів підпілля, інший – в анархістському підпіллі Харкова. Члени угруповання харківських анархістів-експропріаторів Д. Коган і П. Гринкевич були одночасно учасниками харківської організації КАОУ «Набат» [1549, с. 46–47]. В експропріаціях групи В. Удалого в Москві, Самарі, Харкові, Катеринославі брали участь анархісти: Португалець, І. Требух, К. Капостін (член латиської анархістської групи «Лесма», анархістів підпілля) та ін. Структура «добула» близько 60 000 000 руб. із кас: споживчого товариства «ПОЮР», польового казначейства, Московського банку, банку «Монотоп», Південних залізниць у Харкові, Катеринославської залізниці, чайної контори Висоцького. Із групою В. Удалого був пов'язаний М. Калько («Метеор») –

член КАОУ «Набат», лідер загону експропріаторів, що діяв у «денікінському» підпіллі [1844, с. 170–178; 1111, с. 796].

23 серпня 1919 р. Одесу було захоплено білогвардійцями. У підпіллі місцеві анархісти проводили агітацію проти «білого режиму», терор проти офіцерів та адміністрації Добровольчої армії. Підпільний Одеський ревком ввів анархіста О. Фельдмана до свого складу, надавши йому місце секретаря (у жовтні 1919 р. О. Фельдмана вбили). У перестрілках та «білих» катівнях загинуло кілька десятків одеських анархістів: Г. В. Реєв, Моїсеєнко, Скібко, Г. Олександрович, С. Коган, С. Дерш (Зонненберг), С. Кожевников та ін. Крім перерахованих, в одеському підпіллі боролися: О. Олонецький, С. Зацхер, В. Іоселевич, І. Єлизаветинський, О. Шапіро, П. Крикливін, Б. Тубісман, В. Лідер – Ліберт, Ш. (С.) Шварбурт та ін. [595, арк. 1–22; 597, арк. 11]. У своїх анкетах на прийом до лав КП(б)У частина колишніх анархістів вказала, що діяла в КАОУ «Набат» в епоху «білого підпілля» [569; 588, арк. 14; 596, арк. 28].

Анархістську групу КАОУ «Набат» серед одеських кравців організували І. Шорник-Супорнік, А. Тарасюк, А. Фельдман, В. Хаїт (голова профспілки шевців Одеси). Групу серед пекарів очолювали Елін, А. Вулис, Я. Дубинський, угруповання будівельників – С. І. Шахворостов, М. Канівський. Роботу серед молоді вів Г. Жостовт, серед моряків – Г. М. Борзенко. 22 січня 1920 р. спалахнуло повстання на одеській Молдаванці проти білогвардійського режиму, серед його організаторів були більшовики, анархісти, боротьбисти, боротьбисти. На початку лютого 1920 р. під час штурму Одеси РСЧА в передмістях відбувся новий виступ, серед організаторів якого були анархісти, загін під керівництвом С. П. Шахворостова захопив Молдаванку [595].

Під час «білого підпілля» анархісти амур-нижньодніпровської (катеринославської) групи друкували й розповсюджували листівки, проводили терор та експропріації. Після захоплення Катеринослава РПАУ(м) структуру було включено в культурно-пропагандистський відділ РПАУ(м) [632, арк. 133–134]. У Катеринославі діяла «Об'єднана група терористів-анархістів» [901]. Анархістське підпілля функціонувало в Маріуполі, Олександрівську, на Донбасі. У Києві

підпілля КАОУ «Набат» очолювали Н. В. Дріккер, Г. Аккерман, Ю. З. Ярчук, у Єлисаветграді – І. Рейдман, І. Чарін, Т. Капіанов. На Полтавщині діяла селянська група КАОУ «Набат», центрами анархістського підпілля були Ромни та Миргород [633].

Отамани-«самостійники» Катеринославщини входили до воєнно-оперативного союзу з РПАУ(м), воюючи з денікінцями (отамани Дяківський, Котик, Хмара), але анархісти були незадоволені таким союзом. У грудні 1919 р. лідери КАОУ «Набат» стали виступати проти «петлюрівського впливу», схилиючи Н. І. Махна до пропагандистської кампанії проти «петлюрівців» [1029]. В. М. Ейхенбаум згадував, що його як «досвідченого агітатора» було відправлено до району Кривого Рогу, де «... було до 10 тисяч селянської молоді, готової до збройної боротьби проти білих, але такої, що перебувала під посиленою пропагандою агентів Петлюри. Н. І. Махно запропонував... організувати там широку агітацію проти петлюрівщини з метою залучення селянської маси на наш бік» [340, арк. 17–19]. Як відзначалось у звіті Катеринославського губкому КП(б)У, «ставлення махновців до петлюрівського руху відрізнялося підозріливістю, що межувала з ворожістю і яка особливо посилилася в кінці катеринославського періоду махновщини» [1296, с. 79–85]. Анархісти Одеси та Єлисаветграда агітували проти Директорії УНР. У липні проти військ УНР виступив полк на чолі з анархістами М.-Я. В. Вінницьким, С. Євтуховичем, О. Фельдманом. У Херсоні та Херсонському повіті анархісти працювали в складі підпільних ревкомів та рад. Так, вони входили до складу Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Хотинського ревкомів. М. Ястребцова (керівника кам'янець-подільської групи анархістів) було розстріляно вояками УНР як змовника [1255, с. 78].

Начштаб та деякі командири РПАУ(м) пропонували Н. І. Махну діяти проти «білих» невеликими рухливими загонами у всіх українських повітах, організувати навколо себе невдоволених, підняти повстання по всій Україні та підпорядкувати його махновському рухові. Прихильники цієї тактики стверджували, що величезна – чисельністю 60 тис. бійців – РПАУ(м) недоцільна, її неможливо буде

прогодувати, озброїти, забезпечити необхідним за відсутності тилу, військових заводів, джерел постачання. Н. І. Махно висловився проти розпорошеної тактики, наполіг на збереженні потужної військової сили з чотирьох корпусів та маневрових груп. Він вважав, що боротися з таким сильним ворогом, як ЗСПР, протистояти РСЧА, чинити вплив на події, можливо лише завдяки великій армії.

За лічені дні РПАУ(м) поповнили ненавчені, погано озброєні, недисципліновані селяни, що підірвало організованість, постачання, згуртованість, зв'язок, можливості для взаємодії. Наступ білих, що почався 21 жовтня, призвів до того, що до 10 листопада Південноукраїнська трудова федерація втратила майже все Лівобережжя: Маріуполь, Бердянськ, Гуляйполе, Олександрівськ, Катеринослав (13 листопада махновці повернули собі Катеринослав) [1808, с. 135–137]. Розстріл махновською контррозвідкою командира махновського полку комуніста Є. Полонського та його посібників 2 грудня 1919 р. призвів до кризи в керівництві махновським рухом. Махновська рада виступила з критикою Н. І. Махна та контррозвідки. На засіданні ради частина її членів вимагала проведення незалежного розслідування в «справі». У провину Н. І. Махну ставилося те, що він не мав права розстрілювати підозрюваних без санкцій гуляйпільської групи анархістів і махновської ради. Остання порушила питання про свій розпуск у зв'язку з кризою довіри до командування, кілька членів вийшли з її складу. Для того щоб владнати конфлікт, Н. І. Махно пообіцяв передати раді всі фінансові та господарські функції на звільненій території, не оголошувати більшовиків поза законом [1535, с. 280–291].

19 грудня махновців було вибито ЗСПР із Катеринослава, 27 грудня – з Олександрівська. Махновський рух переживав кризу, викликану втратою плацдарму власної армії, що зменшився до району Нікополь – Мелітополь. РПАУ(м) скоротилася з 60 тис. до 30 тис. бійців, з яких близько половини були недієздатні з причини спалаху тифу. Епідемія призвела до згорання анархістської роботи в РПАУ(м). Махновці зібрали раду командирів, на якій одні лідери пропонували відійти в район Кривого Рогу, інші – рухатися в тил «білих» на Гуляйполе [340, арк. 17–19].

Більшовики, які поверталися в грудні 1919 р. в Україну, оцінювали махновщину як головного ворога. Л. Д. Троцький вважав її «смертельною небезпекою» для держави та «національним українським чиряком» [1472, с. 28], В. П. Затонський – небезпекою більш серйозною, ніж польський наступ, Д. З. Мануїльський твердив, що той, хто впорається «з хвилею куркульсько-махновського безначалля... буде господарем України». «Всеукраїнський ревком» зазначив, що спроби будь-яких політичних груп «спиратися на повстанські загони» будуть каратися «як військовий злочин» [940; 942, с. 6].

Махновський рух та більша частина анархістів в Україні навесні 1919 р. вирішили терміново формувати анархістське суспільство «явочним шляхом», не звертаючи уваги на владні структури. Навколо Гуляйполя, у районах, захоплених махновськими частинами, формувалося незалежне «вільне суспільство» на основі синтезу влади анархістського повстанського керівництва та місцевих «вільних рад», неприйняття диктатури пролетаріату. Зважаючи на складне становище на фронті, більшовики були змушені терпіти махновське «самоуправство» та анархістську пропаганду. Але коли Н. І. Махно почав готувати розгортання незалежної Револуційно-повстанської армії та офіційне проголошення «вільного району», влада перейшла до терору проти махновців та анархістів – із середини червня 1919 р. вони в УСРР фактично опинилися «поза законом». Відтоді почалася збройна боротьба махновців проти влади більшовиків. Під тиском білогвардійських військ махновці перейшли на Правобережну Україну, де, продовжуючи боротьбу проти «червоних» та «білих», зібрали потужну РПАУ(м). Ця армія, розгромивши «білих», зуміла здобути величезні простори в тилу білогвардійських військ, де в жовтні – грудні 1919 р. було проголошено Південноукраїнську безвладну трудову федерацію як початок світового анархістського експерименту зі створення анархістського суспільства. Майже 100 діб махновці боронили свою федерацію від білогвардійців, намагаючись сформувати в ній зародок нових соціально-економічних відносин.

3.4. Діяльність анархістських та махновських формувань у січні – листопаді 1920 р.

4 січня 1920 р. командування 14-ї армії РСЧА отримало таємний наказ готуватися до знищення «банд Махна». Наступного дня бригада 45-ї дивізії ввійшла до Олександрівська, де знаходився штаб і більшість військ РПАУ(м). 8 січня РВР 14-ї армії наказала РПАУ(м) негайно вирушити на Польський фронт, перейшовши в розпорядження РВР 12-ї армії РСЧА [1788, с. 249]. РПАУ(м) на цей час не мала жодних домовленостей з РСЧА, не перебувала в підпорядкуванні РВР 14-ї армії. Постановою Всеукраїнському Н. І. Махна та його командирів було оголошено поза законом за «непідкорення наказам», «дружбу з Григор'євим», «злочини анархістів у Москві» [1261, с. 195; 1085, с. 583, 635–638]. Отримавши наказ, штаб РПАУ(м) відповів на нього пропозицією підписати на вищому рівні союз між РПАУ(м) та РСЧА, надавши автономію «вільному району». Наказ було вирішено не виконувати, вважаючи його провокаційним. Махновці заявляли, що будуть боротися проти білих на Півдні України, готові зайняти ділянку фронту. Н. І. Махно підписав телеграму, у якій ішлося про те, що доки з центральною владою не буде досягнуто угоди, не може бути й мови про виконання РПАУ(м) жодних наказів. Операція РСЧА проти РПАУ(м) розпочалася 9 січня 1920 р. Частинам РСЧА вдалося захопити в полон близько 8 тис. махновців, розгромити штаб та структури II Азовського корпусу РПАУ(м), узяти Гуляйполе, після чого РПАУ(м) тимчасово перестала існувати [605, арк. 12; 302, арк. 97].

У січні – на початку лютого 1920 р. до Харкова з Москви повернувся А. Д. Барон, з Уралу – М. Кліванський. Я. Суховольський подолав тиф і приїхав з Олександрівська до Харкова. Анархісти вважали, що махновський рух знищено, і намагалися легалізувати КАОУ «Набат» у нових умовах більшовицької диктатури, випускати газету «Набат». Б. В. Єленський згадував, що в «набатівців» знову відкрито книжковий магазин у Харкові, але існувала «постійна загроза репресій ЧК», короткотривалі арешти, які повторювалися декілька разів, мали на меті деморалізувати анархістів [785].

Для ліквідації анархістської опозиції в містах в Україну з Москви прибула спеціальна група чекістів на чолі з Ф. Я. Мартиновим, якій вдалося розгромити частину анархістських структур у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Олександрівську, Єлисаветграді. Було розстріляно або ув'язнено десятки анархістів-експропріаторів, які здобували гроші для підпілля. Наприкінці січня 1920 р. в Харкові було ліквідовано групу В. Удалого – Д. Бондаренка (у січні 1920 р. вона провела експропріацію каси кооперативу «ПОЮР»). Під час арешту було вбито Д. Бондаренка, у складі групи арештовано «набатівців» Д. Когана та Португалова [1111; 1450, с. 12]. Колишній анархіст згадував, що на початку 1920 р. Й. Гутман провів низку експропріацій [1901, с. 68]. Із групою В. Удалого – Д. Бондаренка співпрацював лідер анархістів-індивідуалістів А. М. Андрєєв, який створив у Харкові свою організацію «Індивід». У статті «Исповедь» він тлумачив грабунки як «боротьбу з класом гнобителів... найбільш яскравий протест проти власності» [947].

На підпільній конференції в Харкові лідери КАОУ «Набат», вказуючи на те, що махновщина – «рух третьої революції», визнали Н. І. Махна нездатним здійснити цю революцію. За наполяганням «фракції Мрачного» було ухвалено рішення в найближчі місяці не робити активних виступів проти влади, відмовитися від легальної діяльності, а зміцнити внутрішні організації, теоретичну роботу, створити в Харкові школу агітаторів і пропагандистів під керівництвом А. Д. Барона. Критика махновщини була пов'язана з тим, що в лютому «набатівці» не мали інформації про махновський рух. Конференція вирішила шукати кошти та можливості, щоб установити контакт із західними анархістами для висвітлення реального стану «деградації» революції [785; 1901, с. 68].

У лютому 1920 р. махновські загони відновилися та на кілька днів захопили Гуляйполе. Махновці надрукували листівки, у яких вказувалося, що більшовицькій владі «не повинно бути місця в Україні». Селянам пропонувалося створювати «таємні» загони, готуватися до загального повстання. У березні, коли почався збір продрозкладки, настрої селянства хитнулися в бік збройної боротьби

проти «совдепії». Відродилися місцеві загони П. Петренка (с. В. Янісоль), М. В. Забудька. 7 березня махновці захопили Гуляйполе, на початку квітня в с. Федорівка провели з'їзд селянських делегатів десяти волостей спільно з повстанцями. На цьому заході селяни прохали Н. І. Махна «не припиняти боротьби», знищувати продовольчі загони. Було обрано нову Військово-революційну раду на чолі з О. Лашенком [302, арк. 43–44; 1703, с. 168].

У квітні Н. І. Махно провів рейди в Павлоградський та Бердянський повіти, з'єднався з Азовською групою Удовиченка, яка протягом січня – квітня 1920 р. перебувала в підпіллі, кілька тисяч червоноармійців перейшли на бік «батька». У Чернігівці, Софіївці, Кирилівці, Петропавлівці, Басані до махновців пристали селянські ватаги. Загін Н. І. Махна, зайнявши Гуляйполе, надрукував низку листівок («К красноармейцам фронта и тыла» та ін.). На засіданні командирів було укладено новий союз між анархістами Гуляйпільського та Новоспасівського районів – Н. І. Махна переобрано командувачем, В. Ф. Білаша – начальником штабу. Радянські зведення вказували, що в сільських радах затвердилися «махновські елементи» [311, арк. 73–99; 720, арк. 225, 287]. З Олександрівського повіту повідомлялося, що «анархо-бандитизм звив собі тут міцне гніздо» й виявляється в 33 із 43 волостей: «Деякі ревкоми працюють напівлегально внаслідок постійної загрози махновщини». Зведення НКВС, Маріупольський ревком повідомляли: «В Олександрівському повіті організувати Радянську владу неможливо, умовляння створювати ревкоми даремні. Бандитизмом заражено 90 % населення... населення співчуває Махнові», «махновські кадри – найбільш бідна селянська молодь», «на селі необхідно змінити всі волревкоми, позаяк більшість із них складається з махновців». Д. З. Мануїльський писав, що село виступило «єдиним фронтом» проти влади [1326, с. 7].

У березні КАОУ «Набат» налагодила зв'язок із загонами Н. І. Махна, які виявили потенційну можливість до відтворення. В Україні почалися повстання, викликані продрозкладкою, і це спонукало «набатівців» до переходу до радикального спротиву більшовицькій диктатурі. Вплинули на зміну позиції КАОУ «Набат» і неможливість легалізувати свою діяльність, репресії щодо

анархістського руху. У березні на екстреній нараді активних працівників КАОУ «Набат» під впливом групи Алого – Емігранта було ухвалено резолюцію: «Серед певної частини членів конфедерації існує не зовсім правильне уявлення про махновський рух, що викликає в деяких випадках хибне ставлення до нього... не можна змішувати махновський рух з анархістським рухом, не можна підмінювати одне іншим. Поряд з участю в робітничих організаціях, із пропагандою наших ідей і в Червоній армії, і серед широких трудових мас, ми повинні докласти всіх наших зусиль до того, щоб із найбільш свідомої частини повстанців-махновців зробити передовий ідейний анархістський авангард... Обов'язок кожного анархіста: активно допомагати йому в боротьбі з державою». Нарada відкинула тактику «заколотницької організації», «військових чи інших політичних переворотів» та запропонувала «набатівцям» «роль пропагандистську, роль натхненників, штовхачів, ініціаторів» у махновському русі, що характеризувався як рух «несвідомих безвладників», який сформувався «навколо Нестора Махна, свідомого анархіста», під цілком анархістськими гаслами: «боротьби за вільні трудові ради, за вільний радянський лад». Підкреслювалося, що махновці мають «туманне уявлення про анархістські ідеали. Бажано тому, щоб у повстанське середовище влилися значні анархістські ідейні сили з тим, щоб поглибити махновський рух, зробити його більш свідомим, більш анархістськи витриманим» [1073, с. 388–389].

У квітні на нараді (конференції) КАОУ «Набат» лунала ідея про необхідність у наявності окремої території для анархістських експериментів: «Повстанство має припинити безглузді й безцільні переходи з одного на інше місце, прагнути до завоювання території з тим, щоб швидше стати до початку будівництва безкласовості суспільства». Пропонувалося виховувати Н. І. Махна як «набатівця» розгорнути агітацію в містах, насамперед у Харкові [1901, с. 13, 26]. Секретаріат взяв на себе ідейне та політичне керівництво махновщиною, вирішив увійти до махновської ВРР. Я. Суховольського було включено до складу офіційної делегації Секретаріату, яка повинна була попрямувати до Н. І. Махна для встановлення безпосереднього зв'язку з повстанством [1901, с. 78–80].

У травні в Харкові було закрито анархістський клуб та книгарню, відбувся арешт керівництва КАОУ «Набат» – Я. Суховольського, М. Кліванського, І. В. Тарасюка за звинуваченнями у зв'язках з Н. І. Махном. Але чекісти під час обшуків не знайшли резолюцій квітневої наради, і після дев'ятиденного голодування арештованих було звільнено. У червні в Харкові на тиждень під арешт потрапили А. Д. Барон, А. М. Андрєєв та ін. [1030; 1901, с. 74]. 26 червня в місті відбулась екстрена нарада працівників активу КАОУ «Набат», яка констатувала, що арешти В. М. Ейхенбаума, А. Д. Барона й інших призвели до того, що Секретаріат КАОУ «Набат» було визнано «фікцією» й розпущено. Керівництво КАОУ «Набат» до з'їзду переходило до «Тимчасового бюро» в складі І. В. Тарасюка, Й. Гутмана, М. Кліванського [849, с. 13].

Становище КАОУ «Набат» у 1920 р. в УСРР продовжувало бути напівлегальним. Відкрито не оголошуючи анархістів «поза законом», влада постійно нагадувала їм про себе заборонами, арештами, закриттями клубів, конфіскацією літератури. Й. Гутман казав: «Ми ніколи не відчували себе в безпеці... Вони (більшовицькі каральні органи – авт.) тримають нас під постійним наглядом. У цьому вони мають значну перевагу над білогвардійцями, за часів останніх ми могли працювати в підпіллі, але комуністи знають майже кожного з нас особисто» [1514, с. 165–173].

У липні 1920 р. до Харкова з Москви прибули Е. Голдман та О. Беркман. Більшовицька влада розраховувала скористатися ім'ям та впливом «світових зірок анархізму», допомагала їм у мандрівках, надавши їм «право анархістської агітації», випустила частину затриманих анархістських лідерів із місцевих в'язниць. Приїзд цих анархістів сприяв тимчасовому (на два – три місяці) установленню напівлегального стану для частини анархістських груп в УСРР, відновленню роботи анархістського клубу та книжкового магазину в Харкові, де з прибулими зустрілися «набатівці»: Й. Гутман, Ф. Барон, С. Флешин та ін. Відвідавши Київ, Е. Голдман побачила «зростання впливу анархо-синдикалістів», загострення боротьби за профспілки та кооперативи між анархістами, меншовиками та більшовиками [1515]. У Києві в умовах підпілля група

КАОУ «Набат» намагалася проводити агітацію серед робітників, студентів, співпрацювати з лівими есерами-інтернаціоналістами, лівими есерами-синдикалістами, максималістами [613, арк. 15].

Одеса стала радянською на початку лютого 1920 р., після чого з підпілля вийшли групи анархістів КАОУ «Набат», федерації «Вільне братство», «Асоціація анархістів-індивідуалістів», структури анархістів-синдикалістів, що утворили одеський «Союз (федерацію) анархістських груп» (близько 250 осіб). Анархісти в Одесі в лютому – квітні 1920 р. намагалися легально працювати («працюють відкрито й під час виходу з підпілля являли собою єдину федерацію»), мали два клуби, але згодом їх було закрито, а мітинги анархістів заборонено. 14 лютого було видано № 1 газети «Буревестник» («Колегією пропаганди соціальної свідомості при Об'єднаних анархістських організаціях м. Одеса»), 16 лютого – № 10 «Одесского набата» (орган «Об'єднаних анархістів»). «Одесский набат» писав про «полчища комісарів... упирів робітничого класу», закликаючи: «Хай живе безвладдя Рад!». У березні газети було заборонено владою [1014; 1073, с. 327].

Одеська група КАОУ «Набат», що мала свій клуб на Пересипі, зайняла «найбільш крайню позицію» різкої критики влади [596, арк. 4–30; 607, арк. 24]. Одеські анархісти-синдикалісти до влади ставилися «досить лояльно», відновивши агітацію в профспілках «Голка», пекарів, будівельників, шкіряників, деревообробників, на фабриці Попова, серед залізничників та портовиків. До Одеської ради в березні було обрано шестеро анархістів: п'ятеро анархістів-комуністів та одного анархіста-синдикаліста (1,2 % від усіх депутатів) [508, арк. 32–33; 3930; 1000; 1002]. У березні на робітничу безпартійну конференцію в Одесі було обрано сімох анархістів від союзів будівельників, водного транспорту, пекарів, «Голки» [999]. Виступаючи на конференції, анархіст В. Чернявський закликав робітників взяти владу у свої руки. Його резолюція зібрала 14 % голосів. У травні на I з'їзді профспілок Одеської губернії до Обласної ради профспілок було обрано шестеро анархістів, два анархісти-індивідуалісти, одного співчувальника анархістам, до президії ради – два анархісти [1003; 1027].

Е. Голдман згадувала, що анархістом був голова профспілки металістів, анархісти опинилися в правлінні одеських профспілок водників, будівників, пекарів [1515; 1001–1002].

У лютому окремі «радянські» анархісти інтегрувалися до органів одеської влади: М. С. Білий став завідувачем губернського продовольчого відділу, у ревкомі Молдаванського району Одеси було три керівники: більшовик, боротьбист, анархіст (С. І. Шахворостов – представник від профспілки будівельників), згодом він став начальником міліції Одеської губернії, головою губернської контрольної комісії. Анархісти обійняли посади районного лікаря медико-санітарного відділу, секретаря Молдаванського районного житловідділу [1846, с. 24; 929]. У квітні більшовики спровокували розкол в одеській «Федерації анархістських груп». Із «радянських» анархістів постала організація анархістів-позитивістів, до яких приєдналися «старі» анархісти-синдикалісти з емігрантів. Вони отримали дозвіл губревкому на відновлення свого клубу, але він не дав їм право на випуск власної газети. У квітні – листопаді в Одесі ще діяли «Ініціативна група анархістської робітничої молоді» (видала один листок), об'єднання молоді «Набат» [1846, с. 24; 588, арк. 149; 976].

У вересні під час приїзду до Одеси Е. Голдман та О. Беркмана діяльність місцевих анархістів активізувалася, але для розгортання роботи бракувало матеріальних засобів. Як твердять звіти чекістів, «вдруге вони проявили життєздатність, коли за договором з Н. І. Махном отримали повну легалізацію, і до них стали прибувати газети «Голос махновця», «Набат», які вони старанно поширювали по Одесі» [632, арк. 26, 260, 499, 829]. Е. Голдман та О. Беркман відвідали збори одеських анархістів, побачивши серед них «студентів і робітників, радянських службовців, солдатів і деяких моряків», представників різних течій анархізму: «послідовників Кропоткіна та Штірнера, прихильників позитивізму, акціоністів, радянських анархістів. Деякі засуджують комуністів як реакційну силу; інші вважають, що вони виходять із революційних мотивів, але абсолютно не схвалюють їхніх методів. Деякі вважають нинішній етап як минулий, але неминучий етап революції, більшість заперечує історичне

існування такого періоду... Молодший елемент беззастережно засуджує диктатуру партії, радянські анархісти вважають неминучою диктатуру на певних етапах революції. Прихильники Кропоткіна відмовляються визнати диктатуру...». О. Беркман згадував, що особливим авторитетом користувався «анархіст войовничого типу» С. І. Шахворостов, який був одним з обраних лідерів ради профспілок. Він скликав збори секретарів профспілок, що відстоювали інтереси робітників [1514, с. 250–259]. Одеські анархісти були обурені так званою «справою Шахворостова», яка виникла з бажання чекістів зруйнувати «Федерацію анархістів Одеси», секретарем та скарбником якої був С. І. Шахворостов («потьомкінець», каторжанин, член Румчерода та виконкому Одеської ради, комісар Молдаванки, член Президії Одеського радпрофу, організатор підпілля проти інтервентів та білих, член підпільного Ревкому, член КАОУ «Набат») [594, арк. 11–28]. Е. Голдман згадувала, що він належав до «типів, які бачили в революції тільки руйнування». Вона писала, що в Харкові та Одесі більшовики намагалися деморалізувати анархістів брехнею, провокаціями, арештами, залученням до співпраці [1515].

Групи КАОУ «Набат» діяли в Новомосковську, Нижньодніпровську, Єлисаветграді, Ромнах, Полтаві, Олександрії (анархісти друкували листівки). В Одесі, Єлисаветграді, Миколаєві, Херсоні, Харкові, Сумах анархісти пройшли до міськрад. На початку 1920 р. учасники Катеринославської федерації «Набат» (керівник – Д. Баженов) проводили агітацію серед червоноармійців, випускали листівки (проводили «літературну роботу»), створили клуб «Набат – Вільне братство», бібліотеку. Але навесні Катеринославом прокотилися арешти анархістів [632, арк. 133–134].

28 січня 1920 р. Херсон став радянським, було створено Тимчасовий ревком, сформований членами підпільного ревкому, що складався з двох комуністів, одного комсомольця, двох боротьбистів, одного анархіста. Чотирьох анархістів було обрано делегатами на Херсонську міську безпартійну робітничу конференцію (квітень 1920 р.). Крім структури анархістів-комуністів, що пішла на союз із більшовиками, у Херсоні діяла група КАОУ «Набат». Анархісти

Миколаєва були представлені двома конкурентними організаціями: групою КАОУ «Набат» та «Федерацією анархістів-комуністів». «Набатівці» репресувалися владою, а частина членів федерації, що з часів «денікінського підпілля» співпрацювала із більшовиками, ввійшовши до виконавчих структур Миколаївського ревкому, улітку 1920 р. перейшла до лав КП(б)У. У Єлисаветграді в лютому 1920 р. до виконкому рад пройшли двоє анархістів. У березні 1920 р. відбулися перевибори Єлисаветградської ради, до якої потрапило троє анархістів [633].

7 червня «Русская армия» генерала П. М. Врангеля вирвалася з Криму на оперативний простір, розпочавши загальний наступ на Катеринослав та Маріуполь. Загони Н. І. Махна повернулися на Гуляйпільщину й 11 червня на добу захопили Гуляйполе. 23 червня, зайнявши Північну Таврію, білогвардійці вийшли до «вільного району». Загони РПАУ(м) 21–24 червня та на початку липня заволоділи Гуляйполем, де видали листівки із закликом до червоноармійців тримати фронт проти «білих», незважаючи на всі прорахунки більшовицької влади. У червні – на початку липня до РПАУ(м) «для анархістської роботи» прибули А. Д. Барон, Я. Суховольський, П. А. Аршинов та ін. Частина анархістів почала працювати в культпросвітвідділі РПАУ(м) [1901, с. 13, 26; 304, арк. 290; 303, арк. 4, 36, 79]. «Набатівці» планували зібрати всі анархістські сили й за допомогою РПАУ(м) захопити район для здійснення анархістського експерименту, поставити Н. І. Махна та його командирів під контроль КАОУ «Набат», особисто А. Д. Барона. Я. Суховольський та А. Д. Барон переконували Н. І. Махна в необхідності прорватися в тил «Русской армии», щоб розгромити її зсередини, захопити Крим, заснувати там анархістське суспільство, запевняючи, що півострів є ідеальним місцем для такого експерименту, щоб там розгорнулася партизанська боротьба під керівництвом анархістів. Вони вважали, що Перекоп можна боронити незначними силами, а з Криму контролювати приазовські степи та Гуляйполе [1838, с. 692–404]. Рада махновських командирів вирішила залишити прифронтний район і податися в тил «білих», щоб захопити територію для будівництва анархістського ладу.

Ідея махновського повстання в Криму захоплювала анархістів-«набатівців», і, можливо, у зв'язку з нею варто розглядати діяльність «Зеленої Кримської армії» [1828, с. 401–402]. Улітку 1920 р. в «білому» Криму підпільним Кримревкомом було створено повстанську «Зелену» армію Криму (близько 800 осіб). Від «Південної групи анархістів» до керівництва «Зеленої армії» входили Л. С. Луговик та І. Х. Улановський, від синдикалістів – Литвин [976]. Анархісти покладали надії на свого однодумця – Х. М. (О. В.) Мокроусова, який прибув до Криму з мандатом командувача «Кримської партизанської армії» та з групою анархістів. Він не визнавав більшовицького керівництва, виступаючи під гаслом «Хай живе анархія!» [1191, с. 157–167]. Х. М. (О. В.) Мокроусов виконував окремі доручення анархістів, роблячи спроби примирення між махновцями та радянською владою, обговорюючи з анархістами «план захоплення Криму зсередини». Зустрівшись із Х. Г. Раковським, він запропонував більшовикам пропустити РПАУ(м) через лінію фронту в тил білогвардійців і забезпечити її набоями для ведення «партизанської боротьби». Цю пропозицію було відхилено [1355, с. 13].

Анархісти Керчі, Феодосії, Євпаторії, Севастополя, Сімферополя співпрацювали з КАОУ «Набат». І. Саф'ян, Л. С. Луговик, І. Х. Улановський стали членами Кримського ревкому, «набатівець» Г. Столяров – ревкому в Севастополі [976; 1316, с. 95]. У складі військ білогвардійців улітку 1920 р. з'явилися полки ім. батька Махна, сформовані полоненими махновцями. Володін, зв'язавшись з анархістським підпіллям та кримськими партизанами, пропонував почати спільне повстання проти «білих» [1539, с. 138]. Начштабу РПАУ(м) В. Ф. Білаш згадував про «кримський резерв» махновців, що складав 3,5 тис. бійців: «Штаб віддав і цим загонам розпорядження (Володіну, Прочану, Савченку, Іщенку, Самку, Чалому, Яценку) ... я писав, щоб вони, тимчасово не пориваючи «миролюбного» зв'язку з Врангелем, готувалися вдарити йому в тил, як тільки буде наказано Радою». У жовтні Володін отримав таємний наказ зі штабу РПАУ(м) почати громити тили «білих» [1828, с. 403–406; 1193, с. 493].

Наприкінці квітня було утворено Раду революційних повстанців України (махновців) із восьми членів (змінити ВРР), головою якої було обрано Н. І. Махна, його заступником – В. Ф. Білаша, начальником культурно-просвітнього відділу – А. Буданова. Із червня секретарем ради став колишній матрос, прихильник безкомпромісної боротьби проти більшовиків Д. І. Попов (у травні його було обрано членом ради). Прихід Д. І. Попова на таку відповідальну посаду пов'язаний із його «статусом» серед революціонерів – у 1918 р. він був членом ВЦВК РСФРР, членом Колегії ВЧК, одним з організаторів повстання лівих есерів в Москві в липні 1918 р., у грудні 1918 р. – керівником Центрального повстанського штабу лівих есерів, 1919 р. – командиром повстанського загону в Новомосковському повіті, з яким приєднався до РПАУ(м), у квітні 1920 р. став анархістом-комуністом.

Завданням нової махновської ради було об'єднати повстанство в Україні під своїм проводом, почати «безвладне будівництво життя» у «вільному районі». За показаннями В. Ф. Білаша у ВУЧК, «Рада була вищим керівним органом, як у військовому, так і в політичному відношенні», усі її члени були анархістами. Замість газети «Путь к свободе» вона почала видавати газету «Повстанець». На засіданні махновських командирів було вирішено розгорнути справу відтворення армії та розпочати воєнні дії, щоб силою змусити більшовиків визнати незалежність «вільного району», дати свободу анархістській пропаганді в Україні. Емісарів Н. І. Махна було відряджено до різних регіонів України, щоб об'єднати розпорошені повстанські загони. Усі серйозні питання рада вирішувала колегіально, спільно з командирами. Каральні акції частин РСЧА та ЧК – артобстріли сіл, розстріли заручників та «постачальників махновців», репресії проти «колишніх махновців» – знекровлювали Гуляйпільський район. Н. І. Махно вирішив розгорнути боротьбу поза «махновським районом» [1788, с. 270–276].

Махновці зверталися до радянського керівництва з пропозицією силами РПАУ(м) почати війну в «білому» тилу. 10 липня махновці вирушили до лінії фронту з метою прорватися в тил білогвардійців, до Криму. Група Махна (1 тис. шабель) спробувала потрапити в тил «білих», але «червоні» підступно

вдарили по махновцях. 12 липня почався рейд РПАУ(м) (6 тис. повстанців, за перебільшеними даними В. Ф. Білаша – 15 тис.) до Донбасу. РПАУ(м) захопила Ізюм, частина солдатів гарнізону стала на бік махновців, котрі вийшли до Кобеляк. Саме там Н. І. Махно оголосив про початок рейду на Полтавщину. Він мав надію, що в цьому районі є можливість відтворити структуру «вільного району» – тут діяло до 150 повстанських загонів (до 15 тис. учасників), чверть із них мала анархістське (махновське) забарвлення. У березні 1920 р. анархісти Л. Христовий, Ф. Бутовецький, Чорний та О. Дмитренко, боротьбист О. Коваль, утворивши Революційно-оперативний штаб, очолили повстання в районі Гадяча (мали мандат на формування загону від РПАУ(м). 3 тис. повстанців, контролюючи терен між ріками Псел та Сула («зона волі»), на три доби захопили Гадяч, створили «вільну раду», намагалися провести повітовий селянський з'їзд [714, арк. 5, 10–44; 294, арк. 72]. На Полтавщині до Н. І. Махна приєдналися загони під керівництвом отаманів А. Левченка, Д. Молчанова, О. Коваля, Рядка, Петренка, О. Келеберди, Скирди, Мовчана, Біленького, Заславського, Двигуна, Білокози, Кікотя, Матвієнка, Колесника, Садового (близько 5 тис. учасників), автономні махновські анархістські загони Живодера, Матяша, І. Блохи, Л. Христового, Ф. Бутовецького, Чорного, кілька сотень повстанців із загону «шубівців» із Чернігівщини. Повстанці Кобеляцького повіту перебували під впливом місцевих анархістів. Зіньківський та Гадяцький повіти опинилися в руках повстанців, 7–8 серпня махновці утримували Гадяч, 9–15 серпня – Зіньків. У друкарні міста було видано газети «Путь к свободе» та «Голос махновца» [1432, с. 130–131].

А. Д. Барон та деякі махновські командири пропонували цей район для анархістського будівництва, закликали захищати його всіма силами повстанців, що були на Полтавщині. Спроба заволодіти територією була прагненням деяких командирів закріпитися наприкінці серпня на Старобільщині чи в районі Ізюма [1828, с. 403–406]. За махновськими даними, за 80 днів безперервних боїв на Полтавщині (20 травня – 9 серпня) «червоні» частини втратили полоненими понад 13 тис. осіб. Частина бійців РСЧА «була налаштована на користь Махна», до

нього перейшов 522-й полк 46-ї дивізії, близько тисячі бійців 42-ї дивізії. Улітку 1920 р. РПАУ(м) майже на 1/3 складалася з колишніх червоноармійців. 1 вересня РПАУ(м) вирушила на Донбас, махновці зайняли Старобільськ, Біловодськ. До 27 вересня вони діяли проти РСЧА на теренах Слобожанщини, Донбасу та Війська Донського.

Махновський командир Довженко відкинув плани «набатівців» щодо закріплення «вільного району», заявляючи, що «немає сил для того, щоб боронити район, армія не може стати замкнутою місцевою одиницею й відірватися від усіх повстанців Лівобережної України, у тому числі й від гуляйпільських повстанців», що махновці повинні захищати інтереси селян усієї України, а не окремого «вільного району», армія повстанців не може використовуватися для будівничої роботи, вона повинна об'єднати всі повстанські групи в Україні. Махновці пропонували поділити сфери впливу: вони піднімають селянство, «набатівці» – робітників: «Незгодні на цьому терені разом працювати – ми з вами пориваємо зв'язки назавжди й будемо вважати вас за відокремлене угруповання в анархістському організмі». А. Д. Барон визнав, що махновщина повинна залишитися революційним «бродилом» на селі, а анархісти – «влитися в профспілки» [1193, с. 429–431].

Перебуваючи в РПАУ(м), А. Д. Барон прагнув стати «контролером» махновщини. Він підбурював махновців Новоспасівки, невдоволених «усевладдям Махна», втручався в справи командування, критикував дії контррозвідки. У середині серпня Н. І. Махно заборонив А. Д. Барону брати участь у веденні справ штабу. Він був змушений піти з РПАУ(м) після того, як на махновській раді зачитав меморандум, у якому звинуватив «батька» у відході від анархізму, у «владництві», антисемітизмі, терорі, небажанні анархістського експерименту. Махновці мали розходження з «набатівцями» щодо питань анархістського суспільства, приватної власності на землю. Газета «Путь к свободе» писала: «Махновщина не є анархія. Махновська армія не складається з анархістів і не є анархістською армією. Анархістського ідеалу «загального щастя й рівності» не може бути досягнуто зусиллями будь-якої армії, навіть якби вона

повністю складалася із самих лише анархістів... Лише трудівники самі свідомими зусиллями можуть влаштувати своє щастя без влади та господарів» [1030].

Е. Голдман писала, що Н. І. Махно запропонував анархістам «широкі можливості для пропагандистської та виховної роботи... дав їм повну свободу дій» [1515]. Й. Гутман вказував О. Беркману, що Н. І. Махно «... постачав нам друковані матеріали та обладнання для друку наших газет і листівок. Територія, яку займає Махно, є єдиним місцем, де свобода слова та преси існує», що «Махно представляє справжній дух Жовтня, а повстанці, яких він веде, є єдиною надією країни. Український селянин – інстинктивний анархіст... Я переконаний, що революція в Росії померла. Україна – єдине місце, де вона, як і раніше, живе» [1514, pp. 165–173]. Н. І. Махно намагався залучити О. Беркмана та Е. Голдман до РПАУ(м) або хоча б надати світовим анархістам позитивну інформацію про махновський рух [1515].

3–8 вересня 1920 р. в Харкові підпільно зібралася III конференція «набатівців» (у деяких джерелах розглядається як II з'їзд), на якій стався розкол у КАОУ «Набат». А. Д. Барон та М. Кліванський пропонували ухвалити рішення про помилковість ставки на махновців, заявляючи, що махновщина – це не революція, а бунт, що повстанство «обмежується завданнями руйнівного характеру», а встановлення анархізму за допомогою збройної сили є безперспективним. Критикуючи Н. І. Махна, вони твердили, що в нього «бракує «солідарності» по відношенню до анархістів», почався занепад анархістських поглядів, посилювалося прагнення до змови з радянською владою, що він не буде узгоджувати своїх дій із КАОУ «Набат». Б. В. Єленський твердив, що забракло сподівань на «оздоровлення» махновського руху, бо в ньому «одна особистість робить усе, що хоче», як «самодержавний володар та божок». Він згадував: «Барон приїхав від Махна вкрай незадоволеним і з образою вимагав, щоб конфедерація зайняла конкретну позицію, враховуючи його скарги». Заява А. Д. Барона «поставила конференцію перед складною дилемою», бо делегати від РПАУ(м) спростовували його звинувачення [785; 1259, с. 31].

Я. Суховольський, Й. Гутман, І. Саф'ян, П. А. Аршинов (перебував на

конференції як гість) заявили про свою солідарність із Н. І. Махном. На конференції було вирішено працювати в усіх повстанських загонах, у тому числі й «українського самостійницького напрямку», бо українське селянство «по суті є анархістським». Конференція зазначила, що не можна ставитися до Н. І. Махна із зайвим оптимізмом унаслідок втоми, занепаду революційності, вказавши, що повстання проти влади «... поки ще зовсім не означають початку III революції, тому попереджаємо товаришів не надавати їм надзвичайного значення». Для внесення до РПАУ(м) «ідеалів свідомості» пропонувалася масова участь у ній пропагандистів-«набатівців», бо «кожен махновець – можливий анархіст». Було сказано про правомірність можливого перемир'я Н. І. Махна з радянською владою для того, щоб махновці вийшли на «історичну арену». «Набатівці» більш вороже, ніж махновці, ставилися до диктатури пролетаріату, намагалися «стати в бойове положення», створити селянське та робітниче підпілля. Конференція відкинула будь-які союзи («ні з лівими есерами, ні з максималістами, ні з будь-якими проміжними групами не може бути близької співпраці»), вирішила бойкотувати РСЧА, ради та профспілки. Лунали пропозиції повернутися до практики «прямої дії» – терору проти більшовиків на кшталт «московського підпілля анархістів» [796; 974; 1901, с. 98, 100].

На конференції резолюцію не було ухвалено одногolosно – анархісти-синдикалісти (А. Д. Барон, М. Кліванський) виступили проти рішень заходу. Дослідник анархізму Д. Ерде вважав, що синдикалістська фракція пішла з КАОУ «Набат» [1947]. І. Я. Теппер приписав А. Д. Барону таку заяву: «Краще сконати в радянській в'язниці, ніж бути в Махна» [1901, с. 100]. М. Кліванський теоретизував: «Без виробничих організацій, без цілої низки комун повстанство приречене... повстанство не здатне саме без участі безвладних і протидержавних організацій робітників міста й села творити справу революції», батько «затуляє собою все революційне повстанство» [976]. Н. І. Махно згадував, що «Мрачний на 3-й конференції виносив антимахновські резолюції» [1337]. Після конференції А. Д. Барон виїхав до Москви, де потрапив під арешт. До Секретаріату КАОУ «Набат» було обрано прихильника Н. І. Махна – М. І. Доленка. Відсутність

єдності в ставленні до махновського руху, суперечності всередині КАОУ «Набат» підживляли надії на формування потужного руху «єдиного анархізму».

У липні – серпні махновці надіслали кілька телеграм до більшовицьких лідерів Москви та Харкова, до штабу Південного фронту, пропонуючи воєнний союз проти «Русской Армии». Відповіді на ці телеграми тривалий час не надходили, тільки коли «Русская Армия» почала загрожувати Ростову та Катеринославу, більшовицьке керівництво вирішило використати потенціал РПАУ(м) для боротьби проти «білої небезпеки». 27 вересня начальник штабу РПАУ(м) по телефону домовився з начальником особливого відділу Південного фронту про початок переговорів між махновцями та «червоним» командуванням. Анархісту А. М. Андрєєву командуванням було запропоновано виступити посередником на майбутніх переговорах [1782, с. 57–64]. 29 вересня пленум ЦК КП(б)У підтвердив рішення встановити контакт із махновцями для підписання воєнної угоди, того ж дня Н. І. Махно видав наказ припинити ворожі дії проти РСЧА. 2 жовтня до махновського штабу прибула делегація ЦК КП(б)У, яка підписала попередню угоду про об'єднання з Н. І. Махном. У махновському керівництві не було одностайної підтримки рішення про союз. Д. І. Попов і С. М. Каретников були проти, але виконали рішення ради РПАУ(м). Незгодні з цим союзом командири вимагали розпустити раду, близько 3 тис. махновців залишили армію. Н. І. Махно вимагав підкорення, погрожуючи застосуванням сили проти тих, хто відмовиться, «як проти контрреволюціонерів». До Н. І. Махна під час дії союзу з «червоними» приєдналися загони Г. Савонова, Сироватського, Колісниченка, М. Брови, Л. Христового та ін. [1833; 1842].

11 жовтня угоду між урядом УСРР, командуванням РСЧА та махновцями було офіційно підписано. Воєнна частина включала згоду махновців оперативно підпорядкуватися командуванню РСЧА, вони зобов'язувалися не приймати до своїх лав дезертирів та перекинчиків із РСЧА. Було обіцяно автономію РПАУ(м), незмінне керівництво, чорний прапор. Вони мали перебувати лише на Південному фронті, наділялись правом вербувати до своїх лав селян Півдня України. Чотири пункти політичної частини угоди зазначали: припинення переслідування

махновців та анархістів на теренах радянських республік (за винятком збройних виступів анархістів проти влади); звільнення махновців та анархістів із в'язниць; встановлення свободи агітації та пропаганди для махновців й анархістів, використання радянських друкарень для видання анархістської літератури; вільна участь у виборах та підготовці до V Всеукраїнського з'їзду рад для анархістів та махновців. У четвертому пункті йшлося про створення в махновському районі незалежних «вільних рад», визнання автономії самоврядного махновського району з боку центральної влади. «Вільний район» повинен був мати зв'язок із центральною владою лише на федеративно-договірних засадах. Цей пункт був найголовнішим у торгах і визначав мету махновської боротьби. Однак якщо всі інші положення було прийнято більшовиками, то саме це не було підписано радянським керівництвом. 1 листопада ЦК КП(б)У підтвердив угоду з махновцями, хоча й не ухвалив пункт про «вільні ради». Більшовики затягували час, обіцяючи, що тільки після узгодження «з Москвою» його буде підписано. ЦК вимагав від губкомів партії ідеологічно боротися з пропагандою «вільних рад», нейтралізувати агітацію анархістів.

Для переговорів із більшовиками з приводу четвертого пункту угоди для нагляду за виконанням угоди до Харкова було відряджено делегацію махновців на чолі з Д. І. Поповим (представником РПАУ(м) при штабі Південного фронту), А. Ю. Будановим, Ол. І. Таратутою. До командувача Південного фронту як військові спостерігачі приїхали В. Куриленко, О. Клейн, І. Чарін, П. Хохотва. Делегації отримали з каси РПАУ(м) 200 тис. руб., їм було наказано не «кидатися» антибільшовицькими гаслами. На час місії Д. І. Попова до Харкова П. А. Рибін обійняв посаду секретаря махновської ради. До Н. І. Махна приїхали відпущені з в'язниці П. Гавриленко й кілька десятків «набатівців». «Набатівця» Ривкіна було кооптовано до махновської ради, він відкрив у Гуляйполі курси пропагандистів [304, арк. 387]. Н. І. Махно вимагав публічного розголошення всього тексту взаємної угоди, що його радянська влада утримувала в таємниці. Уряд оприлюднив військову частину угоди, політичну ж було опубліковано лише одним виданням у листопаді 1920 р.

12 тис. махновців виступили на фронт, зайнявши ділянку неподалік Катеринослава. 20 жовтня РПАУ(м) розпочала бойові дії, махновці мали надію прорватися до Криму й очолити там повстанський рух спільно з Кримською повстанською армією. 24 жовтня вони вийшли в тил «білих» і захопили Оріхове, Пологи, Гуляйполе. Згодом Н. І. Махно виділив похідну Кримську групу РПАУ(м) (7 тис. осіб) для штурму Криму. Завдяки їй РСЧА змогла увірватися в тил Перекопської групи білогвардійців [1838, с. 402–405]. У районі Гуляйполя залишилися штаб та 3 тис. бійців РПАУ(м). Щоб не дратувати більшовиків, махновці вирішили не друкувати в газеті «Путь к свободе» матеріалів проти них, відмовитися від проведення запланованого на 15 листопада з'їзду селян та повстанців у Гуляйполі, перенісши його на грудень 1920 р. У середині листопада було вироблено головний документ самоврядування – «Общее положение о вольном совете» (Конституція «вільного району» за редакцією П. А. Аршинова). 25 листопада пройшли збори махновської ради та штабу. На них було ухвалено «положення», згідно з якими місцеві ради оголошувалися незалежними від держави. Було заплановано затвердження пунктів «положення» сільським сходом Гуляйполя. Кожне село й волость мали самоуправлятися, у «вільної ради» залишалися лише економічні повноваження, до її складу не могли бути обрані представники політичних партій. На посади у виборних органах могли претендувати селяни, котрі не використовували найманої праці, мешкали в цьому селі, не були державними службовцями [304, арк. 292].

Організацією «вільного району» займалася махновська рада (П. А. Рибін та ін.). У Гуляйполі та навколишніх селах більшовикам не вдалося створити владних структур, ревкомів, ЧК, міліції, військкоматів. Фактично в листопаді навколо Гуляйполя в селах, де були штаби РПАУ(м), сформувався незалежний від більшовиків «вільний район». З'їзд рад Катеринославщини зазначив, що махновський рух спирається на «деморалізовані широкі верстви трудящих», на «особливу категорію партизанськи налаштованого селянства», що поділяє «принципи безвладдя». Зведення ЧК, міліції, місцевих парткомів твердили: «У третині волостей Запорізької губернії вільні ради... Влади радянської в повіті

немає... не можна вийти далі меж міста», «уся місцева молодь вливається до махновської армії», махновці «чекають підписання 4-го пункту як найважливішого, а до того їхня рада відмовилася від будь-яких зв'язків із Центром». Преображенська волость проголосила створення «Вільної радянської Преображенської республіки», щось подібне відбулося й у Білецькій волості. В Оріховому, у селах Токмачці, Жеребці й інших населення відмовлялося створювати ревкоми [395, арк. 2; 401, арк. 12].

До «вільного району» прибули анархісти з Харкова: П. А. Рибін, І. Карташов, Левандовський та ін. До Гуляйполя рушили й лідери КАОУ «Набат»: Я. Суховольський, Й. Гутман, І. Саф'ян. Але сліди їхні загубилися дорогою, напевно, їх було розстріляно чекістами. Махновський штаб створював нові загони – «тилові групи», загони самооборони, вербувальні пункти РПАУ(м), проводилася мобілізація «старих партизанів», котрі раніше брали участь у махновському русі, розгорнуто мережу агітаторів. Незважаючи на те, що в РСЧА махновські агітатори розстрілювалися, вони стали там постійними гостями, що посилювало приплив червоноармійців до РПАУ(м). Н. І. Махно наказав своїм маршовим ротам бути готовими розгорнутися в полки в селах Царевокостянтинівка, М. Токмачка, В. Токмак, Жеребець, Воскресенка, Григор'ївка. У Залив'янській волості перебував загін та культпросвітвідділ 4-ї групи Чалого, у Новомиколаївській – загін С. Правди, у Маломихайлівській – загін Каленика, у Новоспасівці – загін Т. Я. Удовиченка. 15 листопада на засіданні махновської ради присутні дійшли висновку, що більшовики 4-го пункту угоди не підпишуть, і треба готуватися до боротьби. Анархіст з Олександрівська повідомив про репресії проти анархістів і махновців [303, арк. 76].

Звільнені з в'язниць за угодою анархісти розгорнули агітацію своїх поглядів у містах УСРР. Секретаріат КАОУ «Набат», скориставшись правами, прописаними в угоді, вирішив «вийти з підпілля», перевести конфедерацію на легальний стан. Анархісти заявили, що хоча вони й звільнені від переслідувань з боку влади, однак не відмовляються від ідеологічної боротьби проти більшовиків та не в захваті від союзу Н. І. Махна з «червоними». У листопаді в Харкові

вийшли друком чотири номери газети «Набат» (наклад – 3 тис. примірників), три номери газети «Голос махновця» (орган Революційних повстанців України – махновців). Анархісти прагнули збільшити тираж своїх газет, однак влада заборонила їм перевищувати допустимі норми. Зі штабу Махна до Харкова та інших міст надходила газета «Путь к свободе» (у жовтні – листопаді вийшло п'ять номерів, наклад – 3 тис. примірників). Окрім газет, махновці й анархісти розповсюджували значну кількість листівок і брошур [304, арк. 292]. У Харкові діяла група анархістів-общинників, що видала дві книги: Н. Остробського «Нужно ли делить хлеб и землю (О крестьянских коммунах)»; Григорія «Как нам устроить крестьянское хозяйство и как следует устроить вольную жизнь».

Анархісти створювали підпільні групи серед харківських робітників на полотняній фабриці та при Спільці пекарів, організували п'ятиденний страйк на паровозобудівному заводі на знак протесту проти боротьби з прогулами, підвищення тарифів праці. Анархісти мали надію, що цей страйк «виливається в форму боротьби проти існуючого режиму» [974; 1947]. 21 листопада на засіданні міськради Харкова більшовики твердили: «Нам потрібно підготувати робітників до тієї боротьби, яка тепер є, тому що якщо тепер ми це не зробимо, то Махно висунеться в нас... долю робітничого класу повинен вирішувати не Махно... нам потрібно перебороти цю пошесть махновщини, відкинути махновську демагогію». Було вирішено ізолювати анархістів від страйкарів-робітників. Міськрада закликала робітників «вичавити зі свого середовища провокаторів». 24 листопада влада зажадала від організаторів припинити страйк, В. М. Ейхенбаум завив про правомірність вимог робітників [603, арк. 10–15; 796].

ВУЦВК вимагав від КАОУ «Набат» відповіді, чи готові анархісти до участі в «господарських органах республіки». В. М. Ейхенбаум за «набатівців» відмовився від участі у формуванні господарського життя за вказівками влади. На шпальтах газети «Набат» і харківської газети «Коммунист» розгорнулася полеміка між анархістами та комуністами [943; 974; 1947]. У газеті «Голос махновця» проголошувалося: «Ми завжди будемо ідейними непримиренними ворогами партії комуністів-більшовиків» [858]. Секретар махновської ради

зазначав: «Більшовики ніколи не дозволять нам самоврядуватися, не допустять, щоб у державному організмі було місце, заражене безвладдям. Треба готуватися, щоб силою зброї відстояти незалежність району та подальший розвиток анархістського ладу» [1543]. Лідери КАОУ «Набат» заявили, що «анархісти як організація з Радянською владою не домовлялися і в угоду не вступали», але вважали за необхідне скористатися цим становищем для розгортання роботи на місцях, «тимчасово та умовно» приймаючи легальність. «Жодного ідейного контакту та співробітництва з Радянською владою або її призначенцями не було й не може бути» [974; 975; 1953, с. 254].

Бюро Всеросійської конфедерації анархістів-синдикалістів почало консультації з лідерами КАОУ «Набат» про об'єднання. Вихід КАОУ «Набат» із підпілля супроводжувався збільшенням чисельності цієї організації, появою нових угруповань. За даними ЧК, у київській та одеській групах налічувалося по 100 осіб, у Полтаві – близько 80 осіб, у Єлисаветграді – близько 70 учасників. Не менше їх було в катеринославській, олександрівській, черкаській групах. До 140 «набатівців» нараховувалося в Харкові, стільки ж – у селищах Донбасу. У Харкові анархістський вплив відчувався в місцевому гарнізоні, у загоні охорони радянського уряду, яка, за твердженням анархістських авторів, запропонувала «набатівцям» здійснити державний переворот. У місті відкрилися читальня та клуб КАОУ «Набат», анархісти влаштували лекції в театрі «Міссурі», котрі збирали до 5 тис. осіб. На місяць (кінець жовтня – кінець листопада 1920 р.) Харків став «столицею» анархістського руху Східної Європи, до якої завітали діячі з Росії, Північного Кавказу. На 1 грудня 1920 р. КАОУ «Набат» готувала в місті свій II з'їзд, ЧК вирішила використати угоду, легалізацію анархістів для взяття їх під контроль – «на облік», слідкуючи за їхньою діяльністю за допомогою агентів. Близько двох місяців «набатівці» були в УСРР легальною партією, ледве не єдиною непримиренною опозицією більшовикам [1319, с. 19–20].

22 листопада заклик покінчити з махновцями як із «повстанням політично єдиного села проти робітничого та комуністичного міста» пролунав на V Всеукраїнській конференції КП(б)У. М. В. Фрунзе вимагав переформувати

махновські частини на з'єднання РСЧА, знищити штаб РПАУ(м), видав таємний наказ про «ліквідацію махновщини» [1091, с. 361–411]. Н. І. Махно надіслав телеграму Х. Г. Раковському з пропозицією закрити прохід частин РСЧА через гуляйпільський район з метою уникнення непорозумінь. У середині листопада почався перехід червоноармійців до РПАУ(м), до лав махновців перейшли 17 маршових рот РСЧА із щойно мобілізованих селян. Н. І. Махно сподівався, що коли дійде до збройного зіткнення з РСЧА, червоноармійці перейдуть на його бік. Командир полку 42-ї дивізії Глазунов повідомляв, що в разі нападу «червоних» на махновців його полк перейде на бік Н. І. Махна та заарештує штаб дивізії. Розвідка махновців вела мову про те, що частина бійців II Кінної Армії, бригада I кінної можуть перейти до РПАУ(м). Командувач II Кінної Ф. К. Миронов мав контакти з махновськими агентами. Заколоти в II Кінній у жовтні 1920 р. підтверджували можливість такого союзу [1110, с. 589–598].

Для анархістів у 1920 р. були характерні політичні хитання від легальності до підпілля, від спільного збройного виступу в союзі з більшовиками до запеклої боротьби проти влади більшовиків. КАОУ «Набат», втративши певний вплив у містах України, намагалася перенести центр своєї діяльності на село, очолити махновський рух та можливий «вільний район анархістського експерименту». Махновський рух після свого занепаду на початку 1920 р. навесні того ж року зміг відродитися завдяки початку селянського повстання проти продрозкладки в Україні. Махновці зуміли не тільки протидіяти РСЧА, але й провести вдалі рейди на Полтавщину, Харківщину, Донбас, заручитися підтримкою значної частини селянства, розгорнувши РПАУ(м) до 17 тис. бійців. У жовтні 1920 р. махновське керівництво пішло на союз з РСЧА, вимагаючи автономії свого «вільного району», свободи анархістської агітації, звільнення анархістів з-під арешту. Махновці намагалися скористатися легальністю та правами союзників для посилення свого впливу, упровадження «вільних рад». На початку листопада 1920 р. анархістський рух в Україні отримав новий імпульс для розвитку.

Після перемоги Лютневої революції (1917 р.) перед анархістами відкрилися перспективи стати рухом впливовим і масовим, використовуючи гасла закінчення

війни, обмеження влади держави та федералізації, досягнення економічної та соціальної рівності. Анархісти намагалися очолити робітничий рух, налаштувати профспілки, ФЗК, ради робітничих депутатів на досягнення робітничого контролю над виробництвом, на його соціалізацію. На певний час їм вдалося провести соціалізацію Чорноморського торговельного флоту, частини виробництв Донбасу. «Стихійний» анархізм став живильним середовищем для розвитку руху, охопивши частину солдат, матросів, селян та робітників. Поширюючи ідеї «перманентної революції», «третьої революції», «революції духу», анархізм став популярним у мистецькому середовищі, серед молоді. Лідери й учасники руху виступили проти Тимчасового уряду, Установчих зборів, Центральної Ради УНР. Під впливом більшовиків, які змогли скористатися анархістськими настроями населення, рух розколовся на «критичних» анархістів (КАОУ «Набат», махновці та ін.), котрі співпрацювали з владою для анархістських перетворень, «радикальних» анархістів, налаштованих на збройну боротьбу проти режиму, «радянських» анархістів, ренегатів «від анархізму», які перейшли до лав РКП(б). Життя потребувало чітких орієнтирів, пошуку союзників та ресурсів, але анархісти, оспівуючи принципи «індивідуальної свободи», «безпартійності», були не в змозі виробити чітку стратегію руху.

Анархісти абсолютизували класову боротьбу, ставлячи під сумнів індивідуалізм як головну цінність анархії. Зіткнувшись із диктатурою більшовиків, вони почали дрейфувати в бік лібертарних чеснот, виборюючи демократичні цінності, проти яких формально виступали. Восени 1917 р. в Гуляйпільській волості анархісти змогли створити базу свого руху, котрий із жовтня 1918 р. став називатися махновським, захопивши значну частину селянства Катеринославщини та Північної Таврії. Махновські повстанці намагалися боронити «вільний район», будуючи автономне «суспільство рівності». Для подолання організаційного та ідеологічного розброду в середовищі анархістів утворилася КАОУ «Набат», яка об'єднала приблизно половину учасників руху України у відносно централізовану структуру, де їм пропонувалося досягнення спільних цілей та завдань. Але головного завдання

КАОУ «Набат» так і не змогла виконати – організувати робітничий клас на створення вільних робітничих структур та соціалізацію виробництва. Програш у боротьбі за місто підштовхнув «набатівців» до ставки на селянське повстанство, до союзу з махновщиною. Більшовицька влада залучала анархістів і махновців до гібридної війни проти Української держави, УНР, але вже 1919 р. махновський та анархістський рухи зіткнулися з тим, що й вони стали об'єктами репресій із боку більшовиків.

У лютому 1919 р. КАОУ «Набат» та махновський рух об'єдналися для вирішення спільних завдань: внесення ідеалів анархізму в селянський повстанський рух, будівництва нового суспільства «явочним шляхом». Союз із більшовиками та РСЧА для анархістів-махновців був тактичним кроком, який дозволяв затвердити на Півдні України паралельні суспільні структури – «анархістську автономію», махновську військову потугу. Махновці й анархісти боролися проти реакційних білогвардійських російських диктатур генералів А. С. Денікіна та П. М. Врангеля, які намагалися відродити Російську імперію, інтервентів Німеччини, Австро-Угорщини, країн Антанти. Після захоплення значної території та проголошення Південноукраїнської трудової федерації (жовтень 1919 р.) махновці повернулися до програми анархістського будівництва в практиці розпорошеної влади федерації «вільних рад». Махновцям вдалося сформувати РПАУ(м), привернувши симпатії значної частини населення південно-східної України. Анархісти з КАОУ «Набат» допомагали махновським структурам у створенні трудової федерації, у боротьбі проти «білої» та «червоної» диктатури. Анархісти України не змогли в 1920 р. подолати своєї строкатості, коливань стосовно радянської влади. КАОУ «Набат» то закликала до підпільної боротьби, то мала можливість для легальності. Махновський рух як опонент влади зміг скористатися з її помилок та злочинів, відродитися й намагався продовжити експеримент будівництва «вільного району» навіть ціною військового союзу з РСЧА. Це співробітництво надавало махновцям другий шанс для будівництва своєї автономії всередині УСРР, для широкої пропаганди анархізму.

РОЗДІЛ 4

АНАРХІСТСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ ПІДПІЛЛЯ ТА БОРОТЬБИ ПРОТИ ДЕРЖАВИ «ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРИАТУ»: ВИЖИВАННЯ, СПРОБИ ВІДРОДЖЕННЯ, ЛІКВІДАЦІЯ (1920–1929 рр.)

4.1. Зміни в анархістських структурах (листопад 1920–1922 рр.)

Питання про причини зникнення, часові межі існування анархістського руху в СРСР залишається спірним, незважаючи на відкритість фондів архівів СБУ, публікації деяких матеріалів з архівів ФСБ. Радянські історики та публіцисти твердили, що цей рух було ліквідовано каральними органами та РСЧА, він «повністю збанкрутував» до вересня 1921 р. (час формального «зникнення махновщини»), а «діючі» анархісти, які залишилися на волі після цієї дати, – то тільки «окремий випадок» [1956]. 1974 р. С. М. Канєв «наважився» по-новому висвітлити процес «зникнення» анархістського руху в СРСР, заявивши, що «ліквідація вогнищ анархістської контрреволюції не означала знищення анархізму взагалі», а «комуністична партія й не ставила перед органами Радянської влади завдання насильницькими заходами ліквідувати анархізм як такий. Застосування репресій проти анархо-контрреволюціонерів не поширювалося на всіх анархістів» [1638, с. 374]. У 1970-х рр. перед істориками було поставлено завдання: представляти чекістів та більшовиків гуманістами, тому С. М. Канєв фальсифікував історію за «новими лекалами», стверджуючи, що анархістів ніхто не арештовував і не знищував, а під репресії потрапляли тільки «анархо-бандити», що зброєю влади «в анархістському питанні» були не насильницькі заходи, а «ідейна боротьба». Ці тези він підтверджував пропагандистськими матеріалами, у яких ішлося про те, що анархізм був «легальним». До 1925 р. С. М. Канєв розширив хронологічні межі, заявивши, що протягом «1921–1922 рр. анархізм втратив залишки свого впливу на маси й перестав бути політичною течією» (необачно підтвердивши, що до 1921 р. він мав-таки вплив на маси) [1638, с. 401].

Сучасна російська дослідниця анархізму Л. Г. Орчакова, вирішивши обмежити час існування його як політичного руху в СРСР початком

1920-х рр., завела його в нетрі містики, стверджуючи, що в 1920-х рр. у часи «глибокої внутрішньої трансформації» анархізм звівся до панування елітарних містичних груп окультного «Ордену світла» [2013, с. 28]. У сучасній українській історіографії сформувалися дві протилежні тенденції трактування «ліквідації» анархізму. М. А. Боровик вказав на самоліквідацію руху до кінця 1921 р. [1541, с. 15–16], А. В. Дубовик продовжив історію анархізму до другої половини 1930-х рр. [1603, с. 182]. Необхідно відзначити, що матеріалів про анархістський рух після 1920 р. вкрай мало, влада не мала «повної картини» реального його стану в УСРР. Анархістські групи перейшли від легальної й напівлегальної діяльності до підпільної. Перманентні репресії, робота таємних інформаторів в анархістських організаціях підірвала їхні легальні структури. Аналітична служба ВЧК була в процесі становлення, як і вся система тотального контролю в СРСР. Тому у фондах радянських каральних органів за час 1921–1922 рр. існують тільки окремі «справи» та згадки про анархістів.

Махновський командир В. Ф. Білаш, перебуваючи у в'язниці ЧК, писав, що КАОУ «Набат» закінчила своє існування в 1922–1923 рр. [343, арк. 368], але чекісти в середині 1920-х рр. вважали, що структури підпільної КАОУ «Набат» ще існують. На початку 1921 р., за твердженням М. Кліванського, деякі організації «Набат» «були відроджені» [1356, № 55, с. 39]. На 1 грудня 1920 р. КАОУ «Набат» збирала з'їзд, що був розрахований на участь анархістів України. Легалізація конфедерації не відповідала рішенням останньої конференції КАОУ «Набат», але «набатівці» вирішили провести легальний з'їзд для більшого впливу на політичні реалії в СРСР. Влада планувала використати приїзд анархістських делегатів на цей захід до радянського Харкова для масових арештів анархістів. Із вечора 25 листопада й у наступні дні в містах УСРР розпочалися облави – за кілька діб було схоплено близько 300 анархістів і тих, хто їм співчував, гостей з'їзду, які прибули до міста (Ю. З. Ярчука, Г. П. Максимова, Б. Стоянова та ін.). Під арешт потрапили члени Секретаріату КАОУ «Набат», активісти цієї організації (В. М. Ейхенбаум, А. Д. Барон, М. Кліванський, Ол. І. Таратута, М. І. Доленко, І. В. Тарасюк, Л. І. Гутман-Чаріна, Н. В. Дріккер,

О. Ольнецький, А. Горелік, Г. Витовський, А. Шляховий, К. Штурмер, Е. Гофман, Пилипенко та ін.), члени махновської делегації в Харкові та поранені махновці, котрі знаходилися на лікуванні в радянських шпиталях (Д. І. Попов, І. О. Чарін, А. Ю. Буданов, П. Хохотва, Богуш, Середа, Зінченко, Кусенко, Колісниченко та ін.). Більшість махновців було розстріляно чекістами. Анархісти писали про 450 осіб, арештованих «у справі з'їзду» [887; 1584, с. 20–30; 1356, с. 44]. За анархістськими джерелами, у день відкриття заходу готувалася демонстрація робітників та червоноармійців у Харкові. Дізнавшись про арешти анархістів, застрайкували працівники паровозобудівного заводу, натовп маніфестантів вирушив до в'язниці, вимагаючи звільнення затриманих. Напружена ситуація в Харкові змусила більшовиків перевести арештантів до в'язниць Росії [1584, с. 10–15]. Відтоді КАОУ «Набат» перейшла до нової форми існування в стані «глибокого» підпілля.

Узимку 1920–1921 рр. тривали масові репресії анархістів в Україні, усі великі анархістські групи було розгромлено (Харків, Київ, Одеса, Катеринослав, Олександрівськ, Єлисаветград, Полтава). У грудні 1920 р. в Єлисаветграді «набатівців» було запроторено до концтабору (у тому числі й одного з лідерів М. Аксенфельда) [1466, с. 397–398]. В Одесі під арешт потрапили Я. Дубинський та Л. А. Польовий (делегат Харківського з'їзду від Одеської федерації анархістів) [610, арк. 22], сімох представників «Набату» було затримано в Миколаєві [1992, с. 166]. На початку 1921 р. катеринославського «набатівця» Ривкіна було розстріляно в Харкові [343, арк. 387]. У Катеринославі було заарештовано І. Шапіро, Б. Е. Липовецького, у Києві – Д. Линчевського.

Голод, загальне погіршення умов життя, активізували протестні настрої населення. Наростаюче напруження в суспільстві в грудні 1920 р. – лютому 1921 р. проявлялося в численних страйках та виступах робітників, у невдоволенні в армії, у посиленні повстанського руху. У Харкові, Миколаєві, Херсоні, Одесі, Маріуполі, по шахтарських містечках Донбасу страйкарі-робітники ухвалювали резолюції про недовіру більшовицькому урядові. В Одесі під час Кронштадтського повстання проходили стихійні мітинги робітників, на яких до

активної критики влади вдалися анархісти [1475]. На початку 1921 р. анархістам вдалося захопити Людинівський машинобудівний завод та проголосити «незалежну комуноу» [2000, с. 154]. «Робітничу опозицію» в РКП(б) В. І. Ленін назвав «анархо-синдикалістами», Ф. Е. Дзержинський погрожував їх розстріляти як «прихованих махновців». На XI з'їзді РКП(б) лунали звинувачення, що в Харкові на заводі «Серп і молот» група «робітничої опозиції» об'єдналася з анархістами, проводила свої збори в клубі анархістів [1957, с. 79].

Стійке занепокоєння радянського керівництва «загрозою зліва» посилювало Кронштадтське повстання. Воно почалося 28 лютого під гаслами: «Ради без комуністів!», «Вільні Ради!», «Третя революція!». Серед повсталих моряків Кронштадта було близько 10 тис. новобранців з України, зокрема з махновських районів. У своїх промовах, листівках, газетах лідери повсталих вказували, що махновський рух – це союзник Кронштадта в боротьбі проти диктатури [1866, с. 77]. Під час цих подій анархісти намагалися організувати страйки на заводах Харкова [869].

Наприкінці лютого 1921 р. по всій країні ЧК провели масштабні арешти невдоволених режимом, у тому числі й анархістів. Тоді в Україні пройшли затримання «Анархістського союзу молоді Волині», членів анархістських груп Одеси. 28 лютого ЧК було видано наказ «Про боротьбу з контрреволюцією», у якому містилася вимога до всіх підлеглих «розбити апарат антирадянських партій», для чого в містах, де страйкували робітники, треба було провести арешти членів анархістських і соціалістичних груп [1608]. На початку березня 1921 р. стався погром анархістського видавництва «Голос труда». Було знову арештовано (через місяць після арешту в листопаді 1920 р. їх звільнили) членів «Тимчасового бюро Конфедерації анархо-синдикалістів» Ю. З. Ярчука, Г. П. Максимова, 20 анархістів-синдикалістів як «найбільш небезпечне» анархістське об'єднання (А. Горелік та ін.). Репресії зруйнували структури Конфедерації анархістів-синдикалістів [1318, с. 3–4]. Вплив на профспілковий рух анархістів-синдикалістів та анархістів-комуністів в УСРР було ліквідовано владою, легальну діяльність анархістів-синдикалістів у профспілкових та фабрично-заводських

структурах заборонено. До березня 1922 р. анархо-синдикалістів було «видалено» з правління Спілки харчовиків Катеринослава, у середині 1922 р. – «вичищено» зі складу керівних органів профспілок вугільників і робітничих комітетів у містах та селищах Донбасу (Юзівка, Луганськ, Горлівка та ін.) [1607].

Циркулярний лист ЦК РКП(б) (березень 1921 р.) вказував, що до кронштадтського повстання до анархістів було ставлення «дуже терпиме», але «на сьогодні анархістські групи ведуть терор, і їхня діяльність часто зближується з діяльністю білогвардійських контрреволюційних організацій», серед анархістських груп є «агентура іноземного капіталу», у більшості угруповань домінують «контрреволюційні тенденції». Циркуляр констатував, що органи влади «змушені вдатися до обмеження свободи діяльності» анархістів. Документ вказував на особливу небезпеку анархістів-синдикалістів в УСРР, де вони намагаються проникнути в спілки молоді та культурно-просвітницькі органи, проводять агітацію в армії та на флоті, організують селянські союзи, страйки на заводах. Зазначалося, що КАОУ «Набат» існує, хоча була півроку тому розгромлена, що підпільна діяльність анархістів активізувалася «під час Кронштадта» [943, с. 37–38]. Одеський губком КП(б)У в березні 1921 р. ухвалив рішення посилити боротьбу проти антидержавних виступів робітників та моряків, що мали місце в Одесі (у них брав участь анархіст І. Х. Улановський) [1375, № 12, с. 35; № 13, с. 21, 36].

1921–1922 рр. більшовики сподівалися очолити світовий профспілковий рух за допомогою кишенькового «Червоного інтернаціоналу профспілок». Деякі анархісти, заарештовані чекістами в РФСР й УСРР, опинилися в зоні пильної уваги делегатів Установчого конгресу Профінтерну – «Червоного інтернаціоналу профспілок» (Москва, липень 1921 р.). Представники анархо-синдикалістських профспілок Франції, Іспанії, Італії, США вимагали звільнення з радянських в'язниць «ідейних анархістів». Французькі синдикалісти звернулися до керівника ВЧК Ф. Е. Дзержинського з проханням про звільнення анархістів, але він характеризував арештованих як «злочинців, які зловживають нашою добротою», вигадував, що анархіст В. М. Ейхенбаум «разом із Махном нападав на потяги в

Україні, убиваючи тисячі солдат Червоної армії» [1900]. Л. Д. Троцький стверджував, що «всі анархісти негідники і злочинці», про їх звільнення не може бути й мови. М. І. Бухарін на засіданні I конгресу Профінтерну (липень 1921 р.) заявив, що анархісти, яких було заарештовано, – «кримінальні бандити», що махновці «знищують комуністів», а анархістський рух спирається на селянство й відіграє роль контрреволюційної «Вандеї» [1598, с. 202].

Ці характеристики головних більшовицьких ідеологів на тривалі роки стали дороговказом у ставленні влади до анархістського руху. Для репресій проти «ідейних анархістів» чекісти організовували «кримінальні справи», перемішуючи «ідейних» анархістів та експропріаторів як фігурантів спільних справ, наслідуючи жандармський досвід провокацій. У вересні 1921 р. за звинуваченнями в «анархо-бандитизмі, експропріації, фальшуванні грошей» у Москві було розстріляно анархістського теоретика «Лева Чорного» (П. Д. Турчанінова), члена КАОУ «Набат» Ф. А. Барона [1583, кн. 2, с. 108]. Анархіст Б. В. Єленський згадував, що розстріл у цій справі «посилив настрої меланхолії» серед анархістів, «деякі з найбільш слабких почали залишати наші лави та об'єднуватися з більшовиками» [785]. У 1921 р. зафіксовано вступ колишніх анархістів до партії більшовиків. Так, за партійним переписом 1922 р. в складі ВКП(б) перебувало 633 колишніх анархісти [1644, с. 53]. У Харкові анархістський лідер І. Карташов перейшов до лав КП(б)У [343, с. 79, 290, 331, 351, 382].

Німецьке профспілкове об'єднання «ФАУД», американсько-канадське «ПРА», аргентинське «ФОРА», низка синдикалістських національних структур виступили проти більшовицького диктату, домагалися звільнення анархістів із радянських в'язниць, створивши Інтернаціонал революційного синдикалізму – синдикалістську Міжнародну асоціацію трудящих – «МАТ». Вона виступила за розрив із «Червоним Профінтерном», ухваливши резолюцію протесту проти переслідувань «лівих елементів революційних робітників», закликала свої організації надсилати кошти на допомогу ув'язненим, на потреби анархо-синдикалістської пропаганди в радянських республіках. У Західній Європі було створено комітет допомоги заарештованим і засланим анархістам та анархо-

синдикалістам. «ФАУД» підтримав «Групу російських анархістів за кордоном» із колишніх «набатівців» та «Закордонну делегацію Російської конфедерації анархо-синдикалістів». Журнали вказаних груп «Анархический вестник», «Рабочий путь» друкувалися на потужностях «ФАУД» [1598, с. 245–258; 1599, с. 60–63]. У США з 1920 р. до боротьби за права анархістів у радянських республіках долучилися активісти, які гуртувалися навколо видання «Американские известия» (редактор – К. Гордієнко) та угруповання «Союз вільних анархістів» (голова – В. Бондаренко) [1959, pp. 367–368]. Західні синдикалісти вимагали звільнення з в'язниці лідера КАОУ «Набат» А. Д. Барона, який заочно отримав повноваження делегата на берлінський конгрес «МАТ». Радянський уряд, готуючи «революцію в Німеччині», ще сподівався на союзництво «ФАУД». У грудні 1921 р. О. Беркман, емігрувавши до Берліна, випустив відкрите звернення «Крик о помощи», закликавши «світовий пролетаріат» до захисту переслідуваних анархістів [1071]. У Стокгольмі з'явилося «Товариство допомоги анархістам у російських в'язницях» (на чолі з О. Беркманом та Е. Голдман). Подібні структури було сформовано в 1922 р. в Лондоні, Парижі та Буенос-Айресі. Про переслідування анархістів «лівій» громадськості західних країн у 1922 р. розповіли Е. Голдман та О. Беркман, які повернулися з «країни Рад» [837, с. 233; 1071].

У грудні 1921 р. ставлення влади до анархістів дещо змінилося – виконком Комінтерну висунув тезу про «єдиний фронт». Комінтерн поставив завдання «залучити на свій бік усі справжні пролетарські елементи від анархізму». Як додаток до протоколу Політбюро ЦК РКП(б) «Про відправлення делегації анархістів за кордон» (1922 р.), секретарем виконкому Комінтерну О. В. Куусініеном було складено записку на ім'я секретаря ЦК РКП(б) В. М. Молотова, у якій пропонувалося дозволити «Вільному об'єднанню анархістів» послати своїх делегатів до Німеччини, Італії, Франції. Із виписки з протоколу Президії виконкому Комінтерну (16 березня 1922 р.) можна дізнатися, що було заслухано виступ А. Д. Барона (як представника «Вільного об'єднання анархістів») з питання виїзду учасників руху до Німеччини [1900].

Справа анархістів-«арештантів» розглядалася Президією ВУЦВК. На

початку листопада 1922 р. з харківської в'язниці вийшли 11 анархістів: А. Д. Барон, І. О. Чарін, Л. І. Гутман-Чаріна, М. І. Доленко, С. А. Авруцька, Проценко, А. Шляховий, А. І. Левада, А. Ярошевський, І. Олонецький, В. М. Пилипенко. Членів КАОУ «Набат» А. Д. Барона, І. О. Чаріна, Л. І. Готман-Чаріну владні структури обіцяли вислати до Німеччини, їм дали місячну відпустку на збори під чесне слово, що вони не будуть вести анархістської діяльності в УСРР. Решту арештованих анархістів звільнили на підставі постанови ЦВК 23 жовтня 1922 р. Але А. Д. Барон та І. О. Чарін одразу занурилися у вир політичної боротьби. А. Д. Барона було знову заарештовано 18 грудня 1922 р. за «політичні виступи» перед активістами анархістського руху Катеринослава. І. О. Чарін та Л. І. Готман-Чаріна потрапили під арешт на початку 1923 р., отримали два роки концтаборів [632, арк. 118].

Політбюро ЦК РКП(б) восени 1921 р. звільнило десятох анархістів із московських в'язниць (у тому числі В. М. Ейхенбаума), яких було відправлено до Західної Європи [1208, с. 25; 1318, с. 10–17]. Наприкінці 1921 р. влада вислала з радянських республік відомих анархістів – О. Беркмана та Е. Голдман. Синдикалісти Італії, Франції, США, Німеччини звернулися з листом протесту, вимагаючи звільнення заарештованого радянською владою анархо-синдикаліста О. П. Шапіро, якого в жовтні 1922 р. було відправлено до Берліна [1850, pp. 110–115]. 1922 р. Політбюро ЦК постановило звільнити з-під варти Ол. І. Таратуту. Такі «акти гуманізму» пояснювалися тим, що більшовики сподівалися використати профспілковий рух у світовій революції, не хотіли розривати відносини з радикальними профспілками. Більшовицьке керівництво проводило неофіційні консультації з лідерами анархістів, пропонуючи їм сформувати «фронт проти капіталізму», обіцяючи «свободу організацій і преси... звільнення з в'язниць» [1039]. Водночас у квітні 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) ухвалив резолюцію з питання боротьби проти анархізму. Для відсічі «наклепам» анархістів-емігрантів влада організувала контрагітаційну кампанію, залучивши колишніх анархістів. У виконкомі Комінтерну було створено особливу комісію зі збору матеріалів, «компромату» про анархістів та їхню діяльність за кордоном

[1108, с. 161–162].

Чекісти відзначали «деяке поживлення» активності й розповсюдження листівок анархістів як реакцію на неправомірний суд і розстріл П. Д. Турчанінова. Влада побоювалася «терору помсти» за страту цього анархістського лідера, водночас звинувачення в «кримінальщині» чекісти прагнули поширити на місцеві організації анархістів, провівши репресивну компанію боротьби з «кримінальним анархізмом». У квітні 1921 р. за рішенням Одеського губкому КП(б)У штучну справу «анархо-бандитів групи Шахворостова» було закрито під тиском обурених одеських робітників [1841; с. 176–183]. Із частиною її фігурантів чекістами було організовано нову «анархо-бандитську, махновську справу терористичної групи на залізниці». До цього угруповання, чисельність якого штучно завищили до 44 осіб, включили як кримінальників, так і ідейних анархістів із дореволюційним досвідом: Ф. Александровича, І. Крикливіна, К. Меккеля, В. Іоселевича та ін. [1830, с. 178–181]. Їх звинувачували у зв'язках із підпіллям КАОУ «Набат», у пограбуванні «валютників», нальотах, у «підготовці» ексів зовнішторгу, підпалі вокзалу й депо, «у розкраданнях на залізниці й підпалі готелю «Брістоль» з метою приховати ці розкрадання». Ф. Александровича (колишнього анархіста-каторжанина, 1921 р. – члена КП(б)У та одеської міськради, коменданта управління Південних залізниць) та І. Крикливіна було розстріляно. Про інсценування ЧК цього «заколоту» за участі провокатора С. Шварцмана писав берлінський «Анархический вестник» [1802; 1811]. Анархіст Б. В. Єленський задував про провокацію з анархо-індивідуалістами, які потрапили під арешт під час експропріації в Полтаві й почали співпрацювати з ЧК, «зраджувати своїх товаришів анархістів». Самого Б. В. Єленського арештували в Одесі у справі «участі в експропріації в Саратові в 1917 р.» [785].

Формально не ставлячи анархістські ідеали поза законом, наголошуючи на «легальності» ідеології анархізму, більшовики прагнули взяти під контроль анархістські організації [1850, pp. 110–115]. Влада могла допустити існування анархістських груп (Циркуляр ВЧК від 1 березня 1921 р.) тільки у випадку, якщо в них «не буде жодних ознак антирадянської агітації... не буде допущено

абсолютно ніякої діяльності серед селян і робітників... ретельно встановлено спостереження за життям федерації, її зв'язком з іншими анархістами й неанархістськими групами... уся діяльність їх обмежиться читанням таких авторів, як Кропоткін», а їхні лідери будуть «лояльно налаштовані до радвлади й далекі від підпілля». Циркулярний лист ЦК РКП(б) від 16 квітня 1921 р. звинувачував анархістів у «розпалюванні невдоволення» серед робітників і селян, в армії, вказував, що влада «змушена вдатися до значного обмеження свободи діяльності цих груп» [1830, с. 178–181].

Владні структури намагалися нав'язати анархістам підписання зобов'язань про відмову від підпільної діяльності, готували судовий процес Ревтрибуналу у справі «анархістів-бандитів» [1108, с. 161–162]. Було заарештовано організатора «Чорного хреста» в Харкові А. І. Степанову (Галаєву). Як «анархо-бандити» під арешт потрапили «терористи та експропріатори» з України: І. Ахтирський-Авер'янов, Д. Коган [800, с. 5], які в липні 1922 р. втекли з московської в'язниці. Харківських анархістів звинуватили в тому, що вони «підтримують зв'язок» зі втікачами [632, арк. 22, 24, 499, 829].

Чекісти вели полювання на «анархісток-терористок»: шукали керівницю «групи експропріаторів», члена КАОУ «Набат», дружину члена секретаріату «Набат» Є. Саф'ян. Її було «арештовано в Одесі з бомбами» і звинувачено в нальоті на Управління текстильної промисловості в Москві. Є. Саф'ян змогла втекти із в'язниці за кордон, 1923 р. нелегально повернулася до УСРР, де й підтримувала зв'язок із харківськими анархістами. Шукали діячку Шварцман, яка «їздила до Одеси, Миколаєва та Києва для терактів або ексів», Т. Вегер, яка намагалася придбати зброю в УСРР «для експропріацій у Москві» [632]. Емігрантські анархістські видання змальовують образи «анархістів» виключно як «безвинних» жертв режиму, але можливо твердити, що експропріації і на початку 1920-х рр. продовжували бути засобом поповнення кас підпілля, яке не могло існувати без грошових надходжень [1830, с. 178–181].

Чекістські зведення повідомляли, що «для організації підпільних гуртків в Україні виїхали члени підпільної анархо-синдикалістської організації в Москві»

[632, арк. 25]. У жовтні 1921 р. арешти анархістів пройшли в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, на Донбасі [1830, с. 178–180]. У листопаді 1921 р. було затримано «радянських» анархістів («Секції анархо-універсалістів», «Конфедерації анархістів-синдикалістів», «Секретаріату Московського робітничого союзу анархістів», «Об'єднаного анархістського студентства», структур мирних анархістів-толстовців), сотні з яких опинились у в'язницях, були страчені. Чекісти розігнали комуни толстовців [1830, с. 178–181; 1585, с. 6].

Анархістська пропаганда в радянських республіках переслідувалась, хоча було декілька винятків, на які режим «заплющував очі» заради ліберального іміджу: анархістські книгарні й видавництво «Голос труда» в Москві та Петрограді, «Чорний хрест», анархістський гурток при музеї О. П. Кропоткіна. Ці організації вели легальну діяльність. «Голос труда» видав повне зібрання творів М. О. Бакуніна, збірку «Очерки истории анархического движения в России», у 1923 р. Секретаріат ВФАК надрукував кілька інформаційних листів. Випадки «легальної роботи» анархістів характерні лише для Москви та Ленінграда, де до 1925 р. легально діяли «Всеросійська федерація анархістів-комуністів» (ВФАК), «Всеросійська федерація анархістів» (ВФА). У легальному журналі ВФАК «Вольная жизнь» у статті «Мы и большевики» анархіст Алмазов пропонував анархістам брати участь у спільному будівництві «нового суспільства» разом із більшовиками. Наприкінці 1922 р. «Вольную жизнь» було закрито з причини тиску влади та безгрошів'я [850, с. 16]. Водночас коли в УСРР анархістські клуби були ліквідовано владою ще наприкінці 1920 р., у Москві та Петрограді на початку 1921 р. існувало кілька легальних установ такого типу, де проводилася пропаганда анархізму [1229, с. 87, 311, 313].

У Харкові, Одесі, Миколаєві впродовж 1920–1921 рр. існували легальні групи анархістів-універсалістів. На Всеукраїнську нараду губернських рад народного господарства та губернських рад профспілок (вересень 1921 р.) було делеговано одного «легального» анархіста. В Одеській міській раді навесні 1921 р. було чотири анархісти (0,4 % від кількості делегатів) [297, арк. 17; 1787, с. 107–110].

У Миколаєві в 1920 р. існувала група анархістів-універсалістів, але наприкінці року вона розпалася після того, як частина універсалістів вступила до КП(б)У. На початку 1921 р. до Миколаєва повернувся старий лідер М. Сонцев, який створив анархістську структуру з 20 осіб. Чекістами в місті було виявлено «Анархістську спілку молоді», що нібито мала за мету «терор проти партійних працівників». Діяло угруповання анархістів на Держфабриці в Херсоні [632, арк. 752, 776, 798, 804–805]. Звіти Миколаївської ГубЧК засвідчують, що в губернії фіксувалося 62 анархісти-позитивісти (з яких 14 студентів та учнів вечірніх шкіл) і 37 анархістів-синдикалістів (з яких 17 – учнівська молодь). У 1922 р. миколаївські анархісти робили спроби налагодження зв'язку з анархістами Москви [1992, с. 169–170].

Одеса залишалася «небезпечним центром анархізму», де за списками ЧК 1921 р. нараховувалось до 200 «діючих» анархістів (1922 р., за підрахунками ДПУ, кількість їх скоротилася до 109). 1921 р. влада закрила Одеський міський та Пересипський клуби КАОУ «Набат», заарештувавши кілька десятків «набатівців» та анархістів-синдикалістів, більшість з яких після одного – п'яти місяців ув'язнення було звільнено [607, арк. 10–20; 610, арк. 8–12; 1287, с. 138]. Б. В. Єленський згадував, що в Одесі «значну кількість наших товаришів було запроторено до місцевих в'язниць» [785]. «Група анархістів-синдикалістів» Одеси налічувала 45 осіб (лідери – М. Брайловський, К. Лоєва, Г. Бут) і була найбільш впливовою в місті, мала контакти з міжнародними анархо-синдикалістськими організаціями, німецькими однодумцями, від яких отримувала кошти (відправляла делегата на світовий конгрес синдикалістів у Берліні), випускала й поширювала серед робітників листівки, мала свої підпільні структури в декількох одеських профспілках. «Асоціація анархістів-позитивістів-універсалістів» Одеси нараховувала 25 учасників (лідери – Б. Бідний, М. Беркович), брала участь у перевиборах до міськради 1921 р.) [1807, с. 124–130; 1824, с. 33–40]. В «Асоціації анархістів Одеси» налічувалось близько 50 осіб (лідери – С. І. Шахворостов, Г. М. Борзенко). Ще в місті були: «Асоціація Бессарабських анархістів» (лідер – Д. Хаскін), «Анархістський союз молоді Одеси» (формувався навколо декількох

реемігрантів із США), одеська група КАОУ «Набат» із 25 осіб (лідери – Г. Я. Соболев-Дубінський, Ф. П. Павлов) [1807, с. 124–130; 1824, с. 33–40]. Анархісти мали вплив на робітничий клас Одеси в профспілках: харчовиків, будівельників, водників, залізничників, шевців і шкіряників [1807, с. 124–130; 1824, с. 33–40; 632, арк. 340–343, 750].

Анархісти-синдикалісти Одеси виступали проти легалізації та співпраці з владою, частина з них влилася до Партії лівих есерів-синдикалістів. Анархісти використовували профклуб «Голка» для своєї пропаганди, провели в завкомі профспілки «Губодяг» п'ять анархістів. У жовтні 1921 р. страйк робітників «Губодягу» Одеси привів до арештів анархістів – членів завкомів. У чекістському звіті було відзначено, що страйк мав «політичний, озлоблений характер... спрямований проти комуністів» [1791, с. 104–105]. Страйки робітників Головних залізничних майстерень Одеси закінчилися арештами есерів та анархістів, які його очолювали [530, арк. 119–125, 148; 554, арк. 57, 62]. Рішенням міськради Одеси анархо-синдикалісти вилучались із ФЗК міста [1992, с. 173].

Анархістів Одеси було запрошено на з'їзд анархо-синдикалістів до Німеччини. Вони налагодили зв'язок із Секретаріатом Всесвітнього з'їзду анархістів-синдикалістів. Восени 1922 р. одеські анархісти (К. Лоева та ін.) намагалися домогтися від влади дозволу на виїзд до Німеччини «для революційної роботи», вимагаючи віз, але влада не бажала випускати їх «як самостійну силу» за межі держави. Закритий лист секретаря Одеського губвиконкому КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгу повідомляв, що 15 анархістів отримали від губкому дозвіл на виїзд за кордон [1791, с. 81]. 1922 р. анархісти Одеси «посилилися» за рахунок прибулих із Харкова й Петрограда активістів. Звіти ДПУ вказували, що в Одесі «будується новий «Набат» за допомогою кількох прибулих із Парижа анархістів, а в деяких учасників руху склалося «очікування приходу Махна з Бессарабії» [614, с. 2–3]. За карними політичними справами відомо, що в Одесі анархісти агітували в артилерійській, трудовій школах, серед студентів інститутів [595, арк. 53, 347; 597, арк. 1–22]. Анархісти-емігранти вказували, що в місті проводилася «анархістська агітація в

лавах Компартії та в радянських закладах» [1584, с. 7].

У Катеринославі на початку 1921 р. ЧК було ліквідовано анархістську групу В. Чуприни – Д. Баженова, звинувачену в експропріації на ст. Нижньодніпровськ, анархістський клуб закрито [632, арк. 133–134]. На початку червня 1921 р. в передмістях Катеринослава (Амур, Нижньодніпровськ) пройшли масові антибільшовицькі хвилювання робітників (цей бунт отримав назву «Амурський Кронштадт»), які висунули гасла переобрання рад, зміни економічної політики. За твердженнями влади, хвилювання було спровоковано анархо-махновцями та меншовиками. Під час розгрому протестів влада використовувала армію та артилерію [1608]. Арешти торкнулися анархістів-робітників по заводах у районі Катеринослава, у Маріуполі, членів мелітопольського КАОУ «Набат», «Комітету анархістів» Бахмута, робітників заводу Алчевського району з «Партії анархістів». У В. Токмаку чекісти виявили «махновське підпілля з колишніх матросів» та групу анархістів [1830, с. 177–187; 632, арк. 287, 357, 357, 370, 524, 555–558].

На початку 1922 р. в Катеринославі було створено нову «Амур-Нижньодніпровську федерацію КАОУ «Набат», що дотримувалася концепції «анархістської держави на основі практики махновців з елементами анархізму-синдикалізму». Цю структуру було ліквідовано ДПУ в червні 1922 р. після того, як вона видала на друкарській машинці підпільний «Вестник», у якому розкривалися провокації ЧК [632, арк. 3–19]. Групі ставилися в провину: нальоти на касира заводу «Ланге» (захоплено 2 млрд руб.) на ст. Нижньодніпровськ, «контакти з бандитами Амура й Салтановки», зв'язки з анархістами Москви, Харкова, Курська, Павлограда, Єлисаветграда, Одеси, Олександрівська, Полтави, Гуляйполя, Новомосковська. Лідер групи В. О. Бобільов-Праведніков з 1918 р. керував підпіллям КАОУ «Набат» у Катеринославі, працював у політвідділі армії Н. І. Махна, підтримував листування з В. М. Ейхенбаумом, А. Д. Бароном. Більшість членів групи було засуджено до розстрілу, але в грудні 1922 р. звільнено за амністією [1830, с. 180–187; 632, арк. 3–19, 133–139, 569, 619].

1921 р. в Києві чекісти нарахували 46 активних анархістів (лідер – А. І. Кунцевич, з 1922 р. – Ж. (І. Л.) Кологрив). Вони вели агітацію на

підприємствах, мали певний вплив на профспілку харчовиків, студентське середовище, але посилення репресій призвело до того, що активісти КАОУ «Набат» залишили місто [1830, с. 177–187]. У Житомирі група анархістів-синдикалістів діяла в профспілках друкарів і транспортників [632, арк. 338, 421, 438, 835]. У Єлисаветграді 1921 р. було знайдено підпільну друкарню анархістів, заарештовано угруповання анархістів-синдикалістів-комуністів (20 осіб), «молодих» анархістів. Лідера Кролевецького було вбито під час арешту. Існують свідчення про розгром «махновської організації подільських анархістів», арешт та страту 21 особи (за анархістськими джерелами – до 40 осіб), які нібито готували «експропріації та терор». Скоріш за все, мова йшла про Брацлавську організацію анархістів, що працювала «над розкладанням молоді». Про неї є згадки в збірці документів «На защите революции» у зв'язку з арештом 110 підозрюваних в анархістській агітації. Цей розгром був пов'язаний з активізацією анархістів Вінниці, Кам'янець-Подільського, Брацлава, Жмеринки, спробою відродити «Федерацію анархістів Подільської губернії» [1830, с. 180–187; 1093, с. 327, 344; 632, арк. 132, 273, 314, 753].

1921 р. в анархістських колах стала актуальною ідея створення «Анархо-комуністичного союзу молоді в Україні», зафіксовано появу молодіжних груп «Анархістського інтернаціонального союзу робітничої молоді «Бунтар», угруповань молоді в Києві, Харкові [841, с. 3]. Існують факти впливу анархістів на рухи скаутів, есперантистів. Керівник «Всеукраїнської організації есперантистів» (активність цей рух виявляв у Києві, Харкові, Одесі) О. М. Антонович розглядався чекістами як «анархістський агітатор». Вони отримали інформацію про те, що «Об'єднання есперантистів» було засновано 1921 р. анархістами, що ватажки «Всеросійської федерації анархістської молоді» пропагували есперанто. У 1921 р. потрапив під арешт один із лідерів руху есперанто С. М. Гйдовський. Репресій з боку влади зазнав анархіст Н. Я. Футерфас (член оргкомітету «Всеросійської федерації есперанто» впродовж 1918–1924 рр.), член президії III Всеросійського з'їзду есперантистів (1921 р.), редактор журналу есперантистів «La Nova Epoko», голова видавничого

кооперативу есперантистів. 1925 р. було заарештовано анархістів-есперантистів Левандовського, Б. Липовецького (колишнього члена «ІWW») [1830, с. 180–190].

На III з'їзді Комуністичного союзу молоді України (1921 р.) лунала критика стосовно «анархістських та синдикалістських настроїв», що охопили частину молоді, а це було визнано несумісним із членством в КСМУ. Циркулярний лист ЦК КП(б)У губкомам КП(б)У та КСМУ закликав до боротьби проти «анархістських хитань» у молодіжному середовищі, спроб формування «безпартійних молодіжних союзів» [1374, с. 3]. Факти свідчать про намагання анархістів опанувати молодіжний рух.

Б. В. Єленський, опинившись у Харкові, писав: «Дух опору й боротьби значною мірою зник, і з усіх боків передбачалося посилення репресій» [784]. Водночас звіти ЧК фіксували, що анархісти Києва, Миколаєва, Полтави в 1921 р. завітали до Харкова, намагаючись відновити місцеву організацію як регіональний центр руху. Анархістське підпілля в Харкові, у якому помітну роль продовжували відігравати члени КАОУ «Набат», підтримувало зв'язок із махновським рухом. У харківському анархістському підпіллі деякий час перебував П. А. Аршинов. 1922 р. воно почало відроджуватися, групи анархістів було створено серед робітників, студентів медичної академії, сільськогосподарського та ветеринарного інститутів, Інституту народної освіти. Якщо на початку 1922 р. в Харкові та Харківській губернії «на обліку» ЧК було 46 анархістів, то до жовтня 1922 р. їх там було виявлено вже 207 [632, арк. 110, 117, 156, 176, 202, 253, 233].

У Чернігівській губернії анархісти створили селянські трудові артілі, їхні структури існували в Чернігові, Сосниці, Новгород-Сіверському, Конотопі, Козельці, Ніжині, у селах. Чекісти вказували на те, що анархісти Чернігівщини мали таємний «зв'язок із Махном», із «Закордонним секретаріатом Російської конфедерації анархістів-синдикалістів». 1921 р. анархіста Г. Двигомірова було розстріляно за участь у безпартійній селянській конференції в Новозибкові [632, арк. 2, 7, 30, 37, 115, 260, 798, 815, 824]. Гомельське ДПУ в 1922 р. нарахувало в Гомельській губернії 930 анархістів, вказавши, що вони ведуть агітацію серед селян, на заводах Гомеля, Глухова, Клишів [1830, с. 177–190; 1578, с. 137].

У 1921–1922 рр. анархісти Полтавської губернії продовжували діяти в Полтаві, Ромнах, Лохвиці, Миргороді, Гадячі, Глинську, у селах Рибці, Сміле, Волошинка. Чекісти зафіксували в губернії близько 100 анархістів, зведення та звіти конкретизували, що в Полтаві діяли «анархісти-синдикалісти – інтелігенція, федералісти й анархо-комуністи – робітники», яких очолювали «набатівець» Д. М. Поляков, М. Андрейченко, харківська анархістка Х. Шафран та ін. [1830, с. 186–191]. Звіти ДПУ свідчили, що навесні 1922 р. ліві есери, максималісти, анархісти-синдикалісти організували в Полтаві низку страйків. Виступаючи за «свободу профспілок», вони вели пропаганду серед харчовиків, шевців, будівельників, металістів, друкарів, створювати підпільні гуртки «Союзу анархістської молоді» в Лубенській педагогічній школі, на Педагогічних курсах Гадяча [632, арк. 110, 125, 438, 450, 835]. Анархісти-синдикалісти (учитель Г. Хоментовський, студент Б. Немерицький) організували групи серед учнівської молоді (І Садовий технікум, Інститут народної освіти). Приїхавши з Петрограда до Полтави, анархіст О. Усов (робітник-металіст, голова заводського комітету) створив угруповання на чавунно-ливарному заводі, в авторемонтних майстернях, пропагував анархістські ідеї в профспілці металістів. 1922 р. Бюро Полтавського губкому КП(б)У ухвалило рішення вилучити з «контрреволюційної» профспілки металістів осіб, які її розкладають. О. Усова було звільнено з заводу, члена ФЗК швейної майстерні Д. М. Полякова виключено зі складу профспілки. О. Усов відзначав наявність у полтавських повітах «багатьох неоформлених сил махновської течії» [632, арк. 135, 212; 1891, с. 207–208].

Анархісти Полтави поширювали в робітничому та молодіжному середовищі писані відозви («Комуністичний інститут проституцій»), листівки поширювалися також на залізничній станції Полтава, на фабриках і заводах Кременчуцької губернії. Навесні 1922 р. анархісти намагалися організувати нелегальну типографію, випустити листівку від імені анархістської молоді [1891, с. 207]. Про анархістські настрої молоді Полтави кажуть події, що були пов'язані з протестами під час святкування роковин Жовтневої революції в місті. Тоді юрба комсомольців біла вікна ресторанів і крамниць, вигукуючи гасла проти політики

НЕПу. Із цього приводу анархісти видали листівку «Долой НЭП и его защитников», у якій містилися такі слова: «... тепер при владі стоять зрадники революції, вони морять по в'язницях істинних комунарів і революціонерів... усіх політичних та кримінальних ув'язнених, які змушені сидіти за вкрадений у ненависних непманів шмат хліба» [1891, с. 207].

Після захоплення Червоною армією Криму члени «Кримської федерації анархістів» групувалися в Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Євпаторії навколо залишків Кримської повстанської «зеленої» армії, її колишнього командувача Х. М. (О. В.) Мокроусова. Зведення ЧК вказували на те, що «найбільш небезпечними» та чисельними були анархісти-синдикалісти (мали вплив у профспілці металістів та водників). Існували групи анархістів-комуністів, анархістів-індивідуалістів. Зведення називали Х. М. (О. В.) Мокроусова «активним ворогом», який «пригрів» групу анархістів в наркоземі Криму: Л. С. Луговика (секретаря «Кримської федерації анархістів»), М. П. Уралова (колишнього махновського лідера). Чекісти вважали, що, користуючись офіційним статусом, вони об'їжджали міста Криму, збираючи анархістське підпілля. ЧК розглядала можливість арешту Х. М. (О. В.) Мокроусова, згадувала його контакти з махновцями 1920 р. Інформатори твердили, що під час Кронштадтського повстання севастопольські матроси просили Х. М. (О. В.) Мокроусова, «щоб він повів їх проти більшовиків». Анархістів із «зеленої» армії (М. П. Уралова, О. Гестріна, О. Фокіна, О. Сидоріна та ін.) 1921 р. очікували арешт або страта як «махновців» і «бандитів» [632, арк. 242, 266–290].

У березні 1922 р. в постанові Політбюро ЦК РКП(б) «Про бандитизм» карним органам пропонувалося заслати анархістів «підпілля» до Архангельського концтабору [1088, с. 23]. У червні 1922 р. з'явився Циркулярний лист ОДПУ, у якому давалися вказівки щодо боротьби проти анархістів. Чекісти припускали, що існує підпільна КАОУ «Набат», в арсеналі якої є друкарня, зброя, підтримуються зв'язки з Москвою, Парижем, Берліном [632, арк. 260, 824]. У зведеннях ОДПУ вказувалося на те, що «... діяльність анархістських груп протягом лютого значно посилилася, порівняно з минулим січнем. Особливо сильне це пожвавлення на

півдні, головним чином в Україні й у Криму, де воно виражається в організації терористичних актів, експропріацій, підпалів і т. п. Групи місцями мають підпільні друкарні, підтримують зв'язок із махновськими й петлюрівськими групами» [1830, с. 180–190, 1105]. У липні 1922 р. Циркулярний лист ОДПУ назвав анархізм «ідеологією люмпен-пролетаріату», «контрреволюцією», визнавав його винним у встановленні «нещадної диктатури куркульства», в організації «змовницьких згай», вимагаючи від органів ДПУ вести «нещадну боротьбу» з анархістами-«підпільниками», «паралізувати роботу анархістів» за допомогою «внутрішніх інформаторів» [1754, с. 70].

Керівництво ОДПУ з 1922 р. почало використовувати організації анархістів для оперативної гри з метою виявлення осіб із радикальними поглядами, для контролю над «неблагонадійними» в анархістських групах, де їхню діяльність «відслідковували» секретні співробітники. Провокатори були майже в кожній великій групі, формувалися чекістські списки анархістів у містах і губерніях, із поділом на «активних», «пасивних», «підпільних», «ексистер-терористів». Виходячи з цих документів, чекісти відстежували діяльність основних структур, але не мали можливості спостерігати за «дикими» або дрібними самостійними об'єднаннями [1830, с. 184–192]. У боротьбі з провокаціями анархісти почали діяти в цілковитій конспірації невеликими групами – п'ятірками. Чекісти помітили цю тенденцію: «Серед анархістів підпілля, особливо серед знаних його працівників, відчувається тенденція сконцентрувати як активістів, що залишилися на волі, так і розрізнені анархістські угруповання для спільної підпільної роботи... чистки рядів від чужих і ненадійних елементів... підпільники єднаються в невеликі, суворо законспіровані групи... у Москві виявлено невелику підпільну групу «набатівців» і безвладників, яка прибула сюди з України та Петрограда, щоб займатися ексами» [1105].

Згідно зі звітом ДПУ за січень – червень 1922 р., «великих анархістських угруповань не зафіксовано. Виявляються лише окремі особи» [1992, с. 173]. У серпні 1922 р. чекісти звітували: «Найбільш активні анархістські групи, групи підпільників пов'язані нині в більшості випадків із суто кримінальним елементом,

як і раніше, вони перманентно зайняті підготовчою роботою та організацією ексів... жодних експропріацій за звітний період ними скоєно не було» [1105]. Чекістські інформатори лякали своє керівництво гуртуванням анархістського руху в УСРР на міфічних підпільних конференціях та з'їздах. 1921 р. твердили, що подібний з'їзд стався в румунських Бендерах або в Житомирі, 1922 р. – у Дніпропетровську. З'явилися відомості про підготовку до скликання в Москві Всеросійського з'їзду анархістів «угруповань усіх течій з питань організаційного й тактичного характеру» [1830, с. 187–193; 632, арк. 113].

У середині 1922 р. країну сколихнув судовий процес над ПСР, блискавки від якого потрапляли в усіх опозиціонерів. Декретом ВЦВК було ухвалено «Інструкцію для органів ДПУ щодо застосування адміністративної висилки», на підставі якої анархістів стали виселяти зі «стратегічних» міст країни. Улітку й у листопаді – грудні 1922 р. пройшли арешти підпільних груп по всій території СРСР, що мали на меті «ліквідувати всі анархістські організації». Масові арешти грудня 1922 р. не оминули Харків, де було взято під варту кілька десятків анархістів (група «анархістів-терористів» Соколовського, активісти КАОУ «Набат»), які організували в місті робітничий страйк. Кілька «набатівців» потрапили під арешт у Катеринославі за агітацію на заводі, поширення листівок, організацію страйків [1830, с. 177–187; 632, арк. 110, 430, 552]. У Полтавській губернії 1922 р. чекістами було «ліквідовано анархо-бандитську групу, яка проводила нальоти та скоювала вбивства відповідальних «радянських партпрацівників» (група «анархістів-терористів» П. Радченко). У Полтаві було заарештовано Д. М. Полякова (делегата конференцій ФЗК), О. Л. Золотарьова [632, арк. 113, 118, 450].

Один із лідерів одеських анархістів С. Меккель (каторжанин, анархіст із 1906 р.), потрапивши до концтабору, зазнав побиття, грабежу, знущання з боку керівництва табору. Цей інцидент викликав протести анархістів усієї республіки. Ревтрибунал розглядав справу коменданта концтабору, який побив К. Меккеля, але замість нього за ґрати потрапили кілька анархістів за «дискредитацію пролетарського суду» [1791, с. 80].

На початку 1921 р. анархістський рух в Україні почав відновлюватися, намагаючись використати загальну кризу в країні, але в лютому – квітні 1921 р. він зазнав нових репресій, що загнали його учасників у глибоке підпілля. Водночас у 1922 р. в УСРР відчувалася певна стриманість ДПУ по відношенню до існування анархістських угруповань, що дало змогу їм уникнути постійного переслідування. Перехід до НЕПу вимагав від анархістів корегування своєї програми щодо соціально-економічних змін у країні. Незважаючи на соціально-економічні виклики, їхній рух вижив, хоча втратив більшість важелів впливу на робітничий клас, селянство. Анархісти намагалися використати народне незадоволення знуцанням голодом та падінням рівня життя трудящих, очолити протести робітників в Україні. Міжнародна підтримка анархістів змушувала владу відкрито заявляти тільки про боротьбу проти «анархо-бандитизму», хоча під цією «маркою» знищувалися будь-які анархістські структури, у тому числі й далекі від тактики експропріацій і терору. Керівництво країною мало надію використати анархістський рух для роздмухування всесвітньої революції, для чого шукало підтримки в міжнародних анархістських та анархо-синдикалістських структурах. А це породжувало ілюзії можливості легалізації анархістів у радянських республіках.

4.2. Махновщина в листопаді 1920 – січні 1922 р., махновське підпілля в УСРР та діяльність анархо-махновської еміграції в Західній Європі протягом 20-х рр. XX ст.

Після перемоги над арміями УНР і генерала П. М. Врангеля «громадянська війна», як вважали більшовики, закінчилася їхнім тріумфом. Однак цей висновок виявився хибним, позаяк в Україні, Поволжі, Сибірі, Карелії, на Тамбовщині не згасали визвольні змагання й селянська війна проти більшовиків. Більшовицьке керівництво поставило за мету знищення махновського руху. Операція «червоних» військ проти махновців почалася 22 листопада 1920 р., коли командирів Кримської групи РПАУ(м) було арештовано й розстріляно. 25 листопада Н. І. Махну й деяким його командирам вдалося не тільки вивести

більшу частину РПАУ(м) з оточення, але й розгромити окремі частини РСЧА. 29 листопада махновська рада ухвалила рішення, ухиляючись від боїв проти значних сил ворога, провести рейд, щоб зібрати до купи всі повстанські загони. 2–4 грудня загони РПАУ(м) захопили Гуляйполе, полонивши бригаду 42-ї дивізії та Киргизьку кінну бригаду. За спогадами В. Ф. Білаша та П. А. Аршинова, близько 8 тис. червоноармійців опинилися в полоні в махновців, частина з них перейшла на бік РПАУ(м) [401, арк. 32; 403, арк. 2, 404, арк. 1–5; 405, арк. 35; 1261, с. 216–220]. 9 грудня на раді РПАУ(м) махновці вирішили зберегти армію до весни 1921 р., відмовилися від боротьби за Гуляйполе з причини величезної кількості частин РСЧА в Гуляйпільському районі. Командувач РСЧА в УСРР та Криму М. В. Фрунзе наказав вести операції «проти Н. Махна» силами корпусів (80 тис. осіб) [732, арк. 30–54; 739, арк. 21; 1381]. Радянське керівництво й командування усвідомлювали рівень небезпеки для диктатури з боку махновського руху, враховуючи добровільний перехід мас червоноармійців на бік РПАУ(м).

12 грудня махновці ввірвалися до Бердянська, розбивши кавбригаду РСЧА, один із полків якої перейшов до РПАУ(м). Розраховуючи на результати своєї пропаганди, перехід частин РСЧА на свій бік та загальне селянське повстання проти більшовиків, вони сподівалися надрукувати в бердянській друкарні листівку «Черное предательство большевиков». Згодом махновці спромоглися видати листівку ««Гоните коммунистов, сейчас в Москве власть беспартийных» [736, арк. 23–24]. Радянські агенти повідомляли, що в «махновському районі» населення підтримує Н. І. Махна: «У Гуляй-Полі радянську владу організувати неможливо», «радянські установи працюють «напівпідпільно», «населення співчуває Махну... у Синельниковому залізничники симпатизують Махну... у Бердянському повіті махновське повстання». II Запорізький з'їзд КНС відзначив «страх і кризу» в КНС, які, до речі, у декількох волостях губернії було створено тільки у вересні 1921 р. [405, арк. 35; 397, арк. 1–10, 74; 395, арк. 265]. Радянські газети писали: «Досі ще багато сіл із захопленням вітають і радо приймають «чорних круків» махновщини... махновська агітація має силу» [916].

Командувач фронту М. В. Фрунзе намагався витіснити сили РПАУ(м) до Азовського моря і, оточивши повстанців потрійним кільцем, знищити (в РСЧА перевага в живій силі складала 1:10, в артилерії – 1:15). Махновці змогли пробитися з оточення, розгромивши дві бригади 9-ї кавдивізії, бригаду 42-ї ст. дивізії. 16 грудня махновці (5 тис. бійців) вийшли в район зосередження обозів РСЧА, знищили штаб Петроградської бригади «червоних» курсантів. Бригада II кінного корпусу розбіглася, частина бійців оголосила себе махновцями, до полону потрапило близько тисячі червоноармійців. «Андріївський конфуз» – провал операції М. В. Фрунзе – став предметом розслідування Вищого військового радянського трибуналу. Слідство показало, що в армії був «сильний ворожий елемент», котрий таємно допомагав Н. І. Махну. 42-у дивізію назвали «відділом постачання Махна» (її було сформовано з партизанських загонів Донбасу, за складом наближалася до махновців). Восени 1920 р. вона боролася пліч-о-пліч із махновцями проти військ П. М. Врангеля, часто до неї навідувалися махновські агітатори. Під Андріївкою полонені 42-ї дивізії частково перейшли на бік Н. І. Махна, але сподівання махновців на виступ проти більшовиків 30-ї дивізії та окремих частин II Кінної Армії не справилися: активних лідерів чекісти встигли заарештувати [1311, с. 117–119].

У деяких частинах бійці відмовлялися «охороняти комуністів», воювати проти Н. І. Махна. «Червоноармійці сотнями переходять до Махна» – констатували зведення за січень 1921 р. Махновці відпускали полонених червоноармійців, завербувавши до своїх лав їх частину, яка, потрапляючи знову до в РСЧА, була пасивною, готовою до здачі в полон. Колишні полонені розповідали, що Н. І. Махно воював тільки з командирами й комуністами, а не з рядовими, повідомляли махновцям дані про чисельність, настрої, склад частин, відносини між командирами та рядовими. Виходячи з цих відомостей, Н. І. Махно на окремі частини нападав, примушуючи їх до здачі в полон, з іншими ухилявся від зустрічі. Розклад в РСЧА, перехід її частин на бік РПАУ(м) були головною метою й надією махновців [1189, с. 4].

На нараді штабу й ради РПАУ(м) частина командирів вимагала від

Н. І. Махна закріпитися в Гуляйпільському районі, організувати там круговий фронт проти «червоних» [1341, с. 16; 1204, с. 195]. Н. І. Махно вирішив перенести операції РПАУ(м) на Правобережну Україну, за маршрутом свого рейду літа 1919 р., сподіваючись, що мешканці цих районів із приходом РПАУ(м) виступлять проти «комунії» (на вказаних теренах були окремі загони, створені дезертирами, повсталими червоноармійцями, які боронили принципи «вільних рад») [1526, с. 183–191]. За зведенням Миколаївського губкому КП(б)У, у Миколаївській губернії діяли анархо-махновські групи та окремі агітатори, котрі закликали червоноармійців переходити до Н. І. Махна. Наприкінці грудня 1920 р. загони РПАУ(м) взяли Вознесенськ, до них тимчасово приєдналися загони «Чорного крука», братів Іванових, Пугачова, Залізняка, Терпоухова. Н. І. Махно зібрав вісім полків кінноти, кілька кулеметних полків, але закріпитися в районі Помічна – Піщаний Брід його бійцям не вдалося. Повернувши армію в бік Києва, Н. І. Махно намагався залучити до своїх лав «петлюрівського» отамана Орлика, від якого прибули вповноважені для укладення союзу [1193; 1526].

На засіданні штабу РПАУ(м) 6 січня 1921 р. було вирішено прямувати на Полтавщину, але там махновці потрапили в оточення 30-тисячної армії «червоних». РПАУ(м) рушила до району Гадяча – Зінькова, щоб з'єднатися з анархістськими загонами Л. Христового, залишками повстанців-«шубівців» [1436, с. 104–120]. На Лівобережжі України діяло близько 14 тис. повстанців, значна частина з яких мала «махновський характер». До РПАУ(м) на Полтавщині та Чернігівщині влилося 2 тис. повстанців. Радянські дослідники П. Білий та П. Дишливий вважали, що РПАУ(м) та місцеві махновські загони в січні 1921 р. налічували 20 тис. осіб [1536, с. 97, 100]. Відірвавшись від переслідувачів, РПАУ(м) рейдувала Курською губернією. Радянські джерела повідомляли, що в південних повітах губернії «настрій населення анархістський і є небажання підкорятися місцевій владі». Махновці навідалися до українських повітів Воронежської та Курської губерній, де вирувало повстання й були «симпатії до Махна», зайняли містечко Корчу. Там вони проголосили «вільні ради», видавши й розповсюдивши листівки про їх організацію [1564, с. 9–14].

На початку лютого 1921 р. Н. І. Махно спрямував свою армію на відпочинок до базового району – у ліси біля Ізюма. Йому вдалося захопити Лисичанськ і Біловодськ, розгромити дві бригади РСЧА. До складу РПАУ(м) увійшли повстанці загонів М. Брови, Пархоменка, Г. Савонова, Каменюка, Марусі, Фоміна, Сімки, Колесника (1 тис. бійців) [1833, с. 422–428]. 8 лютого проти влади більшовиків повстала I бригада 4-ї кавдивізії I кінної армії Г. С. Маслакова. Він закликав червоноармійців до підтримки Н. І. Махна, видав листівку, у якій були гасла: «Проти диктату згори та диктаторів», «Проти продрозкладки», «За вільні ради... справжню Радянську владу без комуністів». РПАУ(м) на певний час об'єдналася з повсталою бригадою Г. С. Маслакова [1548, с. 155–166]. Близько півроку його загін разом із загонами махновських командирів М. Брови та Кочубея (2 тис. бійців) вів боротьбу проти більшовицької влади на Дону, у калмицьких степах як «Кавказька повстанська армія ім. батька Махна», сподіваючись залучити на бік РПАУ(м) бійців II Кінної армії [405, арк. 35; 720, арк. 281].

«Червона» кіннота 1920–1921 рр. виявляла ознаки «стихійного анархізму»: біля Мелітополя загін із 200 кіннотників I кінної «громив радянські установи», у жовтні 1920 р. в 6-й кавдивізії I кінної стався бунт під гаслом «Хай живе Махно!», бійці розігнали політичний та особливий відділи дивізії, убили кількох комісарів, чекістів. Більшовикам вдалося ізолювати бунтівників, не дати з'єднатися з «невдоволеними» з 4-ї кавдивізії I кінної. У грудні 1920 р. в 9-й кавдивізії фіксувалося «посилення антибільшовицьких настроїв» [1389, с. 22], у квітні 1921 р. в Гуляйполі повстав 40-й полк I кінної [401, арк. 68, 76, 81].

13 лютого махновці повернулися на Запоріжжя після 50-денного рейду, під час якого було подолано 2 500 км, витримано 39 боїв. У цей час у Гуляйпільському, Бердянському, Запорізькому повітах владні структури фіксували «махновське повстання». Катеринославську та Олександрівську губернії було оголошено більшовиками такими, що перебували в стані фронтових [395, арк. 35; 401, арк. 48–62]. У політзведеннях більшовиків містилися повідомлення про те, що ці губернії «кишать бандитизмом» – у кожному повіті

оперували махновські загони від 300 до 1 тис. осіб. У плавнях Дніпра, біля Олександрівська, функціонував центр руху, який координував дії окремих загонів. 22 лютого пройшла нарада командирів РПАУ(м) щодо координації повстання в Олександрівському повіті [407, арк. 19]. 6 березня махновці дізналися про повстання в Кронштадті, польова радіостанція РПАУ(м) повідомляла про підтримку махновцями виступу моряків: «Наближається час з'єднання вільних козаків із кронштадтськими героями в боротьбі проти ненависного уряду тиранів» [1866, с. 77, 150]. В Олешках було сформовано таємну матроську групу, котра друкувала прокламації із закликом створювати «вільні ради» й підтримувати повстання в Кронштадті. Н. І. Махно розраховував, що Кронштадт стане початком загального повстання в РСЧА, що ефект від інформації про нього змінить плин війни [395, арк. 43]. У квітні 1921 р. Н. І. Махно підготував проект нової «Декларації», котрий було винесено на затвердження засіданням Ради РПАУ(м) та штабу, але присутні його відхилили, оскільки за змістом передбачався відхід від анархістських догм. Н. І. Махно заявляв, що для перемоги над більшовиками треба встановити владу «Всеукраїнського ревкому» (коаліції антибільшовицьких соціалістичних партій) з урядовими функціями, що на шляху до анархізму може бути «перехідний період» – «диктатура праці»: влада «вільних рад» та профспілок під керівництвом анархістських груп. Власність на землю та засоби виробництва в цей період мала бути груповою (асоційованою) [2032, с.75–77].

У квітні 1921 р. стало очевидно, що мета махновського керівництва – створення в Гуляйполі «вільного району» та його оборона – виявилася нездійсненною з причин наявності 40-тисячного війська РСЧА на цих теренах. Нарada командирів вирішила тимчасово розпустити РПАУ(м), продовжувати діяти дрібними загонами, нищити «інститути насильства й терору» [1715, с. 29, 723, арк. 19]. Загони рейдували на Харківщині, Полтавщині, Катеринославщині, Чернігівщині, Херсонщині, у Північній Таврії, Донецькій губернії. Повстанці на кілька днів захопили Слов'яносербськ, Старобільськ [1833, с. 429–434; 1193, с. 498–501]. Продрозкладка викликала нову хвилю селянських протестів. У другій

половині квітня – у травні повстання охопило 55 волостей навколо Гуляйполя, Мелітополя, Маріуполя, Павлограда, Костянтинівграда, Олександрівська. На Полтавщині, Харківщині, Донбасі нараховувалося до 50 загонів повстанців (до 12 тис. осіб) [1833, с. 429–434; 602, арк. 35; 736, арк. 3–5]. Полтавський отаман А. Левченко запропонував Н. І. Махну об'єднатися. Під впливом нового спалаху протестів Н. І. Махно видав наказ про збір РПАУ(м) для походу на допомогу полтавським повстанцям. У наказі йшлося про необхідність почати похід проти більшовиків, розігнати радянський уряд. 25 травня РПАУ(м) вирушила на Полтавщину. 2 червня махновці захопили Зіньків, де до них приєдналися загони повстанців. РПАУ(м) (5 тис. осіб) рейдувала між Полтавою та Миргородом, намагаючись підняти селян на боротьбу. 6 липня закінчився полтавський рейд; за 77 діб махновці пройшли 3 750 км, витримали 69 боїв, у яких втратили артилерію, 4/5 особового складу. Це все виснажило махновців і підірвало їхній бойовий дух [1322, с. 106–116].

Мобільні загони махновців (10–50 бійців) громили місцеву владу, у селах діяли підпільні групи, котрі вербували молодь, збирали відомості, набої, коней, продовольство, розповсюджували листівки. У базових районах махновського руху ці структури були своєрідною «тіньовою владою». Невидимий махновський тил часто обертався в офіційну, цілком лояльну місцеву раду, ревком, КНС, підтримуючи ілюзію радянської влади. Сховавшись за радянськими гаслами, махновці використовували владу як завісу для своєї агітації. Дрібні групи та загони замикалися на десятки територіальних загонів, що діяли в базових районах і терором перешкождали утвердженню влади більшовиків. Створюючи обстановку паніки в повітах, вони зривали продрозкладку, перешкождали реквізиціям. Базовими районами, де розташовувалися підпільні організації махновців, були великі села: Гуляйполе, Новоспасівка, Дібровка, Басань, Петропавлівка, Пологи, Токмачка, Успенівка, Кінські Роздори, Новогупалівка, Попівка, Іванівка, Стародубівка, Андріївка, Новомихайлівка, Новокостянтинівка, Новомиколаївка, Білоцерківка, Каракуба, Копані, села поблизу міст Новомосковськ, Павлоград, Маріуполь, Гришине, Волноваха, Ізюм, Лиман,

Старобільськ, Біловодськ, Зіньків, Недригайлів, Кобеляки, Костянтинівград, а також ліси вздовж рік Самара, Сіверський Донець, Деркул, Айдар [395, арк. 20–34; 401 арк. 48]. Десять волостей із 26 Запорізького повіту влада вважала «бандитськими», вказуючи на те, що там влади немає [397, арк. 227].

Під час своїх набігів на містечка, військові склади, цукрові заводи, винокурні, потяги, махновці захоплювали трофеї, частину їх відправляли до базових районів, організувавши обмін промислових товарів на провіант. Реквізуючи значні суми, вони розраховувалися з селянами трофейними грошми за коней, фураж, продовольство. Не володіючи постійною територією, махновці не мали що захищати. Вони залишали базові райони, які ставали здобиччю каральних загонів. До серпня 1921 р. до 70 % їхньої тилової інфраструктури було знищено радянськими карателями. 10–18 серпня на Сході України під час операції РСЧА було розгромлено махновські загони Громова, Федорова, Каменюка, Москалевського. В. Ф. Білаш засвідчив, що цілеспрямоване знищення базових районів махновщини, неспроможність перетягнути на свій бік значні частини РСЧА, обіцянки НЕПу та амністії деморалізували лави повстанців [1193, с. 420–505].

В останні 53 дні перебування Н. І. Махна в УСРР було пройдено 2 700 км, витримано 41 бій. У липні битви за Гуляйполе та цей базовий район були для махновців невдалими. Прагнучи зберегти свій загін, який уже втратив чисельність і можливість впливати на перебіг подій, вони відмовилися від спланованих тактичних дій. До базових районів махновці не змогли пробитися через створену «червоними» ешелоновану систему загорож. Із 13 липня вони опинилися в стані постійного переслідування, через це почали силою захоплювати в селян змінних коней. Після цього махновці вже не бажали повертатися до районів, де «ображали» місцевих мешканців. Н. І. Махно видав наказ про рейд на Дон (з 21 липня) для об'єднання із загонами Каменюка, Г. С. Маслакова [1445; 1446].

З літа 1921 р. в селі почалася реалізація НЕПу, але одночасно Україну охопив голодомор, що зробив неможливим існування РПАУ(м) (навіть у кількатисячному складі), яку добровільно годували селяни. У Запорізькій губернії

від голоду щоденно помирало 100 мешканців сіл, загинули й були з'їдені близько 40 тис. коней. На останніх зборах командирів РПАУ(м) і ради Н. І. Махно пропонував похід загону в Галичину для підняття там повстання проти польських окупантів, створення армії із селян-галичан і повернення з нею в степову Україну, де вона відновила б боротьбу проти «червоних». Н. І. Махно вирішив тимчасово припинити бої й виїхати із загоном за кордон для лікування. 28 серпня 1921 р. махновці (77 осіб) переправилися через Дністер на румунську територію [1946, с. 40–50].

У вересні 1921 р. військові зведення повідомляли, що в Запорізькому, Мелітопольському, Бердянському, Гуляйпільському повітах діяли махновські загони (400 осіб), на Миколаївщині махновців нараховувалось до 200 осіб, на Донбасі – 800 осіб. Боротьба махновців тривала й у 1922 р. Вони перейшли до тактики рейдів дрібними загонами – до 20 осіб [1822, с. 238–244]. Втративши свій керівний центр, ці загони почали танути, за амністією здалось 150 махновців. Гуляйпільський район залишався для чекістів «ударним», карателі проводили там винищення «підозрілих», у грудні 1921 р. було страчено групу колишніх махновців, що здалися за амністією [405–407].

Опинившись у Румунії, махновці не припинили боротьби, заснувавши «Закордонний центр» (керівник – В. Данилов), з якого намагалися керувати своїми загонами й підпіллям в УСРР. Метою центру було створення умов для відновлення широкомасштабного спротиву, для повернення Н. І. Махна до УСРР як «народного ватажка». Було організовано «вікна» на кордоні, через які до УСРР проникали махновські емісари, «похідні групи», анархістська література [1822, с. 240–244; 572, арк. 27–29]. Дружина Н. І. Махна – Г. А. Кузьменко – на допиті в 1945 р. твердила: «Під час перебування в Румунії румунський уряд в прями відносини з Махном не бажав вступати, пропонуючи всі питання вирішувати через українську місію в Румунії, на чолі якої стояв Мацієвич (голова військової місії УНР)» [609; 1881, с. 298–299]. 1922 р. Н. І. Махно зустрічався з отаманом УНР А. О. Гулим-Гуленком, Л. М. Задов був делегатом від махновців на Бухарестській конференції, організованій А. О. Гулим-Гуленком і присвяченій

об'єднанню емігрантських українських сил для боротьби з радянською владою. Г. А. Кузьменко згадувала, що з Румунії Н. І. Махно «тримав зв'язок із Москвою», із Гуляйпільським районом [1822, с. 238–244; 609; 1954, с. 334–335].

1922 р. з Румунії до УСРР були спрямовані групи махновців. Чекісти вважали, що лідери махновського руху підтримували контакти з анархістським підпіллям в Одесі та Харкові [598, арк. 56 об.]. З 1924 р. представники одеського ДПУ реалізували операцію «Скрипалі» з виведення з Румунії до УСРР махновських емігрантів для попередження використання їх тамтешньою розвідкою. У цьому заході відзначився перебіжчик на бік колишніх ворогів, співробітник ДПУ Л. М. Задов (один із керівників контррозвідки РПАУ(м) у минулому), котрий узявся переконувати махновців, які опинилися в Румунії, працювати на радянську розвідку. Він розробив «легенду» про те, що в Одесі формувався підпільний махновський центр, який готував повстання проти радянської влади [1822, с. 244–250; 606].

Махновці перейшли до нової тактики «вростання в систему» – легалізації підпільників в УСРР на «ключових владних постах», проникнення махновців до апарату радянської влади для руйнування його структури зсередини. Із махновцями, які перебували в Румунії, підтримував зв'язки отаман Іванов, котрий працював у Миколаївській губернії, зібравши навколо себе групу місцевих ватажків: Свища, Гладченка, Федоренка (300 бійців) [1649, с. 161, 164]. 1922 р. в Миколаївській губернії продовжували діяти загони «іванівців», ДПУ було зафіксовано на її теренах «спалах політичного бандитизму» [556, арк. 29]. Осінь 1922 р. стала останнім етапом ліквідації махновщини: на Запоріжжі та Миколаївщині було розгромлено загони Каленика, Кочубея, Свища, загін «Сини скривджених батьків» [1822, с. 244–250; 1106, с. 610, 629].

У квітні 1922 р. ВУЦВК оголосив амністію всім, хто воював проти «червоних» у роки громадянської війни. Під неї потрапили всі махновці, крім самого Н. І. Махна. У червні 1922 р. в УСРР відбулися арешти деяких колишніх махновських командирів, які підпали під амністію. Більшовицька влада вимагала від румунської видачі Н. І. Махна як «кримінального злочинця». Румунський

прем'єр вказав, що для цього немає підстав, запропонувавши довести судовим шляхом, що Н. І. Махно є злочинцем. Наркомат юстиції та ВЧК порушили кримінальну справу проти Н. І. Махна. Пленум Верховного Ревтрибуналу в травні 1922 р. виніс обвинувальний вирок (Н. І. Махно розглядався як організатор «великої банди грабіжників, погромників, паліїв», «під своїм керівництвом бандами вбивав мирних мешканців... чинили грабунки... підпали»). Н. І. Махна (махновський та анархістський рухи) міцно пов'язали з «кримінальними злочинами» [298, арк. 25].

Арешт Н. І. Махна та групи його послідовників у Польщі 1922 р. став однією з причин занепаду махновського підпілля в УСРР [1975, с. 67–77]. Існують свідчення про те, що польська розвідка пропонувала Н. І. Махну співпрацю «для різних інтриг в Україні», але він відмовився [799]. Суд над ним у Польщі привів до піку світової популярності його постаті (закріплення у світовому ліворадикальному русі). «Ліваки» всього світу збирали гроші на адвокатів та підтримку Н. І. Махна. Звіт пожертвувань за 1922–1923 рр. вказував на те, що на допомогу було зібрано 1 395 доларів, 260 швейцарських франків, 12 млн німецьких марок, значну суму аргентинських песо, італійських лір [801].

1921 р. П. А. Аршинов нелегально перейшов кордон і через Польщу потрапив до Німеччини, де став організатором групи анархістів-емігрантів, редагував журнал «Анархический вестник» (1923–1924 рр.). У травні 1923 р. він видав у Берліні книгу «История махновского движения», що вплинула на формування образу Н. І. Махна, на оцінку його в СРСР. Уперше на весь світ було заявлено не тільки про існування потужного повстанського руху – махновщини, але й про унікальний експеримент будівництва анархістського суспільства в українських степах. Сама назва «махновщина» з негативним змістом (стараннями більшовицьких пропагандистів) перетворилася на позитивну назву масового руху трудящих за свої права. Поява цієї книги стала перемогою прихильників Н. І. Махна, інструментом пропаганди його ідей, у тому числі й в УСРР, куди ця праця потрапляла нелегально [1822, с. 248–250].

За арешт Н. І. Махна в Данцигу анархісти оголосили «пролетарську

блокаду» – намагалися не пускати до «вільного міста» пароплави й потяги. 18 травня 1923 р. в Нью-Йорку пройшов мітинг, на якому радикальні «елементи» та робітники вимагали звільнення Н. І. Махна [1850; 798; 886]. У липні 1924 р. в Ковелі польська поліція заарештувала групу махновців (М. Черняка, В. Зайця, І. Домбровського, І. Лепетченко) [803]. Польська влада вимагала від В. М. Ейхенбаума та Н. І. Махна підтвердити мету поїздки М. Черняка до СРСР, вважаючи його агентом СРСР [804; 788, pp. 96–109].

Із початку 1925 р. після втечі Н. І. Махна з в'язниці Данцига, переїзду до Берліна, а потім до Парижа владні структури в СРСР занепокоїлися з причини можливої активізації махновської еміграції та махновського підпілля в УСРР. Навесні 1925 р. чекісти прагнули «перетягти» Н. І. Махна до УСРР, використовуючи анархіста Я. Ясинського, створивши ще одну «пастку» [617, арк. 148]. Ця операція включала дискредитацію махновського руху (видання книги І. Теппера «Махно», у якій його було названо «агентом Польщі»), провокування конфліктів усередині анархістської еміграції [882; 884]. 1925 р. поширювалися чутки про «перехід до більшовиків Махна» [873; 882; 884; 1040].

М. Кліванський ще 1923 р. почав критикувати Н. І. Махна, називав його статті «хуліганськими витівками». В. О. Беркмана та М. Кліванського почався конфлікт із групою «Російських анархістів у Німеччині», яка підтримувала Н. І. Махна [772; 878]. О. П. Шапіро з 1923 р. публікував статті з критикою махновщини, запевняючи, що саме вона «згубила» анархізм, була рухом «багнета й контррозвідки», «близьким до більшовизму», і їй був притаманний «антисемітизм» [1040]. 1925 р. М. Кліванський писав С. Флешину: «Батько прийнятий знову в групу. Цим група санкціонує його «статті» проти т. Шапіро й мене. Тому ясно, що я відмовляюся співпрацювати с «Делом труда» [772].

У лютому 1925 р. вийшов Циркуляр ДПУ УСРР, що повідомляв про існування підпільних анархістських та махновських груп, пов'язаних між собою в Дніпропетровську, Білій Церкві, Новоград-Волинському, Маріуполі, Бердянську [633]. Чекісти отримали наказ «звернути виняткову увагу на Умань у зв'язку зі втечею Махна з Данцига». Операція «щодо Махна» збіглася в часі з виявленням

підпільної анархістської групи в Уманському окрузі. Тоді ж повідомлялося, що недалеко від Умані в Браїловому «було розклеєно анархістські листівки» [617, арк. 20–30]. Чекісти стверджували, що в «цілій низці міст і переважно в більш дрібних центрах, як в округах, організовано махновські бази, які в деяких місцях пов'язані з анархістами, а так само й за кордоном, звідки отримують директиви». Вони вважали, що «необхідно вжити термінових заходів і виконати перевірку зазначених відомостей на місцях: 1) посилити висвітлення анархістської діяльності; 2) там, де є колишні махновці, розіслати інформаторів і висвітлювати роботу як колишніх махновців, так і активних анархістів. У випадку поїздок останніх у Харків, Москву чи закордон обов'язково супроводжувати їх... 3) поставити на облік усіх колишніх анархістів і всіх колишніх махновців, які прибули нещодавно з-за кордону, і схилити їх до співпраці як інформаторів... кореспонденцію з-за кордону... висилати копії в СОП УСРР, не конфісковувати кореспонденцію» (розраховуючи за допомогою люстрації листів викрити махновську конспірацію) [617, арк. 17, 148; 633].

Окремі махновські підпільники продовжували діяти в колишніх центрах махновського руху, у місцях, близьких до «вікон» на кордонах із Румунією та Польщею. Так, І. Лепетченко на допитах говорив, що «... кілька разів переходив нелегально з Польщі до СРСР, то повертався назад за завданням Махна». Таємний циркуляр ДПУ «Про махновців» (6 квітня 1926 р.) вказував на те, що Н. І. Махно пропонував учасникам руху, які проживали в Румунії нелегально, «пробиратися до СРСР» для підпільної роботи, намагаючись «не випускати з-під свого ідейного впливу тих махновців, які повернулися до Росії, і через них впливати на настрої українського села... втягуючи махновців в анархістську роботу» [617, арк. 32–33].

У червні 1926 р. ДПУ УСРР розіслало циркуляр «Про махновців». Перед органами ставилося завдання виявлення колишніх учасників руху, здійснення над ними контролю [1605]. Про особливий інтерес до махновців з боку анархістів-підпільників Харкова доповідав у ДПУ В. Ф. Білаш, який у 1926–1927 рр. об'їздив села «махновського» регіону за завданням як від харківських анархістів, так і від чекістів, прагнучи викрити махновське підпілля. Він констатував його

гіпотетичну діяльність, спрямоване на виховання «анархо-махновської молоді» [1958, с. 326–329]. 12 серпня 1927 р. було видано Циркуляр ОДПУ «Про махновців», який наказував посилити пильність по відношенню до «махновського підпілля». 1927 р., продовжуючи розробляти махновський «напрямок», чекісти рапортували, що учасники цього руху в УСРР «значно поживалися», серед них «поширюються чутки про концентрацію махновських військ на кордонах». Такі ж факти фіксувалися в Запоріжжі та Сталіному: «Махно відновлює свої спроби ідейного керівництва над куркульськими елементами села» [625, арк. 180 зв.]. Наслідком посилення пильності стали арешти мешканців Гуляйполя. Чекісти «виявили» (занесли до списків «підозрілих») до 500 осіб «колишніх махновців», у тому числі 84 – «із командного складу» в Запорізькому окрузі, частина з яких, на думку ДПУ, проводила таємну «антирадянську роботу» [620, арк. 2].

У 1927 р. Н. І. Махно співпрацював з анархістським часописом «Liberte», брав участь у створенні «Міжнародного анархістського видавництва», «Міжнародного комітету анархістів-комуністів», «Міжнародного комітету захисту Дуррути й Аско». Н. І. Махно контактував із польськими, болгарськими, румунськими, іспанськими емігрантами в Парижі, «підтримував анархістів УСРР». Агенти французької поліції, які спостерігали за ним, вказували на те, що він з 1928 р. почав «мало займатися політикою», жив за рахунок допомоги обсягом тисяча франків на рік, яку збирав «Комітет друзів Махна». Можливо, спад політичної активності спричинила не тільки хвороба лідера, але й загроза вислання з країни (влада Франції намагалася депортувати його дружину Г. А. Кузьменко за співробітництво з «комуністичними колами») [794].

Курс на колективізацію сільського господарства, проголошений Й. В. Сталіним на XV з'їзді ВКП(б), «тверді ціни» на хліб, призвели до продовольчої кризи в СРСР, зростання невдоволення населення. Для забезпечення хлібозаготівель влада повернулася до продрозкладки, карткової системи. Закордонні махновські центри, реагуючи на тиск влади на селян, готувалися до протестного вибуху, засиляли емісарів для відновлення махновського руху. В Одесі та Києві фіксувалася анархістська контрабанда – часопис «Дело труда»

[619, арк. 30, 49, 134].

У селах у районі Маріуполя чекісти виявили законспіровану «повстанську групу» під керівництвом колишнього махновського командира А. Ю. Буданова. Як повідомляли зведення, він вів анархістську агітацію серед робітників Маріуполя й селян, поширював листівки, підтримував зв'язок із підпіллям лівих есерів. У зв'язку з початком колективізації група А. Буданова мала намір перейти від агітаційно-пропагандистської роботи до організації партизанських загонів, готувала пограбування маріупольського банку. Зведення ДПУ вказували, що для створення «партизанського загону» А. Ю. Буданов вербував «колишніх партизан» в селах Безіменне, Захарівка, купував зброю. Чекісти відкрили план повстання, яке мала розпочати група з 15 осіб, провести рейд у «махновських селах», здійснити мобілізацію ветеранів партизанського руху [1822, с. 249–252]. Угруповання планувало видати листівку про початок виступу. На другому етапі планувалися захоплення ст. Волноваха, організація селянсько-повстанського з'їзду, де мали бути сформовані «Об'єднаний ревком повстанства України, Реввійськрада Повстанської армії». У середині листопада 1928 р. чекісти заарештували 15 підозрюваних (у тому числі й А. Ю. Буданова), які дали свідчення у справі. Під час обшуків було виявлено зброю. За вироком колегії ОДПУ А. Ю. Буданова й П. Ф. Белочуба було розстріляно [625, арк. 12–13, 33; 626, арк. 10, 59 зв., 220].

Відомості про арешти інших груп містяться в грудневому 1928 р. Інформаційно-циркулярному листі № 34 ОДПУ «Про анархістів». Документ сповіщав про ліквідацію в 1928 р. анархо-махновських груп у Маріуполі, Одесі, Межівському районі Дніпропетровської області. Лист звертав увагу на боротьбу із «залишками анархо-махновщини», вимагаючи систематично виявляти «колишні кадри» махновців, «їхню антирадянську діяльність на цей час», організувати операції з арешту «анархо-куркульських груп» на селі [630, арк. 205; 631, арк. 3]. На виконання цих завдань за підозрою «у створенні повстанського загону» було заарештовано «групу колишніх махновців» в Оріхівському районі (п'ять осіб), «групу колишніх махновців» у Дніпропетровському окрузі (п'ять осіб),

Г. Куриленко та ін.), «махновські групи» с. Крива Руда (угруповання Д. Даценко), с. Крилове (організація І. Клочка, «який був під судом за анархізм»), у Кременчуцькому окрузі [631, арк. 7 зв.].

Групу колишнього голови махновської реввійськради І. Чорнокнижного в Межівському районі (заарештовано сім осіб, вилучено 17 бомб, 10 гвинтівок) чекісти пов'язували зі структурою Г. Солода в с. Селідівка Сталінського округу, яку звинувачували у «зв'язках з Махном», із підпіллям Харкова та Маріуполя, у вербуванні колишніх махновців (справа «Ображені»). Члени угруповання мали досвід партизанства, анархістська література надходила з видавництва «Голос труда», зброя скуповувалося в селах на кошти від експропріацій [620, арк. 13, 34]. У чекістських звітах вказувалося, що ця структура 1928 р. вчинила: вбивство голови КНС, експропріації пошти в Гришиному, складу, приватних осіб [626, арк. 242]. Чекісти звинуватили затриманих у справі в підготовці повстання, створенні повстанських «осередків» (у Гришиному, в Артемівському окрузі, Андріївському й В. Янісальському районах), у підготовці відозв із закликами до селян. Групу було ліквідовано на початку 1929 р., заарештовано 24 особи [625, арк. 9 зв., 150; 630, арк. 303, 325]. У 1928 р. радянсько-румунський кордон перейшли махновці Ф. Куц і К. Чуприна, які за дорученням Бухарестського махновського центру відвідали Одесу та Гуляйполе, установлюючи зв'язки з колишніми махновцями й підпільними групами анархістів. 1929 р. вони знову нелегально прибули з Румунії до Одеської області для організації повстанських загонів, але на зворотному шляху потрапили під арешт [1603, с. 190]. Після цього в чекістських звітах вказувалося на тенденцію «пожвавлення старих махновських кадрів», переходу їх «до партизанки». Було дано вказівки місцевим ДПУ «розробити систему заходів щодо попередження та покарання всіх народжуваних махновських груп і всіх спроб відродження колишніх махновських кадрів» [614, арк. 125–126].

11 квітня 1929 р. в Гуляйполі близько 600 місцевих селян підняли голодний бунт, громили крамниці, мануфактурний магазин, побили міліцію, звільнили заарештованих. Незабаром чотирьох лідерів цих заворушень було арештовано,

троє з них виявилися «колишніми махновцями». Навесні 1929 р. комуни Гуляйпільщини було перетворено в колгоспи й радгоспи, «колишніх махновців» вислано за межі УСРР. У червні 1929 р. в Інформаційно-циркулярному листі ОДПУ було зазначено: «Особливу увагу помає бути приділено боротьбі із залишками махновщини в Україні. Потрібна систематична робота з виявлення кадрів махновської армії» [614, арк. 125–126]. Але вже після червня 1929 р. в архівах не виявлено згадки про махновське підпілля в УСРР. Очевидно, після арештів 1928–1929 рр., розгрому анархістського підпілля в СРСР, кризи «махновської еміграції» махновський спротив в УСРР занепав.

Більшовицька диктатура в Україні постала в борні проти українського села. Ця боротьба з боку селянства проходила під прапорами УНР та махновського руху, головною причиною занепаду якого був остаточний перехід до НЕПу. Повстанці позбулися своєї економічної програми. На послаблення махновського спротиву вплинув голодомор 1921–1923 рр., репресії та амністії з боку влади, загальна втома від війни. До 1922 р. цей рух в Україні зник, залишивши по собі окремі підпільні групи (ліквідовані владою наприкінці 1920-х рр.) та «махновські настрої» серед частини селянства. Влада постійно шукала «махновську небезпеку», напевно, перебільшуючи її можливості. Але, безумовно, для селянства Півдня України махновський «проект» у 1920-х рр. залишався альтернативою більшовицькій диктатурі. Про опір махновців у 1920-х рр. свідчить не тільки чекістська інформація, але й емігрантські джерела, унеможливаючи припущення повної фальсифікації «махновських справ». Лідери цього руху до кінця 1920-х рр. не втрачали надію на можливості його відродження.

4.3. Відродження анархістських груп в УСРР (1923–1926 рр.)

Середина 1920-х рр. стала часом третього шансу (якщо вважати першим революцію 1905 р., а другим – революцію 1917 р.), який історія надала східноєвропейським анархістам. Із 1923 р. як чекістам, так і анархістським лідерам стала помітна певна активізація руху, пов'язана з відродженням інтересу

до ідеології, насамперед серед робітничої та студентської молоді. Причин для цього було декілька: розчарування НЕПом та більшовицькими програмами, посилення безробіття, «чистки» у вищих навчальних закладах і серед службовців, розширення політичної ніші у зв'язку зі зникненням колись потужних конкурентів ПСР і РСДРП, смерть лідера країни В. І. Леніна, яка призвела до послаблення центральної влади, припинення в 1923 р. голоду в Україні, який забирив сили, необхідні для боротьби. З 1923 р. загострилася боротьба за владу всередині ВКП(б), між «трійкою» (Г. Є. Зинов'єв – Л. Б. Каменєв – Й. В. Сталін) і Л. Д. Троцьким, із 1925 р. – між Й. В. Сталіним і його вчорашніми союзниками – Г. Є. Зинов'євим і Л. Б. Каменєвим із « нової опозиції ». Л. Д. Троцький закликав «рівнятися на молодь», боротися проти « партійної бюрократії », розвивати « перманентну революцію » (гасло схоже з анархістським лозунгом « третьої революції »). Ні троцькісти, ні зинов'євці не викликали симпатій в анархістських лідерів, які планували випустити листівки для роз'яснення свого « нейтралітету » в боротьбі Й. В. Сталіна з Л. Д. Троцьким [584, арк. 8]. Анархісти висловлювали симпатії до опозиційної групи в РКП(б) – « сапроновців », і хоча вона була нечисленною, усе ж мала своїх послідовників в Україні (Харків, Одеса, Миколаїв) [621, арк. 98].

Анархісти в середині 1920-х рр. критикували економічну систему СРСР, розглядаючи її як « державно-капіталістичну » (держава – власник засобів виробництва, що визначає економічні відносини між приватнокапіталістичними структурами) та економічну політику більшовиків (заохочення приватної торгівлі та приватної власності, перетворення профспілок і кооперативів на державні структури, наступ бюрократії та буржуазії на права трудящих, зниження заробітної плати робітників, підвищення норм виробітку, введення на підприємствах системи організації праці та посилення дисципліни, ліквідація самоврядування на підприємствах, експлуатації праці найманого працівника державою, безробіття). Анархісти характеризували режим як « реставраторський » (відновлення капіталістичних порядків), « фашистсько-диктаторський » (влада в руках партії), який порушує демократичні свободи, установлює контроль

спецслужб над суспільством, репресує соціалістів. Не маючи ілюзій стосовно рад та профспілок, анархісти оцінювали їх як «філії диктатури». Альтернативою НЕПу вважали повалення «державного капіталізму», розвиток кооперативного сектору [1781, с. 43–48]. Панівним класом СРСР вони бачили державну, партійну, профспілкову бюрократію та інтелігенцію. Проголошений керівництвом РКП(б) курс «обличчям до села» тлумачився ними як використання заможних селян у ролі інструмента контролю держави над селом, колгоспи й радгоспи оцінювалися як державні підприємства з найманою працею [1847, с. 190–195; 838].

П. А. Аршинов, аналізуючи «післяжовтневу» історію анархізму, вважав, що репресії влади «... засмутили наші ряди ідейно та організаційно... За останні 8 років ми незмінно скорочувалися в силі, як у своїх анархістських організаціях, так і в масовому робітничому русі» [1170, с. 1]. Через три роки після цього він написав: «Там в Росії наш рух... поступово починає оговтуватися, приходити до тями і, спираючись на жорстокий досвід останнього десятиліття, прагне встати на базу революційної програми...» [1174, с. 1]. 1925 р. А. Д. Барон писав М. Кліванському: «Скоро нас із тобою в архів молодь здасть», – натякаючи на те, що в анархістському русі сформувалося нове покоління [769, р. 81]. Якийсь «Віктор» зізнався анархісту С. Флешину, що брав участь «у гуртку анархістської молоді», зауваживши, що в комсомолі багато розчарованих і відчувається ухил «до анархістів» [772, р. 2]. У листі анархіста з СРСР В. М. Ейхенбауму вказувалося, що «останнім часом у нас помічається відродження роботи» [787, р. 72]. Привертає увагу «Звернення У... (української – авт.) групи до анархістських організацій й окремих товаришів в Росії» (1924 р.), у якому вказувалося, що анархісти відновлювали зв'язки між групами в містах, «уже почали справу об'єднання», «сподіваємося в недалекому майбутньому побачитися (і не тільки з нашими товаришами з інших міст) на «Всеросійському з'їзді анархістів» [1977; 879, с. 2].

На початку 1923 р. чекісти фіксували посилення діяльності анархістів-синдикалістів, які «... пов'язані з німецькими синдикалістами, отримують від них грошові кошти на ведення роботи (грошова допомога таємно приходила від

Міжнародної асоціації трудящих – авт.), мають свої друкарні... Це угруповання працює як легально, так і в підпіллі. На чолі стоять емігранти. Робота проводиться переважно серед студентства. Синдикалісти, будучи краще організованими й економічно сильнішими від ВФА («Всероссийская федерация анархистов» – авт.), враховують усі вигоди об'єднання анархістських угруповань і втягують ВФА в спільну роботу» [1105]. На початку 1923 р. анархісти мріяли про можливість легалізації в СРСР. Анархіст-ренегат Г. Б. Сандомирський звернувся до ЦВ Рад СРСР із такою пропозицією. Харківські анархісти вимагали від ВУЦВК дозволу відкрити книжковий магазин, учасники руху Одеси – видавати свій журнал, заснувати власну бібліотеку [1073, с. 254; 1791, с. 82].

1923 р. харківським анархістам вдалося відновити загальноміську організацію на платформі «Набат». Вони видавали гектографічні листівки, мали намір організувати підпільну друкарню, підтримували нелегальні зв'язки із закордоном (отримували із США, Німеччини, Франції літературу), з анархістським підпіллям Москви, Петрограда, Києва, Катеринослава, Одеси, із лівими есерами й максималістами [1977; 1105; 1958, с. 310–335]. На початку 1923 р. харківським анархістам вдалося провести лекції в клубі залізничників, місцеві лідери намагалися відкрити книжковий магазин: «З'явилася слабка надія на можливість легальної роботи» [1040, с. 15]. Але влітку 1923 р. чекісти знайшли анархістську контрреволюцію: «... у Харкові кинуте в партер театру балон із вуглекислотою з метою, як заявив місцевий анархіст, який його кидав, убити комуністів і спекулянтів, котрі сидять у партері... У Подільській, Полтавській та Чернігівській губ. окремими анархістами ведеться антирадянська та протиподаткова агітація на селі» [1105].

1923 р. в Одесі було створено нову підпільну групу анархістів (С. І. Шахворостов, Г. М. Борзенко, Л. Рабинович, І. Шорник-Супорнік та ін.). Вона налагодила зв'язок із моряками Чорноморсько-Азовського пароплавства, із робітниками судноремонтного заводу [1807, с. 125–130]. Анархістських агітаторів було помічено в середовищі безробітних, чекістами було зафіксовано три анархістських гуртки серед робітників, появу групи анархістської молоді. Одеські

діячі намагалися відтворити «Федерацію анархістів», розгромлену 1921 р. [595, арк. 80–95]. Для арештів активістів в цьому місті було використано агентурні звіти ДПУ про проникнення з Галичини бойової групи анархістів, що планувала «терористичні акти й вибухи на залізницях» [1791, с. 82]. Активізація («пожвавлення роботи») анархістів в Одесі в 1923 р., зростання їхньої чисельності до 150 осіб призвела до посилення репресій органів ДПУ. Одеському ДПУ вдалося завербувати агента в підпіллі, який твердив про існування чотирьох підпільних гуртків серед робітників судноремонтного заводу, групи «анархістської молоді» із 16 осіб, «анархістську бібліотеку» [1992, с. 173]. У жовтні 1923 р. в Одесі відбувся суд над «анархо-бандитом» М. Кальком (членом КАОУ «Набат»), який сформував у с. Гладоси групу з 30 бійців, що проводила експропріації, напади на потяги, місцеву владу. Цей судовий процес за організацію «підпільних загонів з метою повалення влади» було використано для переслідування анархістів як «анархо-бандитів» [632, арк. 748, 758].

1923 р. вийшов Циркуляр ОДПУ, який пропонував, щоб члени антирадянських партій (анархісти та ін.) виселялися в адміністративному порядку з важливих промислових центрів та столиць. ДПУ в 1923 р. поставило перед собою мету: ліквідувати всі небільшовицькі партії шляхом саморозпуску опозиційних структур – «самоліквідаційних кампаній» (у лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків «саморозпустив» РСДРП). Під час цих «кампаній» було «активізовано» анархістів-ренегатів – М. І. Доленко заявив, що після смерті В. І. Леніна необхідна максимальна згуртованість усіх революційних сил [1609]. Цей план не спрацював щодо анархістів. І хоча до кінця 1923 р. з їхніх організацій в Одесі пішло 20 осіб, роботу зі скликання Губконференції колишніх анархістів для самоліквідації їхніх структур не було доведено до кінця через те, що для цього не вистачило власне анархістів [1791, с. 80–82].

Восени 1923 р. серед анархістських угруповань «спостерігалось пожвавлення». Діячі УСРР підтримували зв'язки з федераціями анархістів США та Аргентини. Чекістські зведення попереджали: «Виникають нові об'єднання

анархістів з активними тенденціями та прагненнями (Київська, Полтавська, Харківська губернії)». Анархісти прагнули поглибити як підпільну, так і легальну роботу, залучити до групи колишніх членів РКП(б). Для організації підпільних гуртків в Україну виїхали члени анархо-синдикалістської організації з Москви та Петрограда [1977; 1105]. Із середини 1923 р. в українських містах піднялася нова хвиля робітничих страйків на державних підприємствах, що мали «синдикалістський характер». Харківські анархісти брали участь в організації виступів. В Одесі, Миколаєві, Херсоні страйкували заводи, матроси, портовики, робилися спроби провести загальний виступ. Восени 1923 р. «страйкував майже поголовно весь Донбас», робітники Дніпропетровська, Первомайська, Вознесенська [557, арк. 88; 558, арк. 104–128; 1074, с. 284].

1923 р. стався розгром напівлегальної «Петроградської федерації анархістів» (заарештовано 41 особу), групи анархістів у Кронштадтському кріпосному батальйоні, заарештовано співробітників «Чорного хреста». С. Флешина, М. Штейнера, кількох членів Петроградської федерації було засуджено до вищої міри покарання зі зміною на десять років ув'язнення. Під час обшуків чекісти виявили іноземні видання, анархістські газети мовою ідиш із Лондона. На уламках федерації було сформовано підпілля, у якому «знайшло свою нішу підростаюче покоління» [872; 883]. У Москві було заарештовано близько 30 анархістів молодіжних груп, що діяли на заводах і в вищих навчальних закладах. Лідер ВФАК А. А. Карелін звернувся до ЦК РКП(б) із клопотанням про звільнення анархістів. У вересні 1923 р. на вимогу західних анархо-синдикалістів (делегатів конгресу Червоного Профінтерну в Москві) було звільнено та вислано до Німеччини кількох ув'язнених, які працювали в «Чорному хресті» (С. Флешина, М. Штейнера, Я. і М. Абрамсів та ін.) [1850, с. 111–113]. Арешти анархістів прокотилися Тверською, Самарською, Пензенською, Амурською, Томською губерніями, було «виявлено зброю, шифр і листівки» [1977].

Анархіст Г. П. Максимов свідчив, що політика більшовиків щодо анархістів «нарешті набула форми», арешти їхніх представників супроводжувалися вимаганням «зречення» та «каяття» [1968, с. 161]. У 1922 р. В. М. Ейхенбаум,

А. Горелік, Комов, щоб привернути увагу громадськості до репресій проти анархістів в СРСР, видали в Берліні книгу «Гонения на анархистов в Советской России». У червні 1923 р. там же було створено «Об'єднаний комітет захисту ув'язнених революціонерів Росії», що видавав щомісячний «Бюлетень» (до комітету ввійшли представники анархістських організацій, ПЛСР, максималісти) [1850, с. 111–113].

1924 р. на посилення анархістського руху вказували доповіді 1-го відділу СВ ОДПУ («пожвавлення серед анархістів триває», спостерігається «тенденція до поглиблення й розширення»), в УСРР чекісти фіксували анархістські групи в 28 населених пунктах (Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Маріуполь, Житомир, Кременчук, Полтава, Миколаїв, Херсон, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Умань, Бахмут, Бердянськ, Чернігів, Канів, Сімферополь, Севастополь, Єлисаветград, Ялта, Юзове, Лубни, Ромни, Ніжин, Глухів, Радомишль, с. Подолки Роменського округу). Але насправді населених пунктів, де існували анархістські групи, було значно більше [1105].

Навесні 1924 р. анархістські джерела повідомляли про арешт п'яти студентів (групи при музеї П. О. Кропоткіна в Москві), а також анархіста О. Олонецького, якого звинувачено в «підпільній роботі» [874, с. 1]. У 1924 р., за відомостями чекістів, анархісти активно займалися агітацією в сусідній з УСРР Брянській губернії («значна організація, що веде підпільну діяльність»). Їй приписували підготовку страйку на заводі «Профінтерн» у Брянську в 1925 р. У 1927 р. у зведеннях ДПУ з'явилася інформація про активізацію «анархо-підпілля» в Брянському промисловому районі, про поширення анархістських листівок [1977; 2000]. 1924 р. ДПУ повідомляло про те, що «в Ленінградській губ. анархо-підпілля підсилює свою діяльність, центр ваги роботи переноситься на фабрики й заводи, на флот і студентство... Організація прагнула очолити весь анархістський рух в СРСР. Література та грошова допомога організації виходила від берлінських анархо-синдикалістів. Готувалося створення так званих «чорних профспілок», проведення з'їзду анархістів Союзу... На лінійних військових кораблях Балтійського флоту були анархо-підпільні групи, які прагнули розкласти

структуру воєнморів. Більшість із них працювала в глибокому анархістському підпіллі, будучи водночас членами РЛКСМ». У жовтні 1924 р. в Ленінграді та на Балтфлоті за підозрою в анархізмі було заарештовано понад 100 осіб, у Москві та Московській губернії – 80 анархістів [1977; 1105].

Про арешти «так чи інакше причетних до анархістської ідеї» в Ленінграді, Москві й інших містах СРСР (арешт 200 осіб в СРСР), у тому числі «матросів і комсомольців», писали емігрантські анархістські видання [886–887]. Так, із листа, «отриманого від Пг-х (можливо, петроградських – авт.) товаришів» можна дізнатись, що в травні 1924 р. на засланні опинилися 25 анархістів із Ленінграда, переважно студентів [885]. Було ліквідовано «робітничу групу» М. І. Лазаревича – анархо-синдикалістський «Робітничий союз» («Чорну профспілку»), що видала три листівки із закликом створити в СРСР підпільну профспілку [888]. Арешти пройшли в Гомелі, Брянську, Мінську: «Проведено 18 операцій і заарештовано близько 300 анархістів. Обробляються в Москві близько 750 осіб». «Всесоюзні» цифри «підозрюваних в анархізмі» значні, що свідчить про «спалах» анархістських настроїв на початку 1924 р. – 4 тис. послідовників. Репресуючи анархістів, влада, крім звинувачень у бандитизмі («групою проведено екс, в артільника банку захоплено 10 000 руб.»), приписувала їм «зв'язки з лівими есерами», шпигунство «на користь Естонії», «виготовлення наркотиків» [1105].

У квітні 1924 р. в Харкові було «проведено операцію щодо анархістів, знято активно діючу верхівку харківських анархістів, розгромлено редколегію та вилучено матеріали для випуску журналів і першотравневої листівки та низку інших партматеріалів» (арешт І. Рейтмана, Б. Липовецького та ін.) [1105]. Операція почалася після італійських страйків у залізничних майстернях і депо, на заводі «ВЕК», після появи інформації про те, що анархісти агітують у Технологічному інституті, серед кустарів і кооперації, службовців друкарні та трамвайників. Але й після арештів анархісти продовжували свою діяльність, організувавши «підпільний гурток із робітників... ведучи роботу серед залізничників» (групу ліквідовано), поширюючи відозву за підписом «Група робітників анархістів». «Федерація анархістів Харкова» готувала всесоюзний

з'їзд, що спонукало владу до арештів близько 70 місцевих анархістів, шість із яких було відправлено на заслання [1977; 1958, с. 309–310].

На початку 1924 р. в Одесі зафіксовано активність організованих анархістів кількістю до 30 осіб на чолі з Д. Хаскіним, які поширювали літературу видавництва «Голос труда» серед молоді та безробітних. Одеські анархісти підтримували зв'язок зі вцілілими групами в Харкові, Катеринославі, Єлисаветградському регіоні. Вони кинули виклик владі, підтримавши (а можливо, й організувавши) масові акції протесту безробітних, про силу яких свідчать події 15–21 травня 1924 р. Тоді в Одесі близько 5 тис. осіб пройшли містом із криками «Геть владу!», розігнали кінну міліцію, штурмували будівлю губвиконкому, «вимагаючи кращого життя й роботи». Кількох міліціонерів було обеззброєно, у губвиконкомі вибито шибки [1791, с. 124–125; 879; 885]. Серед лідерів цього протесту були М. Кириченко, М. Гандлер, Савицький, Беркович, Герцензон, яких інформатори називали «анархістами-синдикалістами». Деяких із «ватажків бунту» було заарештовано й засуджено на два роки заслання. Інформаційний лист ДПУ (жовтень 1924 р.) сповіщав, що, незважаючи на арешти, анархісти ще «намагаються вести якусь роботу на деяких фабриках, у клубі швейників» [633; 1791, с. 123–124]. Про причетність їх до травневого «бунту» свідчать арешти (75 осіб) у їхньому середовищі й формальне закриття «Одеської федерації анархістів»: «Із конспіративною метою розпустити організацію, але таємно продовжувати участь у мітингах безробітних». Анархістська преса вказувала на те, що після цих подій в Одесі 16 осіб потрапили під арешт за збройний спротив ДПУ під час обшуку, із них сімох було засуджено до страти [1806, с. 112–119; 802; 874].

У червні 1924 р. інформація чекістів про проведення київськими анархо-синдикалістами наради з питань об'єднання анархістів УСРР, на якій було «окреслено кроки з агітації проти вступу робітників до лав РКП», призвела до арештів 25 анархістів (Ол. І. Таратути, Н. В. Дріккера, В. Соколова-Плінера, студентів із «Союзу анархістської молоді») [633]. Емігрантське джерело додавало, що в Києві було арештовано анархістів із профспілки будівельників «за виступи

серед робітників» [802; 879; 881]. Після арештів чекісти нарахували в Києві 18 «активних» анархістів, 21 «пасивний», 12 «підозрюваних», 75 таких, «що з'ясовуються» [633].

У лютому 1923 р. учнівська молодь, яка відвідувала анархістські гуртки в Полтаві, створила групу «Авангард», що поширила рукописну листівку в Інституті народної освіти, Кооперативному технікумі, міськкомі КСМУ. У ній анархісти закликали молодь створювати організації на противагу КСМУ, яка формувалася «за рахунок кар'єристів», виступати проти компартії, яка «сіла на місце царського уряду, огородила себе охранкою, поліцією, обклала народ податками». Лунали заклики: «Хай живе анархія!», «Геть владу!», «Геть КСМУ!». Секретареві Полтавського губкому КСМУ було підкинуто записку погрозливого характеру з вимогами «припинити всіляку НЕПівську агітацію комітетчиків». Анархістами Полтави (близько 40 осіб) було надруковано дві листівки «О налогах», «Безработица». У Полтавському кооперативному технікумі учасники руху вели відкриті дебати із членами КСМУ й комуністами. Чекісти фіксували в місті групу анархістів, що складалася з робітничої молоді залізничних майстерень та заводів. Анархіст П. Фісун намагався організувати бойову групу, провести експропріації. Його було заарештовано в серпні 1923 р. під час пограбування каси Полтавського окружного фінансового відділу [1891, с. 214]. У квітні – травні 1924 р. в місті потрапило під арешт угруповання анархістів, а це призвело до тимчасової дезорганізації діяльності підпілля. Але на початку 1925 р. діяльність їх там відновилася: «Майже щоденно в різних місцях на околицях Полтави відбувалися збори гуртків». Анархістам вдалося надрукувати номер журналу «Анархия» (46 примірників, статті російською та українською мовами), надіслати журнал до груп анархістів у Сорочинцях та Гадячі [1891, с. 213]. 1924 р. в Юзівці, Харкові, Радомишлі, Севастополі, Ялті пройшли арешти анархістів. ДПУ вказувало на небезпеку: «Елементи по-бунтівницьки налаштованих... із терористським та експропріаторським ухилом – рішуче, швидко ліквідовуються... найбільш непримиренні... переходять у підпілля й роблять спроби увійти в блок з іншими антирадянськими партіями» [617, арк. 68–79, 109; 614, арк. 3–5; 848].

Арешти анархістів викликали нові протести світових анархістських організацій. Затримані були відомі за межами СРСР: А. Консе друкував свої вірші в газеті «Американские известия», Б. Липовецький до 1918 р. був членом чиказької групи «IWW». Активізувалася міжнародна підтримка на рівні ліворадикальних організацій і профспілок. «Комітет захисту ув'язнених революціонерів у Росії» закликав «Міжнародне товариство робітників», представників пролетаріату допомогти революціонерам СРСР, заявляючи, що більшовики «за допомогою радикального винищення хочуть абсолютно знищити всі монархічні, соціалістичні й революційні елементи в країні». 20 квітня – 1 травня 1924 р. проходила Міжнародна кампанія протесту проти політичних репресій в СРСР, організована «Об'єднаним комітетом захисту ув'язнених революціонерів Росії» [1850, pp. 112–113]. У містах Франції, Німеччини, США, Норвегії, Нідерландів, у країнах Латинської Америки проходили мітинги з вимогами амністії репресованим анархістам. Допомогою для них переймався анархістський «Чорний хрест» («Комітет допомоги ув'язненим і засланим анархістам та анархо-синдикалістам», керівник – А. А. Карелін), що випускав підпільне видання. Через кореспондентів він підтримував зв'язки з ув'язненими анархістами й анархістським підпіллям [879; 881].

Розгром організацій анархістів показав, що влада продовжує розглядати їх як серйозних ворогів і буде використовувати всі засоби для придушення руху. 1924 р. арешти торкнулися близько 150 анархістів в Україні, але більшість із них незабаром було звільнено (20 осіб стали співпрацювати з ДПУ), 50 анархістів опинилися в концтаборах і політизоляторах. 1924 р. ДПУ зафіксувало в Одесі 135 членів (через рік на обліку перебували 50 анархістів), але були й десятки так званих «одинаків», членів «диких» (не пов'язаних з анархістськими центрами й авторитетними лідерами) груп [1806, с. 110–120; 616, арк. 748, 758; 558, арк. 158; 564, арк. 153; 594, арк. 10–20].

Анархісти підтримували «вікна» на кордонах із Румунією та Польщею – зв'язок їхньої конспірації із зарубіжними центрами, через які з СРСР утекли учасники руху (І. М. Лазаревич, Я. Дубинський та ін.), а з Берліна, Парижа, Нью-

Йорка, Буенос-Айреса прибувала до УСРР анархістська література, гроші для підпілля. У листуванні В. М. Ейхенбаума (кінець 1924 р.) є такі рядки: «Володимир (П. А. Аршинов – авт.) пише з Парижа, що він сподівається незабаром знову впритул зайнятися питанням російського кордону. Він має надію добути на цю справу необхідну суму. Переїзд до нас Нестора (Н. І. Махна – авт.) може дуже допомогти цій справі. Крім того, у Парижі живуть тепер Сеня (Флешин) і Моллі (Стоймер), які так само працюють у цьому напрямі. Адже їм уже вдалося налагодити деякий (правда, слабкий і нерегулярний) зв'язок наш із Пітером, Москвою й Соловками. Є окремі контакти з Півднем (переважно в Марка Мрачного)». У листі вказано на отримання інформації від Ол. І. Таратути та харківської групи [1977; 767]. В іншому листі (1925 р.) М. Кліванський писав, що анархістські видання «проникають до Росії і поширюються» [772]. «Вікна» на кордоні, якими користувалися анархісти, згадував у показаннях В. Ф. Білаш, стверджуючи, що 1924 р. Ол. І. Таратута «мала явку на польському кордоні, десь в районі Рівного, через яку йшов зв'язок з емігрантами», що від харківської групи анархістів за кордон пробирався «кур'єр Померанець», анархісти М. Черняк, С. та Д. Фрідмани. «Через Одесу» було налагоджено зв'язок із паризькою еміграцією (за допомогою моряків торгових суден) [1958, с. 310–311, 322]. 1926 р. чекісти звернули особливу увагу на балтійських моряків: «Анархісти прагнуть зв'язатися з анархо-організаціями Західної Європи через анархістів-моряків» [1977; 1105].

Непокоїло владу «поглиблення підпілля», прагнення анархістів «очолити протест робітників», страйки, їхні заклики до організації «незалежних фабзавкомів», «вільних профспілок», робота з «розкладу армії та на флоті», спроби «завоювати популярність» на селі, «посилення підпільної діяльності анархістів серед студентства» – «анархізм упроваджується різними шляхами й способами і в компартію, і в комсомол... значна частина підростаючого покоління зацікавлена теорією та ідеями анархізму». У лютому 1925 р. чекісти заявили, що в анархістів «у значній частині випадків організації носять масовий характер», ідеологія «заражає» «деякі верстви робітників» [1105]. Особливо наголошувалось

на роботі учасників руху серед молоді: «студентською групою передбачалося створити організацію виключених із ВНЗ з метою масового протесту», велася робота «з розкладу РКСМ... випущено студентською групою листівку, присвячену чищенню ВНЗ». «Союз юних анархістів» фіксувався ДПУ в 1922 р. в провінційному Брянську [2000, с. 162]. Чекісти встановили наявність студентів-анархістів у київських вишах: Інституті народної освіти, Вищому кооперативному технікумі. Діяльність учасників руху серед учнівської молоді відзначалася в Дніпропетровську. У Харкові під арешт потрапив студент Г. Дьяков; місцевими анархістами планувався випуск журналу та створення «Союзу молодих анархістів підпілля». В Одесі чекістами фіксувалися анархістські «п'ятірки» серед студентів Інституту народної освіти, Медичного інституту [1977; 633].

У Полтаві учасники руху проводили пропаганду в торговельно-промисловій і фельдшерській школах, аграрно-кооперативному технікумі, у Лубенському окрузі – на місцевих педагогічних курсах. Молодіжні анархістські групи були відзначені в Миргородському, Лебединському, Прилуцькому округах, у містах Гадяч, Ромни. Улітку 1925 р. відбувся арешт 28 полтавських анархістів (85 осіб у губернії) у справі «анархістів Полтавщини». Під час обшуків було виявлено гвинтівку, револьвери, бомби, шапірограф, типографський шрифт. Усім заарештованим було від 18 до 25 років. [1891, с. 213]. Незважаючи на арешти 1925 р., наступного року чекісти відзначали, що «особливу активність проявляють полтавські анархісти». У Нероновічанському педагогічному технікумі Лубенського округу 1926 р. тривала «анархістська робота», студенти брали участь у зборах анархістів, у технікумі поширювалися листівки «Хай живе анархізм». У Севастополі та Ялті було викрито анархістську групу з членів комсомолу, що «готувалася до терору» [1977; 1105].

Молодь, яка у своєму юнацькому максималізмі продовжувала збиратися під чорними прапорами, поповнювала політизолятори, в'язниці, місця заслання. Російський дослідник А. Л. Нікітін навіть писав про «привабливість анархізму в очах молоді 20-х рр.» [1743, с. 116]. Масова поява анархістських молодіжних груп стала частиною тенденції «лівацтва» в молодіжному середовищі середини

1920-х рр. У 1925 р. по всьому СРСР проходили арешти опозиційного владі молодіжного активу (група «Революційний авангард» (Москва), лівоесерівські групи в університетах Ленінграда, Воронежа, Томська, «Партія безпартійних студентів» (Київ). Як політичне анархістське підпілля чекістами розглядалися «дискусійний гурток», «гурток із гіпнозу» в Києві (досліди з гіпнозу проводилися анархістом Цвейфом), неотамплієрській «Орден світла» («відділення» діяло в Харкові), вказувалось, що «підпілля зі студентства маскується гуртками з вивчення містики» [1840, с. 104–105; 1105].

У середині 1920-х рр. анархістські елементи (переважно молодь, яка була не задоволена відродженням капіталістичних елементів) іноді переходили до практики «червоного бандитизму», «червоного хуліганства» під гаслами боротьби проти експлуататорів і зрадників трудящих. Тоді ж спостерігалася тенденція «анархістської молодіжної фронди» по відношенню до покоління «старих більшовиків». Частина міської молоді, народженої протягом 1903–1910 рр., яка не брала участі в революції та громадянській війні, розчарувалася в НЕПі, «політиці партії», стала шукати застосування своїх сил і «свій шлях» в анархістських, троцькістських, лівоесерівських, загальнодемократичних, скаутських, націоналістичних групах. У 1926 р. ДПУ провело нові арешти студентів-анархістів у Ленінграді, в СРСР пройшли арешти скаутів, серед яких була впливова «фракція» анархістів [1105]. Колишня анархістка А. М. Гарасьова згадувала, що в 1925 р. анархістські настрої були в частини студентства, а підпільні групи анархо-синдикалістів намагалися створити друкарню, власні «філії» в провінції, поширювали анархістську літературу [1229; с. 87, 89, 148].

У 1924–1925 рр. загострився конфлікт між легальними анархістами-комуністами, анархістами-містиками «Ордену світла» (парамасонська структура), якими керував А. А. Карелін, – з одного боку, і «підпільниками»-активістами – з іншого. Анархісти-«карелінці» випустили «Манифест», у якому виступили проти експропріацій як знаряддя поповнення каси анархістів. А. А. Карелін заявив про те, що анархісти дають високу й позитивну оцінку ролі В. І. Леніна в революції, виступають проти спроб «замінити насильницьким шляхом владу соціалістів», бо

«будь-яка інша влада в Росії навряд чи буде менш деспотичною». Подібні заяви викликали конфлікт у середовищі анархістів в СРСР і в еміграції. Чекісти повідомляли, що серед учасників руху «спостерігається сильне невдоволення бездіяльністю А. А. Кареліна та інших керівників». Представники інших груп звинувачували «карелінців» у підтримці видання «Американские известия», яке, на думку опонентів, мало «антисемітське» та «білогвардійське» забарвлення [772]. Послідовник А. А. Кареліна О. О. Солонович у статті в часописі «Волна» критикував як «набатівців», так і прихильників газети «Голос труда» [772]. Конфлікт у Секретаріаті ВФАК призвів до його самоліквідації в 1925 р.: «Актив молоді вимагає переходу в підпілля і переобрання секретаріату ВФА», «у секретаріаті ВФА в Москві спостерігається прагнення реорганізувати роботу, поглибивши її в підпіллі» [1088]. 24 квітня за звинуваченням у підпільній діяльності в Москві було арештовано угруповання членів ВФАК. Водночас структура А. А. Кареліна – О. О. Солоновича обвинувачувалась у формуванні «масонсько-тамплієрської мережі» на основі анархістського руху (певний вплив масонства на анархістський рух простежувався в діяльності П. О. Кропоткіна, А. А. Кареліна, О. О. Солоновича, В. М. Ейхенбаума). Чекісти інспірували конфлікт усередині «Всеросійського громадського комітету з увічнення пам'яті П. О. Кропоткіна», було ухвалено рішення про заборону зібрання анархістської секції в приміщеннях музею [1743, с. 73–79].

На початку 1925 р. московський анархіст С. Ліпман відправив листа за кордон С. Флешину, у якому були такі рядки: «Відомо, що карелінці отримали багато грошей з Америки... Карелін і його В.Ф.А. (мова йде про «Всеросійську федерацію анархістів-комуністів» – авт.) нічого не роблять... американські товариші введені в оману, що єдина анархістська організація в Росії – це карелінська... У Москві в нас на цей час є кілька угруповань». Він твердив, що «карелінці» надавали допомогу найбільш поміркованим групам анархістів, тоді як допомоги потребували радикальні анархісти [771].

На початку 1925 р. ДПУ фіксувалося «пожвавлення серед анархістів» в Україні, їхня «повсюдна активна діяльність», «повернення анархістів, які

засинали», у групи, «активізація роботи» на селі, поширення інформації про те, що учасники руху проявляють «особливий інтерес до суворої централізації своїх дій і створення єдиного центру для України... В Україні ми можемо стати перед фактом згрупування дрібних організацій однаків в єдину українську партію... такі спроби вже знайшли свій прояв і відзначені цілою низкою агентурних донесень» [633, арк. 115]. У жовтні 1925 р. застереження повторилися: «посилення підпільної діяльності анархістів» [1105]. Чекісти дізналися, що в Запоріжжі учасники руху намагалися видати листівку, у Бахмуті «Комітет революційної дії» організовував страйки шахтарів, у Миколаєві анархісти спробували налагодити постачання власної літератури [614, арк. 2–5; 617, арк. 68–79, 109; 845, с. 47; 884, с. 4; 1992, с. 174]. У Полтаві анархісти проводили пропаганду серед безробітних, працівників залізничних майстерень. Чисельність полтавських анархістів чекістами оцінювалася в кількості 80 осіб. По селах Полтавщини фіксувалися селянські групи (с. Поділки Роменського округу), поширювалися підпільні рукописні анархістські журнали «Анархия», «Вільна думка» [620, арк. 21, 25, 89, 178].

У середині 1925 р. в СРСР пройшли «арешти анархістів у зв'язку з їх пожвавленням». ДПУ повідомляло про арешти 22 червня 1925 р. в Одесі. Частина місцевих анархістів було вислано в села Херсонщини. У липні 1926 р. в Одеському окрузі було відмічено нове «посилення діяльності анархістів», на початку 1927 р. – «організацію нових підпільних груп», «втягування молоді» [620, арк. 13, 394 об.]. У червні 1925 р. пройшов арешт шести київських анархістів, після чого чекістами було заявлено, що в місті, «починаючи з середини 1925 р., анархістів як групи не існує». Угруповання місцевих учасників руху з'явилося на похороні однієї з найстаріших анархісток А. Степанової (Галаєвої) у жовтні 1925 р. Фіксувалася подальша робота анархістів серед вантажників [617, арк. 68–81, 92–120, 160, 183, 205].

В Одесі, крім «старої» групи анархістів, конспіративні «п'ятірки» існували в трудових колективах кравців, капелюшників, залізничників, пекарів, безробітних. Окремо діяли групи анархістів-індивідуалістів, анархістів-синдикалістів,

анархістів-позитивістів. Як показник можливостей підпілля, відзначалась вдала втеча з одеської в'язниці анархіста Маслова. Чекістами фіксувалося існування в Одеському окрузі п'яти анархістських угруповань, у тому числі в частинах РСЧА, водного та місцевого транспорту, їхній зв'язок із закордонними «колегами», поява в Одесі «закордонних анархістських бюлетенів, журналів і газет» [633; 890, с. 1]. У місті діяла група політемігрантів анархістів-бессарабців. У 1923–1924 рр. в Одесі опинилося кілька болгарських анархістів-політемігрантів, які прибули в місто «по лінії» МОПР, – Ж. Грозєв, Д. Квачев, Г. Ніколов, С. Джанжулев [1843, с. 64; 633]. Під час допиту 1936 р. Ж. Грозєв свідчив: «Коли я прибув до СРСР, я застав в Одесі існуючу підпільну організацію, що складається виключно з болгар-політемігрантів... одеська анархістська організація була пов'язана із закордонними анархістськими об'єднаннями, а саме: із французькою, сербською та болгарською федераціями... з-за кордону отримували директивні вказівки та матеріальну допомогу для анархістів, що знаходяться на засланні в СРСР» (ці свідчення підтверджуються й західними джерелами про грошову допомогу анархістам) [595, арк. 3–26; 597, арк. 13]. Чекісти в 1926 р. вказували на зв'язок болгарських анархістів-емігрантів в Одесі з болгарськими анархістами-емігрантами у Франції [1843, с. 64; 598, арк. 6–12].

Деяке пожвавлення в діяльність підпільних анархістських груп Одеси впродовж 1923–1924 рр. внесли політемігранти-анархісти, які приїхали з Італії: Г. Бучареллі (1933, 1938 рр. потрапив під арешт в СРСР «за пропаганду анархізму»), Р. Ковані, Г. Єванжелісті (наприкінці 1920-х рр. нелегально виїхали з СРСР до Франції, у 1930-х брали участь у громадянській війні в Іспанії), Албані, Є. Гербовец (організував замах в Одесі на капітана італійського пароплава «Коббе», потрапив під арешт у 1925 р.), Д. Серпо (лівий комуніст, в Одесі став анархістом), А. Бутикі (організував «критику радянської влади в Інтерклубі, зблизився з анархістами-італійцями», за що його було виключено з РКП(б) і заарештовано). Анархіст Р. Ваккі мешкав у Миколаєві та Маріуполі [1791, с. 81–82]. У 1923–1927 рр. поблизу Ялти діяла сільськогосподарська комуна, членами якої були італійські та французькі анархісти, які емігрували до СРСР

(Ф. Геці, брати О. та Т. Скарцеллі, А. Петрині) [1843, с. 64; 1602, с. 240–250].

Репресії та провокації ДПУ змусили анархістів згорнути легальну роботу й перейти в «глибоке» підпілля, використовуючи досвід боротьби «царського часу». «Старі кадри» виявлялися тільки «ширмою», на стеження за якою чекісти кинули значні сили, а законспіроване анархістське підпілля формувало «конспіративні п'ятірки» (у які важко було потрапити провокаторам із ДПУ), «дикі» автономні групи. Для конспірації було важливим, щоб каральні органи сконцентрувалися на діяльності 30–50 «старих» анархістів і не бачили «диких» груп, ще не інфільтрованих секретними інформаторами ДПУ. Можливо, цим планам допомагав і «Фонд допомоги репресованим анархістам – Чорний хрест», що працював тільки зі «старими кадрами», офіційно листуючись із ними через державну пошту, концентруючи увагу чекістів виключно на них. У середині 1920-х рр., проводячи свою роботу з підтримки анархістів, фонд допомагав репресованим, вказуючи на перебування 130–150 діячів у в'язницях і засланнях СРСР. Це була тільки 1/5 частина заарештованих анархістів, більшість із зазначених фондом були «старими анархістами з ім'ям». Із ними організація працювала до середини 1930-х рр., не помічаючи репресованих із «диких» та іллегалістських груп. Листування цієї структури з анархістами з СРСР «осідало» у звітах ДПУ [774, р. 1–27].

В СРСР упродовж 1921–1927 рр. існували підпільні групи анархістських федерацій «Чорний прапор», «Чорний крук». Про «Чорний прапор» відомо, що 1923 р. у Владивостоку існувало підпільне видавництво «Черное знамя», а в США 1924 р. було організовано Союз анархістів-комуністів «Чорний прапор», який декларував наявність своєї підпільної структури в Києві, Житомирі, Кременчуці, Полтаві, Одесі, Катеринославі, Кам'янець-Подільському [617, арк. 2, 17, 46, 68–80, 92–99; 621, арк. 15]. Чекістські зведення фіксували підпільну групу анархістів у Житомирі, що «не належить до відомих течій». Лідери угруповання українських анархістів в еміграції в Празі, що мала назву «Чорний прапор», звернулися з «Відозвою», у якій вказали на необхідність друку анархістської літератури українською мовою (для транспортування до СРСР), боротьби проти

анархістів-провокаторів. У «Відозві» йшлося про те, що в Празі серед емігрантів з УСРР діяла група федерації «Вільного союзу анархістів «Безвладдя» [870, с. 7]. Підпільні групи «Чорний крук» фіксувалися в Україні як «кримінальні банди» (хоча складала їх, за свідченнями самих чекістів, люди, котрі не мали кримінального минулого; серед них був італієць), які в 1923 р. проводили експропріації в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві [1578, с. 123]. У квітні 1925 р. на Дніпрі було пограбовано пароплав, заарештовані назвали себе «анархістами». Чекісти вказували на те, що небезпеку становлять «побунтарському налаштовані елементи... із терористським та експропріаторським ухилом», «найбільш непримиренні», які «переходять до підпілля й роблять спроби увійти в блок з іншими антирадянськими партіями» [614, арк. 2–3; 1760].

Пам'ятаючи про значний бойовий потенціал анархістів (про численні терористичні акти 1905–1908, 1918–1919 рр.), більшовики побоювалися переходу анархістів-підпільників до тактики терору проти «вождів» радянської влади. Можливо, цю тему актуалізувала доповідь радянського розвідника М. Спектора (1924 р.), у якій йшлося про те, що в Польщі на таємних зборах російських, польських, італійських, німецьких анархістів обговорили питання проведення терору. Італійські, німецькі, частина російських діячів руху (М. Черняк, Михайлов) висловилися за проведення терору проти радянських керівників, але Н. І. Махно, В. М. Ейхенбаум, П. А. Аршинов виступили проти цього, вважаючи за необхідне «сконцентрувати сили для організаційної та пропагандистської роботи» [1958, с. 233–234].

Чекісти повідомляли в Кремль: «В Україні окремими анархістами порушується питання про застосування терору проти видатних діячів Радянської влади і ВКП(б)», рапортували про посилення підпілля, вказуючи, що групи анархістів «нерідко налічують у своїх лавах від 25 до 60 осіб і більше», «у Москві арештовано групу анархістів, що ставила собі за завдання вибух Раднаркому та інших радянських закладів і вчинення терористичних актів над радянськими працівниками». Українські чекісти доповідали, що «проведені в Київській та Полтавській губерніях операції виявили зброю, вибухові речовини й нелегальну

літературу. Заарештовано близько 100 анархістів» [1105]. Каральні органи проводили арешти учасників руху в Україні, приписуючи їм «підготовку ексів». Так, полтавських анархістів звинуватили в тому, що вони «думали про терор й екси» [617, арк. 29–30, 69, 92–120]. У Політбюро ЦК РКП(б) надійшов проект комісії під головуванням глави Профінтерну С. Лозовського про примусове виселення з СРСР за кордон відомих соціалістів і анархістів, що перебували у в'язницях і концтаборах (близько 1 500 осіб) [1754, с. 74].

Чекістські зведення твердили, що в Харкові 1926 р. діяли анархісти, які «намагаються влаштувати експропріації, беручи участь у пограбуваннях». Зафіксовано «два випадки підготовки анархістів до експропріацій». Було виявлено терористичні групи Сотніченка й Соріна-Тимченка. Остання, за чекістською інформацією, готувала замах на Г. І. Петровського, мала зброю. Чекісти вважали, що анархісти планували вибухи на заводах Дніпропетровщини [1105]. Влада побоювалася експропріацій з їхнього боку, що могли дати «фінансування» підпіллю (у 1926 р. у Владивостоку й Саратові анархісти захопили близько 142 тис. руб.). Звинувачення в експропріаціях давали поштовх для продовження цькування анархістів.

1926 р. за звітами ОДПУ, у Полтавському, Дніпропетровському, Київському, Черкаському, Одеському округах, у Харкові, Маріуполі, на Донбасі, у Криму посилювалася діяльність анархістів «переважно серед студентської молоді», здійснювалася «організація нових підпільних груп», фіксувалася поява «закордонних анархістських бюлетенів, журналів і газет», «у низці районів анархісти налагоджують зв'язки з іншими містами Союзу та закордоном (Харківський)». «До систематичного вивчення анархізму залучалися навіть члени КСМ і кандидати ВКП», «анархістський гурток, що складається переважно з виключених комсомольців». Зафіксовано випадки розкладу членів ВКП(б) на Донбасі», «у Кубанському окрузі ліквідовано анархо-підпільну групу, що мала широкі зв'язки з анархо-підпіллям України», «у Криму організовано три групи анархістів», залучення в ряди анархістів моряків Чорноморського флоту [1105].

У січні та червні 1926 р. безробітні моряки й портовики Одеси намагалися

організувати демонстрацію «із чорним прапором і дубинами... розігнати профспілки». На адресу одеської влади надійшов лист із погрозами терору й повстання від невідомого ДПУ «Штабу повстанського комітету демобілізованих-безробітних» [1791, с. 122]. «В Україні заарештовано анархіста Сливчикова за антирадянську агітацію серед безробітних» [1105]. Ці відомості доповнювалися інформацією про спроби «посилення роботи серед робітників і безробітних» (у Києві, Харкові). Така діяльність була небезпечною для влади, враховуючи безробіття – в УСРР безробітних налічувалося 300 тис. осіб [1791, с. 122].

Чекісти вказували: «Синдикалісти є прихильниками підпілля. Анархо-комуністи... на 50 % працюють у підпіллі спільно із синдикалістами». Керівництво ДПУ розіслало циркуляр про необхідність чекістського обліку анархістського «активу» й «пасиву», «співчувальників», «колишніх анархістів», вказуючи, що досі проводиться «висвітлення анархістів майже виключно силами ОПК і розвідки, агентура дуже слабка» [617, арк. 178, 21, 25, 29, 89]. Провали підпілля стали наслідком нової тактики активного вербування провокаторів серед заарештованих анархістів, контролю за листуванням учасників руху. Зв'язок деяких анархістів із Харкова та Донбасу з єдиним легальним анархістським видавництвом в СРСР «Голос труда» давав чекістам певну інформацію. Видавництво зберігалось до 1929 р., виконуючи функції «пастки» для підпільників.

Активізація анархістського підпілля спровокувала нові арешти. Зведення повідомляли, що «за останній час на території України ліквідовано низку організацій та анархістських груп, які намагалися вийти за межі внутрішньоорганізаційної роботи та створити взаємний зв'язок з іншими містами й щось на зразок керівних центрів... Наприкінці 1926 р. нами було розгромлено підпільні організації в Харкові та Полтаві, намагаються об'єднати всі розрізнені групи і взяти їх під своє керівництво» [617, арк. 46, 55].

У грудні 1926 р. окремі анархісти-синдикалісти прагли провести підпільний з'їзд «південних груп» у Маріуполі (сім делегатів від Одеси, Маріуполя, Харкова,

Ростова), об'єднатися з місцевими структурами анархістів-комуністів, налагодити зв'язок із московським анархістським підпіллям, видавництвом «Голос труда» [619, арк. 10–11, 55 об., 158]. Звістка про Маріупольський з'їзд стала сигналом для арештів підпільників: «Заарештовано головного організатора й керівника анархо-підпільного з'їзду в Україні» (Я. Жука), у Маріуполі «ліквідовано підпільну групу анархістів, що брала участь у підпільному з'їзді», у Харкові під арешт потрапили 20 анархістів, в Одесі – делегат з'їзду І. Шорник-Супорнік, у Ростові ліквідовано підпільну анархо-синдикалістську структуру, яка брала участь у нелегальному з'їзді. Було знищено невідому раніше анархістську організацію в Артемівському окрузі, що «засвітилася» у «з'їздівській справі» [1977; 620, арк. 55 об., 158, 178].

Ознакою активізації анархістів стало поширення в Москві й інших містах номерів паризького анархістського журналу «Дело труда», аргентинських «Анархия» та «Голос труда», «Рассвет» та «Пробуждение» зі США, нелегальних журналів, виданих підпільно в СРСР («Призыв», «Хлеб и воля»), листівок «Рабочие-анархисты», виявлення в анархістів трьох шапірографів, гектографа, друкарні «примітивного характеру» [1847, с. 190–197]. Групою в Рибінську було «випущено 2-й номер рукописної газети «Набат», у Тулі знайдено листівки «Группы анархистов Юга». У Севастополі та Ялті поширювалися листівки «із закликом об'єднатися для боротьби з більшовиками». Зазначалося, що «ведеться розповсюдження анархістської літератури в Україні, де видаються підпільні журнали та вживаються заходи з організації відділення видавництва «Голоса труда». Листівки «із закликом до повалення влади» вилучалися на фабриках і заводах Кременчуцької губернії. За чекістськими зведеннями, у Харкові листівки виготовляла група Капцалова-Рашваля, анархістами міста планувався випуск журналу, створення «Союзу молодих анархістів підпілля» [1977; 620, арк. 21, 25, 41, 89, 103, 122, 178].

1923–1926 рр. виявився феномен відтворення анархістського руху. Його причинами були: посилення економічної кризи й соціальних протиріч, нестабільність влади. Усе, що обіцяли більшовики працівнику, не виправдалось (краще життя, соціальна справедливість та рівність). Намагання ліквідувати

анархізм не дало очікуваних результатів – він зберігся, хоча влада й загнала його в підпілля. Більшовики розраховували, що анархізм «помре своєю смертю», але 1924–1926 рр. вони схаменулися, усвідомивши, що навіть «репресований анархізм» становить для влади «небезпеку зліва». У цей час до анархістських гасел звернулася молодь, переважно студентська, безробітні, що створювало певну соціальну базу для відродження руху, який у радянських республіках морально й матеріально намагалися підтримати західні анархістські та анархо-синдикалістські структури.

4.4. Ліквідація анархістського руху в УСРР (1927–1929 рр.)

1927 р. в СРСР пройшов під знаком «військової тривоги» (очікування нападу з боку Англії, «Малої Антанти»), знищення опозиції Л. Д. Троцького. Цього року троцькістські опозиціонери у ВКП(б) організували нелегальні робітничі сходки, таємно видали листівки. У секретних зведеннях тема анархістського підпілля продовжувала бути актуальною (хоча про підпілля есерів, меншовиків вже мови й не було): «У низці районів Союзу посилено свою діяльність анархо-підпілля... організуються нові підпільні групи, втягується молодь», «в Україні анархо-підпілля докладає всіх зусиль для розширення й поглиблення своєї діяльності». Владні структури за допомогою ренегатів почали готувати «ліквідаційний з'їзд» для анархістських організацій, але так і не довели цю справу до кінця [1105]. Восени 1927 р. чекісти повідомляли: «Після літнього затишшя спостерігається помітне посилення активності серед анархо-підпілля». «Посилення» чекісти бачили в організації нових груп і гуртків (Одеса), поширенні «рукописів» і листівок, усній агітації «серед робітників і службовців», зв'язках із закордоном, звідки учасникам руху в СРСР надходили журнали й газети, допомога від «Чорного хреста» (Одеса, Харків, Зиновіївськ) [619, арк. 134, 174; 620, арк. 9 зв., 68, 124 зв., 324].

1927 р. анархістська еміграція активізувалася, розраховуючи на наявність анархістського підпілля в СРСР, політичну нестабільність у країні, використовуючи 10-річчя революції як привід підбити підсумок «досягнень»

більшовицької влади. П. А. Аршинов та Н. І. Махно намагалися консолідувати учасників руху не тільки за кордоном, але й в СРСР на основі розробленої ними «Платформи» («Організаційної платформи загального союзу анархістів») [1847, с. 191–196]. Публікація її в липні – жовтні 1926 р. викликала жваву дискусію з питань «позитивної», конструктивної програми анархізму. Н. І. Махно та його соратники, використовуючи свій досвід участі в революції й «анархістському експерименті» в Україні, шукали відповіді на питання можливості будівництва анархії, провели ревізію традиційного анархістського вчення з метою «очолити революційний процес». Розробки паризьких анархістів стали основою нової течії в анархізмі – «платформізму». Вона наділяла бездержавне суспільство централістськими рисами планування, координації та регулювання. «Платформа» запропонувала нову форму анархістської організації партійного типу на принципах єдиної ідеології, програми дії, колективної відповідальності [1368, с. 4–20].

Свої сподівання «платформісти» пов'язували із загостренням міжкласових протиріч між буржуазією та радянської бюрократією, з одного боку, і робочим класом та селянством – з іншого. Можливими союзниками анархісти вважали прихильників «синдикалістської» течії у ВКП(б), припускаючи їх еволюцію в бік анархізму. «Платформісти» намагалися створити новий анархістський рух, пов'язавши великі анархістські угруповання різних країн завданням підготовки революцій у конкретних державах (зокрема, в СРСР). У 1929 р. в Парижі було проведено «Міжнародну конференцію прихильників «Платформи» [768].

1927 р. текст «Платформи», відозви та листи-анкети, за допомогою яких «платформісти» намагалися вербувати своїх прихильників, потрапили як «політична контрабанда» (через «вікна» на кордоні, контрабанду балтійських та чорноморських моряків) із Франції до анархістського підпілля Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Мелітополя, Полтави [626, арк. 240; 628, арк. 12 зв.; 1165, арк. 2–24]. У вересні 1927 р. на сторінках журналу «Дело труда» було надруковано «Відкритий лист до робітників і селян СРСР», у якому лунав заклик до початку загального повстання проти більшовицької влади [1372,

с. 2].

За інформацією ДПУ, в СРСР консолідацією анархістської «партії» на основі «Платформи» займалася таємнича керівна «трійка», з якої чекістам була відома Ол. І. Таратута. За планом «трійки» всі підпільні анархістські організації (в інститутах, у селах, робітничих колективах) мали створюватися за принципом автономних «п'ятірок». Чекісти дізналися, що Ол. І. Таратута казала анархісту Н. В. Дріккеру: «У Москві існує думка про те, що в Україні йде успішна підготовка до відновлення роботи анархістів» [621, арк. 117]. Із цієї заяви робився висновок, що анархістським підпіллям керував якийсь таємний центр, який знаходився в Москві, а по Україні «створюються окремі невеликі підпільні групи, зміцнюються зв'язки між розрізненими гуртками анархістів» [1105]. Від своїх емісарів з-за кордону ДПУ отримувало інформацію про активізацію анархістів за кордоном. Водночас учасники руху в Україні стали відчувати брак коштів, що йшли з-за кордону (кошти західних анархістських фондів надходили анархістам Одеси, Києва, Харкова, Зиновіївська), із тієї причини, що фінанси, збирані європейськими та американськими анархістами, спрямовувалися у фонд у «справі Сакко й Вацетті» [1851, с. 85–86].

Наприкінці 1926 р. стався саморозпуск «Об'єднаного комітету захисту ув'язнених революціонерів Росії». На його основі було створено «Фонд допомоги засланим та ув'язненим анархістам Росії» із секціями в Берліні (секретар – М. Кліванський) та Парижі (секретар – О. Беркман). Фонд надсилав гроші, продукти, ліки, одяг, літературу. Пожертви надходили із США, Німеччини, Великобританії, Аргентини. Упродовж 1926–1927 рр. у США діяли дві групи для збору коштів, допомоги політичним в'язням, переважно анархістам, в СРСР. «Комітет допомоги політичним в'язням» очолювала А. Солоневич (секретар «Чорного хреста») [1850, с. 112–113]. У грудні 1929 р. в Детройті відбулася конференція груп та організацій, що примикали до видання журналу «Пробуждение», яка проголосила резолюцію протесту проти арештів і переслідувань анархістів в СРСР [1309, с. 22–25]. У 1926 р. посилилася внутрішня криза анархістських емігрантських груп у США та Аргентині, на видання газет та

журналів не вистачало «грошей і людей» [771]. У листуванні М. Кліванського з Німеччини лунало: «Грошей мало, а засланих і заарештованих багато», «мріяти про об'єднання шкідливо... товариші розрізнені, мало пов'язані з робітничим середовищем, хоча вони самі в більшості випадків – робітники». У 1925 р. анархіст-синдикаліст Г. П. Максимов почав критикувати групу П. А. Аршинова – Н. І. Махна та угруповання часопису «Рассвет» [772]. Боротьба між групою П. А. Аршинова – Н. І. Махна й структурою Воліна, між журналами «Дело труда», «Рассвет», «Пробуждение», яка охопила анархістську еміграцію, ускладнювала координацію допомоги анархістам СРСР. П. А. Аршинов у листі до «Аргентинської федерації анархістів» твердив про створення «Виконавчого бюро Російської анархістсько-комуністичної партії». А. Черняков створив групу цієї партії в Аргентині. «Федерація російських робітничих організацій Південної Америки», що діяла під впливом анархістів-синдикалістів (голова виконкому П. Давидчук, М. Чоловський, А. Горелік, газета «Голос труда»), підтримувала групу Воліна [768; 1463, с. 70]. У другій половині 1920-х рр. «Федерація російських робітничих організацій Південної Америки» перебувала в кризовому стані: «Грошей немає... маси ставляться хаотично, союзи не діють». Упродовж 1923–1925 рр. федерація збирала кошти на допомогу анархістам у радянських в'язницях та на анархістську пропаганду в СРСР, із 1926 р. така підтримка припинилася [1847, с. 190–198; 770].

Розлад серед анархістської еміграції з України призвів до війни «всіх проти всіх». «Голос труда» відмовлявся друкувати статті Н. І. Махна, спрямовані проти В. М. Ейхенбаума, вів гостру полеміку з часописом «Дело труда» [768]. Водночас «Американские известия» и «Дело труда» не стали публікувати статті В. М. Ейхенбаума. Наприкінці 1925 р. «Американские известия», «Рассвет» и «Пробуждение» перейшли під контроль групи анархістів Гайдука – Рубежаніна – Моравського, яку підтримав «Союз російських робітників у США й Канаді». Видання цієї групи критикували як «Голос труда», так і «Дело труда». Більшість анархістів була невдоволена напрямом «Платформи», «меншість» (12 груп, що провели 1927 р. Конференцію груп анархістів-комуністів США й Канади)

підтримала «Дело труда» та «Платформу» [1847, с. 191–198; 769]. Американський часопис «Рассвет» сповіщав, що П. А. Аршинов як «представник махновського руху», приїхавши до Берліна, виступав проти решти структур анархістів-емігрантів (угруповань «Голос труда», «Освобождение профсоюзов», «Рассвет – Пробуждение», містичних анархістів «Ордену світла»), критикував В. М. Ейхенбаума, Є. Моравського, О. Солоновича [1042; 1463, с. 58].

Стурбованість влади викликала інформація про те, що частина анархістів-підпільників підтримала троцькістську опозицію, з'явилася сумнівна інформація про співпрацю анархістів Дніпропетровська з «лівою опозицією»: нібито анархісти та троцькісти намагалися провести страйки на заводах, серед залізничників. У Дніпропетровську в першій половині 1927 р. було ліквідовано анархістське угруповання Маслова – Удалова, пов'язане «з місцевими робітниками та інтелігенцією, що має на меті створення підпільних гуртків і типографії, організацію страйків» [1851, с. 91–94; 614, арк. 9]. Виходячи з чекістських звітів, мова йшла про групу, яка «розробляла наліт на банк», готувала до друку (або вже надрукувала) листівки «Молодой анархист». Про структуру в Дніпропетровську у зведеннях ДПУ мовилося: «Група налічувала 30 осіб, причому члени її виїжджали для зв'язку в Москву, Тулу, Харків і навіть мали намір налагодити контакти з Києвом, Одесою, Брянськом, Ростовом». Аналіз складу організації показав, що більшість її становили студенти Гірничого інституту, Інституту народної освіти, проте були й «по-хуліганському налаштовані кадри робітничої молоді», безробітні [617, арк. 46; 633]. Частиною цієї групи було оголошено студентську структуру «Молодих анархістів» (керівник – А. Шляховий). Чекістами було заарештовано 22 особи, вісьмох із яких було звільнено, решту вислано. Арешти стосувалися й іншої організації анархістів, що діяла в Дніпропетровську під назвою «Хліб і воля» [614, арк. 9].

ДПУ вважало, що в Дніпропетровську є й невідомі групи (Б. Самохіна, Крилова – Ольшанського). У с. Гупалівка (під Дніпропетровськом) чекістами фіксувалося анархістське угруповання з учнів інститутів Дніпропетровська, а в найближчому до Дніпропетровська місті – Кам'янському – структура

А. Поплавського. У серпні 1927 р. в залізничних майстернях Дніпропетровська було знайдено відозви паризької «Платформи». Підозра впала на залізничника Ф. Демидова (мешкав упродовж 1906–1918 рр. за кордоном і повернувся в Україну анархістом) і його гіпотетичну групу. Після арештів на волі в Дніпропетровську залишилося шість «молодих» анархістів на чолі з Б. Холіним. Усього на обліку в ДПУ в Дніпропетровську в другій половині 1927 р. залишалось 24 анархісти [617, арк. 31, 55 зв., 80–90, 131, 178, 217; 633].

У Києві чекісти фіксували невелику кількість анархістів (групи Ж. Кологрива та «старих» учасників руху під керівництвом А. Лінчевського), однак чекісти розглядали Київ як анархістський «регіональний центр», бо його часто відвідувала Ол. І. Таратута з метою відновлення анархістського підпілля. У зведеннях ДПУ була інформація про те, що київські активісти підтримували зв'язок із московським, харківським, одеським підпіллям, намагалися організувати підпільний з'їзд, підготувати демонстрацію безробітних. Чекісти повідомляли: «У Києві утворилася незначна група анархістів, що влаштовує нелегальні збори», у Київській губернії «відзначено прагнення анархістів обладнати друкарню спільно з есерами» [617, арк. 2–19; 633].

У Харкові після січневих арештів 1927 р. продовжило діяти угруповання анархістів П. Захарова. Воно проводило наради, облаштовувало сільськогосподарську комуну, збирало кошти на «Чорний хрест», на покриття боргу видавництва «Голос труда», створило гуртки в електротехнічних майстернях, у кредитному товаристві, намагалося вести пропаганду серед цеглярів, залізничників, підтримувало зв'язок з анархістами Брянська, Таганрога, Ростова, Донбасу [1851, с. 90–94; 620, арк. 69; 625, арк. 32 зв.]. На початку 1927 р. на харківських заводах було знайдено листівки із закликами до страйків, пройшли акції протесту проти скорочень. Робітник-анархіст Г. Марченко створив «Союз незалежно організованих пролетарів» для захисту прав безробітних, агітуючи на Біржі праці, у гуртожитку безробітних, намагався провести загальні збори безробітних Харкова, обрати депутатів від безробітних до міськради. Подібне угруповання безробітних було створено в Харкові анархістом Г. Сорокіним.

Чекісти вважали, що підпільна анархістська «п'ятірка» сформувалася на харківській фабриці «Червона нитка». У Харківському окрузі стали виявлятися «дикі групи» анархістів: Х. Лермана, «Ідеальна школа» С. Соловійова – Петрова в с. Дергачі, С. Леонтєва в Богодухові, група в с. Песочин. Діяльність анархістів Харкова та можливий їх зв'язок із троцькістами призвели до арештів у листопаді 1927 р. [1851, с. 89–95; 619, арк. 174–175; 620, арк. 259, 324].

В анархістській конспірації сильним залишався «полтавський куш». У самому місті чекістами фіксувалося 15 «підпільних» анархістів, активність «полтавців» призвела до арешту трьох із них у листопаді 1927 р. [619, арк. 10, 115]. У районі Ромни – Гадяч – Лубни, де нелегально поширювалася література видавництва «Голос труда», працювали сільськими вчителями колишні слухачі Педагогічних курсів Гадяча, серед яких упродовж 1921–1925 рр. інформатори фіксували активну роботу анархістів. У селах Полтавського округу (с. Комишівка та ін.) чекісти виявили кілька «диких» анархістських «п'ятірок» [618, арк. 81; 619, арк. 30 зв.; 621, арк. 15, 23; 623, арк. 9 зв.].

1927–1929 рр. у зведеннях ДПУ «щодо анархістів» постійно фігурував Донбас. Було виявлено підпільну групу анархістів, яка мала зв'язок із робітниками колективів у шахтарських селищах Смолянка, Путилівка, Будьонівка, на «Трудовому руднику». У серпні 1927 р. пройшли арешти анархістів Донбасу у справі «Шахтарі» [619, арк. 95; 620, арк. 31, 35]. Анархістська група в Макіївці стала відома тим, що поширювала в шахтах листівки від імені «Трудового комітету рівності». На руднику «Юний комунар» (Єнакієве) склалося угруповання під керівництвом М. Міхенкова й О. Третьякова. Про нього чекісти дізналися через своїх секретних інформаторів після того, як група налагодила зв'язок із московськими анархістами, отримуючи від них літературу видавництва «Голос труда» для розповсюдження серед робітників, спробувала зв'язатися з харківськими колегами [1851, с. 91–94; 620, арк. 86; 633]. У Миколаєві було виявлено угруповання на судноремонтному заводі ім. Марті (керівники – І. Лісових, П. Наумов), серед членів групи чекісти фіксували «прагнення взяти бомбу для вибуху Виконкому». У Севастополі було виявлено

структуру серед робітників судноремонтних заводів на Північному доці (керівник – Миргород), у Зиновіївську – групу на заводі «Червона зірка» (керівник – В. Іванов), у Мелітополі – організацію анархістів (керівник – Степовий). Подібні групи фіксувалися в Кам'янець-Подільському та Первомайську. 1928 р. їх було розгромлено ДПУ [619, арк. 11, 31, 199; 621, арк. 88–88 зв.; 625, арк. 31 зв., 120].

В Одесі анархістські гуртки фіксувалися ДПУ на судноремонтному заводі, серед портових вантажників, безробітних водників. У першій половині 1927 р. в місті поширювалися листівки від імені ЦК невідомої партії «Свободи і волі» із закликами до боротьби проти «радянської бюрократії», «паперових комуністів», проходили хвилювання на заводах, серед портових вантажників. В одеському «Палаці моряків» і «Клубі радянських службовців», на зборах безробітних лунали заклики будувати барикади під «чорним прапором», «гнати геть комуністів». У місті з'явилися рукописні листівки «Товарищи безработные» із закликами провести демонстрацію. Ці прояви «стихійного анархізму» чекісти пов'язували з групою водників на чолі з анархістом Савицьким, які готували альтернативну жовтневу демонстрацію під «чорним прапором» [1806, с. 120–130]. 1927 р. під час виборів до Одеської міської ради делегатом «від безробітних» висувався «колишній анархіст», що, на думку ДПУ, вказувало на роботу учасників руху в середовищі безробітних [633; 620, арк. 122; 624, арк. 98–99; 1711].

Одеські анархісти активізувались у зв'язку з приїздом з Москви Ол. І. Таратути. За даними секретних інформаторів, на початку 1927 р. на нараді семи «старих» одеських анархістів група намагалася сформулювати позиції учасників їхнього руху в майбутній війні між СРСР і країнами Антанти. Думки анархістів розділилися, хоча більшість висловилося за оборону батьківщини. У лютому 1927 р. Ол. І. Таратута виступила на перепохованні праху Л. Тарло, страченого 1906 р. Присутність на цвинтарі 20 анархістів ДПУ розглядало як політичну сходку. У квітні 1927 р. в Одесі було арештовано кількох учасників руху, при цьому анархіст С. Доманівський (підозрюваний в участі в експропріації) вступив у перестрілку з чекістами, отримав поранення [619, арк. 31, 53 зв., 128, 164]. У травні 1927 р. в одеських залізничних майстернях поширювався лист від

групи анархістів-комуністів-залізничників з ультимативною вимогою до адміністрації: зняти обмеження на приробіток працівникам. Лист містив погрозу проведення терору проти керівництва майстернями та залізницею [1806, с. 125–130].

У липні 1927 р. в містах СРСР стали поширюватися нелегальні листівки анархістів з приводу судового процесу, що проходив у США у справі учасників руху Н. Сакко й Б. Ванцетті. У них справа порівнювалася з незаконними арештами анархістів СРСР, звучав протест проти зловживання радянської влади іменами Н. Сакко та Б. Ванцетті, коли тисячі таких же «мучеників-анархістів» було безпідставно запроторено до в'язниць СРСР. Матеріали закликали бойкотувати американські товари, виборювати право робітників на страйк, на вільні профспілки та ради [776; 839]. Тоді поширювалися як листівки, надруковані в СРСР, так і матеріали проти репресій, нелегально завезені з Парижа (листівка «Обращение» (видання «Дело труда») містила заклик «платформістів»: «Хай живе партія анархістів-комуністів!») [893, с. 10]. Про видання в СРСР листівки з критикою ВКП(б), про створення в Москві «Бюро анархістів із захисту Сакко й Ванцетті» сповіщала емігрантська преса [619, арк. 9–10, 30 зв., 49, 134, 150, 237 зв.].

У серпні 1927 р. в Одесу з Москви прибув анархіст Н. Варшавський, який зустрівся з Ол. І. Таратутою. Цю зустріч чекісти розцінювали як крок до створення нелегальної одеської «Групи захисту Сакко й Ванцетті». Під час обшуку в квартирі Ол. І. Таратути було виявлено шість листівок «Сакко й Ванцетті». Н. Варшавський потрапив під арешт як «анархістський кур'єр» [1780]. Зведена таблиця обліку роботи Одеського окружного ДПУ за 1928 р. вказувала, що на обліку ще перебуває 62 анархісти (із них: «актив» – 20, «пасив» – 13, «легалісти» – 10, «у розшуку» – 13 осіб). ДПУ відзначало як «неблагонадійний елемент», близький до анархістського підпілля, «колишніх» комуністів, «вичищених» із лав ВКП(б), вказавши, що в Одесі 91 особа стала «опозиціонером». У жовтні 1927 р. в цьому місті було виявлено листівку «Рабочие и работницы» («Долой государство!»), у якій автори закликали

робітників вимагати звільнення анархістів із радянських в'язниць, свободи слова та друку [1711].

Про діяльність анархістського підпілля свідчать численні повідомлення ДПУ про виявлення відповідних листівок. У Маріуполі на заводі ім. Ілліча в 1927 р. було вилучено листівки, що зверталися до робітників від «Великого альянса Бакунина» з пропозицією «бити комуністів». Реакцією на це була чекістська перевірка десяти анархістів, які перебували на обліку в Маріуполі, арешт двох із них [620, арк. 86; 633]. 1928 р. в Артемівському окрузі чекісти виявили анархістські листівки за підписом «Анархо-повстанческий штаб Украины» [621, арк. 117 зв.]. Матеріали з текстом, «близьким до анархістського», було знайдено в Запоріжжі. У Києві фіксувалися листівки «Хлеб и воля» (можливо, підпільної однойменної групи), що закликали місцевих безробітних до акцій протесту. Анархістські листівки «місцевого виготовлення», у більшості своїй рукописні, розповсюджувалися в Одесі, Маріуполі, Глухівському окрузі, Новоспасівці [620, арк. 63, 248; 1105].

У Дніпропетровську 1928 р. чекістам були відомі «стара» й «молода» (із колишніх комсомольців) групи, угруповання анархіста Л. Лебедева в Нижньодніпровську, що намагалося організувати страйк на заводі ім. Петровського, «дика» група Іонцева [1851, с. 91–94; 620, арк. 33, 123, 254, 394; 628, арк. 324 зв.]. Дніпропетровські анархісти виготовили на друкарській машинці 100 примірників листівок «Мы и они», «Воля и братство», які були розраховані на агітацію серед безробітних. Навесні 1928 р. сталися арешти анархістів у Дніпропетровську, наприкінці року затримали сімох активістів, у яких було знайдено анархістську літературу. У Запоріжжі викрили групу на заводі «Комунар» (керівник – Г. Григор'єв). Місцеві учасники руху намагалися випустити листівку, що призвело до арешту членів угруповання наприкінці 1928 р. [1851, с. 91–94; 620, арк. 203; 630, арк. 46; 1105].

У серпні 1928 р. в Одесі відбувся арешт чорнороба судноремонтного заводу О. Степанова «за зберігання бомб і вибухівки» [624, арк. 98–99; 631, арк. 156]. П. Захарова з харківської групи чекісти намагалися звинуватити в підготовці

терору, вказуючи на те, що він керував структурою, у розпорядженні якої було п'ять браунінгів [620, арк. 228, 248; 625, арк. 32 зв.; 630, арк. 31–34; 631, арк. 5 зв.]. У листопаді 1928 р. чекістами було ліквідовано угруповання «Народна воля – Набат», що існувало з грудня 1927 р. в Глухівському окрузі. Учитель М. Медвідь, колишній «партизан-махновець», створив групу, до якої входили комсомольці («цілі осередки комсомолу»), колишні партизани з трьох сіл. Вона проводила «експропріації та терор проти представників влади», їй приписували пограбування касирів, кооперативу, підпал ради, створення збройного загону (вилучено дев'ять одиниць зброї) [630, арк. 31–34; 631, арк. 5 зв.]. Ця місцева організація була частиною якоїсь невідомої (або вигаданої ДПУ) структури, що охоплювала кілька округів із центром у Києві, звідки на Чернігівщину було завезено 150 анархістських листівок «Ко всем трудящимся против большевистского самодержавия». В організації діяла учительська молодь Харкова, Києва, Чернігова, Ніжина, Глухова. У справі потрапили під арешт студенти Київського інституту народної освіти, Ніжинського інституту народної освіти, Глухівського педагогічного технікуму і профшколи. У районі Глухова було знайдено анархістські листівки [1851, с. 91–94; 625, арк. 8, 14, 46].

Студентська «молодіжна фронда» фіксувалась у зведеннях ДПУ в Дніпропетровському інституті сільського господарства (виступала за «незалежність України», водночас характеризувалася як група «анархо-петлюрівського напрямку»). Керівники угруповання брати Дикі «проходили в розробці анархістів», один із них – колишній «командир махновського загону». У Донецькому гірничому інституті (м. Сталіне) 1927 р. «активізувалися» студенти-анархісти [619, арк. 95; 620, арк. 31, 35]. У Полтаві агітація учасників руху поширювалася на місцевий агротехнікум, де «спостерігалася» молодь, котра співчувала анархістам [619, арк. 10, 115]. У Лубенському педагогічному технікумі 1927 р. розповсюджувалися анархістські відозви, діяла організація Г. Лінченка (19 осіб) [623, арк. 9 зв.]. Група «анархістської молоді Харкова» створила гурток студентів у Харківському сільгоспінституті, в Одесі аналогічні гуртки існували в інститутах Народного господарства, Народної освіти, можливо, у Фізичному

інституті (біля котрого було розкидано 12 анархістських листівок зі зверненням до студентства, а в гуртожитку ОІНО виявлено п'ять анархістських листівок, надрукованих на шапірографі) [1851, с. 91–94; 628, арк. 19 зв.].

ДПУ, «вичищаючи» студентські аудиторії від троцькізму, звертало увагу й на «анархістську заразу». 1928 р. в Амстердамі відбувся I конгрес Інтернаціоналу анархістської молоді, на якому було заслухано доповідь про становище в СРСР і вказувалось на можливості анархістської пропаганди в молодіжному середовищі. Чекісти доповідали Й. В. Сталіну про те, що в СРСР (у тому числі й в УСРР) «zareєстровано спроби залучення учнівської молоді в анархо-гуртки» [1105]. Інформація про створення анархістських груп давала підставу для початку чекістського «полювання» на студентів-анархістів в Україні. У Харкові було виявлено «близький до анархізму» (чекісти відзначали «зв'язок з анархістами») «Союз вільної федеративної маси», центр якого сформувався в Харківському сільськогосподарському технікумі (зоотехнікумі). До союзу входили харківські та полтавські студенти (керівник – колишній анархіст, викладач Кузьмін). В Одесі серед студентів було зафіксовано пропаганду «організації анархістів-революціонерів». У педагогічному технікумі в Лубнах «викрито» анархістську організацію із 17 осіб, яка поширювала листівки й розгорнула пропагандистську діяльність у сусідніх із Лубнами селах: В. Сорочинцях, Комишиному, Хомутці, Зуєвому. Чекісти вважали, що організатор групи – студент педтехнікуму П. Соленко – налагодив зв'язок зі студентами-радикалами Києва та Одеси, із «полтавською групою», були впевнені, що структура мала намір організувати видання листівок [1851, с. 93–94; 628, арк. 19 зв., 370; 631, арк. 50, 97; 1105].

У серпні 1928 р. в сусідньому з Лубенським – Роменському окрузі – було ліквідовано анархістську організацію учителів і студентів (близько 20 осіб). Подібну структуру було виявлено в Керамічному технікумі (с. Глинське), де з 1918 р. існувало угруповання анархістів (керівник – «колишній партизан» С. Зинов'єв) [621, арк. 60; 624, арк. 99]. Анархістські групи було знищено чекістами в Луганському педагогічному технікумі, Уманському аграрному технікумі та в с. Красноставки Уманського округу. ДПУ продовжило

«полювання» на молодіжні анархістські структури на Донбасі, де було виявлено організації на шахтах Артем'ївського округу, на Оленівському руднику, у с. Костянтинівка, у Луганську на заводі «Жовтневої революції» (близько 40 осіб), у Краснограді [620, арк. 268; 629, арк. 168; 631, арк. 175].

Упродовж 1928–1929 рр. у зв'язку з арештами та діяльністю сексотів у «старих» групах, в анархістському середовищі домінувала атмосфера розчарування, апатії, підозри. Чекісти вказували: «В анархістів панічні настрої – скрізь провокатори» [625, арк. 180 зв.; 631, арк. 64, 205, 231]. Владою було ухвалено рішення остаточно вичистити анархістські організації, на яких уже існував зібраний «матеріал» (деякий час вони «розроблялися» – відслідковувалися зв'язки підпілля). У червні 1929 р. Циркулярний лист СВ ОДПУ «Про анархістів» констатував: «Єдиний анархізм розвалився на численні федерації, конфедерації та дрібні підпільні бандитські зграї, конфедерації й федерації, у свою чергу, – на спілки, групи, групки». Особливу увагу чекісти звертали на молодь, яку було виключено з ВНЗ під час «чищень», на «вичищених» із ВКП(б), на колишніх анархістів, які вступили до ВКП(б). Лист ставив хрест на існуванні анархізму в СРСР: «Усі анархістські організації та групи, які активно діяли, підлягають ліквідації» [1851, с. 93–94; 614, арк. 1].

ДПУ планувало провести гучний процес над анархістами-терористами (або «Всеросійський ліквідаційний з'їзд»), організацією якого займалися ренегати – колишні анархісти-синдикалісти з «Ініціативного бюро» Ю. З. Ярчук та І. Д. Абламський. Але ці плани так і не було реалізовано [1229, с. 167; 1784, с. 160]. У листі Р. Кампфер С. Флешину (1928 р.) повідомлялося, що у в'язницях СРСР перебувало багато анархістів-комуністів, далі за чисельністю йшли анархісти-синдикалісти різних напрямів, «зовсім мало» анархістів-індивідуалістів, які діють «самі по собі», водночас «часто трапляються анархісти «взагалі», що не додають до свого анархізму ніякої марки» [771].

У Києві на початку 1928 р. було заарештовано шість «старих» анархістів (Ж. Кологрив, А. Лінчевський та ін.), у лютому в місті під арешт потрапили ще 30 анархістів та їхніх співчувальників з організації, яка з 1926 р. проводила

агітації серед робітників [614, арк. 1]. У квітні 1929 р. чекісти заарештували шістьох київських анархістів, які виготовили листівки від імені групи «Хліб і воля», проводили агітації на Біржі праці, створили угруповання серед безробітних. Арешти пройшли після того, як у Києві відбувалася демонстрація 250 безробітних, у підготовці якої брали участь анархісти [608, арк. 23].

В Одесі операція з ліквідації анархістського підпілля пройшла на початку січня 1929 р., коли 18 одеських анархістів (А. Вайнштейн, А. Вулис, Л. і А. Рабиновичі, Я. і А. Гексельмани та ін.) потрапили під арешт за участь у підпільній конференції у зв'язку з випуском і поширенням в місті анархістських листівок «Долой диктатуру» (звернення до студентів і робітників). Тут були спроби нелегально поширити надрукований у Франції текст «Платформи», організувати «Союз робітників анархістів» [630, арк. 36, 140]. У квітні 1929 р. в Одесі було заарештовано С. Яворського, звинуваченого в агітації серед безробітних [636]. У грудні 1928 р. відбулася ліквідація Маріупольської групи, у травні 1929 р. в місті під арешт потрапила нова організація анархістів із семи робітників заводу ім. Ілліча, що «готувала випуск листівок» [1851, с. 94–95; 620, арк. 86; 617, арк. 46].

Одними з останніх (у 1929 р.) в УСРР були групи (згадувані у звітах ДПУ) у Харкові, Мелітополі, Каневі, Полтаві, Дніпропетровську, Уманському окрузі [628, арк. 12 зв., 19 зв., 68, 184; 631, арк. 64, 99 зв., 156, 205, 231]. Чекісти вказували, що в українських анархістських угрупованнях можуть з'явитися грошові кошти, після того як стало відомо, що після експропріації Держбанку у Владивостоці анархістка привезла 15 тис. руб. в УСРР [1105]. Упродовж 1928–1929 рр. пройшли арешти групи «Чорний хрест», яка підтримувала зв'язок зі США. У 1927 р. в УСРР арештовано 70 анархістів (40 осіб – у січні 1927 р.), а за перше півріччя 1929 р. під арешт потрапили 62 анархісти і 40 махновців [625–631].

Останньою спробою відродження анархістського руху в СРСР стала діяльність анархістського підпілля з організації конспіративного «Союзу робітників анархістів». Наприкінці 1928 р. в Москві склалася група «старих» анархістів – прихильників «Платформи», які вирішили створювати осередки

союзу в УСРР. Досвідчений підпільник Д. Скиталець-Едткін улітку 1929 р. приїжджав до Одеси й міст Криму, де йому вдалося встановити зв'язок із моряками Чорноморського флоту. Через них учасники руху намагалися відновити зв'язки з анархістською еміграцією, налагодити доставку до СРСР анархістської літератури [1605]. Кримська анархістка Лакшина вказувала, що «багато добрих анархістів примикають до теорії Петра Аршинова про створення анархістської партії». У середині 1929 р. структури союзу, у тому числі «чорноморські», було розгромлено чекістами [1098, Т. II, с. 223].

1928 р. в Москві було ліквідовано анархістські організації Бондаренка й Сабліна, а в травні – червні 1929 р. відбулися арешти 17 лідерів анархістів: А. М. Андрєєва, М. І. Музіля, Ф. Гецці, В. В. Бармаша, О. О. Борового, М. С. Іловайського та ін. [1851, с. 91–94]. Їх звинувачували в обговоренні ідеї створення анархістської партії в СРСР на основі «Платформи» (А. М. Андрєєв пропонував заснувати законспіровані групи експропріаторів, перейти до методів боротьби «анархістів підпілля» 1919 р.). 1929 р. в Москві, Ленінграді, Харкові почалася операція ДПУ з ліквідації анархо-містичної організації «Орден світла» [1098, Т. II, с. 4–15; 1105].

Наприкінці 1920-х рр. серед анархістів почала домінувати думка, що «зараз працювати неможливо» з причини аполітичності мас, що в умовах кризи та жебрацтва вони цікавляться тільки питаннями власного виживання [1098, Т. II, с. 208]. Учасники руху констатували: «Голос анархіста майже не знаходить резонансу» [775]. У 1929 р. радянські анархісти, будучи прихильниками соціальних експериментів і колективного господарства, не розробили нової «селянської програми», були не готові до випробувань колективізацією та повстаннями на селі 1929–1930 рр. П. А. Аршинов підсумував: «Ми, анархісти, не тільки не противники колективного сільського господарства, але навпаки, є найбільш стійкими, завершеними й, мабуть, єдиними прихильниками цього гасла в революції» [1176, с. 1]. Однак така заява вела до виправдання сталінських злочинів на селі. Згодом Г. П. Максимов, критикуючи колективізацію тих років, написав: «У Росії в сільському господарстві встановилася нова форма кріпацтва»

[1321, с. 3].

Упродовж 1920-х рр. анархісти втратили свою базу в українському селі, серед вітчизняної інтелігенції. Учасники руху Одеси та Харкова виступали проти проведення в УСРР українізації, убачаючи в ній тільки «приховану петлюрівщину» або «владні маніпуляції» [1711, с. 170–178]. Пропагандистська діяльність анархістських груп в УСРР велася російською мовою. Така позиція не давала можливості їм активно та плідно працювати в середовищі української інтелігенції, студентства, селянства. Єврейську молодь Одеси, Києва, Катеринослава й інших міст УСРР захопив сіоністський і єврейський молодіжний рух («Гехолуц» та ін.), що відривали частину опозиційної молоді від анархістського табору.

Криза в анархістському русі в СРСР в 1927–1929 рр. мала й «закордонну» складову. В еміграції загострилася боротьба між анархістськими групами В. М. Ейхенбаума, П. А. Аршинова – Н. І. Махна, О. О. Солоновича, О. Беркмана – М. Кліванського. Організація журналу «Дело труда» діяла проти угруповання газети «Голос труда». Обидва вони боролися проти організацій журналів «Рассвет» и «Пробуждение» – і не тільки за «ідеологічні чесноти», а й за розподіл грошей із міжнародних фондів допомоги. Анархістка І. М. Лазаревич писала, що з 1929 р. світові анархістські організації стали матеріально підтримувати іспанських анархістів, «не приділяючи уваги російським анархістам» [786; 793]. Найбільшого удару завдав початок світової кризи 1929 р. в країнах Західної Європи та Америки, під час якого західні анархісти вже не мали можливості надавати допомогу «колегам» в СРСР. До 1929 р. в СРСР було остаточно побудовано «залізну завісу», «вікна» на кордоні зникли, морська контрабанда припинилася.

Упродовж 1927–1929 рр. в СРСР проходило «чищення» політичної опозиції, перед каральними органами влада поставила завдання повного знищення будь-яких проявів вільної думки. «Полювання» на анархістське підпілля призвело до арештів більшості активних анархістів та до знищення їхніх підпільних структур, але навіть у часи тотального терору знаходилися відчайдухи, котрі намагалися

створювати анархістські молодіжні, селянські та робітничі групи, поширювати листівки та пресу, вести агітацію.

Наприкінці 1920 р. більшовицька влада перейшла до масових репресій анархістів в Україні. Але краху руху не сталося ані в 1920, ані в 1921 р., як про це запевняла більшість істориків. Анархісти зуміли перейти до підпільної діяльності, зберігаючи свої позиції в Одесі, Харкові, Катеринославі, Києві, Полтаві, у селах Лівобережної та Південної України. Вони змогли переформатувати свої структури, відтворити контакти з лівими радикалами Заходу, які допомагали їм матеріальними засобами, тиском на владні структури в СРСР. Махновський рух у грудні 1920 р. – серпні 1921 р. зберігав потенційну можливість стати детонатором загального селянського повстання в Україні, намагався інспірувати виступ у частинах РСЧА. Боротьба військово-каральної системи радянських республік проти махновщини знекровила повстанський спротив, голодомор унеможливив відтворення РПАУ(м). Еміграція махновського командування призвела до згорання повстанства, переходу його в стан підпілля, яким керували анархо-махновські осередки з Румунії. Опинившись у Франції, Н. І. Махно та П. А. Аршинов намагалися впливати на анархістське та махновське підпілля в Україні. Водночас через НЕП послабився протестний потенціал українського селянства. Анархістський «ренесанс» в СРСР (особливо в УСРР), який проявився в 1923–1926 рр., мав можливість відтворити розгромлений рух. Крах соціалістичних партій на початку 1920-х рр. підштовхнув опозиціонерів до радикальних груп. Анархісти розраховували «розгойдати» частину молоді, численних безробітних, радикалів із робочого класу, колишніх махновців, аби почати підготовку нової революції в СРСР. Підпілля намагалося віднайти нові форми боротьби (гуртки есперанто, містичні ордени), але анархісти не змогли розробити її стратегію й тактику в нових умовах, тому обмежувалися усною агітацією, друком листівок, поширенням західних видань. Терор та експропріації було відкинуто більшістю угруповань, які сподівалися відновити легальність в умовах більшовицької диктатури. Розпад анархістських структур посилювався по лініях ставлення до терору й експропріацій, можливості легальності руху, оцінки

здобутків революції. Проблеми матеріального забезпечення не могли задовольнити закордонні гроші, надходження яких після 1925 р. постійно скорочувалося.

В умовах розбудови системи репресій і провокацій ДПУ анархісти не змогли сформувати потужної структури з причин того, що нові арешти позбавляли їхні групи можливості активно впливати на події, інформація про будь-який виступ за участі анархістів, будь-яка листівка ставали початком «полювання» чекістів на місцеві угруповання. Відчуваючи «прозорість» перед ДПУ, анархісти перейшли до дій «підпільними п'ятірками», до створення «диких» об'єднань. Вони, критикуючи НЕП, не з власної волі або опинилися на боці троцькістів, або передчасно підтримували гасла, до яких звернувся Й. В. Сталін 1928 р. Виступали за індустріалізацію, тому не змогли вписатися в протестний рух 1929 р. На занепад вплинули загальні особливості соціальних зламів – втрата надій на швидкі зміни в суспільстві, на самознищення владної системи, необхідність пристосуватися до режиму, який посилювався завдяки залякуванню, встановлення тотального контролю в СРСР. Конфлікти між лідерами анархізму, брак коштів, необхідних для активної діяльності, неможливість покласти на селянську «фронду», робітничий рух, що з 1924 р. почав слабшати, не залишали анархістам надій на відновлення впливу своїх структур та ідей. Час, відведений історією для «анархістського експерименту», було вичерпано. Ренегатство та співпраця окремих учасників руху з ДПУ стали руйнівними для анархістського підпілля.

ВИСНОВКИ

Розгортання анархістського руху в Україні було викликане низкою як об'єктивних (глобальні зміни в соціально-економічному й політичному житті, процеси емансипації в суспільстві, загострення соціальних протиріч, політизація мас, відчуження влади від суспільства, військова криза), так і суб'єктивних причин (приїзд анархістських емісарів із Західної Європи та махаєвських агітаторів із Сибіру).

Детальне ознайомлення з історіографією з теми показало, що хоча історія анархізму й має значний масив публікацій, але вивчалася вона поверхово й епізодично, на її дослідження впливали політичні примхи та заборони, що не давало можливості зробити загальні висновки, виробити чіткої оцінки ролі та місця анархізму в історії України. Водночас значна джерельна база дає змогу здійснити аналіз процесу еволюції анархізму, залучаючи методологію сучасних наукових досліджень, дати власну інтерпретацію історичним процесам.

На початку ХХ ст. Російська імперія стала ареною боротьби мас за «землю й волю». Ліворадикальний рух мав потенції стати масовим, впливаючи на робітничий, селянський, молодіжний рухи, на естетичні, культурні смаки, формуючи нові сенси (авангардне мистецтво, футуризм, рух есперанто, анархо-окультизм, лібертаріанство). Анархістські структури в Україні формувалися як частина анархістського «інтернаціоналу», у якому країни Західної Європи слугували своєрідним «тилом». Протягом 1903–1928 рр. анархісти Західної Європи та Америки підтримували рух в Україні. Анархісти з України ховалися за кордоном у разі переслідування, формували там свої центри, друкували видання, закупували зброю, збирали з'їзди та конференції.

Лідери анархізму в Україні були вихідцями із соціалістичних партій. Анархістські активісти, проникнувши в уже створені організації «незалежних соціалістів», РСДРП, ПСР, РУП, Бунд, зуміли відколоти від них радикальні елементи, які стали основою їхніх власних груп. Одеса та Катеринослав

перетворилися на «столиці анархізму» в Російській імперії, вони залишалися головними центрами руху й після Лютневої революції 1917 р. (після 1915 р. до них долучився Харків). У цих містах формувалися нові течії, федерації, анархісти знайшли підтримку серед робітників. В Україні склалася особлива форма руху – так званий «південний» анархізм, у тактиці якого важливу роль відігравав терор, бунтарство, повстанство.

Анархістські структури не підпорядковувалися логіці, властивій партійним структурам: керувалися локальними завданнями, не мали реєстрації членів, координаційну роль головних комунікаторів виконували авторитетні лідери, зв'язок між групами встановлювався за допомогою редакцій друкованих видань. Угруповання анархістів підтримували зв'язок, обмінювалися кадрами та інформацією, допомагали грошима, літературою, зброєю, проводили спільні «прямі дії». Функції керівних центрів належали федераціям: «Хліб і воля», «Земля і воля», «Чорний прапор», з 1918 р. – КАОУ «Набат» та ін. Організаційні форми руху були різноманітними – від федерацій із центральними структурами до тимчасових «груп підтримки».

В історичній науці утвердилася хибна думка про заперечення анархістами політичної боротьби, але вони вороже ставилися лише до парламентської боротьби, змагання за владні повноваження. Щодо політичної ж боротьби взагалі (як боротьби за маси), то анархісти використовували її різноманітні методи, намагаючись взяти на себе роль «вождів мас». Їхнім головним завданням було залучення громадян до «прямих дій» (протестів, страйків, експропріацій, саботажу, акцій непокори, повстань, захоплення виробництв та приватної власності, соціалізації). Діяльність учасників руху зводилася до агітації та пропаганди (у тому числі й за допомогою терору), практичної руйнації основ владної та економічної нерівності.

Рушійною силою глобальних змін анархісти вважали робітників, що відобразилося на соціальному складі груп, «спеціалізації» гуртків, адресності пропаганди, агітації та вирішальних цілей руху. Твердження про те, що в анархістському середовищі були відсутні інтелігенти та студентство, недоречне

для інтелектуальних і студентських центрів – Одеси, Харкова, Києва. Частина тих, хто навчався у ВНЗ, співчувала ідеям анархістів, брала участь у їхніх акціях. Водночас, порівняно із соціал-демократами, есерами, українськими партіями, кількість людей із вищою освітою в анархістському середовищі була меншою. Особливий інтерес студентства до анархізму проявлявся в 1923–1927 рр., коли на хвилі революційного максималізму молодь шукала вихід з патової ситуації НЕПу.

Кількісний склад анархістських структур доводить, що вони мали вплив на робітників у часи піків розвитку руху (1906–1907, 1917–1918 рр.), коли рівень підтримки анархістських гасел був достатньо високим. З 1920 р. він ослаб у зв'язку з одержавленням профспілок та ФЗК, репресіями влади. Анархістський рух не можна зводити лише до дій активістів підпільних груп (в Україні впродовж 1903–1929 рр. їх налічувалося від 0,5 до 5 тис. осіб). Він мав амбіції підняти робітників та селян на боротьбу й будівництво нового суспільства. Сили та масовості руху надавали численні учасники «прямих дій», організованих анархістами (в Україні в 1919 р. – до 150 тис. осіб). Ще більш вагому групу складали «ситуативно-латентні анархісти» – симпатичні анархістських ідей та поглядів у культурно-мистецькому, повсякденному житті по відношенню до влади, права, моралі.

Анархістські структури протягом 1905–1919 рр. отримували левову частку матеріальних ресурсів для свого існування шляхом експропріацій. Здобуті кошти використовувалися для підтримки організацій, страйків, друку літератури, закупівель зброї. Відмова від експропріацій або їх неможливість після 1920 р. призвела до проблем із фінансуванням підпілля, до його затухання. До анархістського руху треба відносити групи іллегалістів, що проводили свої акції під анархістськими гаслами. Терор не був самоціллю анархістів, він здійснювався для пропаганди, фіксації своєї присутності на політичній арені, з метою активізації протестного руху, паралічу влади, хаосу в державі, для успіху здириництва. Протягом усього існування руху домінували три течії анархізму: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм-іллегалізм.

Міжреволюційна епоха (1907–1916 рр.) не стала для анархістів «втраченим

часом», як стверджує більшість істориків. Учасники руху активно діяли в десятках міст серед робітників і селян, у середовищі моряків торговельного флоту Чорноморсько-Азовського басейну, розбудовували свої центри в еміграції. Перемога лютневої революції (1917 р.) відкрила перед анархістами широкі можливості легальної політичної діяльності, розширення сфери їхнього впливу на суспільне життя. Вони заручилися підтримкою частини населення, обиралися до рад, керівництва профспілок, ФЗК, селянських виборних структур. На початку 1918 р. анархістський рух досяг свого піку. Його очолили ветерани революції 1905–1907 рр.

У часи жовтневого перевороту анархісти ввійшли до «лівого блоку» з більшовиками, які взяли курс на повалення УНР. Ідеологічні розбіжності визначили тимчасовий, ситуативний характер подібного союзу. Зі зміцненням влади більшовиків анархісти з поплічників перетворилися на опозицію правлячій партії. Під впливом більшовиків, які змогли скористатися анархістськими настроями населення, рух розколовся на: 1) «радянських» анархістів, які співпрацювали з більшовиками; 2) анархістів, які намагалися провести глобальні перетворення «явочним» шляхом (КАОУ «Набат», махновці та ін.); 3) «радикальних» анархістів (анархістів підпілля), які почали збройну боротьбу проти ленінського режиму. Частина анархістів («радянські анархісти») побачила в жовтневому перевороті втілення своїх мрій, пішла за більшовиками з причин необхідності захисту революції, із розрахунків на «поступове відмирання держави». Більшовики з квітня 1918 р. почали жорстку боротьбу проти анархістів, усвідомлюючи небезпеку зростання популярності їхніх ідей. У 1918 р. влада змогла зупинити процеси соціалізації та впровадження самоуправління. Гасло «третьої революції» з лютого 1918 р. для анархістів втратило актуальність, тому що вони вирішили захищати революцію від «реакції». Анархізм еволюціонував, у ньому почали домінувати демократично-лібертарні цінності. Анархізм-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-індивідуалізм поступово втратили свої особливості, розчинившись в синтезі «єдиного анархізму» КАОУ «Набат» та махновського руху.

Рух із 1905 р. популяризувався в українському селянському середовищі, був «прищеплений» селянам анархістськими пропагандистами. Його учасники очолили повстанство впродовж 1918–1921 рр. на Півдні України, котре під керівництвом Н. І. Махна ставило за мету боротьбу за анархістське суспільство. Історія махновщини бере початок із літа 1917 р., коли анархісти Гуляйполя почали так званий «анархістський експеримент». Воєнні змагання штовхали махновців до вибору між диктаторськими режимами. Більшовицька влада змогла тимчасово залучати анархістів до гібридної війни проти Української держави, УНР, але навесні 1919 р. анархісти й махновці почали різко критикувати «комісародержавність». Тактикою частини анархістів (Н. І. Махна та ін.) був намір скористатися слабкістю влади більшовиків для перебудови суспільства «явочним шляхом – прямою дією» без дозволів центральної влади, на засадах прямої демократії, «вільних рад», самоорганізації, соціалізації, федералізації, захищаючи автономію «вільного району» за допомогою повстанської армії.

КАОУ «Набат» об'єднала приблизно половину анархістів України у відносно централізовану структуру, але не змогла організувати робітничий клас для створення вільних робітничих структур та соціалізацію. КАОУ «Набат» постала як лояльна до більшовиків легальна структура, але з січня 1919 р. стала в опозицію до них, опинившись у напівлегальному становищі, намагаючись провести в Україні «третю революцію» за допомогою махновщини. КАОУ «Набат» діяла в підпіллі на теренах, захоплених білогвардійцями та інтервентами, в УСРР вона існувала в напівлегальному стані, але в листопаді 1920 р. була змушена піти в підпілля.

Після перемоги над білогвардійцями у вересні – жовтні 1919 р. махновці змогли опанувати величезний терен Півдня України, захопити великі міста, створивши Південноукраїнську трудову федерацію, почати «експеримент будівництва анархістського суспільства». У 1920 р. рух намагався продовжити будівництво «вільного району». Союз РПАУ(м) та РСЧА (жовтень – листопад 1920 р.) був необхідний анархістам та махновцям для легалізації анархістських структур та їхньої пропаганди, відтворення «вільного району», але анархісти не

з змогли використати можливості цього союзу з причини його швидкоплинності. Наприкінці 1920 р. більшовицька диктатура зміцніла й уже не зупинялася перед остаточною ліквідацією своїх «лівих» опонентів.

Помилковим є твердження частини істориків про те, що махновський рух не мав перспектив і надій на перемогу над диктатурою більшовиків, а вів «війну заради війни». Наприкінці 1920 – навесні 1921 р. махновці продовжували боротьбу не під страхом репресій або через безвихідь. Вони мали сподівання на перехід значної частини РСЧА до РПАУ(м), на загальне селянське повстання. Махновщину було ліквідовано не тільки військово-каральними діями влади, але й унаслідок переходу до НЕПу та голодомору, який позбавив повстанців економічної бази. Махновське підпілля продовжувало діяти в УСРР і після еміграції Н. І. Махна.

Підпільний етап розвитку анархістського руху, що почався в УСРР, вимагав від його учасників пошуку нових форм боротьби. Упродовж 1920–1921 рр. анархісти поклали надію на селянський бунт та перехід частин РСЧА на бік «третьої революції», протягом 1921–1923 рр. – на страйковий рух, народне незадоволення, викликане знущенням голоду та падінням рівня життя, у 1924–1928 рр. – на рух безробітних та залучення молоді.

Упродовж 1923–1926 рр. виявився феномен анархістського «ренесансу», розгром соціалістичних партій штовхнув опозиціонерів до радикальних груп. У середині 1920-х рр. було зафіксовано ознаки популярності анархізму в молодіжному середовищі. Каральні органи підхопили цю тенденцію й доклали всіх зусиль, щоб локалізувати та знекровити підпілля. Криза в анархістському русі була пов'язана з тим, що він користувався старими ідеологічними догмами, поставив себе поза політичними союзами. Його учасники, критикуючи НЕП, не з власної волі опинялися на боці або троцькістів, або Й. В. Сталіна (1928–1929 рр.). В еміграції з 1927 р. загострилася боротьба анархістських угруповань, гроші від анархістів Заходу перестали надходити з початком світової економічної кризи 1929 р. У 1927–1929 рр. стався занепад анархістських груп, переформатування їх в об'єднання однодумців.

Розвиток анархізму в Україні можна поділити на сім хронологічних періодів, пов'язуючи його з глобальними подіями у світовій історії: 1) 1903–1904 рр. – передреволюційний період зародження й формування; 2) 1905 р. – активне розповсюдження анархістських ідей; 3) 1906–1907 р. – посилення впливу анархістських структур; 4) 1908 – лютий 1917 р. – період тимчасового загасання; 5) лютий 1917 – квітень 1918 р. – відновлення руху, етап найбільшого впливу; 6) літо 1918 – листопад 1920 р. – консолідація анархістів навколо махновського руху та КАОУ «Набат»; 7) грудень 1920 – 1929 р. – етап поступового занепаду.

Аналіз діяльності анархістів дозволяє розглядати їх як силу, що значно вплинула на хід революційних подій перших десятиріч XX ст. У революції 1905–1907 рр., у боротьбі проти монархії анархісти об'єктивно опинилися на одному боці з майбутніми творцями української державності. Упродовж 1920-х рр. махновці та анархісти стали частиною антибільшовицького підпілля, у структурі якого значну роль відіграли сили українського національного опору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України (Київ)

Ф. 268. Південне районне охоронне відділення (1905–1917). Оп. 1

1. Спр. 2. Отношения Одесского градоначальника в Департамент Полиции о партии «Молодая Воля», 1907. 324 арк.
2. Спр. 25. Переписка с департаментом полиции приставами полицейских участков г. Одессы о террористических актах, 1907. 210 арк.
3. Спр. 40. Дело о революционных выступлениях моряков в Одесском порту, 1905–1906. 214 арк.
4. Спр. 54. Переписка с приставами полицейских участков г. Одессы помощником одесского полицмейстера о подготовке в г. Одессе совместного выступления рабочих, матросов и студентов против «Союза русского народа» и по др. вопросам, 1907. 37 арк.
5. Спр. 58. Переписка с Департаментом полиции, Жандармским управлением г. Одессы и др. учреждениями о деятельности профсоюзов г. Одессы, 1907–1912. 361 арк.
6. Спр. 79. Сводки агентурных сведений по Херсонской губернии о партиях, 1908–1909. 455 арк.
7. Спр. 132. Донесения помощника Одесского полицмейстера по розыскной части о деятельности Одесской группы анархистов, 1906. 233 арк.
8. Спр. 165. Переписка с Департаментом полиции, Жандармским управлением г. Одессы и др. учреждениями о деятельности групп анархистов-коммунистов, 1904–1906. 266 с.
9. Спр. 167. Дело об аресте лиц, принадлежавших к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1906. 45 арк.

10. Спр. 178. О розыске и аресте лиц, принадлежавших к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1907. 48 арк.
11. Спр. 181. Об ограблении парохода «София» Одесской группой анархистов-синдикалистов, 1907–1909. 236 арк.
12. Спр. 241. Переписка с Департаментом полиции, Одесским губернским жандармским управлением о подготовке Одесской группой анархистов покушения на Одесского градоначальника Новицкого, 1907. 26 арк.
13. Спр. 294. Переписка с Департаментом полиции о розыске участвующих в стачках комитета анархистов-синдикалистов и ограблении «Софии», 1907. 48 арк.
14. Спр. 341. Переписка с Департаментом полиции, Одесским губернским жандармским управлением о деле о подготовке группой анархистов-коммунистов покушения на убийство градоначальника Толмачова, 1908. 76 арк.
15. Спр. 406. Переписка с Департаментом полиции, приставами и др. учреждениями г. Одессы о забастовке моряков и рабочих Одесского порта, создании «Регистрации», распространении листовок, 1909–1910. 282 арк.
16. Спр. 453. Переписка с Одесским градоначальником о политической принадлежности учителей и учащихся Одесского художественного училища Общества изящных искусств, подозреваемых в принадлежности к группе анархистов-коммунистов, 1909. 29 арк.
17. Спр. 455. Переписка с Департаментом полиции и Бессарабским губернским жандармским управлением о работе розыскной части Бессарабского губернского жандармского управления, 1909. 68 арк.
18. Спр. 524. Сводки данных наружного наблюдения за деятельностью лиц, принадлежавших к РСДРП, социалистам-революционерам, анархистам-коммунистам, 1909–1910. 128 арк.
19. Спр. 583. Сводки агентов г. Кишинева о деятельности лиц, принадлежавших к анархистам-коммунистам, 1910. 46 арк.

20. Спр. 588. Сводки по г. Херсону о деятельности лиц, принадлежавших к анархистам-коммунистам, 1911. 24 арк.
21. Спр. 589. Сводка агентурных сведений по Елизаветградскому и Александрийскому уездам по анархистам-коммунистам, 1910. 27 арк.
22. Спр. 590. Сводки по Тираспольскому и Ананьевскому уездам о деятельности лиц, принадлежащих к анархистам-коммунистам, 1910. 11 арк.
23. Спр. 591. Сводка агентурных сведений по Херсонской губернии и по анархистам-коммунистам, 1910. 23 арк.
24. Спр. 592. Сводки агентурных сведений по Екатеринославскому жандармскому полицейскому управлению железных дорог о деятельности лиц, принадлежащих к анархистам-коммунистам, 1910. 13 арк.
25. Спр. 593. Сводки агентурных сведений по полицейскому управлению железных дорог о деятельности лиц, принадлежащих к анархистам-коммунистам, 1910. 14 арк.

Ф. 268. Оп. 2

26. Спр. 24. Переписка с заведующим секретной агентуры на Балканах Меласом Г. А. о деятельности сотрудников русской агентуры в Румынии, Болгарии, о лицах, принадлежавших к партии «Дашнакцютюн», о перевозке контрабанды, оружия и литературы из-за границы в Россию, 1907. 41 арк.
27. Спр. 48. Дневник агентурного наблюдения, 1908–1909. 80 арк.
28. Спр. 54. Агентурные сведения по г. Измаилу, 1908. 30 арк.
29. Спр. 80. Сводки агентов наблюдения по Кишиневу за деятельностью членов партии РСДРП, эсеров, Бунда, анархистов-коммунистов, Палей-Цион, 1909. 219 арк.

Ф. 268. Оп. 3

30. Спр. 58. Сводка агентурных сведений по гор. Одесса. 1909. 69 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління (1829–1917). Оп. 1

31. Спр. 1172. Дознание по обвинению арестованного в г. Киеве мещанина Островского В. В. в принадлежности к Одесской группе «непримиримых», 1905. 173 арк.
32. Спр. 1780. Дело об аресте в Киеве нелегальной типографии, 1907. 81 арк.
33. Спр. 2267. Агентурные сведения о деятельности в Белой Церкви группы анархистов-индивидуалистов, 1908. 4 арк.
33. Спр. 2293. Дело об анархистской группе в Каневском уезде, 1907–1909. 124 арк.
34. Спр. 2341. Дело об Уманской анархистской группе, 1907–1909. 165 арк.
35. Спр. 2362. Дело о группе анархистов-коммунистов в Черкасском уезде, 1907–1910. 300 арк.
36. Спр. 2368. Дело о политической проверке жителей г. Черкассы учителей Мищенко С. С., Соловьевой Е. К., Рубенштейн С. И., подозреваемых в принадлежности к анархистам-коммунистам, 1908–1909. 60 арк.
37. Спр. 2434. Справки о лицах, подозреваемых в анархизме, 1908–1910. 44 арк.
38. Спр. 2440. Обзор Департамента полиции о возникновении движения анархизма, 1909. 62 арк.
39. Спр. 2605. О преступной деятельности Украинской народной самообороны, 1909. 37 арк.
40. Спр. 2606. Агентурные сведения о деятельности в Чигирине группы анархистов-коммунистов, 1910. 14 арк.
41. Спр. 2616. Переписка с Департаментом полиции, Киевским охранным отделением и др. учреждениями о политической проверке разных лиц, 1910–1911. 309 арк.
42. Спр. 2680. Рукописный перевод брошюры Льва Черного (П. Д. Турчанинова), 1910. 24 арк.
43. Спр. 2709. Агентурные сведения о деятельности в Васильковском уезде группы анархистов-коммунистов, 1910. 34 арк.
44. Спр. 2710. Агентурные сведения о деятельности в Васильковском уезде группы анархистов-коммунистов, 1910. 6 арк.

45. Спр. 2715. Дело о деятельности в Звенигородском уезде группы анархистов-коммунистов, 1910–1912. 226 арк.
46. Спр. 3180. Донесения помощника начальника Киевского губернского жандармского управления в Бердичевском уезде о различных происшествиях, 1913. 60 арк.
47. Спр. 3424. Переписка с Киевским губернским начальником жандармского управления и др. учреждениями о политической проверке разных лиц, 1914–1915. 510 арк.

Ф. 274. Оп. 4

48. Спр. 3. Т. 5. Циркуляры Департамента полиции об анархистах-коммунистах, 1912–1917. 122 арк.
49. Спр. 183. Переписка о деятельности анархистов-коммунистов, 1913. 66 арк.
50. Спр. 195. О сборе сведений и аресте Малицкой О. И. и розыске Музеля Н. И., 1905–913. 154 арк.
51. Спр 223. О сборе сведений о лицах «Союза Черноморских моряков», 1913. 122 арк.
52. Спр. 497. Переписка с Департаментом полиции, Московским охранным отделением и другими учреждениями о сборе сведений о лицах, принадлежащих к группе анархистов-коммунистов, и лицах, подозреваемых в распространении листовок Петербургской группы анархистов-коммунистов на Западном фронте, 1915. 57 арк.

Ф. 275. Київське губернське жандармське управління (1902–1917). Оп. 1

53. Спр. 39. Дело об установлении наблюдения за прибывшим в г. Бердичев Кремером П., принадлежавшим к группе анархистов-коммунистов, 1902. 15 арк.
54. Спр. 178. Дело о проживающей в Киеве Краснощек Ш. М., принадлежащей к группе анархистов-коммунистов, 1903–1907. 58 арк.
55. Спр. 179. Дело о выявлении личности анархиста Цытовича, 1903–1905. 25 арк.

56. Спр. 274. Переписка с Департаментом полиции, Донским охранным отделением о выявлении и политической проверке авторов писем, 1903. 12 арк.
57. Спр. 489. Дело об аресте в г. Киеве мещанина Тукманина, 1904. 17 арк.
58. Спр. 550. Дело о сборе сведений и наблюдении за семьей Таратут, принадлежащей к группе анархистов-коммунистов, 1904–1907. 11 арк.
59. Спр. 549. Дело о политической проверке и наблюдении за бывшим студентом Киевского университета А. Х. Книжником, принадлежавшим к группе анархистов-коммунистов, 1904–1907. 53 арк.
60. Спр. 1648. Переписка с Департаментом полиции и Киевским ГЖУ и др. учреждениями об установлении наблюдения и производстве обысков и арестов в г. Киеве за принадлежность к группе анархистов-коммунистов, хранение взрывчатых веществ, 1908–1909. 172 арк.
61. Спр. 1649. Дело об установлении наблюдения и аресте лиц, принадлежавших к Киевской группе анархистов-коммунистов, 1908. 82 арк.
62. Спр. 1698. Дело о разборе писем, полученных агентурным путем, адресованных лицам, принадлежавшим к группе анархистов, 1908. 307 арк.
63. Спр. 1699. Донесения в Департамент полиции о существовании связи между Одесской группой анархистов и группами, действующими в г. Умани, г. Гайсине, г. Житомире. 51 арк.
64. Спр. 1700. Дело о разборе писем, полученных агентурным путем, адресованных лицам, принадлежавшим к группе анархистов, 1908–1911. 454 арк.
65. Спр. 1956. Переписка с Киевским губернатором, Тифлисским ГЖУ и др. учреждениями о политической проверке лиц, 1909–1910. 428 арк.
66. Спр. 1973. Розыскные циркуляры Киевского охранного отделения, 1910. 246 арк.
67. Спр. 2170. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ и др. учреждениями об установлении наблюдения, розыске и аресте лиц,

принадлежавших к Киевской группе анархистов-коммунистов, 1910. 149 арк.

68. Спр. 2477. Дело об обыске студента Киевского политехнического института Изгова Г. Д., 1911. 12 арк.
69. Спр. 2753. Переписка с Киевским, Черниговским, Екатеринославским ГЖУ и др. учреждениями о политической проверке лиц, 1912–1913. 504 арк.

Ф. 276. Південно-західне районне охоронне відділення (1906–1910). Оп. 1

70. Спр. 51. Переписка с Черниговским ГЖУ, помощником начальника Черниговского ГЖУ в уездах и др. учреждениями о деятельности Юго-западной группы анархистов-коммунистов в Черниговской губернии. О наблюдении и аресте лиц, подозреваемых в принадлежности к этой группе, 1907–1910. 37 арк.
71. Спр. 75. Сообщения Подольского, Полтавского, Черниговского ГЖУ и др. учреждений об убийстве полицейских и др. лиц в Полтавской, Подольской, Киевской и Волынской губерниях, 1907–1908. 321 арк.
72. Спр. 190. Переписка с Полтавским ГЖУ о деятельности группы анархистов-коммунистов в г. Кобеляки Полтавской губернии и наблюдении и аресте лиц, принадлежащих к ней, 1909. 12 арк.
73. Спр. 226. Сводки, агентурные сведения Черниговского ГЖУ о деятельности РСДРП, эсеров, украинского УСДРП и др., 1909–1910. 177 арк.

Ф. 279. Дніпровське відділення Московсько-Київського жандармського поліцейського управління залізниць (1907–1917). Оп. 1

74. Спр. 2218. Переписка по секретной агентуре, 1911. 58 арк.

Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії (1833–1917)

75. Спр. 560. Дело о жителях Проскурова Аккермане Ш. Г., Горильнике Б. М. и др. (6 чел.), обвиняемых в переводе эмигрантов через границу, 1902–1903. 65 арк.
76. Спр. 576. Переписка с Департаментом полиции и помощником начальника Подольского ГЖУ на пограничном пункте в г. Гусятине об арестованном с

транспортом нелегальной литературы в г. Копычинцах в Австрии бывшем студенте Надежине Н. Н., 1903. 93 арк.

77. Спр. 1251. Дело о производстве дознания о деятельности группы анархистов-коммунистов в гор. Виннице, 1908–1910. 228 арк.
78. Спр. 1421. Агентурные сведения о деятельности групп анархистов-коммунистов в Подольской губернии, 1910–1911. 344 арк.
79. Спр. 1426. Переписка с прокурорами окружных судов, помощником начальника Подольского ГЖУ в уездах, унтер-офицерами дополнительного штата о столкновении крестьян с. Чечелевка Гайсинского уезда из-за покупки земли, о сборе сведений о политической проверке лиц, 1910–1911. 351 арк.
80. Спр. 1465. Отчеты, сводки и дневники наружного наблюдения за деятельностью групп анархистов-коммунистов в Подольской губернии, 1911–1912. 154 арк.
81. Спр. 1495. Дело об установлении гласного надзора за разными лицами, 1911. 217 арк.
82. Спр. 2818. Дело о производстве обысков и аресте военного фельдшера Бойко А. и др. лиц, принадлежащих к военной организации анархистов-коммунистов в частях 12-го армейского корпуса в Летичевском уезде. Июнь – сентябрь, 1909. 134 арк.
83. Спр. 2827. Дело об аресте в с. Цевелиховке Гайсинского уезда крестьянина Крахмального, подозреваемого в принадлежности к группе анархистов-коммунистов, 1909. 19 арк.

Ф. 301. Оп. 2

84. Спр. 443. Переписка с начальником Подольского ГЖУ о розыске анархистов, членов боевых групп партии эсеров и «ППС» и других лиц об установлении членов польской организации «Союз земледельцев Подольской губ.», 1911. 125 арк.

Ф. 304. Харківське розшукове відділення (1902–1906). Оп. 1

85. Спр. 56. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ и Екатеринославским охранным отделением о розыске, установлении наблюдения и аресте разных лиц, 1904–1905. 160 арк.

Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління (1908–1917).

Оп. 2

86. Спр. 1431. Донесение и переписка с Департаментом полиции, помощниками начальника Екатеринославского ГЖУ в уездах о революционной деятельности в г. Луганске Клина Ворошилова и других, участвовавших в революционных выступлениях на заводах и рудниках по Екатеринославской губернии, 1908. 48 арк.
87. Спр. 1433. Донесения и переписка с Екатеринославским охранным отделением, прокурором Окружного суда и др. о наблюдении за лицами, агитирующими против царя и существующего строя, распространяющими революционную литературу, участвующими в революционном движении, 1908. 324 арк.
88. Спр. 1438. Список лиц, арестованных и состоящих под наблюдением полиции за участие в революционном движении, и переписка с помощником начальника Екатеринославского ГЖУ в уездах, 1908. 443 арк.
89. Спр. 1896. Дело о распространении вблизи Брянского завода прокламации «Смерть угнетателям» издательства анархистов-коммунистов и убийства инженера Мылова, 1908. 11 арк.
90. Спр. 1944. Циркуляр Департамента полиции, запросы, донесения и переписка с помощником начальника Екатеринославского ГЖУ в уездах о лицах, участвующих в революционном движении, 1909. 350 арк.
91. Спр. 2088. Дело о боевой Интернациональной группе анархистов в г. Екатеринославе, 1911. 232 арк.
92. Спр. 2090. Дело о Ф. Т. Педорченко, Г. А. Кузнецове и др. членах анархистской организации, 1908–1909. 288 арк.

93. Спр. 2092. Дело об обнаружении нелегальной литературы у членов Екатеринославской организации анархистов Полуянского М., Петриченко С. и др., 1904. 63 арк.
94. Спр. 2104. Дело о Л. Л. Фреймане – члене организации анархистов г. Екатеринослава, 1909. 32 арк.
95. Спр. 2110. Дело о С. Голубе – члене Мариупольской организации анархистов, 1910. 21 арк.
96. Спр. 2114. Дело о З. И. Караченцеве и др. принадлежащих к Павлоградской организации анархистов, 1909–1910. 22 арк.
97. Спр. 2126. Дело о В. Л. Сендере, 1909. 61 арк.
98. Спр. 2132. Дело о С. М. Васине, М. Я. Резникове, Я. Н. Эрмане, производших взрыв, 1909. 49 арк.
99. Спр. 2141. Дело о В. С. Маркове, З. И. Сиротском и др. подготовлявших убийство начальника депо железнодорожной станции, 1910. 132 арк.
100. Спр. 2150. Переписка Екатеринославского охранного отделения, помощника начальника Екатеринославского губернского жандармского управления в уездах и уездных исправников об ограблениях, убийствах и др. преступлениях по г. Екатеринославу и губернии, 1909. 665 арк.
101. Спр. 2155. Дело об обвинении К. С. Галаева в ограблении поезда на ст. Горяново Екатеринославской железной дороги 28 октября 1908 г., 1908–1909. 43 арк.
102. Спр. 2383. Циркуляры Департамента полиции об установлении наблюдения за членами Парижской организации «Буревестник», розыске различных лиц, агентурные сведения и переписка с исправниками, Киевским жандармским управлением и др. о деятельности анархистов в Екатеринославской губернии, 1912. 467 арк.
103. Спр. 2392. Донесения и переписка с Екатеринославским охранным отделением, губернатором Екатеринославской губернии и др. о членах РСДРП, лицах, распространяющих нелегальную революционную литературу, 1912. 629 арк.

104. Спр. 2393. Донесения и переписка с Департаментом полиции, помощником начальника Екатеринославского губернского жандармского управления о наблюдениях за деятельностью членов РСДРП, организаций анархистов и др. лиц, участвующих в революционном движении, 1910–1911. 396 арк.
105. Спр. 2406. Агентурные сведения по организациям РСДРП, Бунд и анархистов, 1912. 263 арк.
106. Спр. 2455. Дело о принадлежности жительницы города Екатеринослава А. Галаевой к организации анархистов, 1910. 128 арк.
107. Спр. 2538. Запросы и переписка с губернатором Екатеринославской губернии, Екатеринославским охранным отделением и др. о членах РСДРП и др. лицах, находящихся под наблюдением полиции, 1912. 462 арк.

Ф. 315. Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду. Оп. 2

108. Спр. 91. Дело о лаборатории взрывчатых снарядов и тайной типографии, обнаруженной 14 декабря 1905 г. в Киеве, 1905–1910. 138 арк.
109. Спр. 146. Дело о крестьянине Е. Бурдейном и мещанине И.-И. Пелермане, 1907–1909. 50 арк.
110. Спр. 151. Дело о мещанах А. Писаревском, Б. Вехоловском, Х. Солоневом, казаке А. Калениченко, 1907–1908. 53 арк.
111. Спр. 342. Дело о группе анархистов-коммунистов, 1908. 228 арк.

Ф. 316. Військово-окружний суд Південно-західного району театру військових дій (1907–1916). Оп. 1

112. Спр. 510. О мещанине Шуруденко М., обвиняемом в принадлежности к союзу анархистов-индивидуалистов г. Харькова, 1907–1909. 99 арк.
113. Спр. 513. О дворянине Родзянко А. и мещанине Одинце В., обвиняемых в ограблениях от имени анархистов-коммунистов аптекарского магазина в г. Харьков, 1907–1908. 144 арк.

Ф. 318. Оп. 1. Київська судова палата (1907–1917). Оп. 1

114. Спр. 1026. Дело по обвинению ученика Черкасской гимназии Левицкого И. Я., задержанного на станции Бердичев Юго-западной

железной дороги, в принадлежности к группе анархистов-коммунистов, хранении бомб и литературы, 1906–1907. 70 арк.

115. Спр. 1973. Дело по обвинению мещанина Закона М. М. в принадлежности к Киевской организации партии анархистов-коммунистов, 1908–1909. 88 арк.
116. Спр. 1235. Дело по обвинению мещанина Мееровского Л. Н. в хранении прокламаций Киевского комитета РСДРП «Что такое анархисты», 1907–1908. 44 арк.

Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління (1876–1917). Оп. 1

117. Спр. 438-а. Переписка с Полтавским губернским и уездными исправниками о распространении прокламаций РСДРП и другой нелегальной литературы в Полтаве, о революционном движении в Роменском, Хорольском и др. уездах, о проверке разных лиц, 1906–1908. 404 арк.
118. Спр. 940. Дознание о мещанине Фраткине А. и др. обвиняемых в принадлежности к группе анархистов-коммунистов, терроре и экспроприациях, 1908. 29 арк.
119. Спр. 960. Дознание о мещанине А. Кановском, обвиняемом в экспроприациях от имени «Соединенного комитета анархистов и революционеров» в Хорольском уезде, 1908–1909. 203 арк.

Ф. 326. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Прилуцькому, Пирятинському та Лохвицькому повітах (1904–1916). Оп. 1

120. Спр. 59. Переписка с начальником Полтавского ГЖУ, Прилуцким полицейским управлением, Пирятинским уездным исправником о розыске, производстве обысков, политической проверке разных лиц, 1912. 79 арк.

Ф. 335. Канцелярія Одеського тимчасового генерал-губернатора (1905–1908).

Оп. 1

121. Спр. 3. Постановление генерал-губернатора об административной высылке лиц, обвиняемых в участии в демонстрации, в агитации за забастовку, в принадлежности к Одесскому комитету партии эсеров и группе анархистов-

- коммунистов, о закрытии заводов за нарушение порядка об ограничении торговли, 1905. 234 арк.
122. Спр. 14. Переписка о политической проверке лиц, список лиц, подлежащих высылке из Одессы, 1905. 122 арк.
123. Спр. 34. Постановление об аресте и высылке за принадлежность к группе анархистов-коммунистов и агитацию за забастовки моряков торгового флота г. Одессы, 1906. 130 арк.
124. Спр. 36. Постановление об аресте и административной высылке за агитацию к забастовке среди рабочих таможни и принадлежность к группе анархистов-коммунистов, 1906. 110 арк.
125. Спр. 39. Постановление об аресте и административной высылке за агитацию к забастовке среди рабочих кожевенных заводов и принадлежность к группе анархистов-коммунистов, 1906. 34 арк.
126. Спр. 41. Постановление об аресте и административной высылке за агитацию среди портовых рабочих к забастовке, за хранение нелегальной литературы, 1906. 66 арк.
127. Спр. 54. Постановление об административной высылке крестьян Тульской губернии из пределов Одесского генерал-губернаторства за организацию рабочих забастовок, аресты за хранение оружия и распространение нелегальной литературы, 1906. 129 арк.
128. Спр. 131. Постановление об административной высылке за принадлежность к организации РСДРП и хранение нелегальной литературы, 1907. 69 арк.
129. Спр. 152. Постановление об аресте и административной высылке за самовольный въезд в г. Одессу. Сведения о лицах, подлежащих высылке, 1908. 44 арк.

Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління (1867–1917). Оп. 1

130. Спр. 1891. Переписка с помощником начальника Харьковского ГЖУ и Департаментом полиции о предоставлении отчетов о деятельности нелегальных партий в Харьковской губернии и отчеты за 1906–1908 гг., 1906–1908. 30 арк.

131. Спр. 1892. Переписка с Департаментом полиции и сведения о лицах, проживавших в Харьковской губернии и принадлежавших к нелегальным партиям, 1906–1911. 640 арк.
132. Спр. 2210. Переписка с помощником начальника Харьковского охранного отделения и др. об аресте Я. Ф. Никонова, обвиненного в принадлежности к Харьковской группе анархистов-коммунистов, в убийстве студента Харьковского технологического института Завадского, 1906–1907. 29 арк.
133. Спр. 2212. Дело о Грейзбарде И. (Ковалевском И.), обвиненном в принадлежности к Киевской группе анархистов, 1906–1907. 20 арк.
134. Спр. 2213. Дело о производстве дознания крестьянина Д. А. Кузнецова. 61 арк.
135. Спр. 2214. Переписка с Харьковским уездным исправником, прокурором Харьковского округа о членах «Союза террористов-индивидуалистов», которые пытались взорвать дачу доктора Костенко, 1906. 18 арк.
136. Спр. 2215. Переписка с начальником Харьковского охранного отделения, Харьковской полиции о крестьянах Бенько А. Р., Остапенко С. А. и др., подозреваемых в принадлежности к террористическим организациям, 1908. 40 арк.
137. Спр. 2217. Дело об аресте в г. Харьков членов Тульской и Таганрогской организации анархистов-коммунистов, дворянине Н. Г. Петрусенко, мещанине Г. П. Олейникове, крестьянине М. Д. Бондарце, 1906. 164 арк.
138. Спр. 2393. Агентурные сведения о деятельности РСДРП, партии эсеров и др. партий в Харьковской губернии, 1907–1911. 255 арк.
139. Спр. 2773. Циркуляры Департамента полиции по наблюдению за деятельностью групп анархистов-коммунистов, 1907–1911. 70 арк.
140. Спр. 2786. Дело об аресте членов Харьковской группы анархистов-коммунистов, 1907–1911. 70 арк.
141. Спр. 2787. Дело об обвинении Арсеньева П. И. и др. в организации группы анархистов-коммунистов и подпольной типографии в г. Харьков, 1907–1910. 103 арк.

142. Спр. 2972. Дело об учителе Харьковской гимназии Баталине С. С., учащемся Харьковского реального училища по обвинению в принадлежности к нелегальному «Союзу учащихся», 1907–1908. 34 арк.
143. Спр. 3004. Дело о Шестопалове А. А., подозреваемом в принадлежности к нелегальной организации в Суммах, 1908. 26 арк.
144. Спр. 3177 Дело о мещанах Коломийцеве В. С., Майлане М. И., обвиненных в принадлежности к группе анархистов-коммунистов в Купянском уезде, 1908–1910. 72 арк.
145. Спр. 3179. Дело о производстве дознания по обвинению мещанина Шкаденко Ф., крестьян Новикова И. Д. и Н. Д. в принадлежности к группе анархистов-коммунистов в с. Кагановка, 1908–1912. 171 арк.
146. Спр. 3352 Агентурные сведения о группах анархистов-коммунистов, действующих на территории Изюмского и Старобельского уездов, 1909–1910. 50 арк.
147. Спр. 3358. Дело о машинисте ст. Сватово Екатеринославской железной дороги Аносинском В. Л. в принадлежности к Амурской группе анархистов-коммунистов, 1909–1910. 13 арк.
148. Спр. 3475. Списки и сведения о лицах, проживающих в Харьковской губернии, участвующих в революции 1905 года, 1910. 126 арк.
149. Спр. 3707. Переписка с помощником начальника Юго-западного охранного отделения, помощником начальника Харьковского ГЖУ в Изюмском, Купянском и Старобельском уездах по подозрению в принадлежности к группе анархистов-коммунистов, 1911. 43 арк.
150. Спр. 4003. Дело о политической проверке лиц, привлекаемых к дознанию в Харьковском ГЖУ, 1915. 28 арк.
151. Спр. 4449. Дело о политической проверке Богданова И. А., Панкова П. К., Лопатина Д. А., обвиняемых в нападении на магазин Харькова и подозреваемых в принадлежности к группе анархистов-коммунистов, 1916–1917. 87 арк.

152. Спр. 4500. Обзоры Харьковского ГЖУ о деятельности организации РСДРП, группы эсеров и анархистов-коммунистов. Списки членов организации РСДРП, 1917. 32 арк.
153. Спр. 4519. Агентурные донесения о Цеснике Г. А. (Стржалковском) и Чернове А. (Черноволе) и др. в принадлежности их к Харьковской группе анархистов-коммунистов, январь – февраль, 1917. 16 арк.

**Ф. 339. Помічник начальника Жандармського управління м. Одеси в
Одеському порту (1877–1911). Оп. 1**

154. Спр. 107. О разных лицах, выехавших за границу, за возвращением коих в Россию надлежит учредить негласное наблюдение, 1910. 350 арк.
155. Спр. 180. Справки о лицах, служащих на коммерческих судах и в Одесском порту, штатных и временных рабочих в мастерских, эллинге адмиралтейства, 1914. 567 арк.

Ф. 347. Одеський військово-окружний суд (1877–1911). Оп. 1

156. Спр. 597. Дело по обвинению мещан Биха Э. С. и Навича Э. С. в принадлежности к Одесской организации анархистов-индивидуалистов, 1906–1914. 132 арк.
157. Спр. 602. Дело по обвинению мещанина Гейнберга К. А. в принадлежности к Одесской центральной рабочей группе анархистов-коммунистов, 1906–1909. 60 арк.
158. Спр. 832. Дело по обвинению крестьянина Карвата А. Ф. в принадлежности к группе «анархистов-коммунистов» и убийстве урядника с. Плетеный Ташлык Елизаветградского уезда Херсонской губернии, 1907–1914. 86 арк.
159. Спр. 834. Дело по обвинению крестьянина Гринько П. И. в принадлежности к группе «анархистов-коммунистов» и убийстве городских г. Елисаветграда Романенко, Походула и Унгулы, 1907–1909. 56 арк.
160. Спр. 970. Дело по обвинению мещан Лисковича М. И., Крыжановского Ю. С, Федорова С. С. и др. в покушении на убийство околоточного надзирателя Одесской городской полиции Любинского, городских Чернышева и Брежезицкого, 1907. 48 арк.

161. Спр. 1103. Дело по обвинению мещан Федорова В., Титова В., Лупаловского И. в принадлежности к боевой организации моряков группы анархистов-коммунистов «Смерть буржуазии», 1908–1914. 56 арк.
162. Спр. 1106. Дело по обвинению мещан Чаплинского А. Г. и Вайсберга Г. И. в принадлежности к Одесской группе анархистов-коммунистов и вымогательстве денег, 1908. 60 арк.
163. Спр. 1111. Дело по обвинению крестьянина с. Плетеный Ташлык Елизаветградской губернии Кононенко В. С. в изготовлении взрывчатых веществ, вымогательстве денег от имени организации анархистов-коммунистов, 1908–1909. 145 арк.
164. Спр. 1118. Дело по обвинению Кулешова П. С. в принадлежности к рабочей группе анархистов на Юге, хранении взрывчатых веществ и покушении на убийство помощника пристава и городского одесской городской полиции, 1908. 171 арк.
165. Спр. 1120. Дело по обвинению проживающего в пос. Юзовке Бахмутского уезда Екатеринославской губ. крестьянина Иванова Ф. Г. в принадлежности к группе анархистов-коммунистов Южнорусской организации «Уран», 1908–1911. 42 арк.
166. Спр. 1121. Дело по обвинению мещанина Полонского М. Д. в принадлежности к севастопольскому отделу Южнорусской группы синдикального анархизма, 1908. 36 арк.
167. Спр. 1218. Дело по обвинению мещан Крижевских М. Л., Ш. Л., З. Л. в принадлежности к Черноморской группе «анархистов-коммунистов» «Кровавая рука» в г. Александровске Екатеринославской губернии и вымогательстве денег от имени организации, 1907–1909. 165 арк.
168. Спр. 1222 «Дело по обвинению крестьян Сторчака Ф. И., Щербаченко П. К. и Мусиенко Ф. С. в принадлежности к Павлоградской группе «анархистов-коммунистов» летучий боевой отряд «Хлеб и воля», 1908–1909. 164 арк.

169. Спр. 1279. Дело по обвинению мещан Тюленева А. В. и Бурцева М. И. в вооруженном нападении с целью ограбления на винную лавку в г. Мариуполь, 1910. 60 арк.

170. Спр. 1373. Дело по обвинению крестьянина Жеркова Т. А. и мещанина Рухверта в принадлежности к Хотинской группе «анархистов-коммунистов» и оказании вооруженного сопротивления чинам пограничной и корчемной стражи при переходе ими австро-российской границы, 1911–1918. 83 арк.

Ф. 348. Одеська судова палата (1869–1920 рр.). Оп. 1

171. Спр. 619. Дело по обвинению Присяжнюк А. А., Присяжнюка Ф. А., Шидиловского П. И. и Шевчука Г. И. в принадлежности к Одесской группе «анархистов-коммунистов», 1913. 161 арк.

172. Спр. 647. Дело об обвинении Адамовича М. и др. в количестве 76 человек в принадлежности к Союзу черноморских моряков, 1914. 513 арк.

Ф. 359. Миколаївський розшуковий пункт Херсонського губернського жандармського управління. Оп. 1

173. Спр. 43. Дело о разработке писем, полученных агентурным путем. 143 арк.

Ф. 385. Жандармське управління м. Одеси (1867–1917). Оп. 1. Т. 1–2

174. Спр. 44. Циркуляры Департамента полиции, 1906–1916. 211 арк.

175. Спр. 45. Циркуляры Департамента полиции, 1906–1916. 224 арк.

176. Спр. 1426. Копии телеграмм Департамента полиции о вооруженном восстании на броненосце «Потемкин», забастовке служащих заводов, крестьянских волнениях в Одесском уезде, аресте лиц, обвиненных в принадлежности к РСДРП и др., 1905. 170 арк.

177. Спр. 1917. Дело о Первой Одесской группе анархистов-коммунистов, 1905–1906. 430 арк.

178. Спр. 1724. Переписка с прокурором Одесского окружного суда, начальником Охранного отделения и др. о прибытии в Одессу анархистов, о подготовке террористических актов и по др. вопросам, 1905. 226 арк.

179. Спр. 1875. Переписка с Одесским градоначальником, прокурором Одесского окружного суда, начальником Одесской тюрьмы о продлении

- срока ареста лицам, обвиненным в принадлежности к нелегальным организациям, 1906. 286 арк.
180. Спр. 1923. Дело по обвинению студентов Новороссийского университета Розенштейна Л. М. и др. в принадлежности к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1906–1914. 148 арк.
181. Спр. 1925. Дело по обвинению мещан Скульского А. Н. и др. в принадлежности к Одесской группе анархистов-коммунистов и подготовке покушения на временного генерал-губернатора, 1906–1912. 121 арк.
182. Спр. 1927. Дело по обвинению мещан Дукельского М. Ю. и Меккеля Х. И. в принадлежности к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1905–1906. 22 арк.
183. Спр. 1928. Дело по обвинению мещан Грибоедова П. М., Удалова А. П. и др. в принадлежности к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1906. 75 арк.
184. Спр. 1929. Дело по обвинению мещан Славкина И. А., Арановича Г. Б., Бендюгова П. Т. в принадлежности к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1906–1907. 59 арк.
185. Спр. 1978. Наряды о голодовке политических заключенных в Одесской тюрьме, о побегах, о конспиративной переписке, о террористических актах в г. Одессе, 1906. 657 арк.
186. Спр. 2089. Дело по обвинению крестьян Колесникова С. Ф., Коленко К. А. в принадлежности к Одесской группе анархистов-террористов, 1907–1908. 58 арк.
187. Спр. 2110. Донесения помощника, одесского полицмейстера и полицейских приставов о взрывах на пароходах «Георгий Мерк», «Аю-Даг» и др., столкновении населения с отрядами «Союза русского народа», экспроприациях анархистов и др. происшествиях в г. Одессе, 1907. 220 арк.
188. Спр. 2114. Наряды об обысках и арестах, политической проверке, административной ссылке по распоряжению Одесского временного

- генерал-губернатора, лиц, обвиненных в принадлежности к группе анархистов-террористов, 1907–1910. 404 арк.
189. Спр. 2122. Дело об обысках, арестах, политической проверке, административной ссылке лиц, подозреваемых в принадлежности к нелегальным организациям, 1907. 633 арк.
190. Спр. 2124. Дело об исполнении требований начальников жандармских управлений о производстве в г. Одесса розыска, обысков, арестов и допросов, 1906–1908. 411 арк.
191. Спр. 2126. Дело об исполнении требований начальников жандармских управлений о производстве в г. Одесса розыска, обысков, арестов и допросов, 1907–1913. 612 арк.
192. Спр. 2131. О собрании разных сведений по требованию Департамента полиции и других учреждений, 1906–1913. 399 арк.
193. Спр. 2133. Дело о политической проверке лиц, проживающих в г. Одессе по требованию Департамента полиции и начальника жандармского управления, 1907–1915. 188 арк.
194. Спр. 2258. Дело по обвинению Патлажана М. А. и Фельдман Т. Б. в принадлежности к Одесской группе анархистов и подготовке убийства председателя Одесского военно-окружного суда, 1907. 116 арк.
195. Спр. 2259. Дело по обвинению мещан Мильштейна Р. Я. и Гутмана Б. М. в принадлежности к Одесской группе «анархистов-коммунистов» и подготовке покушения на убийство Одесского временного генерал-губернатора Толмачева, 1908. 88 арк.
196. Спр. 2262. Дело по обвинению мещан Летичевского Б. Х. и Беркиной Э. М. в принадлежности к Центральной группе анархистов-коммунистов, 1907–1908. 121 арк.
197. Спр. 2265. Дело по обвинению мещан Хавули М. З. и Статкина И. А. в принадлежности к Южной группе анархистов-коммунистов «Черный заряд», 1908. 90 арк.

198. Спр. 2268. Дело о политической принадлежности крестьянина Заднипрянского М. Ф., Тютюнникова И. М. и др. обвиненных в принадлежности к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1908. 119 арк.
199. Спр. 2271. Дело о политической проверке Арешвили и Абуладзе, 1908. 88 арк.
200. Спр. 2272. Дело о политической проверке Фишман Э. и Сойфер А., 1908. 44 арк.
201. Спр. 2273. Дело о политической проверке мещанина Спектора Б. М., 1908. 24 арк.
202. Спр. 2274. Переписка с начальником охранного отделения и др. о политической проверке студентов Ивановича Г., Сытина Г. и др. по подозрению в принадлежности к группе анархистов-коммунистов и составлении угрожающего письма анархистов, 1908. 23 арк.
203. Спр. 2276. Дело о политической проверке Зайко Р. К., Гуркало И. П. по подозрению в принадлежности к группе анархистов-коммунистов, 1908–1914. 56 арк.
204. Спр. 2281. Дело о политической проверке Воинова Д. П., Табачника С. И. по обвинению в принадлежности к Молдаванской группе анархистов-коммунистов, 1908–1910. 74 арк.
205. Спр. 2345. Дело о политической проверке рабочего Гарана Д. И., бывшего члена стачечного комитета моряков, образованного в Одессе в 1906 г., 1909. 193 арк.
206. Спр. 2388. Дело о политической проверке по обвинению мещан Д.-Л. И. Покупца, Щ. Л. Цукерман и др. в принадлежности к группе анархистов-коммунистов, 1909. 45 арк.
207. Спр. 2402. Дело о политической проверке крестьянина Гуковского И. Н. по обвинению в принадлежности к группе анархистов-коммунистов и хранении оружия, 1909–1912. 54 арк.
208. Спр. 2545. Дело об Одесской группе анархистов-коммунистов, 1911–1914. 141 арк.

209. Спр. 2989. Копии отчетов и докладов начальника Одесского и Херсонского жандармских управлений о политических настроениях Херсонской губернии в 1916 г., 1916. 155 арк.

210. Спр. 3022. Наряд о политической проверке лиц, обвиненных в принадлежности к нелегальной организации, 1916. 214 арк.

Ф. 385. Оп. 2

211. Спр. 45. Циркуляры Департамента полиции, сообщающие о деятельности анархистов-коммунистов, 1906–1916. 33 арк.

212. Спр. 47. О политической проверке разных лиц, принадлежавших к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1914. 149 арк.

213. Спр. 50. Агентурные сведения агента «Козыря» о деятельности лиц, принадлежащих к Одесской группе анархистов-коммунистов, к Союзу типографских рабочих и правлению Профессионального общества рабочих графических искусств, 1906–1916. 156 арк.

214. Спр. 152. Циркуляры Департамента полиции и переписка с Бессарабским ГЖУ, одесским полицмейстером и др. учреждениями и лицами о розыске и установлении наблюдения в г. Одессе за лицами, принадлежащими к анархистам-коммунистам, 1915–1916. 32 арк.

215. Спр. 160. Переписка с Департаментом полиции, одесским градоначальником и др. учреждениями о политической проверке разных лиц, 1915–1916. 124 арк.

216. Спр. 186. Переписка с Департаментом полиции, Одесской судебной палатой и др. учреждениями о деятельности лиц, принадлежавших к одесской организации РСДРП, о рабочем движении в Одессе, о политических настроениях студентов Новороссийского университета и по др. вопросам, 1916–1917. 245 арк.

217. Спр. 204. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ и др. учреждениями о розыске лиц, принадлежащих к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1916. 43 арк.

218. Спр. 214. Переписка с Департаментом полиции, Бессарабским ГЖУ и др. учреждениями о политической проверке разных лиц и по др. вопросам, 1916–1917. 171 арк.

**Ф. 386. Одеське охоронне відділення / Одеське розшукове відділення
(1902–1907). Оп. 1**

219. Спр. 265. Переписка с Департаментом полиции о выявлении авторов писем, отправленных из Киева и Вены в Одессу на имя Плотницкой Л. А., 1903–1906. 7 арк.
220. Спр. 593. Переписка с Департаментом полиции, Отделением по охране общественного порядка в г. Москва о политической проверке и установлении наблюдения за пребывающей в Женеве анархистской Завадской М., сентябрь – ноябрь, 1904. 16 арк.
221. Спр. 877. Агентурные сведения агента «Вороны» о деятельности лиц, прибывших в г. Одессу, 1905. 9 арк.
222. Спр. 987. Переписка с состоящим при МВД и исполняющим обязанности старшего инспектора типографий и заведений книжной торговли, 1905. 24 арк.
223. Спр. 1045. Дело об аресте Одесской группы международных анархистов-индивидуалистов «Свободный Сокол», 1906. 156 арк.
224. Спр. 1046. Переписка с Департаментом полиции, Одесским полицмейстером и др. учреждениями и лицами о деятельности лиц, принадлежащих к Одесской группе анархистов-шантажистов «Черный Сокол», 1906. 18 арк.
225. Спр. 1047. Дело об аресте Одесского комитета дружины «Красная Сотня», 1906. 172 арк.

Ф. 386. Оп. 2

226. Спр. 26. Сведения и переписка с Департаментом полиции и жандармским управлением о деятельности РСДРП, эсеров и анархистов-коммунистов, 1906. 254 арк.

Ф. 419. Прокурор Одесской судебной палаты (1869–1920). Оп. 1

227. Спр. 3680. Дело о сходке членов одесской организации партии эсеров и группы анархистов-коммунистов в квартире Львовской 20 сентября 1904 г., 1904–1905. 120 арк.

228. Спр. 3704. Дело об одесской группе непримиримых, 1904–1905. 48 арк.

229. Спр. 4144. Представление прокурора Одесского окружного суда о производстве по обвинению Гологородского А., Мейеровича и др. в принадлежности к Одесской группе анархистов, хранении оружия и нелегальной литературы, 1905–1910. 88 арк.

230. Спр. 5048. Дело об Одесской группе анархистов-коммунистов, 1906. 48 арк.

231. Спр. 5054. Представление прокурора Одесского окружного суда о производстве дознания по обвинению мещанина Чоклера Б. А. в принадлежности к «Одесской группе безработных коммунистов», 1906. 24 арк.

232. Спр. 5056. Дело по обвинению крестьянина Дубины К. в принадлежности к группе анархистов-коммунистов в г. Николаеве и покушении на Николаевского градоначальника контр-адмирала Кисель-Загорского, 1906. 6 арк.

233. Спр. 5059. Дело по обвинению Плиса, Бычковского, Януковского и Берга в принадлежности к Херсонской группе анархистов-индивидуалистов, 1906. 27 арк.

234. Спр. 5064. Дело по обвинению анархиста Шохермана Х. А., Басанского С. В. в убийстве полицейского пристава Погребного и покушении на убийство городского Канцера 17 апреля 1906 г., 1906. 28 арк.

235. Спр. 5067. Представление прокурора Одесского окружного суда о производстве следствия о взорвавшемся снаряде в галантерейном магазине. 11 февраля 1906 г., 1906. 32 арк.

236. Спр. 5082. Дело по обвинению учеников Одесской электротехнической школы Биха Е., Ароновича Я. в принадлежности к группе анархистов-коммунистов. 44 арк.
237. Спр. 5153. Дело о вымогательстве у владельца торговой конторы в г. Проскурове денег в пользу организации анархистов-коммунистов, 1906–1907.
238. Спр. 5154. Дело о Севастопольской организации анархистов-коммунистов, 1906–1911.
239. Спр. 5171. Дело о вооруженном нападении на магазин Кушнарера в Евпатории членов Симферопольской и Евпаторийской групп «Черное знамя», 1906–1907. 26 арк.
240. Спр. 5609. Дело по обвинению Бляха Н. в принадлежности к Херсонской организации анархистов-коммунистов и вымогательстве денег, 1907–1908.
241. Спр. 5610. Дело о налете на типографию Одесской группы анархистов-коммунистов «Черное знамя» 25 июня 1907 г., 1907–1909.
242. Спр. 5614. Дело об Одесской группе анархистов-синдикалистов, 1907–1910.
243. Спр. 5619. Представление прокурора Одесского окружного суда по производству дознания по обвинению Комана Л., Сироты К., Фирсенкова П. в принадлежности к Одесской группе анархистов-коммунистов и вымогательстве денег, 1907–1908.
244. Спр. 5620. Представление прокурора Одесского окружного суда по производству дознания об одесской боевой организации моряков, группе анархистов-коммунистов, 1907–1909.
245. Спр. 5649. Представление прокурора Одесского окружного суда о производстве следствия о вооруженном нападении членов Южнорусской группы анархистов-коммунистов на элинг Товарищества механических и чугунно-литейных заводов Беллино-Фендрих, 21 марта 1907 г., 1907–1909.
246. Спр. 5654. Представление прокурора Одесского окружного суда о производстве следствия о вымогательстве денег у владельца фруктового

- магазина Зусимовича в пользу группы «Молодая воля» 18 сентября 1907 г., 1907.
247. Спр. 5774. Представление прокурора Елизаветградского окружного суда о производстве следствия о вооруженном ограблении Елизаветградского отдела Петербургского международного коммерческого банка 25 октября 1907 г., 1907–1908.
248. Спр. 5683. Дело о группе анархистов-коммунистов в Хотине, 1907–1911.
249. Спр. 5799. Дело о взрыве бомб в Севастополе 23 июня 1907 г., 1907.
250. Спр. 6008. Представление Прокурора Одесского окружного суда о производстве дознания по обвинению Чумаченко И., Козловского Д., Задорожного А. и др. в принадлежности к организации анархистов-коммунистов и нападении на пароход «София», 1907–1911.
251. Спр. 614. Дело по обвинению Калько Ф., Самойленко Е., Швец А. и др. в принадлежности к организации анархистов-коммунистов и нападении в с. Петровка Елизаветенского уезда на крестьян, 1907–1909.
252. Спр. 6016. Представление прокурора Одесского окружного суда о производстве дознания по обвинению жителей г. Овидиополя, Херсонской губернии Рабиновича М., Кофмана П. в принадлежности к организации анархистов-коммунистов, 1907. 20 арк.
253. Спр. 6017. Представление прокурора Херсонского окружного суда о производстве дознания по обвинению Будяновского и др. в принадлежности к организации анархистов-коммунистов в Нововоронцовке Херсонской губернии, 1907.
254. Спр. 6021. Дело о об Ольвиопольской организации анархистов-коммунистов, 1908.
255. Спр. 6027. Дело по обвинению членов Киевской группы анархистов-коммунистов Юрченко З. и др. в ограблении Апостольского почтового отделения 28 ноября 1908 г., 1908.

256. Спр. 6035. Дело по обвинению мещан Дорово-Королева и Гусака в принадлежности к Гайсинской организации анархистов-коммунистов, 1908–1910.
257. Спр. 6044. Представление товарища прокурора Симферопольского окружного суда о производстве дознания по обвинению дворянина В. Вашкевича в принадлежности к Севастопольской группе анархистов-коммунистов, 1908.
258. Спр. 6168. Дело по обвинению мещан Сандлера Б., Ройзенленца З. и Линецкого И. в принадлежности к Южнорусской группе анархистов-коммунистов, 1909–1911.
259. Спр. 7372. Представление начальника варты Александрийского уезда на имя прокурора Елизаветградского окружного суда об обнаружении в с. Губовка Александрийского уезда манифеста Инициативной партии анархистов Украины 18 сентября 1918 г., 1918. 12 арк.
260. Спр. 7374. Представление прокурора Елизаветградского суда об освобождении отрядом вооруженных анархистов заключенных городской тюрьмы, 1918. 4 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора (1796–1916). Оп. 1

261. Оп. 851. Спр. 280. Сообщение Киевского губернатора о прибытии в г. Киев из-за границы анархиста Оболенского И. И. и о печатании прокламаций на гектографе студентом Киевского университета Винниченко В. К. 2 арк.
262. Оп. 855. Спр. 25. Ч. 1. Переписка с Киевским губернатором и командующим Киевским военным округом о забастовках и вооруженных демонстрациях рабочих заводов и фабрик Киевской губернии; о распространении листовок Киевского, Бердичевского комитетов РСДРП и др. партий среди населения г. Бердичева Киевской губ. 116 арк.
263. Оп. 857. Спр. 171. Донесение Волынского губернатора о намерении членов Заславской группы анархистов-коммунистов захватить деньги в судной

кассе кн. Сангушко Р. В. в г. Славута Заславского уезда Волынской губернии. 171 арк.

264. Спр. 495-а. Дело о производстве следствия об убийстве полицейского урядника Постановского Л. И., пристава Чижевского в г. Богополь Балтского у. Подольской губ. мещанином Туранским Б. И. 34 арк.

Ф. 705. Південно-східне районне охоронне відділення (1907–1914). Оп. 1

265. Спр. 411. Т. 1. Переписка с Харьковским, Воронежским ГЖУ, с Харьковским губернатором о политической проверке разных лиц, 1909. 306 арк.
266. Спр. 1109. Дело о политической проверке разных лиц, 1909. 220 арк.

Оп. 2

267. Спр. 61. Т. 1 Переписка с Департаментом полиции, жандармским управлением и др. о политической проверке разных лиц, принадлежавших к харьковской организации РСДРП, анархистов-коммунистов, партии кадетов, РУП, 1910. 214 арк.
268. Спр. 62. Переписка жандармского управления и охранного отделения со сведениями о членах харьковской организации РСДРП, эсеров, анархистов-коммунистов, УСДРП. Т. III, 1910. 262 арк.
269. Спр. 63. Переписка жандармского управления и охранного отделения со сведениями о членах харьковской организации РСДРП, эсеров, анархистов-коммунистов, УСДРП. Т. IV, 1910. 212 арк.

Ф. 838. Колекція листівок. Оп. 2

270. Спр. 1048. Херсонская группа анархистов-коммунистов. Листовка «Ко всем!». 1 арк.
271. Спр. 1049. Николаевская группа анархистов-коммунистов. Листовка «К рабочим и работницам!». 1 арк.

Ф. 1152. Помічник начальника Бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті Ізмаїл (1879–1911). Оп. 1

272. Спр. 304. Наряд по партии анархистов-коммунистов, 1913. 4 арк.

Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління (1846–1917). Оп. 1

273. Спр. 357. Переписка с Волынским губернатором, помощником начальника Волынского губернского жандармского управления в уездах и др. лицам о забастовке на писчебумажной фабрике в Старой Гуте Заславского уезда, о волнениях солдат Дубинской крепостной артиллерийской роты, демонстрации в городе и по др. вопросам, 1905–1906. 160 арк.
274. Спр. 604. Переписка с помощником начальника Волынского губернского жандармского управления в Ровенском и др. уездах о политической проверке задержанного в г. Луцке Никитина В. Н. (Белов Н. П.) в принадлежности к группе анархистов, 1906. 20 арк.
275. Спр. 1136. Дело о политической проверке мещан Гильскер Л. З. и С. А. и др. в принадлежности к Новгород-Волынской группе анархистов-коммунистов, 1909–1910. 114 арк.
276. Спр. 1509. Переписка с Волынским губернатором, прокурором Житомирского окружного суда о результатах дознания по политической проверке, сборе сведений о разных лицах и по другим вопросам, 1912–1913. 840 арк.
277. Спр. 2108. Переписка Департамента полиции, Киевского охранного отделения и помощника начальника Волынского ГЖУ в уездах об установлении наблюдения и преследовании лиц, принадлежащих к Житомирской, Бердичевской, Луцкой и др. группам анархистов-коммунистов, 1906–1907. 224 арк.

Ф. 1439. Оп. 1. Чернігівське губернське жандармське управління (1874–1917)

278. Спр. 204. Переписка с помощником начальника губернского жандармского управления в Нежинском уезде о тайной типографии, обнаруженной в с. Куриловка 2 августа 1905 г., 1905–1908. 265 арк.
279. Спр. 574. Переписка с уездным исправником и др. об аресте и высылке лиц, обвиненных в агитации против существующего строя, распространении нелегальной литературы, 1906. 230 с.

280. Спр. 900. Донесения Конотопского уездного исправника и переписка с Департаментом полиции о деятельности анархистов-коммунистов в Черниговской губернии, 1908. 165 арк.
281. Спр. 1183. Переписка с помощником начальника Черниговского ГЖУ в Стародубском уезде по обвинению Г. Иващенко, А. Каровского, Г. Ковалевского в принадлежности к Инициативной группе анархистов на Юге, 1910. 88 арк.

Ф. 1262. Помічник начальника Волинського губерньського жандармського управління в Новгород-Волинському, Острозькому та Заславському повітах (1902–1917). Оп. 1

282. Спр. 19. Переписка с Волынским ГЖУ и унтер-офицером дополнительного штата о разработке писем, полученных агентурным путем, 1909–1911. 513 арк.

Ф. 1439. Чернігівське жандармське управління (1874–1917). Оп. 1

283. Спр. 1063. Переписка с Черниговским полицмейстером об А. Шапиро и А. Шейделе по обвинению в принадлежности к партии анархистов-коммунистов, 1909. 82 арк.

Ф. 1597. Катеринославське охоронне відділення (1901–1915). Оп. 1

284. Спр. 126. Копии телеграмм Департамента полиции, охранного отделения г. Петербурга и других о наблюдении за лицами, участвовавшими в революционном движении, производстве обысков и по другим вопросам надзора. 168 арк.
285. Спр. 153. Донесения, телеграммы и переписка с Департаментом полиции, охранными отделениями и жандармскими управлениями других городов России о наблюдении за делегатами на съезды и конференции членов РСДРП и других революционных партий и протоколы арестов. 171 арк.
286. Спр. 214. Донесения и телеграммы Департаменту полиции и переписка с охранными отделениями и жандармскими управлениями г. Киева и других

городов России о Софиевской группе анархистов, список лиц, обвиняемых в покушении на ограбление Софиевской почты и сведения о них, уведомление о мерах пресечения, протоколы допросов и справки адресного стола. 277 арк.

287. Спр. 396. Донесения и переписка с помощниками начальника жандармского управления Екатеринославской губернии. 60 арк.

Ф. 1598. Помічник начальника Волинського губерньського жандармського управління в Луцькому, Ковельському та Володимир-Волинському повітах (1974–1914). Оп. 1

288. Спр. 67. Переписка с Волынским ГЖУ, Луцким уездным исправником и др. лицами о розыске анархиста-коммуниста Рощина И., приехавшего из Киева в Луцк для чтения рефератов, 1906–1907. 14 арк.

Ф. 1599. Помічник начальника Волинського губерньського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах (1903–1917). Оп. 1

289. Спр. 356. Переписка с Волынским ГЖУ в Житомирском и др. уездах о выяснении лиц, принадлежавших к Северному боевому отряду социалистов, о выяснении времени сходок для выборов делегатов на конференции союза «Спілка», о розыске лиц, принадлежавших к партии анархистов-коммунистов и др., 1908–1909. 409 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади України

Ф. 2. Рада народних комісарів УСРР (1918–1920). Оп. 1

290. Спр. 68. Циркуляри НКВС УСРР, листування з ревкомми про встановлення взаєморозуміння між громадянами та військовими властями, 1918–1919. 135 арк.
291. Спр. 126. Справа по обвинуваченню командира 4-ї дивізії Ф. Дибенка в незаконних діях, 1919. 113 арк.
292. Спр. 252. Бюлетені НКВС УСРР за березень – серпень 1919 р. про становища в містах, боротьбу з бандитизмом, 1919. 101 арк.

293. Спр. 578. Протоколи засідань РНК УСРР. Липень – серпень 1920 р., 1920. 205 арк.

Ф. 2. Оп. 2

294. Спр. 324. Доповіді про діяльність Запорізького губвиконкому, 1921–1922. 122 арк.
295. Спр. 325. Інформаційні зведення Запорізького повітового виконкому про політичний і господарський стан повіту й боротьбу з бандитизмом. Квітень–грудень 1921 р., 1921. 97 арк.
296. Спр. 341. Повідомлення голів Чернігівського, Полтавського, Одеського губвиконкомів про хід виборів у міські ради. Лютий – червень 1921 р., 1921. 35 арк.

Ф. 4. Народний комісаріат закордонних справ (1919–1930). Оп. 1

297. Спр. 566. Матеріали про банду Махна та листування про передачу його суду як карного злочинця. Грудень 1921 – серпень 1922 р., 1921–1922. 25 арк.

Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ (1919–1923). Оп. 1

298. Спр. 17. Сводки, обзори, бюллетени о политическом положении в губерниях Украины, май – июнь 1919. 20 арк.
299. Спр. 20. Сведения о политическом, военном, экономическом положении в населенных пунктах, 1919. 20 арк.
300. Спр. 23. Сводка о политическом положении, 1919. 22 арк.
301. Спр. 289. Сводки о политическом положении в губерниях Украины, февраль – ноябрь 1920. 269 арк.
302. Спр. 331. Сводки о политическом положении в губерниях Украины, январь 1921. 120 арк.
303. Спр. 351. История борьбы с бандой Махно, 1919. 56 арк.
304. Спр. 387. Сводка о политическом положении, 1919. 111 арк.

Ф. 1738. Бюро Українського друку при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (1919)

305. Спр. 32. Інформаційні повідомлення про роботу відділів Тимчасового робітничо-селянського уряду, Раднаргоспу, заснування ревтрибуналу,

народного суду, встановлення радянської влади на місцях, організацію комуністичних осередків, Всеукрпродкому, про роботу профспілок, 1919. 218 арк.

Ф. 1824. Штаб повстанських полків ім. батька Махна (1919–1920). Оп. 1

306. Спр. 2. Протоколы заседаний Реввоенсовета Повстанческой армии совместно с командным составом, культпросветотделом, 1919. 33 арк.
307. Спр. 3. Протоколы и резолюции областного съезда представителей крестьян, рабочих и повстанцев, созванного ВРС Повстанческой армии. 28 октября 1919 г., 1919. 6 арк.
308. Спр. 5. Телеграммы Военно-революционного штаба повстанческих войск, 1919. 36 арк.
309. Спр. 6. Приказы Повстанческой армии, 1919. 21 арк.
310. Спр. 7. Приказы Повстанческой армии, 1919. 20 арк.
311. Спр. 8. Приказы Повстанческой армии, 1919. 18 арк.

Ф. 2579. Рада Робітничо-селянської оборони УСРР (1918–1919). Оп. 1

312. Спр. 54. Телеграми з Одеси, Фастова й ін. міст про заколот, виступ Махна та ін., 1919. 83 арк.

Ф. 2586. Осведомительный отдел при Полтавском губернском старосте. (1918). Оп. 1

313. Спр. 23. Сведения о партизанском движении в Полтавской губернии, октябрь – ноябрь 1918. 23 арк.

Ф. 2605. Оп. 1. Бюро профспілок Півдня Росії. Харків (1919–1920)

314. Спр. 2. Протоколы заседания Первого съезда профсоюзов Украины, 1919. 144 арк.

Ф. 3204. Оп. 1. Постійна нарада з боротьби з бандитизмом (1920–1921). Оп. 2

315. Спр. 1. Оперативные отчеты, 1920. 30 арк.
316. Спр. 4-б. Список банд на Украине, 1921. 37 арк.
317. Спр. 25. Оперативные отчеты, 1921. 30 арк.

Ф. 4541. Катеринославський губернський староста (1918). Оп. 1

318. Спр. 4. Донесения правительству Украинской державы, 1918. 56 арк.
 319. Спр. 5. Донесения правительству Украинской державы, 1918. 24 арк.
 320. Спр. 6. Донесения правительству Украинской державы, 1918. 32 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України**Ф. 1. ЦК КПУ. Оп. 2**

321. Спр. 2535. Сводки ГПУ, 1921. 46 арк.

Ф. 1. Оп. 20

322. Спр. 144. Переписка, запись разговоров по прямому проводу с Екатеринославским и Александровским губисполкомами КП(б)У, уездными парткомами, советскими, профсоюзными и военными организациями о созыве губернской партконференции, мобилизации коммунистов на Врангеля, 1920. 144 арк.
323. Спр. 149. Переписка, запись разговоров по прямому проводу с Одесским губкомом КП(б)У, с советскими военными органами о созыве партконференции, положении дел в губернских партийных организациях, укреплении партийных и советских органов, посылке в Галицию, работе в Бессарабии, борьбе с бандой Тютюнника, взаимодействию Губкома и Ревкомов, 1920. 266 арк.
324. Спр. 643. Сводки информационного отдела ВЧК о политическом и экономическом положении в губерниях, настроениях рабочих и др., 1921. 17 арк.
325. Спр. 646. Ежедневные внутренние информационные сводки Харьковского губернского ЧК о настроениях рабочих промышленных предприятий г. Харькова, 1921. 167 арк.
326. Спр 2987. Спецсообщения ГПУ, 1929. 52 арк.

Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917–1931). Оп. 1

327. Спр. 105. Перепечатка материалов о борьбе с махновщиной, 1921. 104 арк.
 328. Спр. 153. Перепечатка материалов о Махно и других бандах, 1921. 151 арк.

329. Спр. 330. Перепечатка материалов о борьбе с Махно, 1920. 180 арк.
330. Спр. 260. Перепечатка материалов о борьбе с бандитизмом на Украине, 1919. 100 арк.
331. Спр. 261. Переписка из газет и журналов о борьбе с бандитизмом, 1919. 284 арк.
332. Спр. 262. Перепечатка материалов о борьбе с бандитизмом, 1919. 306 арк.
333. Спр. 263. Перепечатка материалов о борьбе с бандитизмом, 1919. 326 арк.
334. Спр. 265. Перепечатка материалов по борьбе с бандами Махно, Григорьева, 1919. 320 арк.
335. Спр. 266. Перепечатка материалов о борьбе с бандами Махно, Григорьева и др., 1919. 344 арк.
336. Спр. 267. Перепечатка материалов о борьбе с Махно, 1919. 341 арк.
337. Спр. 274. Биография Махно и его действия на Украине, 1919. 109 арк.
338. Спр. 323. Вырезки и перепечатки из белогвардейских газет во время Врангеля в Крыму, 1920. 253 арк.
339. Спр. 330. Перепечатка материалов о борьбе с Махно, 1920. 180 арк.
340. Спр. 331. Перепечатка материалов о борьбе с махновщиной, 1920–1921. 275 арк.
341. Спр. 332. Перепечатка материалов о борьбе с махновщиной, 1920. 332 арк.
342. Спр. 351. История борьбы с бандой Махно, 1920. 395 арк.
343. Спр. 377. Рукопис А. Скачко «2-я Украинская Красная Армия» и переписка, 1934–1935. 78 арк.

Ф. 5. Оп. 2

344. Спр. 396. Фотокопия и резолюции съезда фронтовиков, Советов и подотделов в с. Гуляйполе, фотокопия Гуляйпольского ВРС и объявление им о добровольной уравнительной мобилизации, фотокопии с общин положений организации Гуляйпольского союза анархистов, 1919. 57 арк.

Ф. 57. Колекції справ з історії КП(б)У. Оп. 2

345. Спр. 141. Письмо секретаря ЦК КП(б)У Є. Квирина о пересылке отделом советской пропаганды Коминтерна в Одессу группы анархистов-

синдикалистов, желающих самостоятельно вести работу среди войск англо-французских интервентов. Письмо зав. отделом советской пропаганды Коминтерна о состоянии работы, 1918–1919. 5 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 11. Канцелярія Катеринославського губернатора. Оп. 1

346. Спр. 534. Дело о деятельности членов партии анархистов в Бахмутском и Славянском уездах, 1906. 169 арк.
347. Спр. 664-а. Агентурные сведения, телеграммы о революционных выступлениях рабочих, крестьян, студенчества Екатеринославской губернии и переписка с Департаментом полиции Екатеринославского ГЖУ, уездными исправниками и др., о наблюдении и аресте членов социал-демократической, анархистской и др. партий и союзов, протоколы допросов, постановления на арест, 1906–1907. 657 арк.
348. Спр. 1121. Дело об обвинении Зеленцова Т., Гноевенко М., Полякова А., Рыбакова Ф. в принадлежности к партии анархистов-коммунистов и участия в революционном движении в Александровске, 1910–1914. 101 арк.

Ф. 32. Катеринославське охоронне відділення. Оп. 1

349. Спр. 62. Донесения и переписка с Департаментом полиции о деятельности анархистской группы махаевцев по Екатеринославской губернии, 1904. 28 арк.
350. Спр. 165. Сводки наблюдений за членами партии социалистов-революционеров, анархистов и др. лицами по Екатеринославу, 1906–1907. 124 арк.
351. Спр. 167. Агентурные сведения о членах партии анархистов-коммунистов и др., 1908–1909. 438 арк.
352. Спр. 175. Список рабочих лесопильного завода и мельницы, протоколы допросов и обысков, справки о деятельности членов партии эсеров, анархистов и др., 1909. 268 арк.

353. Спр. 185. Донесения Департаменту полиции и переписка с Харьковским, Екатеринославским и др. жандармскими управлениями и охранными отделениями о наблюдении за членами партии анархистов-коммунистов и др., 1909–1910. 421 арк.
354. Спр. 189. Переписка с губернским жандармским полицейским управлением о наблюдении за членами Амур-Нижнеднепровской группы анархистов-коммунистов, телеграммы, протоколы обысков и арестов, прошения об освобождении из-под ареста, 1909–1910. 222 арк.
355. Спр. 197. Запросы и донесения Департаменту полиции, телеграммы и переписка с Екатеринославским губернским жандармским, Харьковским охранным отделением и др. о деятельности членов партии анархистов и социалистов-революционеров. Копии конспиративных писем, изъятых у названных лиц, и справки адресного стола, 1909. 951 арк.
356. Спр. 214. Донесения и телеграммы Департаменту полиции и переписка с охранным отделением и жандармским управлением Киева и др. городов о Софиевской группе анархистов-коммунистов, список лиц, обвиняемых в ограблении Софиевской почты, и сведения о них, уведомления о мерах пресечения, протоколы допросов и справки адресного стола, 1910–1911. 277 арк.
357. Спр. 221. Донесения Департаменту полиции и переписка с Екатеринославским губернским жандармским управлением и др. о действиях анархистов и иных лиц, участвовавших в революционном движении, 1910. 150 арк.
358. Спр. 228. Агентурные сведения о наблюдении за членами партии анархистов-коммунистов и др. лиц по Екатеринославу, 1910. 230 арк.
359. Спр. 229. Агентурные сведения о членах партии анархистов-коммунистов и др. лицах, участвующих в революционном движении в г. Екатеринослава, 1910–1911. 56 арк.
360. Спр. 235. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским, Екатеринославским и др. жандармскими управлениями и полицейскими

- приставами г. Екатеринослава о наблюдении за членами партии анархистов-коммунистов, протоколы обысков и справки адресного стола, 1910–1911. 66 арк.
361. Спр. 254. Отчеты и сводки наблюдения за членами партии анархистов по г. Екатеринославу, 1910. 24 арк.
362. Спр. 292. Переписка с губернским жандармским управлением об установлении гласного надзора за членами РСДРП, социалистами-революционерами, анархистами, 1911–1912. 107 арк.
363. Спр. 299. Телеграммы и переписка с Департаментом полиции, Екатеринославским губернским жандармским управлением, Донским охранным отделением о наблюдении за членами партии анархистов и др. лицами, участвовавшими в революционном движении, 1909–1911. 109 арк.
364. Спр. 371. Переписка с Екатеринославским полицмейстером и Херсонским жандармским управлением о наблюдении за анархистами, 1912. 12 арк.
365. Спр. 398. Донесения Департаменту полиции и переписка с Одесским и Екатеринославским жандармским управлениями о революционной деятельности «Союза черноморских моряков», 1913. 22 арк.
366. Спр. 404. Переписка с Департаментом полиции, приставами, Екатеринославским и др. жандармскими управлениями о наблюдении за анархистами и протоколы допросов арестованных, 1913. 100 арк.

Ф. 177. Катеринославський окружний суд та канцелярія прокурора окружного суду (1874–1919). Оп. 1

367. Спр. 151. Протокол осмотра журнала «Буревестник» за сентябрь – октябрь 1907 г., 1908. 15 арк.

Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління. Оп. 1

368. Спр. 1894. Дело о деятельности организации анархистов в г. Екатеринославе и Екатеринославской губернии, 1907–1908. 643 арк.
369. Спр. 1895. Дело об обнаружении у А. С. Баранова и У. Б. Соколовой подпольной типографии Екатеринославской организации анархистов, 1907. 16 арк.

370. Спр. 1897. Дело о распространении на Брянском заводе революционных прокламаций «Смерть угнетателям» издания анархистов-коммунистов и об убийстве инженера Мылова, 1907. 24 арк.
371. Спр. 1901. Дело об обнаружении у членов Екатеринославской организации анархистов Иды Зильберблат, Лее Слуцкой и др. подпольной типографии и нелегальной литературы, 1907–1917. 184 арк.
372. Спр. 1902. Дело о членах организации анархистов Т. Д. Колисниченко, М. А. Тиникине и др., 1908. 40 арк.
373. Спр. 1905. Дело о Чимбаревой Д. И. и др. членах Екатеринославской организации анархистов, 1908. 54 арк.
374. Спр. 1909. Дело об Устинове Д. Г., члене Екатеринославской организации анархистов, 1907. 40 арк.
375. Спр. 1952. Циркуляры Департамента полиции о наблюдении за деятельностью членов партии анархистов и издания анархистов-коммунистов «Буревестник» № 6–7 за 1907 г. и приложение к нему, издание анархистов-общинников «Тактика, фортификация и приготовление взрывчатых веществ», 1908. 43 арк.
376. Спр. 2086. Дело о членах организации анархистов в г. Екатеринославе Екатеринославской губ., 1907. 481 арк.
377. Спр. 2087. Дело о членах организации анархистов в г. Екатеринославе и Екатеринославской губернии, 1907. 196 арк.
378. Спр. 2108. Дело о Михаиле, Петре и Прасковье Справцовых и др., принадлежавших к Мариупольской группе анархистов, 1907–1908. 24 арк.
379. Спр. 2112. Дело об О. Ф. Иванове, обвинявшемся в принадлежности к партии анархистов, жителя поселка Юзовки Бахмутского уезда, 1908. 9 арк.
380. Спр. 2114. Дело о З. И. Караченцеве, М. И. Ратинском и др. членах анархистской организации в Павлоградском уезде, 1908. 17 арк.
381. Спр. 2117. Дело об А. А. Самарове, принадлежавшем к Константиновской организации анархистов, 1909. 14 арк.

382. Спр. 2295. Дело о деятельности членов организации анархистов в г. Екатеринославе и Екатеринославской губ., 1909–1917. 524 арк.
383. Спр. 2314. Дело о членах Мариупольской группы анархистов-коммунистов, подготавливавших убийство мариупольского полицмейстера Экка, 1910. 55 арк.
384. Спр. 2382 «Циркуляры департамента полиции с обзором деятельности Польской социалистической партии, донесения и переписка с помощником начальника Екатеринославского жандармского управления в Павлоградском и Александровском уездах, жандармским управлением г. Одессы и др. о деятельности членов организации анархистов в Павлоградском и Александровском уездах Екатеринославской губернии, 1910–1911. 327 арк.
385. Спр. 2383. Циркуляры Департамента полиции об установлении наблюдения за членами парижской организации «Буревестник», розыск разных лиц, агентурные сведения, переписка о деятельности анархистов, 1909. 446 арк.
386. Спр. 2455. Дело о принадлежности жительницы Екатеринослава А. Н. Галаевой к организации анархистов, 1910–1911. 128 арк.
387. Спр. 2459. Анонимные письма о деятельности членов организации анархистов-коммунистов в г. Павлограде и распространении революционной литературы в с. Покровское Мариупольского уезда, 1910–1912. 131 арк.
388. Спр. 3121. Циркуляры Департамента полиции о наблюдении за группой анархистов-коммунистов и переписка с помощником начальника Екатеринославского жандармского управления в уездах по этому вопросу, 1915–1916. 115 арк.

Ф. 313. Оп. 2

389. Спр. 3373. Агентурные сведения о деятельности анархистов, 1916–1917. 183 арк.

Ф. Р. 3493. Спогади про революційні події на Катеринославщині

(1897–1988 рр.). Оп. 1

390. Спр. 27. Воспоминания руководителя объединенного партизанского отряда Верхнеднепровского уезда Демечева-Сосновского. 16 арк.
391. Спр. 29. Воспоминания Савельева-Сучкова В. В., бывшего секретаря подпольного ревкома, о революционных событиях 1918–1919 гг. в период гражданской войны. 14 арк.

Ф. Р. 4367. Нікопольський революційний комітет (1919). Оп. 1

392. Спр. 23. Телеграми голові Нікопольського ревкому з Катеринослава про рішення губвиконкому організувати у повітах місцеві органи Реввлади, повідомлення про політичне становище та території Нікопольщини, 1919. 104 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. Р. 2. Запорізький губернський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Запоріжжя Запорізької губернії. Оп. 1

393. Спр. 17. Приказы губисполкома по основной деятельности, 1921.
394. Спр. 21. Доклады губотдела управления о политическом и экономическом положении губернии, 1921.
395. Спр. 68. Материалы I губернского съезда Советов и съезда председателей уездных и волостных исполкомов. Доклад об участии КНС в установлении Советской власти в Запорожской губернии, 1921.
396. Спр. 89. Документы о работе Гуляйпольского ревкома, количестве учреждений народного образования и коммунального хозяйства, медико-санитарном состоянии уезда, ходе землеустроительных работ / приказы, протоколы, доклады, сведения, 1921–1922.
397. Спр. 418. Протоколы общих собраний граждан сел Запорожского уезда. Сведения об экономическом и политическом положении Пришибской и Семеновской волостей. Списки членов Успенского волКНС и Петро-Свистуновского волревкома, 1920–1921.

398. Спр. 443. Документы об учете служащих мужчин, выделении помещений под военные казармы, организации в Крыму временного артиллерийского склада, проведении Всероссийского топливного трехнедельника, открытии госпиталя в Васильевке / приказы, протоколы, акты, переписка, 1920–1921.

Ф. Р. 2. Оп. 5

399. Спр. 2. Краткая инструкция о борьбе с бандитизмом на Украине, протоколы экстренного заседания Александровского губсовещания связи местных и военных организаций и политсекций, копии протоколов заседания Губкомов и Укомов КП(б)У и сводки о их работе, 1920–1922.
400. Спр. 4. Сведения о положении по работе уездных, волостных и сельских ревкомов и исполкомов, 1920–1921.
401. Спр. 52. Оперативные сводки о борьбе с махновскими бандами, 1921.

**Ф. Р. 73. Олександрівський губернський військово-революційний комітет
(Олександрівський губревком), м. Олександрівськ. Оп. 1**

402. Спр. 13. Оперативні зведення про боротьбу з бандитизмом та охорону лісів в губернії, 1920.
403. Спр. 93. Доповідь про стан у м. Мелітополі, організацію, діяльності повітревкому, листування з ним та волревкомами Мелітопольського повіту про відновлення їхньої діяльності, приєднання Різдвянської та Новотроїцької волостей Дніпровського повіту до Мелітопольського, 1920.

**Ф. Р. 2195. Військова нарада з боротьби з бандитизмом Гуляйпільського
повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і
червоноармійських депутатів (повітвійськнарада), м. Гуляйполе
Гуляйпільського повіту Запорізької губернії. Оп. 1**

404. Спр. 5. Протоколи губернського совещания и бюллетени Александровского губернського чрезвычайного заседания, 1920–1921.
405. Спр. 6. Протоколы заседаний Гуляйпольского уездного чрезвычайного совещания, 1921.
406. Спр. 10. Переписка по вопросу борьбы с бандитизмом, 1921.

Державний архів Одеської області**Ф. 2. Канцелярия Одесского градоначальника. Оп. 2**

407. Спр. 3090. О наблюдении за иностранцами в принадлежности к анархистам, 1900. 109 арк.

Ф. 2. Оп. 4

408. Спр. 8039. Об исполнении приговора Одесского военно-окружного суда по отношению В. П. Латина, Н. Я. Гринфельда, Э. А. Когана, М. А. Магазинера, Ф. Фейфера, Е. Ганенко, И. Гниденко, 1906. 54 арк.
409. Спр. 8088. Об исполнении приговора П. Непомнящего, Л. Вейнера, А. Кравца, 1906. 23 арк.
410. Спр. 8173. О розысках и обысках и др. по политических делах, 1906–1907. 125 арк.
411. Спр. 8270. Суточные донесения Одесского сыскного отдела, 1907. 74 арк.
412. Спр. 8573. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении П. Хлебникова, 1907. 21 арк.
413. Спр. 8239. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда к смертной казни в отношении М. Мец, И. Брунштейн, Б. Шершевской и приговоренных на каторжные работы О. Таратута и С. Шашек, 1906. 15 арк.
414. Спр. 8269. О разных происшествиях в г. Одесса, январь – август 1907. 579 арк.
415. Спр. 8269-а. О происшествиях в г. Одесса, сентябрь 1907. 260 арк.
416. Спр. 8269-б. О происшествиях в г. Одесса, сентябрь – октябрь 1907. 65 арк.
417. Спр. 8269-в. О происшествиях в г. Одесса, октябрь 1907. 106 арк.
418. Спр. 8269-г. О происшествиях в г. Одесса, ноябрь 1907. 124 арк.
419. Спр. 8269-д. О происшествиях в г. Одесса, декабрь 1907. 202 арк.
420. Спр. 8270. Суточные донесения Одесского сыскного отделения, 1907. 73 арк.

421. Спр. 8282. О розысках, обысках и переписке по политическим делам, 1907. 210 арк.
422. Спр. 8289. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда по отношению к Г. Тер-Огояну, 1907. 11 арк.
423. Спр. 8341. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении З. Чиркова, 1907. 5 арк.
424. Спр. 8367. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении Б. Литвака, 1907. 5 арк.
425. Спр. 8415. О разных происшествиях в г. Одессе, 1908. 947 арк.
426. Спр. 8415-а. О разных происшествиях в г. Одессе, 1908. 406 арк.
427. Спр. 8415-б. О разных происшествиях в г. Одессе, 1908. 323 арк.
428. Спр. 8415-в. О разных происшествиях в г. Одессе, 1908. 273 арк.
429. Спр. 8416. О продлении срока ареста по политическим делам, 1908. 195 арк.
430. Спр. 8434. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении М. Непомнящего, 1908. 6 арк.
431. Спр. 8442. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении С. Ищука, 1908. 5 арк.
432. Спр. 8442. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении П. Салимовского, 1908. 5 арк.
433. Спр. 8471. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении П. Имаса, 1908. 12 арк.
434. Спр. 8481. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении П. Гринько, 1908. 10 арк.
435. Спр. 8453. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении А. Теплицкого, Ш. Шимовича, Ш. Гурвица, А. Шамиса, П. Ярошевой, 1908. 88 арк.
436. Спр. 8471. Об исполнении приговора Одесского военно-окружного суда в отношении П. Имаса, 1908. 12 арк.
437. Спр. 8507. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении К. Овчаренко и И. Ивасенко, 1908. 11 арк.

438. Спр. 8592. Об исполнении приговора Одесского военно-окружного суда в отношении П. Кулешова, 1908. 27 арк.
439. Спр. 8710. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении ОВОС в отношении Т. Иванюка, З. Овчаренко, Д. Шевченко, 1908. 17 арк.
440. Спр. 8733. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении суда П. Станина, К. Д. Каларуды, С. Яровенко, 1908. 30 арк.
441. Спр. 8839. О разных происшествиях в г. Одесса, 1909. Ч. 1. 645 арк.
442. Спр. 8839-а. О происшествиях в г. Одесса, 1909. 122 арк.
443. Спр. 8889. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении М. Подмазко, 1909. 4 арк.
444. Спр. 8986. О лицах административно высланных, 1910–1911. 64 арк.
445. Спр. 9007. Об исполнении приговоров Одесского военно-окружного суда в отношении Ф. Россинской, Г. Гальберштадта, И. Яковина, Л. Москаленко, Диля, 1910. 60 арк.

Ф. 13. Старший инспектор по надзору за типографиями (1905–1909). Оп. 1

446. Спр. 91. Материалы по отчетам о деятельности старшего инспектора по надзору за типографиями, 1909. 31 арк.

Ф. 111. Одесская городская полиция (1819–1910). Оп. 2

447. Спр. 5. Приказы по Одесской городской полиции за 1908 г., 1908. 908 арк.
448. Спр. 6. Приказы по Одесской городской полиции за 1908 г., 1908. 804 арк.

Ф. 314. Канцелярия одесского полицмейстера (1863–1919). Оп. 1

449. Спр. 287. Переписка с приставом полицейских участков об обысках и арестах лиц, подозреваемых в деятельности против царского правительства в распространении прокламаций и брошюр революционного содержания, 1904–1906. 400 арк.

Ф. 455. Одесский военно-окружной суд (1907–1910). Оп. 1

450. Спр. 1. Дело по обвинению И. И. Бехановича и А. И. Ложненко в хранении взрывчатых веществ и оружия, 1907. 183 арк.

Ф. 633. Одесское жандармское управление (1907–1917). Оп. 1

451. Спр. 1. Переписка и дознание по делу анархистов-коммунистов, 1907.
452. Спр. 3. Письма и листовки, изъятые в качестве вещественных доказательств по обвинению отдела корпуса жандармов, 1904–1913. 37 арк.

Ф. 634. Прокурор Одесского окружного суда (1870–1919). Оп. 1

453. Спр. 103. Дело по дознанию по разгрому в Одессе в 1903 г. группы «непримиримых» партии социалистов-революционеров и обвинение в принадлежности к этой группе М. Я. Липец, Д. С. Коган, С. И. Виденко и др., 1904–1905. 72 арк.
454. Спр. 171. Дело по дознанию по обвинению С. Борисова и Х. Молчанского за участие в сходке, 1904–1905. 35 арк.
455. Спр. 237. Постановление жандармского управления и полицмейстера, рапорта приставов, списки и переписка о лицах, задержанных по подозрению в революционной деятельности, об обысках и найденной революционной литературе, 1905. 398 арк.
456. Спр. 257. Дело о всеобщей забастовки рабочих 1905 г. и революционных событиях в городе в связи с прибытием в порт броненосца «Потемкин», 1905–1907. 257 арк.
457. Спр. 266. Дело по дознанию об одесской группе анархистов-коммунистов, 1905. 60 арк.
458. Спр. 267. Дело по дознанию о подпольной организации анархистов-коммунистов в Одессе, 1905–1906. 149 арк.
459. Спр. 302. Дело по дознанию по обвинению студента Новороссийского университета В. Гологородского в связи с анархистами, 1905. 171 арк.
460. Спр. 303. Дело по дознанию о Производстве прокурора о взрыве бомбы в магазине Зусмана с целью экспроприации денег, 1905. 48 арк.
461. Спр. 437. Постановление начальника жандармского управления г. Одессы, переписка с Одесским градоначальником, полицмейстером о лицах, заподозренных и обвиненных в революционной деятельности, 1906. 978 арк.

462. Спр. 544. Дело по дознанию по обвинению Ольшевского О. в принадлежности к боевой дружине «Буревестник», 1907. 7 арк.
463. Спр. 556. Дело по дознанию о произведенном анархистами взрыве в Одесском жандармском управлении 6 марта 1906 г., 1906. 23 арк.
464. Спр. 557. Дело по дознанию о покушении коммунистов-анархистов на убийство агента сыскного отдела, 1906–1908. 30 арк.
465. Спр. 558. Дело о ликвидации Одесской группы анархистов-коммунистов, 1906–1908. 72 арк.
466. Спр. 559. Дело по дознанию о насильственном захвате анархистами-коммунистами типографии «Нового времени» с печатаньем прокламаций, 1906–1908. 20 арк.
467. Спр. 560. Дело об Одесской группе анархистов «Свободная коммуна», 1906–1907. 14 арк.
468. Спр. 561. Дело о дознании по обвинению в принадлежности к группе анархистов-коммунистов мещанина Бендюгова П. Т., Аронович Г. Б., Славкина И. А., 1906–1908. 14 арк.
469. Спр. 562. Дело о дознании по обвинению Базура Р., Эрдалевского М. и др. в принадлежности к группе анархистов-коммунистов, 1906. 20 арк.
470. Спр. 563. Дело о дознании по обвинению крестьянина Е. М. Бурдейного в принадлежности к Одесской группе анархистов «Свободная коммуна», 1906–1909. 23 арк.
471. Спр. 572. Дело по дознанию по обвинению Тарло Л. И., Эрдалевской Х. Э. и др. в антиправительственной деятельности в группе анархистов-коммунистов, 1906. 56 арк.
472. Спр. 575. Дело по дознанию о группе анархистов-коммунистов во главе с Л. И. Тарло, 1905–1908. 18 арк.
473. Спр. 580. Дело по дознанию о вооруженном нападении анархистов-коммунистов на контору Гейзеля М., 1906. 22 арк.
474. Спр. 581. Дело по дознанию о взрыве бомбы анархистами-коммунистами в магазине Филюрина, 1905–1906. 12 арк.

475. Спр. 582. Дело по дознанию о вооруженном нападении анархистов на дом Тиманова, 1906. 12 арк.
476. Спр. 583. Дело по дознанию о взрыве бомбы анархистами-коммунистами в ночь на 24 января 1905 г., 1905–1906. 47 арк.
477. Спр. 584. Дело по дознанию о вооруженном нападении анархистов-индивидуалистов на контору бельгийского акционерного общества «Гвоздь», 1906. 25 арк.
478. Спр. 586. Дело по дознанию о нападении анархистов-коммунистов на магазин Гринберга, 1906. 16 арк.
479. Спр. 587. Дело по дознанию об ограблении анархистами-коммунистами Каралицкого И., 1906. 14 арк.
480. Спр. 590. Дело по дознанию о взрыве бомбы в магазине одесского купца Бомзе М. 20 февраля 1906 г., 1906. 10 арк.
481. Спр. 591. Дело по дознанию о нападении анархистов-коммунистов на пекарню Брика Ш., 1906. 11 арк.
482. Спр. 592. Дело по дознанию о вооруженном нападении анархистов-коммунистов, 1906. 14 арк.
483. Спр. 595. Дело по дознанию о вымогательстве анархистами-коммунистами денег у врача Розена В., 1906. 55 арк.
484. Спр. 596. Дело о вооруженном нападении на обувную фабрику Лисенского, 1906. 10 арк.
485. Спр. 597. Дело по дознанию о вооруженном нападении анархистов-коммунистов на магазин Асаулова П., 1906. 12 арк.
486. Спр. 599. Дело по дознанию о брошенной анархистами-коммунистами бомбе в магазин Вейдера, 1906. 11 арк.
487. Спр. 601. Дело по дознанию о нападении анархистов на дачу Филоматовой, 1906–1907. 15 арк.
488. Спр. 604. Дело по дознанию об ограблении анархистами-коммунистами германского подданного Гетенга, 1906. 7 арк.

489. Спр. 610. Дело по дознанию о вооруженном нападении анархистов на хутор с. Б. Корениха, 1906– 908. 17 арк.
490. Спр. 611. Дело по дознанию по обвинению Х. Молчанского и др. в принадлежности к Одесской группе анархистов-коммунистов, 1906–1907. 28 арк.
491. Спр. 624. Дело по дознанию по обвинению мещанки Эрдалевской Х. в покушении на убийство городского, 1906. 17 арк.
492. Спр. 743. Дело по дознанию по обвинению мещанина Беккера А. в принадлежности к Южнорусской рабочей группе анархистов-коммунистов, 1907–1908. 26 арк.
493. Спр. 744. Дело о дознании по обвинению мещан Глаза Л., Штейнберга И., Богомольного И. и др. в принадлежности к Южнорусской рабочей группе анархистов-синдикалистов, 1907–1911. 27 арк.
494. Спр. 747. Дело по дознанию по обвинению Калиневского Б., Журавского Я. в принадлежности к партии анархистов-коммунистов и сборе денег на нужды Одесского летучего боевого отряда «Интернационал», 1907–1911. 13 арк.
495. Спр. 748. Дело по дознанию о группе анархистов извозчика И. Пославского, бывшего матроса с броненосца «Потемкин» Хлебникова П. Г., 1907–1908. 21 арк.
496. Спр. 749. Дело по дознанию по обвинению мещан Теплицкого А. Н., Шамеса Л. И. и др. в принадлежности к партии анархистов-коммунистов, 1907–1908. 29 арк.
497. Спр. 750. Дело по дознанию по обвинению крестьян Угниченко С., Зозули М. в принадлежности к партии анархистов-коммунистов, 1907–1908. 21 арк.
498. Спр. 751. Дело по дознанию по обвинению Харук-Белоусова Е., Дурнева П. в вымогательстве у купцов денег от имени анархистов-коммунистов, 1907. 67 арк.

499. Спр. 754. Дело по дознанию об убийстве анархистки Е. Шмуклер, 1907. 20 арк.
500. Спр. 755. Дело по дознанию по обвинению крестьян Юшенкова С., Вильмана Р. в принадлежности к партии анархистов-коммунистов, 1907–1908. 31 арк.
501. Спр. 808. Переписка по дознанию по обвинению Драгомирова и Лагуна в убийстве начальника тюрьмы Шафарука, 1907. 21 арк.
502. Спр. 862. Дело по дознанию по обвинению Федорова С. С. за соучастие в убийстве городских и околоточных. 1908. 30 арк.

**Ф. Р. 99. Совет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов
(1920–1925). Оп. 4**

503. Спр. 14. Протоколы заседания Одесского уездного совещания по борьбе с бандитизмом, 1921. 56 арк.
504. Спр. 15. Протоколи засідань Одеської повітової військової наради по боротьбі з бандитизмом, 1921. 20 арк.
505. Спр. 567. Списки делегатов, избранных в Совет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1920. 45 арк.
506. Спр. 577. Анкетные данные членов Одесского совета, 1920. 42 арк.

**Ф. Р. 2106. Отдел управления Одесского губернского революционного
комитета (1919–1921). Оп. 511**

507. Спр. 8. Приказы ВРК г. Одессы и Одесского губревкома, 1920. 69 арк.

**Ф. Р. 2636. Одесское отделение Всероссийского общества политических
каторжан и ссыльнопереселенцев (1925–1936). Оп. 1**

508. Спр. 11. Переписка с Московским обществом ВОПКС, 1926–1927. 428 арк.
509. Спр. 30. Переписка с центральным советом, 1927–1928. 278 арк.
510. Спр. 64. Сведения об участниках революции 1905 г., 1905. 30 арк.
511. Спр. 211. Личное дело Вишневого Т. С., 1930. 15 арк
512. Спр. 212. Личное дело Виноградова А., 1929–1933. 27 арк.
513. Спр. 277. Личное дело Чекменской К. М., 1927–1931. 14 арк.
514. Спр. 289. Личное дело Бейлина Л. А., 1922–1931. 19 арк.

515. Спр. 324. Личное дело Друмера И. А., 1922. 26 арк.
516. Спр. 326. Личное дело Едкина-Скитальца Д. Х., 1927–1929. 18 арк.
517. Спр. 332. Личное дело Иоселевича В. П., 1926. 4 арк.
517. Спр. 234. Личное дело Меккеля С. О., 1922–1932. 25 арк.
518. Спр. 241. Личное дело Непомнешего П. И., 1927. 6 арк.
519. Спр. 365. Личное дело Пославской-Фейгельман Е. И., 1929. 5 арк.
520. Спр. 268. Личное дело Фейгельман К. Л., 1926–1932. 28 арк.
521. Спр. 388. Личное дело Фейгельмана Я. Л., 1923–1932. 63 арк.
522. Спр. 410. Личное дело Бессалько-Вовк М. И., 1926–1932. 14 арк.
523. Спр. 449. Личное дело Задорожного И. И., 1926. 5 арк.
524. Спр. 479. Личное дело Ляховецкого А. Х., 1923–1925. 9 арк.
525. Спр. 482. Личное дело Меккеля К. И., 1924. 19 арк.
526. Спр. 555. Личное дело Экшер Ш. И., 1924–1932. 13 арк.

Ф. Р. 2707. Части особого назначения Одесской губернии (1920–1924). Оп. 1

527. Спр. 148. Раздаточные ведомости, приказы, оперативные сводки, 1921–1922. 190 арк.

Ф. Р. 3829. Одесский совет рабочих депутатов и представителей армии и флота (1917–1918). Оп. 1

528. Спр. 4. Протоколы Совета и Исполкома, 1917. 34 арк.
529. Спр. 11. Переписка одесских социалистических партий с Советом, 1918. 94 арк.
530. Спр. 86. Черновики протоколов заседаний Исполкома Совета, 1918. 108 арк.
531. Спр. 90-б. Протоколы заседаний Исполкома Совета, 1918. 201 арк.
532. Спр. 138. Протоколы заседаний Исполкома и президиума Совета, 1918. 98 арк.
533. Спр. 172. Переписка Одесского совета рабочих депутатов, 1917–1918. 451 арк.
534. Спр. 173. Списки делегатов на съезд. Переписка Совета, 1917–1918. 162 арк.

Ф. П. 2. Одесский испарт (1922–1939 гг.). Оп. 1

535. Спр. 99. Сведения об участниках революционного движения в Одессе, 1928. 28 арк.
536. Спр. 145. Сведения об активных участниках социалистической революции и гражданской войны на Одесщине (А – К). 148 арк.
537. Спр. 157. Танин Я. И. Партийная жизнь в Одессе в 1905 г., 1905. 85 арк.
538. Спр. 184. Литвак А. Материалы о революционном движении грузчиков в Одесском порту, 1905–1909. 13 арк.
539. Спр. 227. Списки, анкеты и автобиографии участников революционного движения в Одессе в 1905 г., 1926. 147 арк.
540. Спр. 229. Списки Общества политкаторжан, 1925. 190 арк.
541. Спр. 243. Материалы об участниках профдвижения в Одессе, 1927. 180 арк.
542. Спр. 244. Справки, заявления, биографии участников профдвижения в Одессе, 1927.
543. Спр. 245. Протоколы заседаний участников профдвижения, 1928–1927. 86 арк.
544. Спр. 285. Анкеты личностей, которым отказано в перерегистрации в партии, 1924. 222 арк.
545. Спр. 441. Копийные материалы Одесского жандармского управления о революционном движении, 1906. 246 арк.
546. Спр. 461. Письма и документы о революционном движении на Юге России, 1902–1910. 178 арк.
547. Спр. 534. Хроника революционных событий в Одессе в 1918 г. 224 арк.
548. Спр. 919. Ачканов и др. Воспоминания о 1918 г. 56 арк.
549. Спр. 1037. Юдовский В. Первый период Советской власти в Одессе. 44 арк.
- Ф. П. 3. Одесский губернский комитет КП(б)У (1920–1925). Оп. 1**
550. Спр. 191. Протоколы заседаний пленумов губкома КП(б)У, 1921. 66 арк.
551. Спр. 198. Положения, инструкции, циркуляры губернского комитета КП(б)У по вопросам борьбы с разрухой, нарушениям партдисциплины и др. вопросам, 1921. 184 арк.

552. Спр. 200. Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении на местах, 1921. 262 арк.
553. Спр. 393. Информационные сводки и обзоры ОГИК о политическом и экономическом состоянии губернии, 1922. 254 арк.
554. Спр. 394. Двухнедельные политико-экономические обзоры ОГИК, 1922. 336 арк.
555. Спр. 583. Протоколы закрытого заседания Бюро Одесского губкома, 1923.
556. Спр. 584. Информационные отчеты и закрытые письма губкома в ЦК КП(б)У и ЦК РКП(б) о политическом и экономическом состоянии губернии, 1923. 232 арк.
557. Спр. 591. Переписка с Пересипско-слободским и Свердловским парткомами, с Балтским и Елизаветградским управками и окружками о политическом состоянии уездов, 1923. 101 арк.
558. Спр. 605. Переписка с ГПУ о состоянии пограничной полосы, о деятельности одесских организаций РСДРП, Южного краевого бюро ПСР, ЛЛСР, об анархистах и поджоге на Николаевском элеваторе, 1923. 215 арк.
559. Спр. 884. Переписка с органами политэмигрантов о переходе членов компартий др. стран в РКП(б), о разоблачении вредительской деятельности С. Данте из итальянской группы и др., 1924. 127 арк.
560. Спр. 888. Циркуляры Губкома, характеристики на военкомов и переписка с губотделом ГПУ, райкомами КП(б)У об очищении союза моряков от чуждых элементов, о настроениях демобилизованных красноармейцев, 1924. 263 арк.
561. Спр. 893. Политико-экономические обзоры Одесской губернии, спецсводки о безработице, о событиях в Татар-Бунаре и др., 1924. 223 арк.
562. Спр. 894. Сводки, доклады, переписка о состоянии и настроениях безработных, о политических эмигрантах и оказании материальной помощи безработным, 1924. 164 арк.

563. Спр. 5. Сводки бюро Одесского губкома КП(б)У о политическом положении губернии, 1920. 10 арк.
564. Спр. 13. Сводки Информационного отдела ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении на местах, 1920. 208 арк.
565. Спр. 17. Ежедневные сводки, бюллетени губчека о морально-политическом состоянии воинских частей, предприятий и учреждений губернии, 1920. 62 арк.
566. Спр. 39. Списки выходцев из других партий. А – М, 1920. 201 арк.
567. Спр. 40. Списки выходцев из других партий, 1920. 156 арк.
568. Спр. 64. Информационные сводки Одесского губкома КП(б)У о политическом состоянии губернии, 1921. 19 арк.
569. Спр. 90. Списки исключенных из членов партии, 1921. 44 арк.
570. Спр. 104. Секретные документы, 1922. 71 арк.
571. Спр. 154. Протоколы Одесской общегородской рабочей конференции 1920 г., 1920. 56 арк.
572. Спр. 173. Списки исключенных из партии в 1923 г., 1923. 37 арк.
573. Спр. 327. Материалы на лиц, задержанных следственными органами, 1921. 237 арк.
574. Спр. 605. Переписка ГПУ о состоянии пограничной полосы, о деятельности одесских организаций РСДРП, Южного краевого бюро ПСР, ПЛСР, об анархистах и пожаре на Николаевском элеваторе, 1923. 215 арк.
575. Спр. 1309. Сводки губотдела ГПУ о безработице, настроениях среди безработных, 1925. 246 арк.

Ф. П. 4. Одесская губернская контрольная комиссия (1920–1925). Оп. 1

576. Спр. 18. Протоколы одесской губернской проверочной комиссии. Заявления о приеме в партию и переписка о чистке, 1921. 75 арк.
577. Спр. 25. Протоколы чистки партии 1921 г. по Одессе, 1921–1922. 167 арк.

Ф. П. 7. Одеський окружний комітет КП(б) України (1923–1930). Оп. 1

578. Спр. 15. Оперсводки губотдела ГПУ и милиции о политическом, экономическом состоянии округа, борьбе с бандитизмом, 1923. 56 арк.

579. Спр. 78. Оперативные сводки одесского отдела ГПУ и милиции, 1924. 240 арк.
580. Спр. 165. Оперсводки и обзоры ГПУ о политическом и экономическом состоянии округа, 1925. 121 арк.
581. Спр. 390. Бюллетени, информационные сводки и обзоры ЦК КП(б)У о работе промышленности сельского хозяйства, транспорта, об эмиграции, 1926. 242 арк.
582. Спр. 409. Спецсводки окружного ГПУ о настроениях населения, политико-экономическом состоянии округа. 1926. 356 арк.
583. Спр. 780. Отчеты о составе парторганизаций по национальному признаку, партстажу, возрасту, 1926.
584. Спр. 808. Письма ЦК и окружкома, списки и переписка на коммунистов состоящих в иностранных партиях, выходцев из Бунда, Паалей-Цион и др. партий, 1926. 260 арк.

Ф. П. 9. Одеський міський комітет КП(б)У (1935–1941, 1944). Оп. 3

585. Спр. 57-а. Материалы, компрометирующие коммунистов, сводки НКВД, личные материалы, 1935–1937. 187 арк.

Ф. П. 11. Одеський обласний комітет Компартії України (1951–1954). Оп. 14

586. Спр. 290. Статистические отчеты. 222 арк.

Ф. П. 13. Документы и материалы по истории революционного движения, гражданской и Великой Отечественной войн и социалистического строительства на Одесщине (1904–1987). Оп. 2

587. Спр. 58. Хроніка революційних подій в Одесі в 1906 р. 79 арк.

Ф. Р. 13. Оп. 3

588. Спр. 57. Волькис Д. Воспоминания о революционном подполье в Одессе. 135 арк.
589. Спр. 128. Иванющенко И. Ф. О процессе 76 моряков Черноморского флота 1914 г. 52 арк.
590. Спр. 211. Лисеев О. О первом периоде Советской власти в Одессе, 1918. 33 арк.

591. Спр. 233. Мисошников М. О. Воспоминания. 147 арк.

Ф. П. 8065. Оп. 2. Матеріали архіву Управління СБ України в Одеській області, що були передані ДАОО. Припинені карні справи (1920–2004 рр.)

592. Спр. 1187. Справа Шахворостова С. П., 1937–1957. 53 арк.

593. Спр. 5915. Справа Борисевича-Воліна, Йоселевича П. А., Москаленко Г. А., Полевого Л. А., Ракузо Л. А. та ін., 1938–1989. 223 арк.

594. Спр. 6230. Справа І. А. Шорніка-Супорника, 1935–1989. 35 арк.

595. Спр. 11704. Справа Лідер-Лідерса В. І., 1937–1990. 35 арк.

596. Спр. 12812. Дело по обвинению Вегер Р. К., Гексельман Ф. М., Шахворостова С. П. та ін., 1933–1999. 187 арк.

Ф. П. 8187. Фонд Шувалова Р. О. Оп. 1

597. Спр. 31. Виписки из архива. Б. д. рос.

598. Спр. 80. Виписки из архива. Б. д. рос.

Державний архів Харківської області

Ф. Р. 92. Оп. 1

599. Спр. 387. Доклад отдела управления Харьковского губисполкома о его деятельности с 1 января по 15 мая 1921 г., 1921. 60 арк.

Ф. Р. 203. Оп. 1

600. Спр. 1. Протоколы заседаний президиума, пленумов и сессий губисполкома, 1920–1921. 122 арк.

601. Спр. 93. Протоколы заседаний и пленумов секций Харьковского горсовета, 1920. 68 арк.

Ф. Р. 1010. Оп. 2

602. Спр. 8. Протоколы областной конференции металлистов Донецко-Криворожского бассейна, 1917. 22 арк.

Ф. Р. 1650. Оп. 1

603. Спр. 3. Приказы и распоряжения Изюмского уездного ревкома и продкома, 1920. 44 арк.

Галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Фонд прекращенных дел

604. Спр. 23225-п. Т. 1-2. Дело Зиньковского-Задова Льва Николаевича. В 2 т., 1937.
605. Спр. 37962. Дело Тричка Андрея Анисимовича, 1919.
606. Спр. 67369. Линчевского Арона Моисеевича, 1929.
607. Спр. 68112. Т. 1–2. Кузьменко Галины Андреевны. В 2 т., 1945.
608. Спр. 73225-п. Дело Полевого Льва Абрамовича, 1921.

Ф. 13. Учетно-архивный отдел КГБ при Совете министров УССР. Оп. 1

609. Спр. 17. Обвинительное заключение по делу Ярославской контрреволюционной группы анархистов, 1929–1930. 20 арк.

Ф. Р. 92. Оп. 1

610. Спр. 100. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной повстанческой организации на территории Мариупольского округа, 1929. 21 арк.
611. Спр. 260. Информационный бюллетень 1 апреля – 1 мая 1922 г. НКВД Государственного политического управления по Украине. Харьков, 1922. 144 арк.
612. Спр. 283. Информационно-циркулярное письмо № 34 об анархистах, 1929. 20 арк.
613. Спр. 282. Информационное письмо о состоянии и перспективах оппозиционного движения, 1928. 74 арк.
614. Спр. 370. Т. 1. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1927. 178 арк.
615. Спр. 370. Т. 2. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1927. 190 арк.
616. Спр. 370. Т. 3. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1927. 183 арк.

617. Спр. 370. Т. 4. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1927. 262 арк.
618. Спр. 370. Т. 5. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1928. 398 арк.
619. Спр. 370. Т. 6. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1928. 380 арк.
620. Спр. 370. Т. 7. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1928. 267 арк.
621. Спр. 370. Т. 8. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1928. 198 арк.
622. Спр. 370. Т. 9. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1928. 234 арк.
623. Спр. 370. Т. 10. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1928. 202 арк.
624. Спр. 370. Т. 11. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1928. 176 арк.
625. Спр. 370. Т. 12. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1928. 187 арк.
626. Спр. 370. Т. 13. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1929. 204 арк.
627. Спр. 370. Т. 14. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1929. 148 арк.
628. Спр. 370. Т. 15. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1929. 162 арк.
629. Спр. 370. Т. 16. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР, 1929. 158 арк.
630. Спр. 415. Т. 1. Материалы по анархистам, 1922–1923. 840 арк.
631. Спр. 415. Т. 2. Материалы по анархистам, 1924–1925. рос.
632. Спр. 428. Т. 1. Справки по архивным уголовным делам на участников политических партий, 1937. 374 арк.

Ф. 68

633. Спр. 653. Итоги и практика годичной деятельности Одесского губернского Чека, февраль 1921. 138 арк.

Архів Управління служби безпеки України Одеської області

634. Спр. 9430-п. Дело С. Яворского, 1929. 44 арк.

Архив Одесского историко-краеведческого музея

635. Спр. 1115. Горенюк-Южный И. Э. Справка о молодежном движении в Одессе, 1967. 68 арк.

Государственный архив Российской Федерации**Ф. 102. Департамент полиции Министерства внутренних дел. Оп. 203.****7-е делопроизводство**

636. Д. 8. Ч. 15. О вооруженных нападениях и грабежах, о посягательстве на жизнь должностных и частных лиц; об изготовлении и хранении бомб и т. п. Екатеринославская губерния, 1906. 224 л.

Ф. 102. Оп. 233-а. (1905). Особый отдел (ДП ОО) 2 отделение

637. Д. 1800. Ч. 12. О предоставлении отчетов о состоянии революционного движения и списков анархистов, социалистов-революционеров, боевых дружин, а также наблюдений за лицами этих категорий: по Екатеринославской губернии. 144 л.
638. Д. 1800. Ч. 16. О предоставлении отчетов о состоянии революционного движения и списков анархистов, социалистов-революционеров, боевых дружин, а также наблюдений за лицами этих категорий: по Полтавской губернии. 15 л.
639. Д. 1800. Ч. 17. О предоставлении отчетов о состоянии революционного движения и списков анархистов, социалистов-революционеров, боевых

- дружин, а также наблюдений за лицами этих категорий: по Таврической губернии. 29 л.
640. Д. 1800. Ч. 18. О предоставлении отчетов о состоянии революционного движения и списков анархистов, социалистов-революционеров, боевых дружин, а также наблюдений за лицами этих категорий: по Херсонской губернии. 95 л.
641. Д. 1800. Ч. 19. О предоставлении отчетов о состоянии революционного движения и списков анархистов, социалистов-революционеров, боевых дружин, а также наблюдений за лицами этих категорий: по Черниговской губернии. 43 л.
642. Д. 1800. Ч. 21. О предоставлении отчетов о состоянии революционного движения и списков анархистов, социалистов-революционеров, боевых дружин, а также наблюдений за лицами этих категорий: по Харьковской губернии. 64 л.
643. Д. 1800. Ч. 21. О предоставлении отчетов о состоянии революционного движения и списков анархистов, социалистов-революционеров, боевых дружин, а также наблюдений за лицами этих категорий: по Волынской губернии. 24 л.

Ф. 102. Оп. 234 (1906)

644. Д. 12. Ч. 46. Анархисты. Полтавская губерния, 1906.

Ф. 102. Оп. 235 (1906)

645. Д. 20. Анархисты.
646. Д. 20. Ч. 56. Анархисты.
647. Д. 20. Ч. 58. Анархисты.
648. Д. 20. Ч. 18. Южнорусская группа анархистов-коммунистов. 106 л.
649. Д. 20. Ч. 18-а. Южнорусская группа анархистов-коммунистов. 120 л.
650. Д. 20. Ч. 36. Об Одесской группе анархистов-коммунистов «Свободная коммуна». 110 л.
651. Д. 20. Ч. 76. Об Украинской группе анархистов-коммунистов «Вольная громада». 104 л.

652. Д. 20. Ч. 95. Об анархистах-коммунистах по Херсонской губернии.

Ф 102. Оп. 237 (1907)

653. Д. 12. Ч. 4. Анархисты. Бессарабская губерния.
 654. Д. 12. Ч. 10. л. А. Анархисты. Волынская губерния.
 655. Д. 12. Ч. 10. л. Н. Л. Анархисты. Волынская губерния.
 656. Д. 12. Ч. 15. Анархисты. Екатеринославская губерния.
 657. Д. 12. Ч. 15. л. А. Анархисты. Екатеринославская губерния.
 658. Д. 12. Ч. 21. л. Н. Анархисты. Киевская губерния.
 659. Д. 12. Ч. 45. Анархисты. Подольская губерния.
 660. Д. 12. Ч. 45. л. А. Анархисты. Подольская губерния.
 661. Д. 12. Ч. 45. л. Анархисты. Подольская губерния.
 662. Д. 12. Ч. 45. л. А. Анархисты. Подольская губерния.
 663. Д. 12. Ч. 45 л. Н. Анархисты. Подольская губерния.
 664. Д. 12. Ч. 46. Анархисты. Полтавская губерния.
 665. Д. 12. Ч. 46. л. А. Анархисты. Полтавская губерния.
 666. Д. 12. Ч. 57. Анархисты. Таврическая губерния. 157 л.
 667. Д. 12. Ч. 67. Анархисты. Харьковская губерния. 234 л.
 668. Д. 12. Ч. 67. л. А. Анархисты. Харьковская губерния.
 669. 671. Д. 12. Ч. 67. л. Н. Анархисты. Харьковская губерния.
 670. Д. 12. Ч. 68. Т. 1. Анархисты. Херсонская губерния и г. Одесса. 468 л.
 671. Д. 12. Ч. 68. Т. 1. Продолж. Анархисты. Херсонская губерния. 335 л.
 672. Д. 12. Ч. 68. А. Анархисты. Херсонская губерния.
 673. Д. 12. Ч. 68. Н. Анархисты. Херсонская губерния.
 674. Д. 12. Ч. 69. Анархисты. Черниговская губерния.
 675. Д. 12. Ч. 69. л. Анархисты. Черниговская губерния.

Ф. 102. Оп. 238 (1908)

676. Д. 12. Ч. 10. Анархисты. Волынская губерния.
 677. Д. 12. Ч. 21. Анархисты. Киевская губерния.
 678. Д. 12. Ч. 45 л. А. Анархисты. Подольская губерния.

679. Д. 12. Ч. 46. Анархисты. Полтавская губерния.
680. Д. 12. Ч. 46-а. Анархисты. Полтавская губерния.
681. Д. 12. Ч. 72. Ч. 2. Анархисты. Город Одесса.

Ф. 102. Оп. 239 (1909)

682. Д. 12. Ч. 15. л. А. Анархисты-коммунисты: Екатеринославская губерния. Сводки и отчеты. 173 л.
683. Д. 12. Ч. 21. Анархисты-коммунисты: Киевская губерния.
684. Д. 12. Ч. 45. Анархисты-коммунисты: Подольская губерния.
685. Д. 12. Ч. 45. л. А. Анархисты-коммунисты: Подольская губерния. Сводки и отчеты.
686. Д. 12. Ч. 46 л. А. Анархисты-коммунисты: Полтавская губерния. Сводки и отчеты. 120 л.
687. Д. 12. Ч. 58. Анархисты-коммунисты: Таврическая губерния.
688. Д. 12. Ч. 58. л. А. Анархисты-коммунисты: Таврическая губерния. Сводки и отчеты.
689. Д. 12. Ч. 69. Анархисты-коммунисты: Харьковская губерния.
690. Д. 12. Ч. 72. Анархисты-коммунисты: город Одесса.
691. Д. 12. Ч. 74-а. Анархисты-коммунисты: Черниговская губерния.

Ф. 102. Оп. 241 (1911)

692. Д. 12. Т. 6. Партия анархистов. Махаевцы.

Ф. 102. Оп. 245 (1915)

693. Д. 12. Партия анархистов. Центральное дело.
694. Д. 51. Партия анархистов г. Одессы.
695. Д. 88. л. Б. Партия анархистов. Харьковская губерния. Агентурные сводки.

Ф. 102. Оп. 253

696. Д. 344. Исторический очерк возникновения и движения анархизма. 30 л.
697. Д. 386. Обзор по анархизму. 102 л.

Ф. 102. Оп. 260 (Циркуляры Особого отдела)

698. Д. 30. Циркуляры Особого отдела по II отделению за 1910 г., 1910.

699. Д. 290. Циркуляр с информацией о деятельности анархистов-максималистов, 1907–1910. 206 л.

700. Д. 291. Циркуляр с информацией о деятельности анархистов, 1910.

Ф. Р. 393. Народный комиссариат внутренних дел. Оп. 1

701. Д. 17. Протоколы заседаний НКВД РСФСР за август – октябрь 1918 г. и материалы к протоколам.

702. Д. 36 Переписка с ВЧК о борьбе с контрреволюцией и спекуляцией, о деятельности местных чрезвычайных комиссий, и по другим вопросам, 1918–1919.

**Ф. Р. 440. Отдел пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем
вооруженными силами на Юге России. Оп. 1**

703. Д. 21. Докладные записки и политические сводки отдела пропаганды Особого совещания ВСЮР о политическом положении Юга России (Украина) в 1919 г. 26 л.

704. Д. 92. Сводки отдела пропаганды Особого отдела при ВСЮР о положении на Украине.

**Ф. 6863. Комиссия по изучению истории профессионального движения при
Центральном комитете союза водников. Истпроф ЦК водников (1902–1929).**

Оп. 1

705. Д. 48. Работа Ачканова «Как мы боролись и строили свой союз» (воспоминания о революционном движении рабочих морского и речного транспорта за 1903–1922 гг.). 104 л.

706. Д. 66. Воспоминания Жаринова и других об организации и деятельности Одесского и Керченского союза моряков в 1917–1918 гг., 1927. 24 л.

707. Д. 67. Воспоминания моряка Рябушенко об организации профсоюза водного транспорта и национализации флота на Нижнем Днепре и Буге в 1917–1921 гг., 1927. 12 л.

708. Д. 69. Протокол делегатского съезда Саратовского союза работников водного транспорта от 2 декабря 1918 г. и отдельные документы по истории

союза рабочих водного транспорта в г. Одессе в период 1918–1919 гг., присланные в юбилейную комиссию ЦК, 1927. 20 л.

709. Д. 166. Статья Ючканова Б. Пятилетие национализации торгового флота (россыпь). 3 л.

Ф. 6870. Комиссия по изучению истории профессионального движения при Центральном комитете профессионального союза горнорабочих (Истпроф ЦК горнорабочих, 1779–1935). Оп. 1

710. Д. 176. Статьи и воспоминания членов профсоюзов о возникновении, развитии и деятельности профессиональных организаций горняков в 1917–1927 гг., 1930. 259 л.

Ф. Р. 130. Совет народных комиссаров (СНК РСФСР). Совет министров РСФСР. Оп. 3

711. Д. 105. Постановления Совета Рабоче-крестьянской обороны, май – июнь 1919. 334 л.
712. Д. 414. Еженедельные сводки Секретного отдела ВЧК, сведения о командном составе и о недостатках снабжения Красной Армии, 1919. 146 л.
713. Д. 415. Недельные сводки Секретного отдела ВЧК в СНК, 1919. 104 л.
714. Д. 419. Бюллетени отдела осведомления Совнаркома Украины (Сводки БУПР), 1919. 107 л.
715. Спр. 574. Телеграммы о ходе военных действий против банд Махно, Григорьева и Мамонтова, 1919. 50 л.
716. Спр. 682. Телеграммы с мест о политическом положении, административном делении Украинской республики и по другим вопросам, 1919. 102 л.

Ф. Р. 130. Оп. 4

717. Д. 268. Постановления и протоколы заседаний Совета Второй Революционной Армии Труда и сводка Информационного отделения Секретного отдела Всероссийской Чрезвычайной Комиссии, 1920. 132 л.
718. Д. 395. Телеграммы РОСТА – русские и иностранные и информационные бюллетени Политуправления Реввоенсовета и НКПС, 1920. 287 л.

719. Д. 140. Информационные сводки штаба войск ВОХР Харьковского сектора, 1920. 46 л.

Ф. Р. 130. Оп. 5

720. Д. 711. Оперсводки оперативного управления Республики, Оперативного Совета и др. за период февраль – июнь 1921 г. 120 л.

Российский государственный военный архив

Ф. 39080. Штаб войск ВЧК Украины. Февраль – август 1921 г. Штаб войск ВЧК Украины и Крыма. Август 1921 г. – 22 марта 1922 г. Штаб войск ГПУ Украины и Крыма 22 марта – 3 июня 1922 г. Оп. 1

721. Д. 19. Информационно-оперативные сводки центрального управления Чрезвычайной комиссии Украины о состоянии и движении бандитизма, 9 марта – 22 июня 1921 г.

Ф. 40808. Дыбенко Павел Ефимович (1889–1938). Оп. 1

722. Д. 13. Воспоминания комвойсками Дыбенко и участников гражданской войны, сентябрь – декабрь 1929 г. 102 л.

Ф. 103. Управление резервной армии, октябрь 1918 г. – январь 1919 г.

Управление армиями Украинского фронта, январь 1919 г. – июнь 1919 г.

Оп. 1

723. Д. 2. Постановление ЦК Коммунистической партии большевиков Украины о переходе на военную службу лиц командного состава из действующей армии противника и другим вопросам. Приказы группы войск Киевского направления. Доклады и рапорты командующего фронтом, Киевского окружного комиссариата, Высшей Военной инспекции УССР о работе комиссариата, формировании частей, об инженерной обороне фронта Украинской Советской армии, о заготовке продовольствия для Красной армии и укреплении потребительских обществ. Сводки информационного

отдела политического управления Народного комиссариата по военным делам. 2 апр. 1919 г. – 10 мая 1919 г. 311 л.

724. Д. 21 Бюллетени центрального бюро информации и связи при Наркомвоене Украины с № 1 по № 133 о политико-моральном состоянии в войсковых частях и в тылу, 16 апреля – 19 августа 1919 г. 222 л.
725. Д. 23. Доклады, рапорты, политсводки военкомов политотделов и инструкторов о политико-моральном состоянии в частях. Сведения о борьбе с бандитизмом. О настроениях населения, 7 мая – 16 августа 1919 г. 253 л.
726. Д. 216. Протоколы собраний и именные списки членов и сочувствующих коммунистических ячеек авиационных частей фронта. Доклады, рапорты и сведения начальника полевого управления авиации и воздухоплавания фронта и военкомов частей о состоянии авиации и политработы в частях фронта, 24 января – 16 августа 1919 г. 222 л.
727. Д. 505. Запись разговоров по прямому проводу с членом ЦК РКП(б) Сталиным об образовании Совета Оборона Республики и Эстонского коммунистического правительства и с командирами соединений и войсковых частей украинского фронта о состоянии политико-морального воспитания личного состава и о настроении населения, о подавлении контрреволюционных мятежей в Гомеле на ст. Дочь, Шаповаловка, Свирская, в Каневском, Таращанском и Васильковском уездах, о ходе боевых действий против банд Махно, Шакера, Петлюры, Григорьева и Зеленого на Фастовском, Каневском и Бердичев-Житомирском направлениях, 30 декабря 1917 г. – 16 апреля 1919 г. 226 л.

Ф. 1407. Штаб 42-й ст. дивизии РККА. Оп. 1

728. Д. 90. Политприказы политотдела дивизии и 42-й отдельной кадровой стр. бригады, 1921. 110 л.
729. Д. 222. Оперативные приказы и приказания войскам Юго-Западного фронта и XII армии, 20 апреля – 13 июня 1920 г. 140 л.
730. Д. 530. Разведывательные сводки штабов частей дивизии, 1920. 254 л.

Ф. 1489. Штаб 58-й ст. дивизии. Оп. 1

731. Д. 1. Протоколы заседаний уездных военно-революционных и партийных комитетов. Переписка с командирами партизанских отрядов о ликвидации белых банд, 25 декабря 1919 г. – 12 января 1920 г. 104 л.
732. Д. 42. Оперативные приказы и приказы штабов XII и XIV армий. 9 июня 1919 г. – 9 ноября 1919 г. 164 л.
733. Спр. 186. Разведывательные сводки штаба дивизии. 7 августа 1919 г. – 1 марта 1920 г. 424 л.

Ф. 25899. Управление Украинского военного округа. Оп. 1

734. Д. 1. Оперативные приказы войскам Мариупольской группы; протоколы губернских военных совещаний; доклады и рапорты начальников дивизий и председателя Рабкрин Харьковского военного округа о борьбе с бандитизмом и о результатах инспектирования Харьковского гарнизона; оперативные, разведывательные и агентурные сводки штабов войск Украины и перебежчиков из банды Махно; переписка по оперативным вопросам. 29 сентября 1920 г. – 30 августа 1921 г.

Ф. 33987. РВС Республики. Оп. 1

735. Д. 93. Донесения председателей Реввоентрибуналов и Чрезвычайных комиссий о предании суду должностных лиц и переписка о постройке железнодорожной линии Камышин – Царицын, 30 дек. 1918 г. – 25 окт. 1919 г. 198 л.
736. Спр. 216. Переписка с Центральной комиссией по борьбе с дезертирством и Всераглавштабом о борьбе с дезертирством, о пополнениях для фронтов, о снабжении частей всеми видами довольствия и по личному составу РВСР, 25 июня – 7 августа 1919 г. 734 л.

Ф. 38650. Управление оперативных войск НКВД СССР. Оп. 1

737. Д. 1528. Исторический очерк. Внутренние войска на страже государственной безопасности Советского Союза в период 1921–1941 гг., 1950. 152 л.

Ф. 109. Политотдел армии советской Украины. Оп. 4

738. Д. 4. Оперативные сводки, 1919.

Ф. 199. Управление 14-й армии. Оп. 2. Политотдел

739. Д. 129. Распоряжения начальника политотдела и командующего войсками Украинского фронта; донесения политкомиссаров соединений армии о состоянии боеспособности, политико-воспитательной и культурно-массовой работы среди личного состава; именные списки личного состава 1-го Ударного и 1-го Донского полков, 11 февраля – 24 июня 1919 г.
740. Д. 156. Политсводки политотдела армии, май – август 1919 г. 197 л.

Ф. 199. Оп. 3. Штаб 14-й армии

741. Д. 107. Распоряжение Председателя РВСР о ликвидации махновщины. 3 июня 1919 г. 11 л.

Ф. 936. Управление 1-й Заднепровской украинской стр. дивизии. Оп. 1

742. Д. 14. Приказы по частям особой группы войск Украинской советской армии. № 6–29, 12 января – 4 февраля 1919 г.
743. Д. 15. Приказы по особой группе Украинской советской армии, февраль 1919 г.
744. Д. 1. Доклад начальника дивизии об освобождении г. Мариуполь. Переписка со штабами частей дивизии по оперативным и административным вопросам, 27 марта – 18 апреля 1919 г. 54 л.

Ф. 1407. Штаб 42-й ст. дивизии РККА. Оп. 1

745. Д. 90. Дневник Г. Кузьменко, захваченный в бою 29 марта 1920 г., 1920.
746. Д. 530. Разведданные 42-й дивизии РККА, 1920.

Ф. 1489. Штаб 58-й ст. дивизии РККА. Оп. 1

747. Д. 1. Разведсводки по 58-й дивизии, 1919.
748. Д. 42. Приказы по 58-й дивизии, 1919.
749. Д. 186. Разведсводки по 58-й дивизии, 1920.

Ф. 25899. Оп. 1

750. Д. 1. Оперативные приказы войск Мариупольской группы, 1921.
751. Д. 35. Черновые записки по развитию бандитизма на Украине. Р. Эйднмана, 1921.

Ф. 33987. РВС Республики. Оп. 1

752. Д. 93. Донесения Ревтрибунала и ЧК, 1919–1920.

Военно-морской архив Российской Федерации (Санкт-Петербург)

Ф. Р. 5. Управление делами Народного комиссариата по морским делам.

Оп. 1

753. Д. 29. Проект декрета СНК о принудительном занятии для государственных или общественных надобностей зданий и помещений в г. Петрограде; протоколы комитета по реквизиции помещений, общего собрания рабочих и служащих акционерного общества завода «Роберт Круг»; переписка с Балтийским комитетом моряков торгового флота о реквизиции торговых кораблей для нужд морского ведомства, 1917–1918. 23 л.

Ф. Р. 95. Центральный комитет Балтийского флота (Центробалт).

Гельсингфорс, 1917–1918. Оп. 1

754. Д. 313 Воззвания, обращения, сводки, телеграммы о ходе мирных переговоров в Брест-Литовске, политике западных держав по отношению к Советской России, протесте английских рабочих против экономической политики Ллойд-Джорджа, положении на фронтах, событиях на Дону, борьбе с контрреволюцией, перестройке промышленности на мирный лад, сборе теплых вещей для армии и по др. вопросам. 265 л.

Ф. Р. 181. Севастопольский совет военных и рабочих депутатов. Оп. 1

755. Д. 8. Протоколы заседаний комиссий по выборам в Совет от частей и кораблей Черноморского флота, 1917. 278 л.

Ф. Р. 182. Севастопольский областной военно-революционный комитет.

Оп. 1

756. Д. 1. Об организации отрядов, сводка о военном положении, 1917–1918. 124 л.

757. Д. 2. Переписка с разного рода. Протоколы заседаний, 1917. 144 л.

Ф. Р. 183. Центральный комитет Черноморского флота (ЦЕНТРОФЛОТ).**Оп. 1**

758. Д. 14795. Протоколы пленарных заседаний Центрофлота. № 36–49; 51; 54–57 за 1917 г. № 1–13; 16–22; 26–29 за 1918 г., 1917–1918. 88 л.
759. Д. 1. Положение о Центрофлоте, протоколы пленарных заседаний и приказы, переписка о выборах нового состава Центрофлота. Протоколы собраний вольнонаемных служащих канцелярии Комиссии 9-ти по демобилизации и укомплектованию Черноморского флота по вольному найму. Протокол заседания Организационного штаба Севастопольского порта об организации в каждой мастерской порта боевых единиц для борьбы с контрреволюцией. 12 января 1918 г., Переписка Центрофлота с турецким главнокомандующим Энвер-пашой о возвращении в Россию инвалидов и раненых. Телеграммы. 24–25 февраля 1918 г., 1917–1918. 195 л.
760. Д. 2. Протоколы пленарных заседаний Центрофлота. № 1–6; 9–12; 15–48, 1918. 85 л.
761. Д. 6 Протоколы заседаний Центрофлота и 2-го делегатского собрания, постановления объединенного заседания Комитета управления Центрофлота, 1918. 67 л.
762. Д. 13. Приказ Центрофлота об увольнении военных моряков (бывших офицеров) со службы для направления на суда торгового флота, 1918. 1 л.
763. Д. 18. Сводки Военно-политической части Черноморского флота и Центрофлота об общеполитической обстановке в стране, мирных переговорах в Брест-Литовске и перемирии на Румынском фронте, борьбе с контрреволюционными выступлениями Корнилова и Каледина, о демократизации армии, организации продовольственного снабжения армии, переходе флота на вольный наем, деятельности судовых комитетов, организации обороны Одессы (март 1918 г.), о действиях германо-турецкого флота на Черном море, наступлении и зверствах германских войск на Украине, о передаче Центрофлотом власти Севастопольскому Совету военных и рабочих депутатов (20 апреля 1918 г.), 1917–1918. 164 л.

Фонд Р-342. Морской генеральный штаб (ГЕНМОП). Оп. 1

764. Д. 201. Материалы о военно-политической обстановке на юге страны, наступлении немецких войск, приведении кораблей Черноморского флота в боевую готовность, переходе флота из Севастополя в Новороссийск и потоплении кораблей на Новороссийском рейде (телеграммы, записи переговоров по прямому проводу, донесения, сообщения о переговорах с Германией); справка о потопленных иностранных пароходах, находившихся в распоряжении Черноморского флота, 1918. 252 л.

Archives International Institute of Social History (IIS) – Архів Міжнародного інституту соціальної історії (Амстердам, Нідерланди).

Senya Flechine Papers

765. F. 5. Correspondence, alphabetically arranged. 1923–1963 and n. d. 45 folders Berkman, Alexander, 1924–1936.
766. F. 12. Correspondence, alphabetically arranged. 1923–1963 and n. d. 45 folders Doubinsky, Jacques. 1927–1962 and n. d. Other correspondents beginning with D. 1950 and n. d. Edelsack, A. and J. 1951, 1958–1961 and n. d. Other correspondents.
767. F. 13. Correspondence, alphabetically arranged. Other correspondents.
768. F. 16. Correspondence, alphabetically arranged. Gorelik, G. 1923, 1924. Gube, Walter. 1937. Gudell, Martin. 1939, 1956.
769. F. 23. Correspondence, alphabetically arranged. Maksimov, G. 1925, 1926 and n. d. May, Alice S. 1952. Michaels, M. 1956.
770. F. 24. Correspondence, alphabetically arranged. Mračnyj (Klavansky), Mark E. 1924–1928, 1936 and n. d.
771. F. 42. Correspondence, alphabetically arranged. 1923–1963 and n. d. Volin (Vsevolod M. Eichenbaum), 1924–1945.
772. F. 63 The Relief Fund of the International Working Men's Association for Anarchists and Anarcho-Syndicalists Imprisoned or Exiled in Russia (Berlin and Paris, 1926–1932) Lebedev, L., Levandovskij, A., Linčevskij, and n. d.

773. F. 85. The Relief Fund of the International Working Men's Association for Anarchists and Anarcho-Syndicalists Imprisoned or Exiled in Russia (Berlin and Paris, 1926–1932).
774. F. 86. The Relief Fund of the International Working Men's Association for Anarchists and Anarcho-Syndicalists Imprisoned or Exiled in Russia (Berlin and Paris, 1926–1932).
775. F. 89. Financial reports, open letters, copy, and declarations of the Relief Fund. 1926, 1927, 1929, 1931, 1932, 1935 and n. d. 1 folder.

Boris Yelensky Papers

776. F. 8. Typescript of the memoirs of Nestor Machno (in French). Various translations, and articles copied from magazines.
777. F. 61. Political prisoners in Russia, 1924–1927 and n. d.
778. F. 62. Russian refugees in Europe, Canada and USA. 1927, 1939–1963.
779. F. 63. Miscellaneous letters and countries including Israel, 1945–1968.
780. F. 96–99. Boris Yelensky Papers. In the shadow of death, love and life: a story of real life in the period of the Great Russian Social Revolution in the years 1919–1923.
781. F. 100–101. Boris Yelensky Papers. In the social tempest: memoirs of the Russian Revolution.
782. F. 102. The translation. 1967. Beautiful dream: On the 50th anniversary of the Russian revolution. With the Spanish.
783. F. 103. The great Russian social revolution of 1917 (Manuscript in Russian) n. d. The great terror, 1969.
784. **Archives Ida Lazarevič.** F. 1.
785. **Volin Papers.** F. 80.
786. **Alexander Berkman Papers.** F. 17. General correspondence.
787. **Emma Goldman Papers.** F. 22. Contains also an enclosed copy of a Russian fund bulletin, an enclosed copy of a letter from Berkman to Joseph 'Joe' Goldman (Chicago, Illinois, USA) and a letter from Max Nettlau to Berkman.

788. **G. Maksimov Papers.** F. 4–6. Correspondence and other documents of the Zagraničnoe bjuro po sozdaniju Rossijskoj konfederacii Anarcho-Sindikalistov, 1922–1924.

Archives Nationales (France).

789. F. 7. Carton 12894. Eschemise intitulee Les Revolutionnaires russes a Paris decembre 1907, dossier intitule. Les refugies revolutionnaires russes a Paris.
790. F. 7. Carton 13491. Chemise intitulee: Notes Russes, Decembre 1922.
791. F. 7. Carton BA 1487. Archives de la prefecture de police de Paris.
792. F. 7. Carton 1W 2176–4894. Archives de la prefecture de Paris. Dossier Miknienko N., Kousmenko G., Minknienko H.

2. Опубліковані джерела

Періодичні видання

793. Александровский телеграф. Александровск. 1919. 7 сентября.
794. Американские известия. Орган русских рабочих США и Канады / Орган русских профессиональных союзов. Нью-Йорк. 1921. 7 апреля.
795. Американские известия. 1922. 15 февраля.
796. Американские известия. 1923. 30 мая.
797. Американские известия. 1923. 4 июля.
798. Американские известия. 1924. 2 января.
799. Американские известия. 1924. 12 марта.
800. Американские известия. 1924. 17 сентября.
801. Американские известия. 1924. 22 октября.
802. Американские известия. 1924. 12 ноября.
803. Анархист. Орган русских анархистов-коммунистов. Париж. 1907. 10 октября (№ 1).
804. Анархист. 1908. Апрель (№ 2).
805. Анархист. 1909. Май (№ 3).

806. Анархист-повстанец. Орган губернской федерации анархистов-повстанцев Полтавщины. Полтава. 1919. 27 декабря.
807. Анархический вестник. Орган объединенных анархистских организаций. Берлин. 1923. № 1.
808. Анархический вестник. 1923. № 2.
809. Анархия. Орган Московской федерации анархистских групп. Москва. 1918. 11 февраля.
810. Анархия. 1918. 8 марта,
811. Анархия. 1918. 26 марта.
812. Анархия. 1918. 28 марта.
813. Анархия. 1918. 5 апреля.
814. Анархия. 1918. 31 мая.
815. Анархия. Рабоче-крестьянская газета. Буэнос-Айрес. 1930. № 1.
816. Безвластие. Орган Ассоциации анархистов. Харьков. 1918. № 1.
817. Безначалие. Листок группы анархистов-коммунистов. Париж. 1905. № 1.
818. Безначалие. 1905. № 2–3.
819. Биокосмист. Креаторий российских и московских биокосмистов. Москва. 1922. № 1.
820. Бунтарь. Листок русских анархистов-коммунистов. Париж. 1906. № 1.
821. Бунтарь. 1907. № 2.
822. Бунтарь. 1909. № 4.
823. Бунтовщик. Орган пропаганды идей анархизма. Томск. 1918. 1 мая (№ 4).
824. Буревестник. Орган синдикального анархизма / Орган группы анархистов-коммунистов «Буревестник». Женева – Париж. 1907. № 5.
825. Буревестник. Приложение к «Буревестнику». 1907. № 6–7.
826. Буревестник. 1907. № 8.
827. Буревестник. 1908. № 9.
828. Буревестник. 1908. № 10–11.
829. Буревестник. 1908. № 12.
830. Буревестник. 1908. № 13.

831. Буревестник. 1909. № 17.
832. Буревестник. 1910. № 19.
833. Буревестник. Орган Федерации анархистских групп. Петроград. 1917. 20 декабря.
834. Буревестник. 1918. 10 марта.
835. Буревестник. Орган группы анархистов-коммунистов. Чикаго. 1921. № 3–4.
836. Бюллетень объединенного комитета защиты заключенных революционеров в России. Берлин. 1924. № 7.
837. Бюллетень объединенного комитета защиты заключенных революционеров в России. 1925. № 8.
838. Ведомости Одесского градоначальства. Одесса. 1906.
839. Вестник агитации и пропаганды. Москва. 1921. № 11–12.
840. Вечерние одесские новости. Одесса. 1920.
841. Волна. Орган Федерации русских анархо-коммунистических групп в США и Канаде. Чикаго – Детройт – Кливленд – Нью-Йорк – Филадельфия. 1920. № 8.
842. Волна. 1923. № 48.
843. Волна. 1924. № 57.
844. Вольная коммуна. Москва. 1918. 20 апреля.
845. Вольная коммуна. 1918. 21 апреля.
846. Вольная жизнь. Орган Всероссийской федерации анархистов-коммунистов. Москва. 1919. № 2.
847. Вольная жизнь. 1920. № 6.
848. Вольная жизнь. 1921. № 7.
849. Вольный голос труда. Орган анархистов-синдикалистов. Москва. 1918. 26 августа.
850. Вольный голос труда. 1918. 2 сентября.
851. Вольный голос труда. 1918. 9 сентября.
852. Вольный голос труда. 1918. 16 сентября.
853. В пути. Известия поезда Предреввоенсовета Л. Троцкого. 1919. 11 января.

854. Газета футуристов. Москва. 1918. 15 марта.
855. Голос анархиста. Петроград. 1917. 21 ноября.
856. Голос махновца. Орган революционных повстанцев Украины (махновцев). Харьков. 1920. 21 ноября.
857. Голос народа. Орган Совета рабочих и солдатских депутатов Екатеринослава. Екатеринослав. 1918. 14 марта.
858. Голос труда. Орган Союза русских рабочих в США и Канаде. Нью-Йорк. 1917. 11 мая.
859. Голос труда. Орган Союза анархо-синдикалистской пропаганды. Петроград-Москва. 1917. 20 октября.
860. Голос труда. 1917. 25 ноября.
861. Голос труда. 1917. 2 декабря.
862. Голос труда. 1917. 20 декабря.
863. Голос труда. 1918. 9 января.
864. Голос труда. 1918. 25 января.
865. Голос труда. 1918. 20 февраля.
866. Голос труда. 1918. 3 марта.
867. Голос труда. Орган Федерации Русских рабочих Южной Америки. Буэнос-Айрес. 1922. 20 сентября.
868. Голос труда. 1924. 1 октября.
869. Голос труда. 1924. 3 марта.
870. Голос труда. 1924. 31 мая.
871. Голос труда. 1924. 19 июля.
872. Голос труда. 1924. 26 июля.
873. Голос труда. 1924. 2 августа.
874. Голос труда. 1924. 9 августа.
875. Голос труда. 1924. 11 августа.
876. Голос труда. 1924. 16 августа.
877. Голос труда. 1924. 23 августа.
878. Голос труда. 1924. 30 августа.

879. Голос труда. 1924. 11 октября.
880. Голос труда. 1925. 4 апреля.
881. Голос труда. 1925. 10 апреля.
882. Голос труда. 1925. 14 апреля.
883. Голос труда. 1925. 25 апреля.
884. Голос труда. 1925. 16 мая.
885. Голос труда. 1925. 15 августа.
886. Голос труда. 1925. 22 августа.
887. Голос Труженика. Орган Индустриальных рабочих мира. Чикаго. 1925. № 12.
888. Голос труженика. 1927. № 23.
889. Голос революции. Одесса. 1917. 22 декабря.
890. Гуляйпольский Набат. Орган Гуляйпольской группы анархистов «Набат». Гуляйполе. 1919. 13 апреля.
891. Дело труда. Орган рабочих безвластников / Орган русских анархистов-коммунистов. Париж. 1928. № 32.
892. Дело труда. 1929. № 46–47.
893. Дело труда. 1930. № 56–57.
894. Дело труда. 1935. № 87.
895. Дело труда. 1935. № 88.
896. Дело труда – Пробуждение. Орган Объединенной федерации русских рабочих федераций США и Канады. Нью-Йорк – Детройт. 1940. № 2.
897. Донецкий пролетарий. Орган Областного комитета Донкривбаса – Харьковского комитета РСДРП. Харьков. 1917. 12 ноября.
898. Донецкий пролетарий. 1918. 23 февраля.
899. Екатеринославский Набат. Екатеринослав. 1919. 6 ноября.
900. Елизаветградский Набат. Орган Елизаветградской федерации Конфедерации анархистов Украины. Елизаветград. 1919.
901. Жизнь и творчество русской молодежи. Орган Всероссийской федерации анархистской молодежи. 1919. 6 июня (№ 30–31).

902. Звезда. Орган Екатеринославского губкома и губисполкома. Екатеринослав. 1918. 16 февраля.
903. Звезда. 1918. 18 февраля.
904. Звезда. 1918. 19 февраля.
905. Звезда. 1918. 5 марта.
906. Звезда. 1918. 15 марта.
907. Звезда. 1918. 16 марта.
908. Звезда. 1918. 29 марта.
909. Звезда. 1919. 6 декабря.
910. Знамя борьбы. Орган Одесского коллектива организации левых эсеров. Одесса. 1919. 28 апреля.
911. Известия Александровского комитета КП(б)У и уездного ВРК. Александровск. 1920.
912. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. Харьков. 1919. 22 февраля.
913. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. 1919. 16 марта.
914. Известия Гуляйпольского уревкома и упарткома КП(б)У. 1921. 6 июня.
915. Известия. Орган Екатеринославского совета рабочих и солдатских депутатов. Екатеринослав. 1918. 6 марта.
916. Известия Екатеринославского Совета. Екатеринослав. 1919. 9 июня.
917. Известия Екатеринославского исполкома и Екатеринославского губкома КП(б)У. Екатеринослав. 1920.
918. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. Одесса. 1917. 31 декабря.
919. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. Известия Одесского совета. 1918. 11 января.
920. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 12 января.

921. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 24 января.
922. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 6 февраля.
923. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 13 февраля;
924. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 17 февраля.
925. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 1 марта.
926. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 24 марта.
927. Известия Одесского губернского революционного комитета. Одесса. 1920. 9 апреля.
928. Известия Одесского губернского революционного комитета. Одесса. 1920. 10 апреля.
929. Известия Одесского губкома КП(б)У, губисполкома и губпросвета. Одесса. 1923.
930. Известия. Орган ЦИК, Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов. Петроград. 1918. 27 февраля.
931. Известия Полтавского совета рабочих депутатов. Полтава. 1919.
932. Известия Симферопольского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 17 февраля.
933. Известия Юга. Орган Харьковского совета рабочих и солдатских депутатов и областного комитета Донецкого и Криворожского бассейнов. Харьков. 1917. 12 ноября.
934. Известия Юга. 1918. 1 марта.
935. Известия Юга. 1918. 18–21 марта.
936. Известия Харьковского совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 15 апреля.
937. Клич. Орган Федерации союзов работников умственного труда. Москва. 1917.

938. Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. Харьков. 1920. 15 января.
939. Коммунист. 1920. 18 декабря.
940. Коммунист. Одесса. 1920. № 1.
941. Коммунист. Одесса. 1921. № 1.
942. Коммунист. Одесса. 1921. № 12.
943. Коммунист. Одесса. 1921. № 13.
944. Красное знамя. Орган РВС 14-й армии. 1920.
945. К свету. Орган Ассоциации анархистов Харькова. Харьков. 1919. № 1. 2 февраля.
946. Листки «Хлеб и воля». Орган русских анархистов-коммунистов. Женева – Лондон. 1906. № 1.
947. Листки «Хлеб и воля». Женева – Лондон. 1907. № 7.
948. Листки «Хлеб и воля». Женева – Лондон. 1907. № 14.
949. Моряк. Орган Черноморских судовых команд. Вена. 1912. 20 января.
950. Моряк. Орган районного комитета Всероссийского союза рабочих водного транспорта / Краевая газета Черного, Азовского и Каспийского морей. Одесса. 1920. 30 августа.
951. Моряк. 1921. 26 апреля.
952. Моряк. 1921. 25 мая.
953. Моряк. 1921. 23 июня.
954. Моряк. 1922. 7 ноября.
955. Московские ведомости. Москва. 1911.
956. Набат. Орган анархистов-коммунистов. Париж – Женева. 1914. Июль (№ 1).
957. Набат. 1915. Август (№ 4).
958. Набат. Орган Секретариата Конфедерации анархистских организаций Украины «Набат». 1918. 9 сентября.
959. Набат. 1918. 1 ноября.
960. Набат. 1919. 23 февраля.
961. Набат. 1919. 1 мая.

962. Набат. 1919. 2 июня.
963. Набат. 1919. 9 июня.
964. Набат. 1919. 30 июня.
965. Набат. 1919. 7 июль.
966. Набат. 1919. 8 июля.
967. Набат. 1919. 15 июля.
968. Набат. 1919. 21 июля.
969. Набат. 1919. Экстренный номер.
970. Набат. 1919. 1 декабря.
971. Набат. 1919. 6 декабря.
972. Набат. 1920. 4 ноября.
973. Набат. 1920. 13 ноября.
974. Набат. 1920. 15 ноября.
975. Наш голос. Орган Харьковского и областного комитета Донецко-Криворожского районного комитета РСДРП (об.). 1918. 18 января.
976. Наш голос. 1918. 19 февраля.
977. Наш голос. 1918. 21 марта.
978. Наш голос. 1919. 5 января.
979. Наш голос. 1919. 26 февраля.
980. Наш голос. 1919. 23 марта.
981. Наш голос. 1919. 3 мая.
982. Наш Юг. Орган Харьковского и Областного комитета Донецко-Криворожского района РСДРП (об.). 1918. 18 января.
983. Наш Юг. 1918. 1 ноября.
984. Наш Юг. 1918. 15 ноября.
985. Новое время. С.-Петербург. 1906. 15 января.
986. Новое время. 1906. 28 ноября.
987. Новое время. 1906. 30 ноября.
988. Новое время. 1907. 2 сентября.
989. Новое время. 1908. 26 февраля.

990. Новый мир. Париж (?). 1905. № 1.
991. Одесская почта. Одесса. 1910. 16 сентября.
992. Одесская почта. Одесса. 1912. 6 июня.
993. Одесская почта. Одесса. 1918. 1 февраля.
994. Одесская почта. Одесса. 1918. 2 февраля.
995. Одесские известия. Одесса. 1917. 30 декабря.
996. Одесские известия. 1922. 13 апреля.
997. Одесский коммунист. Орган горкома КП(б)У. Одесса. 1920. 6 марта.
998. Одесский коммунист. Одесса. 1920. 9 марта.
999. Одесский коммунист. Одесса. 1920. 6 апреля.
1000. Одесский коммунист. Одесса. 1920. 9 апреля.
1001. Одесский коммунист. Одесса. 1920. 30 мая.
1002. Одесский листок. Одесса. 1906. 14 сентября.
1003. Одесский листок. Одесса. 1906. 23 сентября.
1004. Одесский листок. Одесса. 1918. 9 января.
1005. Одесский листок. Одесса. 1918. 12 января.
1006. Одесский листок. Одесса. 1918. 24 января.
1007. Одесский листок. Одесса. 1918. 26 января.
1008. Одесский листок. Одесса. 1918. 22 февраля.
1009. Одесский листок. Одесса. 1918. 28 февраля.
1010. Одесский Набат. Орган Одесской федерации анархистов / Орган объединенных анархистов. Одесса. 1919. 3 июня.
1011. Одесский Набат. Одесса. 1919. 16 июня.
1012. Одесский Набат. Одесса. 1920. 16 февраля.
1013. Одесские новости. Одесса. 1918. 3 января.
1014. Одесские новости. Одесса. 1918. 4 января.
1015. Одесские новости. Одесса. 1918. 5 января.
1016. Одесские новости. Одесса. 1918. 11 января.
1017. Одесские новости. Одесса. 1918. 22 января.
1018. Повстанец. Орган революционных повстанцев Украины (махновцев). 1920.

1019. Правда. Петроград. 1917. 27 июня.
1020. Приднепровский край. Екатеринослав. 1918. 25 января / 7 февраля.
1021. Приднепровский край. 1918. 26 января / 8 февраля.
1022. Приднепровский край. 1918. 27 января / 9 февраля.
1023. Приднепровский край. 1918. 31 января / 13 февраля.
1024. Пробуждение. Детройт. 1927. № 1.
1025. Профессиональная жизнь. Одесса. 1920. 31 мая.
1026. Путь к свободе. Орган революционных повстанцев Украины (махновцев) – Орган революционных повстанцев и войск им. батьки Махно. Гуляйполе – Александровск – Екатеринослав – Зеньков – Изюм. 1919. 17 мая.
1027. Путь к свободе. 1919. 6 декабря.
1028. Путь к свободе. 1920. 5 июля.
1029. Путь к свободе. 1920. 20 ноября.
1030. Рабочий голос. Одесса. 1918. 10 марта.
1031. Рабочее знамя. Орган русских анархистов-коммунистов. Лозанна. 1917. 18 марта.
1032. Рабочее знамя. Орган Петроградских анархистов-коммунистов. Петроград. 1918.
1033. Рабочий мир. Орган группы анархистов-коммунистов «Рабочий мир» – Федерации заграничных групп русских анархистов-коммунистов. Цюрих. 1913. № 5.
1034. Рабочий мир. 1914. Серия 2. № 1 (февраль).
1035. Рабочий мир. 1914. Серия 2. № 3 (апрель).
1036. Рабочая мысль. Орган Харьковской группы анархистов-синдикалистов-коммунистов. Харьков. 1918. 14 января.
1037. Рабочий путь. Орган русских анархистов-синдикалистов. Берлин. 1923 (апрель – май). № 2–3.
1038. Рабочий путь. Орган русских анархистов-синдикалистов. Берлин. 1923 (июнь). № 4.

1039. Рассвет. Орган Российских рабочих организаций США и Канады. Нью-Йорк – Чикаго – Детройт. 1925. 25 июня.
1040. Рассвет. 1929. 3 января.
1041. Рассвет. 1929. 10 января.
1042. Революционное творчество. Ежемесячник общего анархизма. Москва. 1918. № 1–2.
1043. Русский голос. Москва. 1906. 29 августа.
1044. Русское слово. Москва. 1906. 11 января.
1045. Русское слово. 1906. 10 февраля.
1046. Русское слово. 1907. 4 января.
1047. Русское слово. 1907. 8 августа.
1048. Русское слово. 1907. 7 сентября.
1049. Русское слово. 1907. 11 сентября.
1050. Санкт-Петербургские ведомости. С.-Петербург. 1907.
1051. Свобода внутри нас. Орган Киевской ассоциации свободных анархистов. Киев. 1917. 8 мая (№ 1).
1052. Свобода внутри нас. 1917. 17 декабря (№ 3).
1053. Свободная коммуна. Орган Всероссийской федерации анархистов-коммунистов. Петроград. 1918. 6 апреля.
1054. Свободная коммуна. 1918. 11 апреля.
1055. Свободная коммуна. 1918. 21 апреля.
1056. Свободная коммуна. 1918. 27 апреля.
1057. Труд и воля. Петроград. 1917. 4 декабря.
1058. Труд и Воля. Орган Союза анархо-синдикалистов-коммунистов. Москва. 1919. 11 февраля.
1059. Универсал. Орган Московской секции анархистов-универсалистов. 1921. № 3–4.
1060. Харьковский Набат. Орган Харьковской группы «Набат». Харьков. 1919. 23 февраля.
1061. Хлеб и воля. Орган русских анархистов-коммунистов. Женева. 1905. № 20.

1062. Хлеб и воля. Орган Федерации анархистов г. Харькова. Харьков. 1917. 14 (1) августа.
1063. Хлеб и воля. 1917. 29 (16) августа.
1064. Хлеб и воля. 1917. 30 (17) августа.
1065. Черное знамя. Орган группы «Черное знамя». Женева (?). 1905. № 1.
1066. Шлях до волі. Орган Революційних повстанців України (махновців). Катеринослав. 1919. 26 листопада.
1067. Шлях до волі. 1919. 27 листопада.
1068. Шлях до волі. 1919. 30 листопада.
1069. Freedom. London. 1922. January.

Збірники документів і матеріалів

1070. Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг. В 2 т. Т. 1 / Шелохаев В. В. (отв. ред.) ; сост., автор предисл., введения и комм. В. В. Кривенький. Москва : РОССПЭН, 1998. 703 с.
1071. Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг. В 2 т. Т. 2 / Шелохаев В. В. (отв. ред.) ; сост., автор предисл., введения и комм. В. В. Кривенький. Москва : РОССПЭН, 1999. 592 с.
1072. Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927 / Составители : А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк и др. Москва : РОССПЭН, 1996. 423 с.
1073. Борьба за власть Советов в Донбассе : сб. документов и материалов. Сталино : Облиздат, 1957. 406 с.
1074. В борьбе за Октябрь : сб. документов и материалов. Одесса : Облиздат, 1957. 402 с.
1075. В огне гражданской войны : сб. документов и материалов. Одесса : Одесское книжное издательство, 1962. 503 с.
1076. Восстание на броненосце «Князь Потемкин-Таврический». Воспоминания, материалы, документы. Москва – Петроград : ГИЗ, 1923. 360 с.
1077. ВЧК/ГПУ : документы и материалы. Москва : Изд. гуманитарной литературы, 1995. 272 с.

1078. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Документи / Ред. : Р. М. Коваль. Київ : Поліфаст, 1996. 316 с.
1079. Годы борьбы. Сб. материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. Зиновьевск : Окружная Октябрьская комиссия, 1927. 196 с.
1080. Голос труда : каталог книгоиздательства Союза анархистов-синдикалистов. Москва : Голос труда, 1924. 8 с.
1081. Гражданская война на Екатеринославщине : документы и материалы. Днепропетровск : Промінь, 1968. 360 с.
1082. Гражданская война на Украине (1918–1920) : сб. документов и материалов. Киев : Наукова думка, 1967. Том 1. Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / Под ред. И. К. Рыбалки. 874 с.; Том 1. Кн. 2. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и деникинцев. Ноябрь 1918 – апрель 1919 / Под ред. Н. И. Супруненко, М. А. Рубача. 490 с.
1083. Гражданская война на Украине (1918–1920) : сб. документов и материалов. Киев : Наукова думка, 1967. Том 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / Под ред. С. М. Короливского. 918 с.
1084. Красная книга ВЧК. 2 е изд. Москва : Политиздат, 1989 (по изданию 1920–1922 гг.). Т. 1. 416 с.; Т. 2. 541 с.
1085. Жовтень на Миколаївщині. Нарис з історії класової боротьби 1917–1920 рр. Миколаїв : Істпарт, 1927. 78 с.
1086. Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Январь 1922 – декабрь 1936 г. Москва : Материк-Альфа, 2003. 912 с.
1087. Материалы для биографического словаря социал-демократов, вступивших в российское рабочее движение за период от 1880 до 1905 г. Москва – Петроград : Госизд. Вып. 1, 1923. 283 с.
1088. Махно Н. И. На чужбине. Записки и статьи. 1923–1934 / Подборка и предисл. А. Скирда. Париж : Громада, 2004. 226 с.

1089. М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны : сб. документов. Москва : Воениздат, 1941. 620 с.
1090. Моряки в борьбе за власть советов на Украине (ноябрь 1917–1920 гг.) : сб. документов. Киев, 1963. 687 с.
1091. На защите революции. Из истории Всеукраинской ЧК 1917–1922 : сб. документов и материалов. Киев : Политиздат Украины, 1971. 392 с.
1092. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921 : документы и материалы. Москва : РОССПЭН, 2006. 1000 с.
1093. Нестор Иванович Махно: Воспоминания и документы / Авт. вступ. ст. и сост. В. Ф. Верстюк. Киев, 1991. 192 с.
1094. Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии : сб. документов и материалов / [Д. Ю. Борисов (сост.)] ; ГАДО. Днепропетровск : АО «DAES», 1993. 79 с.
1095. Октябрь на Одесщине. 1917–1927 : сб. статей и воспоминаний к 10-летию Октября. Одесса : Одесская окружная октябрьская комиссия и истпарт-отдел окркома КП(б)У, 1927. 228 с.
1096. Орден российских тамплиеров. Документы. 1930–1944 гг. Москва : Минувшее, 2003. Т. 1. 419 с.; Т. II. – 336 с.
1097. Победа Советской власти на Херсонщине : сб. документов и материалов / Ред. Коллегия : Н. А. Даниленко (отв. ред.), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. Херсон : Херсонское обл. изд. «Надніпрянська правда», 1957. 348 с.
1098. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Москва : Издательство политкаторжан и ссыльнопоселенцев. 1929. 389 с.
1099. Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX – начало XX вв.) : сб. документов и материалов. Москва : Аиро-XX, 2001. 528 с.
1100. Политические процессы 1901–1917 гг. Ч. 1. 1901–1905 гг. / Общ. ред. Л. И. Гольдмана. Москва : Изд ВОПСИ. 1932. 248 с.

1101. Пять лет. Сборник Агитпропа Харьковского губкома КП(б)У. Харьков, 1922. 384 с.
1102. Революционное движение в Черноморском флоте в 1905–1907 гг. Воспоминания и письма / Под. ред. П. М. Богачева. Москва : Политиздат, 1956. 313 с.
1103. «Совершенно секретно». Лубянка – Сталину о положении в стране. 1922–1934 гг. В 8 т. и 12 кн. Москва, 2001–2011. URL: <http://library.sakharov-center.ru/.../sovershenno-sekretno-lubyank>.
1104. Советское село глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Документы и материалы. Москва : РОССПЭН. Т. 1. (1918–1922). 1998. 670 с.
1105. Страницы борьбы. Сб. материалов по истории революционного движения в Николаеве. Николаев, 1923. 246 с.
1106. Судебный процесс над социалистами-революционерами (июнь – август 1922). Подготовка. Проведение. Итоги. Сборник документов / Сост. Красильников С. А. и др. Москва : РОССПЭН, 2002. 1007 с.
1107. Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УССР 1927–1929 рр. / Упорядник В. М. Даниленко. Київ : Темпора, 2012. 756 с.
1108. Филипп Миронов. Тихий Дон в 1917–1921 гг. Документы и материалы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина. Москва : Демократия, 1997. 792 с.
1109. Фельштинский Ю. Г. ВЧК/ГПУ : документы и материалы. URL: <https://www.marxists.org/chinese/reference-books/russian/112607.pdf>.
1110. Харьков в 1917 году : воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции / Ред. коллегия: Н. К. Калюжная, Ю. Ю. Кондуфор (отв. ред.) и др. Харьков : Обл. издательство, 1957. 181 с.

Мемуари та теоретичні праці

1111. А. А. О пропаганде среди крестьян : (заметки пропагандиста) // Буревестник. Париж, 1909. № 18, ноябрь. С. 6–9; 1910. № 19, февраль. С. 8–12.

1112. А – Ъ. Анархизм и революционный синдикализм // Буревестник. Париж, 1907. № 6/7, сентябрь – октябрь. С. 2–6.
1113. Адамович М. На Черном море (Очерки прошлой борьбы). Москва : Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1928. 101 с.
1114. Адамович М. Черноморская регистрация. Москва : Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1929. 112 с.
1115. Адамович М. Чорноморці в революції. Харків : Шляхи революції, 1931. 94 с.
1116. Адамович М. «Моряк» и моряки перед судом // Материалы по истории профессионального движения в России. Москва : ВЦСПС, 1924. Сб. 2. С. 191–210.
1117. Адамович М. На пути к «регистрации» // Материалы по истории профессионального движения в России. Москва : ВЦСПС, 1925. Сб. 3. С. 198–220.
1118. Адамович М. Летняя забастовка на Черном море (1906 г.) // Материалы по истории профессионального движения в России. Москва : ВЦСПС, 1925. Сб. 4. С. 25–38.
1119. Адамович М. Черноморская «Регистрация» и «Заграничный центр» // Царский флот под красным стягом: Документы и воспоминания об участии матросов в рев. движении. Москва, 1931. С. 30–59.
1120. Александр Васильевич Хворостин. Сборник памяти. Одесса, 1932. 68 с.
1121. Александров О. Бойовий загін. Миколаїв, 1931. 42 с.
1122. Алексеев И. Из воспоминаний левого эсера: подпольная работа на Украине. Москва : ГИЗ, 1922. 52 с.
1123. Алешин А. К истории борьбы за Октябрь на Николаевщине // Літопис революції. Харків, 1928. № 3. С. 107–129.
1124. Алгасов В. З боротьби за Жовтень на Сталінщині // Літопис революції. Харків, 1930. № 5. С. 220–227.

1125. Амосов. Октябрьские дни на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине : сб. воспоминаний. Днепропетровск : Изд. Днепропетровского истпарта, 1927. С. 108–120.
1126. Анархия работает. Примеры из истории России. Москва : Common Place, 2014. 190 с.
1127. Анархизм и социал-демократия. Москва : Рабочая мысль, 1906. 8 с.
1128. Анархизм и революционный синдикализм // Буревестник. Париж, 1907. № 6–7. С. 3–6.
1129. Анархизм и тактика пассивного сопротивления // Буревестник. Париж, 1906. № 3. С. 6–7.
1130. Анархизм и хулиганство. Санкт-Петербург : Свобода, 1906. 28 с.
1131. Анархистская конференция Литвы и Польши / Из России // Буревестник. Париж, 1907. № 6/7. С. 27–29.
1132. Анархистское движение // Листки «Хлеб и воля». Лондон, 1907. № 14. С. 6–7.
1133. Анархисты в Октябрьской революции / Публ. подгот. Зайченко И. М. : сборник научных трудов // Центр, музей революции СССР. Москва, 1992. Вып. 23. Кн. 2. С. 91–95.
1134. Анархисты и социалисты-революционеры // Хлеб и воля. Женева, 1904. № 9. С. 1–4.
1135. Анархисты коммунисты и коммунисты большевики. Харьков : Поукрсовтрударм, 1921. 22 с.
1136. Анархистское движение // Листки «Хлеб и воля». Лондон, 1907. № 14. С. 6.
1137. Анархистское движение в Одессе // Листки «Хлеб и воля». Лондон, 1907. № 14. С. 8.
1138. Анархическое движение в России // Листки «Хлеб и Воля». Лондон, 1906. № 1. С. 9–10.
1139. Анархическое движение в России : [Киев; Погребище (Киев. губ.); Ромны (Полтав. губ.); Одесса; Екатеринослав; Голта; Варшава] // Анархист. Париж, 1908. № 2. С. 28–30.

1140. Анархическое движение на Украине // Жизнь и творчество русской молодежи. Москва, 1918. № 14. С. 2.
1141. Анархо-махновщина и советская власть. Запорожье : Поконкор, 1921. 20 с.
1142. А. Н. Из прошлого // Буревестник. Париж, 1908. № 12. С. 7–8; 1909. № 14. С. 11–13.
1143. А. Н. Революционная организация // Буревестник. Париж, 1906. № 2. – С. 14–16; № 3. С. 2–3.
1144. Андреев А. Ко всем // Безвластие. Харьков, 1918. № 1. 1918. С. 1–2.
1145. Андреев А. Неонигилизм. Москва : Китеж, 1922. 104 с.
1146. Андреев А. «Свобода внутри нас». К истории анархического движения в Севастополе после революции 1905 г. // Михаилу Бакунину. 1876–1926. Очерки истории анархического движения в России. Сборник статей под ред. А. Борового. Москва : Голос труда. 1926. С. 307–317.
1147. Анисимов С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. Москва – Ленинград : Истпрофтап, 1926. 205 с.
1148. Анисимов С. Суд и расправа над анархистами-коммунистами // Каторга и ссылка. Москва, 1932. № 10(95). С. 129–176.
1149. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Москва : Высший военный редакционный совет, 1924. Т. 1. 271 с.
1150. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Москва – Ленинград : Госиздат. Отдел военной литературы, 1928. Т. 2. 298 с.
1151. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Москва – Ленинград : Госвоениздат, 1932. Т. 3. 350 с.
1152. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Москва – Ленинград : Госвоениздат, 1933. Т. 4. 343 с.
1153. Антонов-Овсієнко В. О. В боротьбі за Радянську Україну // Літопис революції. Харків, 1932. № 1–2. С. 118–152.
1154. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга : сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. / Под ред. А. Г. Шлихтера. Екатеринослав : ГИЗ Украины, 1925. С. 51–209.

1155. Анулов Ф., Верхотурский А. Прорыв. Москва : Красная звезда, 1929. 118 с.
1156. А. С. Чернознаменцы и безначальцы // Михаилу Бакунину (1876–1926). Очерки истории анархического движения в России. Москва : Голос труда, 1926. С. 279–297.
1157. Арбатов З. Ю. Екатеринослав 1917–1922 гг.: Воспоминания // Архив русской революции. Берлин : Слово, 1923. Т. XII. С. 83–148.
1158. Арендаренко И. Отряд анархиста Бибика // Дело труда – Пробуждение. – Нью-Йорк – Детройт, 1951. № 37 (ноябрь – декабрь). С. 17–19.
1159. Аресты // Рассвет. Чикаго, 1925. № 13. С. 16.
1160. Арминиус. Светлой памяти Покотилова // Листки «Хлеб и воля». Женева – Лондон, 1907. № 7. С. 6.
1161. Артемьев М. Преследования анархистов в советской России // Рассвет. Чикаго, 1930. № 240. С. 2.
1162. Аршинов П. Два побега. Из воспоминаний анархиста. 1906–1909 гг. Париж : Дело труда, 1925. 22 с.
1163. Аршинов П. Новое в анархизме: К чему призывает организационная платформа. Париж : Загранич. организация русских анархистов-коммунистов «Дело труда», 1929. 24 с.
1164. Аршинов П. Анархизм и махновщина // Анархический вестник. Берлин, 1923. № 2. С. 26–37.
1165. Аршинов П. Главная задача момента // Анархический вестник. Берлин, 1924. № 7. С. 1.
1166. Аршинов П. Современная эпоха и задачи трудящихся // Дело труда. Париж, 1925. № 1. С. 1–2.
1167. Аршинов П. Крестьянство в России // Дело труда. Париж, 1925. № 2. С. 1.
1168. Аршинов П. Организационная проблема // Дело труда. Париж, 1925. № 3. С. 1.
1169. Аршинов П. Тупик большевизма // Дело труда. Париж, 1925–1926. № 7–8. С. 2.

1170. Аршинов П. Последовательно-большевистская ложь // Дело труда. Париж, 1926. № 10. С. 3.
1171. Аршинов П. Критика синтеза // Дело труда. 1927. № 26–27. С. 11–14.
1172. Аршинов П. Трехлетие «Дело труда» // Дело труда. Париж, 1928. № 37–38. С. 1–2.
1173. Аршинов П. Без перспективы // Дело труда. Париж, 1928. № 43. С. 2.
1174. Аршинов П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР // Дело труда, 1930. № 56–57. С. 1–2.
1175. Аршинов П. На полдороге // Дело труда. Чикаго, 1932. № 67. С. 4.
1176. Аршинов П. А. Анархо-большевизм и его роль в русской революции // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 860–865.
1177. Аршинов П. А. К вопросу об анархо-большевизме и его роли в революции // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 866–871.
1178. Аршинов П. А. Анархизм и диктатура пролетариата (Доклад конференции анархо-комм. групп Сев. Америки и Канады) // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 872–882.
1179. Аскарлов Г. Вопросы анархизма-универсализма Москва : Всероссийская секция анархистов-универсалистов, 1921. 32 с.
1180. Атабекян А. Перелом в анархистском учении // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 536–543.
1181. Атлас М. А. Борьба за Советы. Очерк по истории Советов в Крыму (1917–1918). Симферополь : Госиздат Крым АССР, 1933. 143 с.
1182. Ачканов Г. Очерки Февральской и Октябрьской революции в Одессе. Одесса : Исполком Одесского окружного комитета КП(б)У, 1927. 70 с.
1183. А – Ъ. Есть ли у нас союзники? // Буревестник. Париж, 1906. № 2. С. 3–5.
1184. А – Ъ. Наш синдикализм // Буревестник. Париж, 1906. № 4. С. 2–4.

1185. Arminius. В борьбе за анархию. Памяти Азриеля Покотилова // Набат. 1915 (август). № 4. С. 8.
1186. Ауссем В. К. К истории повстанчества на Украине // Летопись революции. Харьков, 1926. № 5. С. 7–21.
1187. Ашахманов П. Махно и его тактика: (К годовщине гибели штаба Петроградской бригады) // Красный командир. Москва, 1921. № 24–25. С. 4–5.
1188. Бабахан Н. (С). Из истории крымского подполья // Революция в Крыму. Симферополь, 1924. № 1(3). С. 30–35.
1189. Бабахан С. Партизанское движение в тылу Врангеля // Разгром Врангеля. Сборник статей. Москва : Госвоенизд, 1930. С. 157–167.
1190. Бакунин М. А. Избранные философские сочинения и письма. Москва : Мысль, 1987. 573 с.
1191. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Киев : РВИ, Проза, 1993. 592 с.
1192. Белокриницкий С. На верном пути // Юношеское движение. Москва, 1923. № 1. С. 8.
1193. Ближайшая задача // Буревестник. Париж, 1908. № 10–11. С. 2.
1194. Боевые предприятия социалистов-революционеров в освещении охранки. Москва : Революционный социализм, 1918. 112 с.
1195. Большевицкая реакция против анархистов и анархистов-синдикалистов в России // Волна. Чикаго, 1921. № 18. С. 20–22.
1196. Б. С. <Б. Стоянов> Открытое письмо И. Гроссману-Рошину // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. СПб. : РХГА, 2015. С. 604–618.
1197. Бредіс Є. Партійне підпілля в Одесі за денікінщини // Літопис революції. Харків, 1930. № 3. С. 77–102.
1198. Бунегин М. Годы борьбы за Советскую власть // Революция в Крыму. Симферополь, 1927. № 1(7). С. 5–35.

1199. Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму 1917–1920. Симферополь : Крымиздат, 1927. 332 с.
1200. Бухарин Н. И. Анархизм и научный коммунизм // Коммунист. Москва, 1918. № 2. С. 11–13.
1201. Век ожидания : сб. статей. Москва : Зеленый луг, 1907. 145 с.
1202. Венус Г. Война и люди. Москва – Ленинград : ГИХЛ, 1931. 236 с.
1203. Верхівський-Варакута О. Що його Україна // Україна. 1952. № 7. Ч. 5. С. 345.
1204. Викторов. Николаевский Совет рабочих и солдатских депутатов // Летопись революции. Харьков, 1927. № 4. С. 51–59.
1205. Вишняков И. К борьбе за диктатуру пролетариата в Донбассе // Летопись революции. Харьков, 1928. № 2. С. 220–233.
1206. Владимир Ильич Ленин : биографическая хроника. Т. 11 (июль – ноябрь 1921). Москва : Политиздат, 1980. 783 с.
1207. Вместо программы. Резолюции 1 и 2 Конференции анархистов-синдикалистов. Берлин : Изд. Заграничного бюро анархистов-синдикалистов, 1922. 28 с.
1208. Волин. Революция и анархизм : сб. ст. Б. м. : Изд. «Набат», 1919. 128 с.
1209. Волин. Конфедерация анархистских организаций Украины «Набат». Б. м., 1919. 20 с.
1210. Волин. Разъяснение (По поводу ответа Н. Махно на книжку М. Кубанина «Махновщина») // Н. И. Махно. На чужбине. Записки и статьи. 1923–1934. Париж, 2004. С. 208–211.
1211. Волин. Дело «Набата» // Дело труда. Париж, 1925. № 7–8. С. 4.
1212. Волин. В дополнение к «Открытому письму т-щу Максимову» от т-ща Н. Махно // Дело Труда. Париж, 1926. № 16. С. 15.
1213. Волин. Нестор Махно / Волин // Дело труда. Чикаго, 1934. № 82. С. 2–5.
1214. Волкац С. К борьбе за Октябрь в Зиновьевске (Елисаветграде) // Летопись революции. Харьков, 1928. № 1(28). С. 213–225.

1215. Волков Е. 3. Среди моряков и речников торгового и военного флота (1906–1914 гг.). Москва – Петроград : Госиздат, 1923. 264 с.
1216. Волковинський В. М. Документи слідчої справи про вбивство П. А. Столипіна // Архіви України. 1990. № 2. С. 35–49; № 3. С. 41–53; № 4. С. 10–27.
1217. Вольский А. Умственный рабочий. Ч. 1. Эволюция социал-демократии. Санкт-Петербург : В. Яковенко, 1906. 128 с.
1218. Волюнец С. К борьбе за Октябрь в Елизаветграде // Летопись революции. Харьков, 1928. № 1. С. 213–234.
1219. В. С. Экспедиция Л. Б. Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция. М., 1925. № 6(41). С. 116–154.
1220. Всеобщая стачка в России // Хлеб и воля. Женева, 1905. № 15. С. 3–6.
1221. Всероссийский съезд анархистов-коммунистов. Протоколы Первого Всероссийского съезда анархистов-коммунистов 25–28 декабря 1918 г. Москва : Всероссийская федерация анархистов-коммунистов, 1919. 48 с.
1222. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 г. Протоколы. Киев, Україна, 1991. 241 с.
1223. Г. Анархическое движение // Листки «Хлеб и воля». Женева – Лондон, 1907. № 14, С. 6–7.
1224. Гавен Ю. П. Революция в Крыму // Революция в Крыму. Симферополь, 1922. № 1. С. 3–26.
1225. Гавен Ю. П. Борьба большевистского подполья за Советский Крым // Революция в Крыму. Симферополь, 1930. № 9. С. 1–53.
1226. Галкин К. Анархистские и террористические группы в Харькове (по данным охранки) // Пути революции. Харьков, 1925. № 1. С. 50–61; № 2. С. 68–70; № 3. С. 142–151.
1227. Гарасева А. М. Я жила в самой бесчеловечной стране... Воспоминания анархистки. Москва : Интер Сервис, 1997. 336 с.
1228. Генкин И. И. Анархисты: Из воспоминаний политкаторжанина // Былое. Москва, 1918. № 3(31). С. 163–183.

1229. Генкин И. И. Группа Безначалие в 1905–08 гг.: Очерки из героической эпохи в жизни русского анархизма. Минск : Б. и., 1919. 24 с.
1230. Генкин И. И. По тюрьмам и этапам. Петроград : Госиздат, 1922. 487 с.
1231. Генкин И. И. Среди преемников Бакунина: Записки по истории российского анархизма // Красная летопись. Москва, 1927. № 1(22). С. 170–185.
1232. Гейне Н. Политические в Лукьяновке // Каторга и ссылка. Москва, 1926. № 4. С. 202–207.
1233. Годлевский. Кишинев – Одесса – Николаев // Летопись революции. Харьков, 1924. № 4(9). С. 107–110.
1234. Гонения на анархизм // Анархический вестник. Берлин, 1923. № 1. С. 73–76.
1235. Гонтарь З. Воспоминания о Красной гвардии // Борьба за Советы на Екатеринославщине : сб. воспоминаний. Екатеринослав : Изд. Истпарта, 1927. С. 177–179.
1236. Гордины А. Л. и В. Л. Долой анархию! // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА. 2015. С. 740–754.
1237. Гржасковский В. Каменская организация в борьбе за Советы // Борьба за Советы на Екатеринославщине : сб. воспоминаний. Днепропетровск : Истпарт, 1927. С. 155–157.
1238. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр // Літопис Червоної Калини. 1932. № 10. С. 6–10.
1239. Грозин Э. На пути к биокосмизму // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА. 2015. С. 772–774.
1240. Гроссман И. С. Думы о былом: Из истории белостоцкого анархического «чернознаменного» движения // Былое. 1924. № 27–28. С. 172–182.
1241. Гроссман-Рощин И. С. Октябрьская революция и тактика анархо-синдикалистов // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА. 2015. С. 592–603.
1242. Гуляйпольский анархист. Село Гуляй-Поле // Буревестник. Париж, 1908 (октябрь). № 13. С. 16.

1243. Гутман М. Под властью анархистов: Екатеринослав в 1919 г. // Русское прошлое. Петроград, 1923. № 5. С. 61–68.
1244. Декларация групп русских анархистов содействия «Делу труда»: практические задачи анархистов в современную эпоху. Буэнос-Айрес : Изд. групп русских анархистов содействия «Делу труда», 1930. 15 с.
1245. Декларация Московского союза идейной пропаганды анархизма. Москва : Б. и., 1918. 12 с.
1246. Декларация Московской организации анархо-универсалистов: (К 8-му съезду Советов) / Сост. Гординым. Москва, 1921. 11 с.
1247. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Минск : Харвест, 2002. Т. 4. 248 с.; Т. 5. 367 с.
1248. Дрикер Н. Анархизм и синдикализм: (Доклад, предназначенный для Всероссийского съезда анархистов). Киев : Киевская ассоциация свободных анархистов, 1918. 34 с.
1249. Дрикер Н. Ко всем... // Безвластие. Харьков, 1918. № 1. С. 1–2.
1250. Дрикер Н. Мысли вслух // Безвластие. Харьков, 1918. № 1. С. 4–5.
1251. Дрикер Н. Анархизм в опасности // Безвластие. Харьков, 1918. № 1. С. 6–7.
1252. Дрикер Н. Павел Арсентьев (некролог) // Безвластие. Харьков, 1918. № 1. С. 8–9.
1253. Дрикер Н. Материалы к истории анархистского движения в годы реакции (По документам Киевского историко-революционного архива) // Пути революции. Харьков, 1926. № 4(7). С. 72–83.
1254. Другов Ф. Анархисты в русской революции // Пробуждение. Детройт, 1932. № 23–24. С. 71–74; № 28–29. С. 19–22.
1255. Дубинский М. Наши задачи // Буревестник. Париж, 1906. № 1. С. 3.
1256. Дубинский М. К характеристике нашей деятельности // Буревестник. Париж, 1906. № 2. С. 1–2.
1257. Еленский. Отклики по поводу литературных перлов «бабки» Махно // Голос труженика. Чикаго, 1925. № 12 (октябрь). С. 31.

1258. Есаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. Харьков, 1924. № 3/4. С. 82–86.
1259. Ефимов Н. А. Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 г. // Сб. трудов Воен.-науч. о-ва при Военной академии. Москва, 1921. Кн. 1. С. 192–223.
1260. «Жду визы, какой-либо визы, с нетерпением!» Письма Нестора Махно. 1924–1925 гг. / Подготовил Д. Рублев // Исторический архив. Москва, 2016. № 4. С. 51–66.
1261. Жуков Г. М. Спогади рядовика – терориста. Харків : Шляхи революції, 1928. 24 с.
1262. Жуковский Л. (Мирон Трубный) Подготовка Октября на Екатеринославщине // Летопись революции. Харьков, 1926. № 1(10). С. 7–40.
1263. Забржнев В. И. Проповедники индивидуалистического анархизма в России (Доклад Амстердамскому конгрессу анархистов-коммунистов, состоявшемуся 24–31 августа 1907 года) // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА. 2015. С. 662–675.
1264. Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь // Летопись революции. Харьков, 1925. № 4(13). С. 147–154.
1265. Зайцев. Октябрь в Юзовке / Ф. Зайцев // Октябрьская революция. Первое пятилетие. Харьков : Госиздат, 1922. С. 625–630.
1266. Зак Л. М. Большевистское подполье Одессы во времена интервенции Антанты // Из истории рабочего класса и революционного движения / Ред.-сост. : В. В. Альтман. Москва : Изд-во АН СССР, 1958. С. 462–477.
1267. Залезский В. Н. Воспоминания профессионала // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904–1905–1906 гг. / Под ред. М. Рубача. Екатеринослав, 1924. С. 490–494.

1268. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / Упорядник В. Чоп // Старожитності Південної України. Вип. 15. Запоріжжя : Тандем-У, 2006. 136 с.
1269. Затишье // Буревестник. Париж, 1907. № 5 (апрель). С. 1.
1270. Затонский В. П. Что Махно обещает крестьянству. Ст. Панютино : Агитпоезд «Большевик», 1920. 4 с.
1271. Затонський В. З минулого. Харків : Держвидав, 1926. 56 с.
1272. Затонский В. П. Водоворот: Отступление южной группы // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. Москва : Воениздат, 1963. С. 154–182.
1273. Захарова-Цедербаум К. В годы реакции // Каторга и ссылка. Москва, 1929. № 11. С. 69–75.
1274. Зецкер А. 1905 рік на Поділлі. Вінниця : Б. в., 1925. 46 с.
1275. Зильберблат И. Первый арест // Каторга и ссылка. Москва, 1929. № 2. С. 118–133.
1276. Зильберштейн Я. Мародер революции (провокатор Василий Остроумов) // Пути революции. Харьков, 1927. № 5–6. С. 134–137.
1277. Знаменский М. Тюремные впечатления // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. Париж. Москва : YMCA PRESS, 1985. С. 411–412.
1278. Зубатов С. В. Зубатовщина // Былое. Москва, 1917. № 4. С. 156–178.
1279. Иван Николаевич Толмачев и Ферапонта Митральеза. История дружбы генерал-губернатора с анархистом-налетчиком // Общее дело. Париж, 1909. № 2. С. 7.
1280. Игрнев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова (репринт. изд. 1930 г.). Киев : Политиздат Украины, 1990. С. 186–195.
1281. Из докладной записки, составленной департаментом полиции по анархистским группам и движениям в 1909 год. URL: <http://org/chz9-02.htm>.

1282. Из Одессы (Из хроники групповой жизни) // Буревестник. Париж, 1908. № 10–11. С. 23.
1283. Ильвес В. Я. Обзор боевых действий курсантов школы против Врангеля и Махно за время с 14 октября 1920 г. по 25 января 1921 г. в составе 2 курсантской бригады // 10 лет Ленинградской Военно-инженерной школы. Ленинград, 1928. С. 73–77.
1284. Иоселевич В. П. Кишиневское сидение // Кандальный звон. Одесса, 1925. № 1. С. 95–99.
1285. Итоги и практика летней деятельности Одесского губернского ЧК. Одесса : Изд. Одес. губчека, 1921. 138 с.
1286. Йолтуховський Р. Діяльність Кам'янець-Подільського осередку Подільсько-Бессарабського союзу анархістів-комуністів (1907–1909 рр.) // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України». Хмельницький, 2012. С. 203–206.
1287. Казимирчук П. Революционное движение в Горловско-Щербатовском районе Донбасса // Летопись революции. Харьков, 1925. № 4. С. 55–65.
1288. Карелин А. Приспособляемость кооперации // Почин. Москва, 1919. № 1. С. 3.
1289. Карелин А. Что такое анархия. Москва : Всероссийская федерация анархистов-коммунистов, 1923. 62 с.
1290. Книжник И. Воспоминания о П. А. Кропоткине и об одной анархистской эмигрантской группе // Красная летопись. Москва, 1922. № 4. С. 28–51.
1291. Книжник-Ветров И. С. Воспоминания о Богрове, убийце Столыпина // Красная летопись. Москва, 1922, № 5. С. 287–294.
1292. Кок. Из хроники групповой жизни // Буревестник. Париж, 1908. № 10–11. С. 22.
1293. Колос Г. А. Заметки о подполье и вооруженной борьбе. 1918–1919. Днепропетровск : Звезда, 1927. 47 с.
1294. Коневец (Гришута). 1919 год в Екатеринославе и Александровске // Летопись революции. Харьков, 1925. № 4. С. 74–90.

1295. Константин Г. П. В. Лебедев. Некролог // Пути революции. Харьков, 1925. № 2. С. 219.
1296. Кропоткин П. Революция в России. Санкт-Петербург : Эхо, 1906. 32 с.
1297. Кропоткин П. А. Хлеб и воля: Современная наука и анархия. Москва : Правда, 1990. 638 с.
1298. Кузьменко Г. Воспоминания // Пробуждение. Детройт, 1937. № 80–81. С. 14–24.
1299. Левензон Ф. Я. Проти Махна на денікінському фронті // Літопис революції. Харків, 1929. № 4(34). С. 264–281.
1300. Левко (Четолин). Коммунисты среди партизан // Летопись революции. Харьков, 1925. № 4. С. 89–98.
1301. Лелевич Г. Анархо-максималистская революция в Самаре в мае 1918 г. // Пролетарская революция. Москва, 1922. № 7. С. 141–151.
1302. Ленин В. И. Анархизм и социализм / Полное собрание сочинений. Москва : Изд. политической литературы, 1970. Т. 5. С. 377–378.
1303. Ленин В. И. Социализм и анархизм / Полное собрание сочинений. Москва : Изд. политической литературы, 1970. Т. 12. С. 129–132.
1304. Ленин В. И. Государство и революция // В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. Москва : Изд. политической литературы, 1969. Т. 33. С. 4–120.
1305. Ленин В. И. Детская боязнь «левизны» в коммунизме // В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. Москва : Изд. политической литературы, 1970. Т. 41. С. 129–132.
1306. Липоткин Л. Анархизм в России до революции 1917 г. // Пробуждение. Детройт, 1934. № 47–49. С. 22–24.
1307. Липоткин Л. Русское анархическое движение в Детройте // Дело Труда – Пробуждение. Чикаго – Детройт, 1963. № 67. С. 22–25.
1308. Липшиц В. Херсонщина в 1917 г. // Летопись революции. Харьков, 1926. № 2. С. 26–38.

1309. Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»: (Бой с Махно 14 дек. 1920 г. в дер. Андреевка Бердян. уезда) // Армия и революция. Москва, 1921. № 4/5. С. 114–120.
1310. Локерман Л. С. По царским тюрьмам: в Екатеринославе // Каторга и ссылка. Москва, 1925. № 4. С. 185–189.
1311. Локерман А. 74 дня Советской власти. Б. м. 1918. 62 с.
1312. Луначарский А. В. О настоящих анархистах. Заметки философа // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА. 2015. С. 351–363.
1313. Макаров П. В. Адъютант генерала Май-Маевского. Ленинград : Прибой, 1929. 42 с.
1314. Макаров П. В. Крутой дорогой (Записки партизана). Симферополь : Госиздат Крымской АССР, 1940. 150 с.
1315. Максименко. Из истории партизанской борьбы в Донбассе и Екатеринославщине в 1918–1919 гг. // Летопись революции. Харьков, 1925. № 4. С. 155–164.
1316. Максимов Г. П. (Гр. Лапоть). За что и как большевики изгнали анархистов из России (К освещению положения анархистов в России). [Штеттин] : Изд. анархо-коммунистической группы, 1922. 32 с.
1317. Максимов Г. Позиции анархистов в русской революции // Голос труженика. Чикаго, 1925. № 12. С. 18–20; № 13. С. 14–18.
1318. Максимов Г. Анархистское движение в России до 1917 г. // Голос труженика. Чикаго, 1926. № 20. С. 8–11.
1319. Максимов Г. Революция или контрреволюция в России? // Дело труда, 1935. № 87. С. 3.
1320. Макушенко Н. Операция против банды Махно с 9-го по 16-е июня 1921 г. // Армия и революция. Москва, 1922. № 3/4. С. 106–116.
1321. Мандельштам М. Л. 1905 год в политических процессах. Записки защитника. Москва : Изд. политкаторжан, 1931. 392 с.

1322. Манифест анархистов-коммунистов (А. Карелин) // Волна. Чикаго, 1924. № 49. С. 24.
1323. Манифест анархо-футуристов // К свету. Харьков, 1918. 14 февраля.
1324. Мануилский Д. О нашей политике в деревне // Коммунист. Харьков, 1920. № 2. С. 7.
1325. Марков Н. К организации анархистских групп молодежи // Жизнь и творчество русской молодежи. Москва, 1919. № 1. С. 2.
1326. Материалы Зафронтбюро // Летопись революции. Харьков, 1929. № 5–6. С. 31–34.
1327. Материалы по истории анархистского движения из архивов Охранного отделения // Дело труда. Париж, 1929. № 46–47. С. 28–33.
1328. Матюшенко А. Своим бывшим учителям // Буревестник. Париж, 1907. № 5 (апрель). С. 6.
1329. Махно Н. И. Воспоминания. Русская революция на Украине (От марта 1917 по апрель 1918 г.) (Репринт. изд. 1929 г.). Париж – Киев : Украина, 1991. Кн. 1. 160 с.
1330. Махно Н. И. Воспоминания. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 г.). Кн. 2; Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.). Кн. 3. (Репринт. изд. 1929 г.). Париж – Киев : Украина, 1991. 184 с.
1331. Махно Н. Махновщина и ее вчерашние союзники-большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина»). Париж : Библиотека махновцев, 1926. 34 с.
1332. Махно Н. И. По поводу «разъяснения Волина» // Махно Н. И. На чужбине. Записки и статьи 1923–1934. Париж, 2004. С. 216–226.
1333. Махно Н. Записки // Анархический вестник. Берлин, 1923. № 1–6.
1334. Махно Н. Ленин, его партия и недомыслие вокруг них // Рассвет. Нью-Йорк, 1925. 8 июля. С. 2.
1335. Махно Н. Махновское движение и люди из стана анархо-синдикалистов // Рассвет. Нью-Йорк, 1925. 25 июня. С. 3.

1336. Махно Н. Как лгут большевики (Правда о Железнякове) // Дело труда. Париж. 1927. № 22. С. 12.
1337. Махно Н. Открытое письмо к тов. Максимову // Дело труда. Париж, 1926. № 15. С. 8–10.
1338. Махно Н. Великий Октябрь на Украине // Дело труда. Париж, 1927. № 29. С. 9–11.
1339. Махно Н. Махновщина и антисемитизм // Дело труда. Париж, 1927. № 30–31. С. 15–18.
1340. Махно Н. Крестьянство и большевики // Дело труда. Париж, 1928. № 33–34. С. 7–9.
1341. Махно Н. Открытое письмо партии ВКП и ее ЦК от Н. Махно // Дело труда. Париж, 1929. № 37–38. С. 10–11.
1342. Махно Н. Печальные страницы русской революции // Рассвет. Чикаго, 1932. С. 23.
1343. Махно Н. Чикагский Прогрессивный Клуб и Аршинов // Пробуждение. Детройт, 1932. № 23/27. С. 57–58.
1344. Махно Н. Над свежей могилой Н. Рогдаева // Пробуждение. Детройт, 1934. № 52–53. С. 21–24.
1345. Махно Н. И. Анархизм и наше время // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА. 2015. С. 619–621.
1346. Махно Н. И. Советская власть, ее настоящее и будущее // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : Изд. РХГА. 2015. С. 622–623.
1347. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія // Літопис червоної калини. Львів, 1935. № 1–4. С. 10–12.
1348. М. С. Махно та його військо // Літопис червоної калини. Львів, 1935. № 6. Т. 8. С. 16–17.
1349. Менде Э. Октябрьская революция в Донбассе // Летопись революции. 1922. № 1. С. 50–58.
1350. Менсфрид. Зальман (некролог) // Буревестник. Чикаго, 1921. № 2. С. 20–22.

1351. Михайлов (Кром) М. И. Бойня в Екатеринославской тюрьме в 1908 г. // Каторга и ссылка, 1935. № 1. С. 91–113.
1352. Мирошевский Вл. «Вольный Екатеринослав» // Пролетарская революция. Москва, 1922. № 9. С. 197–208.
1353. Мокроусов А. 90 дней в горах Крыма // Революция в Крыму. Симферополь, 1924. № 4. С. 12–35.
1354. Мрачный М. Записки тюремные // Волна. Нью-Йорк, 1924. № 53. С. 42–44; № 55. С. 39–44.
1355. Назаренко Н. Путь Махно через Елисаветградский уезд // Годы борьбы. 1917–1927. Зиновьевск, 1927. С. 165–166.
1356. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуги 1917–1922 рр. : щоденник. Полтава, 1995. 280 с.
1357. Николаенко И. Гражданская война в Луганске // Летопись революции. Харьков, 1928. № 1. С. 203–212.
1358. Никифорова Мария Григорьевна // Жизнь и творчество русской молодежи. Москва, 1919. № 21. С. 8.
1359. Новомирский Д. Манифест анархистов-коммунистов. Б. м. : Группа «Новый мир», 1905. 34 с.
1360. Новомирский Д. И. Анархическое движение в Одессе // Михаилу Бакунину 1876–1926. Очерки истории анархического движения в России. Москва : Голос труда. 1926. С. 246–278.
1361. Новомирский Д. Из программы синдикального анархизма // Образ будущего в русской социально-экономической мысли конца XIX – начала XX века : Избр. произв. / Сост. и вступ. ст. Я. И. Кузьмина. Москва : Республика, 1994. С. 351–358.
1362. Новополин Г. Дело об убийстве генерал-губернатора Желтоновского (Из практики военной юстиции) // Каторга и ссылка. Москва, 1927. № 2. С. 26–39.
1363. Н. Ш. Наше отношение к большевикам // Волна. Нью-Йорк, 1920. № 2. С. 23–27.

1364. Одесская федерация // Революционное творчество. Москва, 1918. № 1–2. С. 108–109.
1365. Одеська періодична преса років революції та громадянської війни 1917–1921 рр. / За ред. С. Л. Рубінштейн // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. Одеса : ОЦНБ, 1929. 152 с.
1366. Организационная платформа всеобщего союза анархистов (проект). Группа русских анархистов за границей. Париж : Дело труда, 1926. 22 с.
1367. Организация «Набат» и партия // Дело труда. Париж, 1928. № 32. С. 12–15.
1368. Отверженный Н. Главные течения в анархистской литературе XX века // Михаилу Бакунину 1876–1926. Очерки истории анархического движения в России. Москва : Голос труда. 1926. С. 323–339.
1369. Ответ нескольких российских анархистов на «Платформу» (Соболь, Флешин, Шварц, Штеймер, Волин, Лия, Роман, Эрвантян). По поводу проекта «Организационной платформы». Париж : Группа русских анархистов в изгнании, 1927. 39 с.
1370. Открытое письмо к рабочим и крестьянам СССР // Дело труда. Париж, 1927. № 28. С. 1–2.
1371. Отоцкий В. Анархический крестьянский союз // Анархист. Париж, 1907. № 1. С. 12.
1372. Отчет о 3-м съезде КСМУ // Коммунист. Харьков, 1921. № 2. С. 3.
1373. Отчеты одесского губкома // Коммунист. Одесса, 1921. № 12. С. 35; № 13. С. 21.
1374. Очерки анархического движения в Екатеринославе // Листки «Хлеб и воля». Женева – Лондон, 1906. № 1. С. 11.
1375. Очерк анархического движения в Екатеринославе за полтора года (июль 1905 – декабрь 1906 гг.) // Приложение к «Буревестнику». Париж, 1907. № 6. С. 3–9.
1376. Очерк (Краткий очерк) анархического движения в Житомире // Буревестник. Париж, 1908. № 10–11 (март – апрель). С. 27.
1377. Орджоникидзе З. Путь большевика. Москва : Госполитиздат, 1956. 320 с.

1378. Орлинский А. Бандитизм и борьба с ним // Армия и революция. Москва : 1921. № 2/3. С. 3–16.
1379. Павлов П. А. Выводы из опыта борьбы с Махно сводной дивизии курсантов в ноябре – декабре 1920 г. и в январе 1921 г. // Армия и революция. Москва, 1921. № 2/3. С. 97–110.
1380. Павлов П. А. Особенности тактики Махно: (По опыту операций Сводной дивизии курсантов) // Военное знание. Москва, 1921. № 8. С. 21–23.
1381. Памяти Василия Доценко (Николая) // Буревестник. Париж, 1907. № 4. С. 4.
1382. Памяти Сергея Борисова // Буревестник. Париж, 1910. № 19. С. 1.
1383. Первая конференция анархистских организаций Украины «Набат»: Декларация и резолюции. Б. м. : Изд. «Набат», 1918. 32 с.
1384. Первый Всероссийский съезд профсоюзов. Стенографический отчет. Москва : ВСП, 1918. 382 с.
1385. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 1918 г. Протоколы. Киев : Политизат Украины, 1988. 286 с.
1386. Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными организациями (1917 г.). Москва : Госполитиздат, 1957. В 3-х т. Т. 1. 292 с.
1387. Петрович И. Бунт конармии // Дело труда – Пробуждение. Детройт, 1951. № 35. С. 22–25.
1388. Письма Медникова Спиридовичу // Красный архив. Москва : 1926. Т. 4(17). С. 192–219.
1389. Плеханов Г. Анархизм и социализм. Москва : Изд. В. Д. Карчагина, 1906. 136 с.
1390. Поликарпов Б. Бурям навстречу. Симферополь : Крымиздат, 1961. 164 с.
1391. По страницам «Альманаха» // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. Париж – Москва : YMCA Press, 1995. С. 409–451.
1392. Преображенский Е. А. Анархизм и коммунизм. Москва – Петроград : Коммунист, 1918. 111 с.

1393. Придеснянский Л. Первые шаги анархизма на Украине // Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Т. 1. Париж : Б. и., 1909. С. 117–123.
1394. Присяжнюк М. Речь Матрены Присяжнюк [в Киевском военно-окружном суде 19 июля 1908 г.]. Харьков : Изд. Харьковской федерации анархистов-коммунистов, 1919. 14 с.
1395. Программа // Жизнь и творчество русской молодежи. Москва, 1919. № 32–33. С. 1.
1396. Проект декларации Повстанческой Армии Украины (махновцев). Б. м. : Изд. Культпросвет ПАУМ, 1919. 20 с.
1397. Против синдикалистов // Свобода внутри нас. Киев, 1918. № 2. С. 2.
1398. Протокол заседаний II Гуляйпольского районного съезда фронтовиков, Советов и подотделов, состоявшегося 12 февраля 1919 г. в Гуляй-Поле. Харьков : Гуляйпольская группа анархистов «Набат», 1919. 32 с.
1399. Протокол съезда Военного революционного Совета Гуляйпольского района 7 марта 1919 г. Харьков : Группа «Набат», 1919. 16 с.
1400. Протоколы I Всероссийского съезда анархистов-коммунистов. 25–28 декабря 1918 г. Москва : Изд. Всероссийской Федерации анархистов-коммунистов, 1919. 48 с.
1401. Профсоюзы после Октября на Украине. Харьков : Изд. Укр. бюро ВЦСПС, 1923. 34 с.
1402. П-ский. Об экспроприациях // Буревестник. Париж, 1906. № 1 (июль). С. 9–11.
1403. Пятаков Г. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. М. : Советская энциклопедия, 1989. С. 591.
1404. Радек К. Анархизм и Советская власть. Петроград : Госиздат, 1918. 8 с.
1405. Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе // Летопись революции. Харьков, 1925. № 5–6. С. 313–321.

1406. Раевский М. Ответ Виктору Чернову / М. Раевский // Буревестник. Париж, 1907. № 5. С. 5–6.
1407. Раевский М. Наши антисиндикалисты и массовая организация // Буревестник. Париж, 1908. № 9. С. 1–3.
1408. Раевский М. Большевики о судьбах анархизма // Буревестник. Париж, 1908. № 10/11. С. 10–11.
1409. Раевский М. Еще к вопросу о формах массовой организации: (По поводу статьи т. Иванова) // Буревестник. Париж, 1909. № 16. С. 10–13.
1410. Ракилов Г. Письма о махновцах. Екатеринослав : Изд. Агитпросвет Екатеринославского губвоенкома, 1920. 23 с.
1411. Раковский Х. Красная армия и борьба с бандитизмом. Харьков : Всеукр. изд-во, 1921. 10 с.
1412. Революция началась // Хлеб и воля. Женева, 1905. № 15 (февраль). С. 2–3.
1413. Революция – неизбежна // Хлеб и воля. Женева, 1903. № 4 (ноябрь). С. 5–6.
1414. Редакционная статья // Буревестник. Париж, 1907. № 5. С. 1.
1415. Резолюции Первого съезда Конфедерации «Набат». Б. м., 1919. 20 с.
1416. Резолюции. Северный областной съезд анархистов. Москва : Изд. Малого Секретариата Северного областного съезда анархистов, 1918. 10 с.
1417. Резолюции I и II Всероссийских конференций анархо-синдикалистов. Берлин : Заграничное Бюро анархо-синдикалистов, 1922. 46 с.
1418. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. Харків : Пролетаріат, 1932. 408 с.
1419. Ремпель Л. И. К истории Крымской «зеленой» Советской повстанческой армии // Революция в Крыму. Симферополь. 1927. № 1. С. 125–184.
1420. Ремпель Л. И. Как организовывался крымский десант // Революция в Крыму. Симферополь, 1928. № 8. С. 52–59.
1421. Речи анархистов перед судом государственников. Киев : Киевская ассоциация свободных анархистов, 1919. 90 с.
1422. Речь Моисея Меца // Буревестник. Париж, 1907. № 5. С. 4.
1423. Р-в Н. Очерк анархического движения на Кавказе. Анархическое движение в России // Анархист. Женева, 1907. № 1. С. 36–37.

1424. Р. Н. «Банкротство террора» и дело Азефа // Буревестник. Париж, 1909. № 15. С. 12–14.
1425. Рогдаев Н. Прошлое и настоящее: Очерк I // Анархист. Женева, 1907. № 1. С. 18–20.
1426. Рогдаев Н. Памяти Владимира Ушакова : (некролог) // Буревестник. Париж, 1907. № 6–7. С. 29–30.
1427. Рогдаев Н. Различные течения в русском анархизме (Доклад рабочему интернациональному анархистскому конгрессу в Амстердаме) // Буревестник. Париж, 1907. № 8. С. 9–12.
1428. Рогдаев Н. Краткий очерк анархического движения в Польше, Литве и Лифляндии // Буревестник. Париж, 1907. № 8. С. 27–30.
1429. Рогдаев Н. Парфирий Салимовский // Буревестник. Париж, 1908. № 10–11. С. 18–19.
1430. Романченко Ю. Епізоди з боротьби проти махновщини (червень – грудень 1920 г.) // Літопис революції. Харків, 1930. № 4(49). С. 124–132.
1431. Руденко П. На Украине: Повстанчество и анархическое движение. Буэнос-Айрес : Изд. Рабочей группы в Республике Аргентине, 1922. 30 с.
1432. Русская революция и анархизм: Доклады, читанные на съезде коммунистов-анархистов, в октябре 1906 г. / Под ред. П. Кропоткина. Лондон : Тип. Листков «Хлеб и воля», 1907. 86 с.
1433. Рыбаков М. Махновские операции в 1920 году // Красная армия. Москва, 1922. № 12. С. 11–27.
1434. Рыбаков М. Действия летучего корпуса тов. Нестеровича // Сборник трудов ВНО при Военной академии. Москва, 1923. № 4. С. 104–134.
1435. Ряппо Я. Борьба сил в Октябрьской революции в Николаеве // Летопись революции. Харьков, № 1. 1922. С. 81–103.
1436. Самсонов Т. П. Вне закона. Москва : Московское товарищество писателей, 1933. 213 с.

1437. Сандомирский Г. Б. Кропоткин и Франция // Сб. статей, посвященный памяти Петра Кропоткина / Под ред. А. Борового, Н. Лебедева. Москва : Голос Труда, 1922. С. 170–172.
1438. Сандомирский Г. Б. Торжество антимилитаризма: (К истории анархистского движения). Москва : 12-я тип. М.Г.С.Н.Х., 1920. 64 с.
1439. Сандомирский Г. Матрос Матюшенко // Каторга и ссылка. Москва, 1925. № 4. С. 46–50.
1440. Сандомирский Г. Б. По поводу старого спора: (К вопросу о Дм. Богрове) // Каторга и ссылка. Москва, 1926. № 2(23). С. 11–34.
1441. Сандомирский Г. В неволе: Очерки и воспоминания. Москва : Изд-во Всесоюз. о-ва политкат. и ссыльнопоселен., 1929. 222 с.
1442. Саша-Петр. Лев Черный. Биографический очерк // Черный Л. Ассоциационный анархизм. Москва, 1922. С. 11.
1443. Сергеев П. Операции против Махно с 26 июня по 6 июля 1921 г. // Армия и революция. Москва, 1922. № 1(8). С. 56–64.
1444. Сергеев П. Полтавская операция против Махно // Война и революция, 1927. № 9. С. 122–134.
1445. Сеф С. Партийные организации Крыма в борьбе с Деникиным и Врангелем // Пролетарская революция. Москва, 1926, № 10. С. 115–121.
1446. Сибиряков С. Памяти Петра Шеффера // Каторга и ссылка. Москва, 1926. № 1. С. 239–248.
1447. Сибиряков С. Борис Берков // Каторга и ссылка. Москва, 1927. № 31. С. 247–254.
1448. Сидоров П. А. В борьбе с анархистами // Особое задание : сб. воспоминаний. Москва : Московский рабочий. 1977. С. 120–126.
1449. Симанович В. Воспоминания пролетария // Каторга и ссылка. Москва, 1931. № 6. С. 70–124.
1450. Слащев Я. А. Белый Крым. 1920 г. : мемуары и документы. Москва : Наука, 1990. 272 с.

1451. Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (Операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года) // Военный вестник. Москва, 1922. № 9–10. С. 38–43; № 11. С. 32–37; № 12. С. 41–44; № 13. С. 49–51.
1452. Сорок дней в Гуляй-Поле: Воспоминания матушки Галины – жены батьки Махно. Москва : Альзар – Источник, 1990. 16 с.
1453. Спектор М. В. В логове Махно // Сельская молодежь. 1969. № 5. Прил. С. 379–380.
1454. Старр Л. Полина Иосифовна Шакерман // Каторга и ссылка. Москва, 1934. № 4. С. 140–142.
1455. Сталин И. В. Анархизм или социализм? // Сочинения. Москва : ОГИЗ, 1946. Т. 1. 1901–1907. С. 294–373.
1456. Струве П. Идеология махновщины // Русская мысль – София. 1921. С. 226–231.
1457. Суханов Л. Заднепровье // Летопись революции. Харьков, 1923. № 4. С. 103–120.
1458. Сухов А. Одесский порт в 1906 году. Воспоминания агитатора // Кандальный звон. Одесса, 1926. № 5. С. 8–16.
1459. Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине // Кандальный звон. Одесса, 1927. Вып. 6. С. 36–62.
1460. Суд над Махно // Волна. Нью-Йорк, 1923. № 45 (сентябрь). С. 45–46.
1461. Сук М. И. Критика организационной платформы // Пробуждение. Детройт, 1929. № 8. С. 57–77.
1462. Таратута А. Г. Кропоткин (воспоминания) // Сб. статей, посвященный памяти Петра Кропоткина / Под ред. А. Борового, Н. Лебедева. Москва : Голос Труда, 1922. С. 164–167.
1463. Таратута А. Г. В России и за границей 1903–1907 гг. // Михаилу Бакунину 1876–1926. Очерки истории анархического движения в России. Москва, Голос труда, 1926. С. 298–306.
1464. Тарковская М. Осколки зеркал. Москва : Вагриус, 2006. 418 с.

1465. Тесленко Н. Бой за Екатеринослав в 1918 году // Летопись революции. Харьков, 1926. № 6(21). С. 76–85.
1466. Тимков О. А. Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези. Нововоронцовка, 1995. 55 с.
1467. То, что пережили // Волна. Нью-Йорк, 1920. № 8. С. 20–21.
1468. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р. Протоколи / Редкол. : С. І. Гуренко (голова) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2002. 255 с.
1469. Троцкий Л. Как вооружалась революция. Т. 2. Кн. 1. Москва : ВВРС, 1920. 398 с.
1470. Троцкий Л. Как вооружалась революция Т. 2. Кн. 2. Москва : ВВРС, 1920. 470 с.
1471. Троцкий Л. Что означает переход Махно на сторону Советской власти. Москва : Узд. ПУР ВСР, 1920. 8 с.
1472. Трилиский А. Организация Советской власти на Одесщине (по материалам Одесского Совета рабочих депутатов за 1917–1918 гг.) // Октябрь на Одесщине. 1917–1927. Одесса : Б. и., 1927. С. 156–177.
1473. Улановская Н. История одной семьи. Москва : Инапрес, 2003. 464 с.
1474. Ушерович С. Смертные казни в царской России. К истории казней по политическим процессам с 1824 по 1917 год. 2-е испр. и доп. изд. Харьков : Изд. Всеукраинского Совета политкаторжан, 1933. 504 с.
1475. Федерации анархистских групп // Революционное творчество. Москва, 1918. № 1–2. С. 138.
1476. Федерация работников умственного труда // Клич. М., 1917. № 1. С. 12.
1477. Феодосий Зубарь. Б. м. : Изд. гр. Буревестник, 1908. 18 с.
1478. Фомин Ф. Записки старого чекиста. М. : Политиздат, 1964. 255 с.
1479. Хархардин И. В. Очерки по истории анархизма в России // Дело труда. Париж, 1929. № 44/45. С. 59–70.
1480. Хархардин И. В. Русская анархическая пресса (1917–1918 гг.) // Вестник литературы. Петроград, 1921. № 10(34). С. 12.

1481. Херсонцев. В поисках пути в 1905 год. Кн. 3. // Пути революции. Харьков, 1925. С. 86–94.
1482. Хлеб и Воля. Статьи П. Кропоткина, В. Черкезова, Э. Реклю, Л. Бертони и др. Санкт-Петербург : Священный огонь, 1906. 296 с.
1483. Хроника анархического движения // Листки «Хлеба и воли». 1907. № 4. С. 8.
1484. Хроника революционных событий на Одесщине в годы первой русской революции (1905–1907 гг.). Одесса : Маяк, 1976. 207 с.
1485. Худолей В. Воспоминания анархиста // Волна. Детройт, 1923. № 46. С. 32–37.
1486. Худолей В. О наших разногласиях // Волна. Детройт, 1923. № 48. С. 31–33.
1487. Худолей В. «История махновського движения» П. Аршинова // Волна. Детройт, 1923. № 51. С. 15–16.
1488. Худолей В. Анархические течения накануне 1917 года // Михаилу Бакунину. 1876–1926: Очерки истории анархического движения в России. Москва : Голос труда, 1926. С. 314–322.
1489. Худолей В. К вопросу о составлении программы анархистов-коммунистов // Пробуждение. 1927. № 2. С. 9.
1490. Цитович К. Побег из Севастопольской тюрьмы в 1907 г. // Каторга и ссылка. Москва, 1927. № 4(33). С. 136–137.
1491. Чего добиваются повстанцы-махновцы. Гуляй-Поле : Изд. «Набат», 1919. 16 с.
1492. Ченцов В. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охрнка [документальні матеріали] // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ, 2001. № 2(17). С. 5–280.
1493. Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Апрель – май 1906 года: Протоколы. Москва : Госполитиздат, 1959. 714 с.
1494. Чуднов М. Н. Под черным знаменем: Записки анархиста. Москва : Молодая гвардия, 1930. 218 с.
1495. Шевченко И. О революции 1905 г. // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и

- революционных событий 1904–1905–1906 гг. / Ред. М. Рубача. Екатеринослав, 1924. С. 130–147.
1496. Шлосберг Д., Шульман Б. Всеобщая забастовка в Одессе в 1903 г. и «независимцы» // Летопись революции. Харьков, 1929. № 1(34). С. 102–144.
1497. Щап З. «Анархо-махновщина» в Екатеринославе // Вестник профсоюзного движения Украины. Харьков, 1923. № 14. С. 74–82.
1498. Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Харьков : Политупр. всех вооруженных сил Украины и Крыма, 1921. 62 с.
1499. Эйдеман Р. Очаги атаманины и бандитизма. Харьков : УкрПУР, 1921. 32 с.
1500. Эйдеман Р. П. Итоги борьбы с бандитизмом // Путь политработника. Харьков, 1921. № 12. С. 40–42.
1501. Эйдеман Р. П. К вопросу о борьбе с бандитизмом // Армия и революция. Харьков, 1922. № 2(9). С. 62–67.
1502. Эйдеман Р. П. Махно // Армия и революция. Харьков, 1923. № 1/2. С. 27–38.
1503. Эйдеман Р. П. Пятая годовщина одного урока // Война и революция. Москва, 1926. № 12. С. 32–39.
1504. Эрде Д. Годы борьбы и натиска. Т. 1. 1917 год на Левобережье. Харьков : Госиздат Украины, 1923. 117 с.
1505. Эрде Д. Революция на Украине: От керенщины до немецкой оккупации. Харьков : Пролетарий, 1927. 274 с.
1506. Юрьев-Бык В. 1905 год в Житомире // Пути революции. Харьков. Книга III. С. 80–95.
1507. Яковлев А. Д. Борьба за «Регистрацию». Забастовка черноморских моряков зимою 1906–1907 гг. Москва : Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан, 1929. 73 с.
1508. Яковлев Я. Отношение к другим партиям. Доклад на Всеукраинской партийной конференции // Коммунист. Харьков, 1920. № 3. С. 49–51.
1509. Якимів Е. Гостини Махна в Умані // Історичний календар-альманах «Червоної калини». Львів, 1933. С. 115–116.

1510. Ярчук Е. Кронштадт в русской революции. Нью-Йорк : Изд. Исполкома профсоюзов, 1923. 78 с.
1511. R. Дело Кирилла Кохана // Набат. Париж – Женева, 1914. № 1 (июль). С. 25.
1512. Berkman A. The Bolshevik Myth. New York : Boni and Liveright, 1925. 288 p.
1513. Goldman E. My Disillusionment in Russia. New-York. Doubleday, Page & Company, 1923. URL: <https://www.marxists.org/.../goldman/.../disillusi> (accessed date: 30.01.2014).

Наукові видання, монографії та статті

1514. Аврич П. В. М. Эйхенбаум (Волин): человек и его книга // Волин. Неизвестная революция. 1917–1921. Москва : МПЦ «Праксис», 2005. С. 3–12.
1515. Аладышкин И. В. На «окраине» общественно-политической жизни Российской империи (к истории становления анархо-индивидуализма в первое десятилетие XX века) // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 693–704.
1516. Аладышкин И. В. О пристрастии и порядках репрезентации русского анархизма // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА. 2015. С. 945–957.
1517. Алексеев И. Южная группа. Москва : ГИЗ, 1925. 68 с.
1518. Алешкин П. Ф., Васильев Ю. А. Крестьянские восстания в России в 1918–1922 году: от махновщины до антоновщины. Москва : Вече, 2012. 400 с.
1519. Амурский И. Е. Матрос Железняков. Москва : Московский рабочий, 1968. 224 с.
1520. Анархизм. Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://eleven.co.il/article/10219>.
1521. Анархистская пресса в России 1900–1917 // Пробуждение. Чикаго, 1937. № 80–81. С. 25–28.

1522. Анисимов Н. Л., Оттоков В. Г. Слуга анархии и порядка // Военно-исторический журнал. Москва, 1990. № 2. С. 87–94; № 4. С. 82–83; № 10. С. 56–63; 1991. № 1. С. 69–76.
1523. Антошин А. В. Российские анархисты в эмиграции. 1920–1960-е гг. (по документам Международного института социальной истории) // Отечественные архивы. Москва, 2006. № 5. С. 66–72.
1524. Аршинов П. А. История махновского движения (1917–1920). Запорожье : Дикое поле, 1995. 248 с.
1525. Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. Київ : Темпора, 2015. 294 с.
1526. Атоян О. М., Горбань Т. Ю. Махновщина як відображення ідеології селянського повстанського руху в Україні: історіографічне узагальнення // Гілея. Київ, 2011. Вип. 50 (№ 8). С. 258–264.
1527. Ацаркин А. Н. Жизнь и борьба рабочей молодежи в России (1900 – октябрь 1917 гг.). Москва : Мысль, 1976. 415 с. с ил.
1528. Бабічева О. С. Анархізм в Центральній та Південно-Східній Україні (перша чверть ХХ ст.). Дніпродзержинськ : Изд. ДДТУ, 2013. 205 с.
1529. Бабічева О. С. Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття // Інтелігенція і влада. 2007. Вип. 9. С. 9–20.
1530. Барбашин Н. Обретение истины. Одесса : Скайбук, 2003. 384 с.
1531. Бегей І. Теоретики і практики українського анархізму: Pro і Contra // Освіта регіону. Вип. 1–2. Київ, 2014. С. 26–39.
1532. Беленкин Б. И. «Черная тень революции»: (Атаманша Маруся Никифорова) // Отечественная история. Москва, 2002. № 4. С. 169–178.
1533. Беленко С. Махно и Полонский: (из истории союза «левых» сил на Украине в 1919 г.). К истории крестьянских движений // Минувшее: исторический альманах. Париж : Atheneum, 1987. Т. 4. С. 274–297.
1534. Белый П. Ф., Дышлевой П. С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе

- против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.). Київ : Вища школа, 1988. 155 с.
1535. Березин Н. Г. Что такое анархизм и чего хотят анархисты. Одесса : Изд. М. С. Козман, 1917. 47 с.
1536. Білий П. Х. Розгром махновщини // Український історичний журнал. Київ, 1971. № 5. С. 10–20.
1537. Бирюков Н. Политическое обеспечение разгрома Врангеля // Разгром Врангеля 1920 г. / Сб. статей под ред. А. Гуковского. Москва : Воениздат, 1930. С. 136–144.
1538. Бобков А. А. Разворот солнца над Аквилоном вручную. Феодосия и феодосийцы в Русской смуте. Год 1918. Феодосия – Симферополь : Оригинал-М, 2008. 384 с.
1539. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні 1917–1921 рр. // Український історичний журнал, 1999. № 1. С. 3–17.
1540. Боровик М. А. Історія Конфедерації анархістських організацій України «Набат» // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Вип. 38. Київ, 1998. С. 66–71.
1541. Боровик М. А. Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Харків, 2011. № 2(37). С. 184–236.
1542. Босько В. Наші земляки: більшовик Віктор Таратута та анархіст Олександр Таратута // Народне слово, 2014. 26 червня.
1543. Будницкий О. В. Терроризм в Российском освободительном движении. Москва : РОССПЭН, 2000. 399 с.
1544. Будницкий О. В. П. А. Кропоткин и проблема революционного терроризма // Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П. А. Кропоткина. Вип. 3. Москва, 1995. С. 6–25.
1545. Булдаков В. П., Корелин А. П., Уткин А. И. Пролетариат в трех российских революциях. Москва : Ozon, 1987. 208 с.

1546. Васильев В. «Освободить народ от ига и палача»: повстанческое движения Григория Маслакова // От «германской» к Гражданской. Становление корпуса народных вожаков русской смуты. Сб. статей и материалов. Москва : Аиро-XXI, 2014. С. 155–166.
1547. Васильева Т., Кривенький В. ВЧК и «Маленький Христос» // Родина. Москва, 1994. № 8. С. 45–48.
1548. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Т. 2. Киев : Политвидав України, 1982. 952 с.
1549. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні / Відп. ред. : М. І. Супруненко. Київ : Наукова думка, 1973. 255 с.
1550. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні (енциклопедичний довідник) / Відп. ред. І. Ф. Курас. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. 631 с.
1551. Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно: из истории первого союза махновцев с сов. властью Киев : Вид Ин-т истории АНУ, 1990. 36 с.
1552. Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махна з радянською владою // Минуте України: відновлені сторінки. Київ : Наукова думка, 1991. 280 с.
1553. Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг.: Некоторые проблемы истории : сб. научн. трудов. Киев : Наукова думка, 1991. 56 с.
1554. Верстюк В. Ф. Махновщина: штрихи к истории движения // Нестор Иванович Махно: воспоминания, материалы и документы. Киев : РИФ «Дзвін», 1991. 192 с.
1555. Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ : Наукова думка, 1992. 368 с.
1556. Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925). Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ : Поліграфіст, 2001. 245 с.

1557. Виленский С. С. Памяти Зоры Борисовны Гандлевского и Андрея Никифоровича Андреева // Сопротивление в ГУЛАГе. Москва : Возвращение. 1992. С. 236.
1558. Вишнякова Н. В. История русской книги в США (конец XVIII в. – 1917 г.). Новосибирск ; Гос. публ. науч.-техн. б-ка, 2004. 340 с.
1559. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. В двенадцати томах. Т. 11. Москва : Политиздат, 1980. 784 с.
1560. Владимирский М. Советы, исполкомы и съезды советов. Москва : Госиздат, 1921. Вып. 2. 64 с.
1561. Волин. Неизвестная революция. 1917–1921. Москва : МПЦ «Праксис», 2005. 606 с.
1562. Волков С. Е. Банда Махно в Курской губернии. Курск : Курск. окр. арх. бюро, 1929. 15 с.
1563. Волковинский В. Н. Махно и его крах. Москва : ВЗПИ, 1991. 247 с.
1564. Волковинський В. Н. Батько Махно. Київ : Знання, 1992. 48 с.
1565. Волковинський В. М. Батько Махно. Київ : Перліт продакшн, ЛТД, 1992. 256 с.
1566. Волковинський В. Н. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Український історичний журнал. Київ, 1989. № 7. С. 112–123; № 9. С. 122–136; № 10. С. 130–136; № 11. С. 91–99; 1990. № 2. С. 108–120; № 4. С. 108–120; № 5. С. 116–126; № 6. С. 119–131; № 7. С. 121–134; № 8. С. 104–113; № 9. С. 85–93; № 12. С. 132–142.
1567. Волковинский В. Н. Нестор Иванович Махно // Вопросы истории. Москва, 1991. № 9/10. С. 38–58.
1568. Воронцова Е. Е. М. Бакунин, П. Кропоткин и печать анархистов // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. Ростов-на-Дону, 2007. № 1–2. С. 285–299.
1569. Врадій Є. А. Н. І. Махно в Гуляйполі: формування особистості (1888–1909) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 2. С. 150–167.

1570. Врадій Є. А., Нікілев О. Ф. Єврейський чинник в анархо-комуністичному русі Катеринославщини (1905–1908 рр.) // Проблеми політичної історії України. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 1. С. 175–184.
1571. Врадій Є. А. Жінки в анархо-комуністичному русі (на прикладі Катеринославської губернії) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 4. С. 162–167.
1572. Врадій Є. А. Політична конфронтація чи співробітництво: до питання про взаємини анархістів із соціалістичними організаціями на Півдні України // Проблеми політичної історії України. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2010. Вип. 5. С. 107–116.
1573. Гейфман А. Революционный террор в России. 1894–1917. Москва : КРОН-ПРЕСС, 1997. 448 с.
1574. Герен Д. Анархизм. От теории к практике. Москва : Революционная теория и практика, 2013. 217 с.
1575. Гетьманчук М. П. Шлях Нестора Махна в еміграції: через Румунію і Польщу в 1921–1925 рр. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2008. № 612. С. 107–113.
1576. Глушаков Ю. «Революция умерла! Да здравствует революция!» Анархизм в Белоруссии (1902–1927). Санкт-Петербург : ШИСС. 2015. 176 ст.
1577. Глушаков Ю. Э. Повстанческое движение на Гомельщине в 1918 – январе 1919 г. и ее вожди // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры / Под ред. А. В. Посадского. Москва : Аиро-XXI, 2015. С. 777–780.
1578. Голованов В. Я. Тачанки с юга. Художественное исследование махновского движения. Москва : МАРТ; Запорожье : Дикое Поле, 1997. 453 с.
1579. Гончар М. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження. Селянський повстанський рух на Півдні України (1918–1921 роки). Херсон : Просвіта, 2007. 67 с.

1580. Горак В. С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини // До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1918 роки. Київ : АН УРСР, 1988. С. 24–31.
1581. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.). Москва : Политиздат, 1980. Кн. 1. 335 с.; Кн. 2. 399 с.
1582. Горелик А. Анархисты в российской революции. Буэнос-Айрес : Рабочая изд. группа в Респ. Аргентина, 1922. 63 с.
1583. Горелик А. Анархисты в русской революции // Волна. Детройт, 1922. № 31. С. 5–14.
1584. Горелик А., Комов А., Волин. Гонения на анархизм в Советской России. Берлин : Изд. группы русских анархистов в Германии, 1922. 60 с.
1585. Гончарок М. Век воли: Русский анархизм и евреи (XIX – XX вв.). Иерусалим : Мишмерет Шалом, 1996. 123 с.
1586. Гончарок М. Пепел наших костров: Очерки истории еврейского анархистского движения (идиш-анархизм). Иерусалим : Проблемен, 2002. 316 с.
1587. Гончарок М. Из истории прессы еврейского анархистского движения // Вестник еврейского ун-та в Москве. Москва – Иерусалим, 1998. № 2(18). С. 135–156.
1588. Горев Б. И. Аполитические и антипарламентские группы. Анархисты. Максималисты. Махаевцы // Общественное движение в России в начале XX века / Под ред. Л. Мартова и др. Санкт-Петербург : Обществ. польза, 1914. Т. 3. Кн. 5. С. 477–536.
1589. Горев Б. И. Анархисты, максималисты и махаевцы. Анархическое течение в первой русской революции. Петроград : Книга, 1917. 72 с.
1590. Горев Б. И. Анархизм в России: От Бакунина до Махно. Москва : Молодая гвардия, 1930. 144 с.
1591. Грациози А. Большевики и крестьянство на Украине, 1918–1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализма и крестьянских восстаниях. Москва : Аиро-XXI, 1997. 198 с.

1592. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне, 1917–1933. Москва : РОССПЭН, 2001. 96 с.
1593. Губенко Г. П. Революционное движение в Таврической губернии в 1905–1907 гг. Симферополь : Крымиздат, 1955. 110 с.
1594. Гуковский А. И. Французская интервенция на Юге России 1918–19. Москва – Ленинград : Госиздат, 1928. 267 с.
1595. Дамье В. В. Анархо-синдикализм в XX веке. Москва : ИВИ РАН, 2001. 83 с.
1596. Дамье В. В. Забытый Интернационал; международное анархо-синдикалистское движение между двумя мировыми войнами. Т. 1. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. 904 с.
1597. Дамье В. В. Берлинский центр российской анархистской эмиграции (1920-е годы) // Прямухинские чтения 2009 года. Москва : Футурис, 2011. С. 100–124.
1598. Дамье В. В. Всеволод Волин: жизнь ради революции // Прямухинские чтения 2015 года. Москва : Регтайм, 2016. С. 114–134.
1599. Джервис М. Транспортные союзы и национализация торгового флота // Профессиональная жизнь. Одесса, 1924. № 55. С. 56–58.
1600. Должанская Л. А. «Я был и остался анархистом...» (по материалам следственного дела Франческо Гецци) // Петр Алексеевич Кропоткин и проблемы моделирования историко-культурного развития цивилизации : материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург, 2005. С. 238–256.
1601. Дубовик А. В. К истории анархического движения в Украине (1922–1938) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2011. Вип. 12. С. 182–198.
1602. Дубовик А. В. Махаевцы в Екатеринославе: «Партия борьбы с мелкой собственностью и всякой властью» (1904 г.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2013. Вип. 16. С. 76–86.
1603. Дубовик А. В. Анархическое подполье в Украине в 1920–1930-х гг. Контур истории. URL: <http://socialist.memo.ru/books/html/dubovik3>.

1604. Дубовик А. В. Периодические издания анархистов в России и в эмиграции. 1900–1916 URL: http://socialist.memo.ru/periodika_do_1917.htm .
1605. Дубовик А. В. Российские анархисты в рабочем и профсоюзном движении начала 20-го века // Доклад на Международной научно-практической конференции «Рабочее движение и левые против авторитаризма и тоталитаризма: история, современность, перспективы» Москва, 2011. URL: <http://socialist.memo.ru/forum/index...howtopic> .
1606. Дубовик А. В. Анархический хронограф. URL: <http://www.s-a-u.org/.../1014-anarchist-chronograph> .
1607. Дубовик А. В. Доленко Николай Ильич. Хронос. URL: http://hrono.ru/biograf/bio_d/dolenko.htm (дата обращения: 06.06.2016).
1608. Дубовик А., Дубовик А. Деятельность «Группы Екатеринославских рабочих анархистов-коммунистов» в 1905–1906 гг. URL: <http://ru.php?article=186> .
1609. Жуков А. Ф. Индивидуальный террор в тактике мелкобуржуазных партий в первой русской революции // Непролетарские партии в трех революциях / Ответств. ред. К. В. Гусев. Москва : Наука, 1989. С. 138–143.
1610. Залежский В. Н. Анархисты в России. Москва : Молодая гвардия, 1930. 80 с.
1611. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. Симферополь : Антиква, 2008. 728 с.
1612. Зеленцова С. М. Источники по истории анархизма в Украине 1903–1914 гг. // Грани. Днепропетровск, 2007. № 5(55). С. 16–19.
1613. Зеленцова С. М. Циркуляры Департамента полиции как источник по истории анархистского движения в Украине (1903–1914 гг.) // Исторические записки : сб. трудов. Луганск, 2008. Вып. 18. С. 59–61.
1614. Зинько Ф. Одесситами не рождаются. Кн. 2. Одеса : Печатный дом, 2007. 406 с.
1615. Зорик А. С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917). Харьков : Основа, 2002. 256 с.
1616. Евтушенко Е. Сопредседатель земшара // Новые известия. 2008. 4 апреля.

1617. Ермаков В. Д. Российский анархизм и анархисты (вторая половина XIX века – конец XX веков). Санкт-Петербург : Нестор, 1996. 380 с.
1618. Ермаков В. Д., Талеров П. И. Анархизм в истории России: От истоков к современности : библиографический словарь-справочник. Москва : Соларт, 2007. 724 с
1619. Ермаков В. Д. О количестве и размещении анархистских групп и организаций в России в период между двумя буржуазно-демократическими революциями // XXVII съезд КПСС и актуальные вопросы истории партии : сб. ст. / Отв. ред. В. А. Динес. Саратов : Изд. Сарат. ун-та, 1986. С. 44–46.
1620. Ермаков В. Д. Махновщина: Некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины // Социологические исследования. Москва, 1991. № 3. С. 76–91.
1621. Ермаков В. Д. Маруся: портрет анархистки // Социологические исследования. Москва, 1991. № 3. С. 91–96.
1622. Ермаков В. Д. Портрет российского анархиста начала века // Социологические исследования. Москва, 1992. № 3. С. 97–99.
1623. Ермаков В. Д. Российский флот и анархисты в 1917 году // Революция 1917 года в России : сб. науч. ст. Санкт-Петербург : Третья Россия, 1995. С. 49–56.
1624. Ермаков В. Д. Российские анархисты в политических событиях 1917 г. // Россия в 1917 году: новые подходы и взгляды ; сб. науч. ст. / редкол. : И. Л. Афанасьев и др. Санкт-Петербург : Третья Россия, 1994. Вып. 3. С. 38–42.
1625. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Суми : Собор, 2001. 190 с.
1626. Исаев В. И. Военизация молодежи и молодежный экстремизм в Сибири (1920-е – начало 1930-х гг.) // Вестник НГУ. Серия : История, филология. Т. 1. Вып. 3 : История. Новосибирск, 2002. С. 63–70.

1627. История гражданской войны. Т. 5. Конец иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции (Февраль 1920 г. октябрь 1922 г.) / Ред. комиссия тома : Буденный С. М. и др. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1960. 420 с.
1628. История 45-й Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии. Т. 1. Киев : Политотдел 45-й дивизии, 1929. 372 с.
1629. Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. ; за ред. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 2000. 464 с.
1630. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навчальний посібник / За ред. В. М. Литвина та ін. Київ : Вища школа, 2002. 620 с.
1631. Кабанец Е. За что убили митрополита Владимира // 2000. Еженедельник. Киев, 2013. 14 февраля.
1632. Казаков А. Первый съезд профсоюзов. Москва : Профиздат, 1933. 64 с.
1633. Калинов В. И. «Черный террор» анархистов и его история // Международная научная конференция «Происхождение и начальный этап гражданской войны, 1918 год». Москва, 1993. Ч. 1. С. 123–125.
1634. Каминьски А. Идеи Петра Кропоткин в Польше // Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П. А. Кропоткина. Москва, 1995. Вып. 3. С. 35–43.
1635. Кандидов Д. Деникинцы о состоянии своего тыла // Красный архив. Москва, 1935. № 5(72). С. 190–199.
1636. Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма: (Борьба партии большевиков против анархизма 1917–1922 гг.). Москва : Наука, 1974. 415 с.
1637. Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва : Мысль, 1987. 328 с.
1638. Канев С. Н. Создание ВСНХ и борьба Коммунистической партии против анархо-синдикализма (ноябрь – май 1918 г.) // Некоторые вопросы истории КПСС : сб. статей. Москва, 1961. Вып. 3. С. 3–18.

1639. Канев С. Н. Борьба большевистской печати против анархизма (ноябрь 1917–1919) // О советской и зарубежной печати. Ленинград, 1964. С. 114–133.
1640. Канев С. Н. Крах русского анархизма // Вопросы истории. Москва, 1968. № 9. С. 50–75.
1641. Канев С. Н. Современная советская историографическая литература об анархизме в России // История СССР. 1973. № 6. С. 149–161.
1642. Канев С. Н. Влияние политики большевиков и советского государства на расслоение среди анархистов // Банкротство мелкобуржуазных партий России 1917–1922 гг. : сб. науч. трудов / Ред. И. И. Минц. Москва : [Б. и.], 1977. Ч. 2. С. 37–54.
1643. Канев С. Н. Анархизм и его крах в России // Исторические записки. Москва, 1979. Т. 103. С. 142–194.
1644. Капчинский О. И. «Окаянные дни» Ивана Бунина. Москва : Вече, 2014. 404 с.
1645. Карпенко Г. Рецензия на книгу Кубанина М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны // Літопис революції. Харків, 1928. № 3. С. 332–337.
1646. Кирьянов Ю. Стачки и иные трудовые конфликты в Советской России в 20-е годы // Россия XXI. Москва, 1997. № 9–10. С. 80–104.
1647. Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська праворуч № 206. Київ – Вінниця : Холодний Яр, 2007. 228 с.
1648. Коваль Р. Отаман Зелений. Київ – Вінниця : Діюкор, 2008. 200 с.
1649. Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). Київ : Стилос, 2012. 352 с.
1650. Ковальчук М. Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією 1917–1918 рр. Т. 1. Київ : Стилос, 2015. 608 с.

1651. Коган С., Межберг Н. Другий період радянської влади на Одещині (квітень – серпень 1919 р.). Одеса : Істпартвідділ Одеського міського парткомітету КП(б)У, 1931. 92 с.
1652. Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция. Харьков : Госиздат Украины, 1923. 410 с.
1653. Коломієць С. М. Діяльність есерів-максималістів на Харківщині та Полтавщині (1906–1907 рр.) // Література та культура Полісся : зб. наукових праць. Вип. 56. Проблеми філології, історії та культури ХІХ–ХХ ст. в сучасному науковому контексті. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. С. 226–231.
1654. Комин В. В. Анархизм в России : спец. курс лекций. Калинин : Калинин. гос. пед. ин-т им. М. И. Калинина, 1969. 244 с.
1655. Комин В. В. Нестор Махно: мифы и реальность. Москва : Московский рабочий, 1990. 82 с.
1656. Комин В. В. Махновщина в гражданской войне в России // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны : материалы конференции. Москва, 1982. С. 170–176.
1657. Кондрашин В. В. Повстанческая армия Махно: мифы и реальность // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры / Сост. А. В. Посадский. Москва : Аиро-XXI, 2015. С. 367–378.
1658. Коновалов Ю. Иностранная коллегия. Одесса : Маяк, 1958. 188 с.
1659. Коновалов Ю. Схватка у Черного моря. Одесса : Маяк, 1965. 265 с.
1660. Коновалов Ю. Елена. Одесса : Маяк, 1969. 164 с.
1661. Корноухов Н. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. Москва : Политиздат, 1981. 192 с.
1662. Коротецкий А. А. Летопись Херсона : учебное пособие. Херсон : Штрих, 2004. 283 с.
1663. Косичев А. Д. Марксизм и анархизм. Москва : Прогресс, 1971. 350 с.

1664. Костенко Д. Г. Оборончество Кропоткина в годы I мировой войны и полемика в анархистской среде // Труды межд. науч. конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П. А. Кропоткина. Вып. 3. Москва, 1995. С. 44–55.
1665. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). Миколаїв – Одеса : ТОВ «Від», 2003. 196 с.
1666. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса : ТОВ «Від», 2004. 354 с.
1667. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2008. 156 с.
1668. Котляр Ю. В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919–1920 рр.). Миколаїв : ПП «Спрінт – прінт», 1999. 117 с.
1669. Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (До 90-ї річниці проголошення). Миколаїв : Вид-во І. Гудим, 2010. 48 с.
1670. Кравец А., Капчинский О. Мишка Япончик – король Молдаванки. Москва : Детектив-Пресс, 2007. 208 с.
1671. Кравец Ю. П. Михаил Полонский и «заговор» против Махно // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры : сб. статей и мат. // Сост. А. В. Посадский. Москва : Аиро-XXI, 2015. С. 393–419.
1672. Кравец Ю. П. Форум «Махно». URL: <http://makhno.ru/forum>.
1673. Кривенький В. В. О численности и размещении анархистских организаций накануне и в период российской революции 1905–1907 гг. // Деп. ИНИОН. № 36936. Москва, 1988. 48 с.
1674. Кривенький В. В. Анархизм и анархисты в России // Политические исследования. Москва, 1993. № 2. С. 150–156.
1675. Кривенький В. В. Анархисты – «подносчики снарядов» // Политические исследования. 1993. № 2. С. 150–156.

1676. Кривенький В. В. Анархисты // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 32–35.
1677. Кривенький В. В. Анархисты-индивидуалисты // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 35–36.
1678. Кривенький В. В. Анархисты-коммунисты // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 36–38.
1679. Кривенький В. В. Анархисты-синдикалисты // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 38–39.
1680. Кривенький В. В. Аршинов П. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 50.
1681. Кривенький В. В. «Бунтарь» // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 94.
1682. Кривенький В. В. «Буревестник» // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 94.
1683. Кривенький В. В. Борисов С. М. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 84.
1684. Кривенький В. В. Волин В. М. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 121–122.
1685. Кривенький В. В. Гроссман И. С. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 166.
1686. Кривенький В. В. Дайнов М. Э. Р. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 175.

1687. Кривенький В. В. Каганович Ш. Х. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 235.
1688. Кривенький В. В. Карелин А. А. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 242–243.
1689. Кривенький В. В. Махайский Я. П. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 349–350.
1690. Кривенький В. В. Махаевщина. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 349.
1691. Кривенький В. В. Музель Н. И. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 374–375.
1692. Кривенький В. В. Новомирский Д. И. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 402.
1693. Кривенький В. В. Романов С. М. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 515.
1694. Кривенький В. В. Сандомирский Г. Б. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 515.
1695. Кривенький В. В. Таратута А. Г. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. МОСКВА : РОССПЭН, 1996. С. 547.
1696. Кривенький В. В. Таратута О. И. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 604.
1697. Кривенький В. В. Энгельсон Б. Я. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 715.

1698. Кривенький В. В. Эрдалевский К. М. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 715.
1699. Кривенький В. В. Предисловие // Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935. В 2 тт. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1. 1883–1916 гг. С. 11.
1700. Кривобок О. П. Анархісти на Північному Лівобережжі України на початку XX століття // Література та культура Полісся. Ніжин, 2008. Вип. 41. С. 226–235.
1701. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Ленинград : Прибой, 1927. 227 с.
1702. Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции (Махновщина) // На аграрном фронте. Москва, 1925. № 7–8. С. 98–129; № 9. С. 83–96.
1703. Кубанин М. Антисоветское крестьянское движение в годы гражданской войны (военного коммунизма) // На аграрном фронте. 1926. № 1. С. 84–94; № 2. С. 36–44.
1704. Кудінов Д. В. Анархісти й українське селянство в 1900-х роках: проблема взаємовідносин у радянській та пострадянській історіографії // Матеріали III Міжнарод. наук.-практ. інтер.-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» : зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 3. С. 94–98.
1705. Кудінов Д. В. Бездержавники й українське селянство в 1900-х роках: до історіографії проблеми // Сумський історико-архівний журнал. Суми, 2015. № XXV. С. 5–18.
1706. Кузина Л. А. Из истории борьбы большевиков против анархистов в период подготовки Октябрьской революции / Ленин. Партия. Октябрь. Ленинград : Изд. ЛГУ, 1967. С. 118–145.
1707. Кульчицкий Л. Современный анархизм. Санкт-Петербург : Тип. «Север», 1907. 284 с.
1708. Курган Р. Страница гражданской войны. Харьков : Гос. изд-во Украины, 1925. 204 с.

1709. Куренышев А. А. Нестор Махно за вольные советы // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры / Сост. А. В. Посадский. Москва : Аиро-XXI, 2015. С. 379–392.
1710. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ : Основи, 2002. 510 с.
1711. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1971. 171 с.
1712. Кушніренко І., Жулінський В. Нестор Махно і «Союз бідних хліборобів». Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. 172 с.
1713. Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков : Всеукр. гос. изд-во, 1921. 55 с.
1714. Лебедь Д. Первое наступление Махно // Пятая годовщина Октябрьской революции: октябрь 1917 – 1922 гг. Екатеринослав : Екатериносл. губком КП(б)У, 1922. С. 186–189.
1715. Лебедь Д. Махновщина в тылу у деникинцев // Пятая годовщина Октябрьской революции: октябрь 1917 – 1922. Екатеринослав : Екатериносл. губком КП(б)У, 1922. С. 226–229.
1716. Лебедь Д. Махновское партизанчество: Жизнь и «подвиги» махновской вольницы // Пятая годовщина Октябрьской революции: октябрь 1917 – 1922. Екатеринослав : Екатериносл. губком КП(б)У, 1922. С. 256–259.
1717. Лисенко А. А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр. Переяслав-Хмельницький, 2003. 262 с.
1718. Лебеденко А. М. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.). Киев : Институт истории Украины НАН Украины, 1995. 192 с.
1719. Лебеденко О. М. Анархісти на Україні в 1903–1908 рр. // Український історичний журнал, 1991. № 11. С. 36–43.
1720. Лебеденко О. М. К истории возникновения анархизма на Украине // Проблемы викладання історії народів України в технічному вузі. Тези доповідей респ. наук.-метод. конф. 1991. Одеса – Київ, 1991. С. 38–39.

1721. Лебеденко О. М. Тероризм в Україні під час революції 1905–1907 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 15. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. С. 73–79.
1722. Леонов М. И. Террор и Смута в Российской империи // Исторический вестник. Терроризм в Российской империи в начале XX в. Т. 2. / Под ред. С. В. Девятова. Москва : Икар, 2012. С. 6–23.
1723. Леонтьев Я. В., Рублев Д. И. Самоуправляющиеся артели в хлебобулочном производстве в 1920-е годы // Международная научно-практическая конференция «Рабочее движение и левые силы против авторитаризма и тоталитаризма: история, современность, перспективы». Москва, 2013. С. 62–74.
1724. Леонтьев Я. В., Рублев Д. И. Последние дни «Донского штаба: к характеристике деятелей Донской советской республики» // От «германской» к Гражданской. Становление корпуса народных вожаков Русской Смуты : сборник статей и материалов. Москва : Аиро-XXI, 2014. С. 407–431.
1725. Леонтьев Я. В., Рублев Д. И. Маруся Никифорова перед Ревтрибуналом: история одного показательного процесса // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры / Сост. А. В. Посадский. Москва : Аиро-XXI, 2015. С. 40–60.
1726. Лейкин А. Против ложных друзей молодежи. Москва : Молодая гвардия. 1980. 224 с.
1727. Лейкин А. Я. Из истории борьбы РКП(б) и РКСМ против влияния анархизма на молодежи // Актуальные проблемы истории ВЛКСМ. Саратов : Изд. Саратовского университета, 1982. С. 63–80.
1728. Литвин В. М., Смолій В. А., Шпаковатий М. І. Україна: XX століття. У 2 кн. Кн. 1. Київ : Альтернативи, 2002. 1880 с.
1729. Максимов Г. Анархо-синдикалисты в российской революции // Прямое действие. Москва, 1997. № 9/10. С. 6–8.

1730. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса 1900–1920. Люди... события... факты. Одесса : Оптимум, 2004. 483 с.
1731. Малая энциклопедия по международному профдвижению. Москва : Профинтерн, 1927. 1134 с.
1732. Мамулия Г. Как самурай стал союзником Прометея: японо-кавказская смычка в годы Русско-японской войны // Исторический вестник. Терроризм в Российской империи в начале XX в. Т. 2. / Под ред. С. В. Девятова. Москва : Икар, 2012. С. 90–135.
1733. Маркин В. А. Неизвестный Кропоткин. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 446 с.
1734. Мартынов М. Ю. Русский художественный авангард и языковые анархические практики // Прямухинские чтения 2015 года. Москва : Регтайм, 2016. С. 92–113.
1735. Менделеев А. Г. Печать русских анархистов. Москва : Политическая энциклопедия, 2015. 247 с.
1736. Могильнер М. Мифология «подпольного человека»: радикальный микрокосм России начала XX века как предмет семиотического анализа. Москва : Новое литературное обозрение, 1999. 208 с.
1737. Моисеев В. В. Внутренние войска в борьбе с махновщиной // ИНИОН. Деп. № 1331. Москва, 1977. 56 с.
1738. Мороко В. М. Спроби вижити: закордонні організації російських анархістів у 1907–1910 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя, 2002. Вип. XV. С. 231–238.
1739. Мороко В. М. Діяльність російських анархістів-емігрантів напередодні Першої світової війни (1911–1914) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя, 2003. Випуск XVI. С. 257–259.
1740. Мороко В. М. Російська соціалістична немарксистська еміграція напередодні і під час революції 1905–1907 рр. // Проблеми політичної історії України : зб. наукових праць. Дніпропетровськ, 2006. С. 155–168.

1741. Моршанская М. М. Иустин Жук: Очерк его жизни и деятельности. Ленинград : Прибой, 1927. 58 с.
1742. Налимов В. В. Об истории мистического анархизма в России (По личному опыту и материалам Центрального архива) // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : Изд. РХГА, 2015. С. 806–820.
1743. Нестеренко В. А. Участь євреїв Поділля у революційних подіях 1905–1907 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія, 2003. Вип. 6. С. 138–145.
1744. Никитин А. Л. К событиям 20-х гг. вокруг Кропоткинского музея // Труды Комиссии по научному наследию П. А. Кропоткина. Вып. 2. Москва, 1992. С. 82–123.
1745. Никулин Л. Гибель махновщины // Знамя. Москва, 1941. № 3. С. 169–197.
1746. Новополин Г. Махно и гуляйпольская группа анархистов: (По официальным данным) // Каторга и ссылка. Москва, 1927. № 5(34). С. 70–77.
1747. Новополин Г., Бронштейн И. Очерки развития профсоюзного движения на Днепропетровщине. Днепропетровск : Изд. ОСПС, 1927. 40 с.
1748. Носков М. А. Анархистский терроризм в России начала XX века // Этносоциум и межнациональная культура. Москва : Этносоциум, 2010. № 6. С. 164–168.
1749. Обатнина Е. Художник и История, или Как сделан «Памятник погибшим анархистам» // Новое литературное обозрение. Москва, 2013. № 122.
1750. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). Киев : МАУП, 2007. 744 с.
1751. Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. Київ : Знання, 2001. 112 с.

1752. Павлов Д. В. Большевистская диктатура против социалистов и анархистов. 1917 – середина 1950-х годов. Москва : РОССРЭН, 1999. 232 с.
1753. Павлов Д., Петров С. Японские деньги и русская революция. Русская разведка и контрразведка в войне 1904–1905 гг. Москва : Прогресс-Академия, 1993. 328 с.
1754. Панкратова А. М. Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику. Москва : Красная новь, 1923. 426 с.
1755. Панкратова А. М. Политическая борьба в российском профдвижении 1917–1918 гг. [Л.] : Ленингр. губпрофсовет, 1927. 146 с.
1756. Пашков М. Анархия – мать террора. URL: <http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/anarhiya>.
1757. Петришина Л. В., Юрій А. К. Анархісти в Одесі в період першої революції в Росії // Наукові праці з питань політичної історії. Київ, 1992. Вип. 172. С. 61–64.
1758. Пиратские эпизоды: бандитские нападения 1921–1927 гг. URL: <http://krimea.info/piraty-chernogo>.
1759. Політичний терор в тероризм в Україні (XIX–XX ст.). Історичний нарис. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.
1760. Полянский Ф. Я. Социализм и современный анархизм. М : Экономика, 1973. 199 с.
1761. Попова С. С. «Я левый из левых, демократ, социалист...». Архивная справка на В. Л. Бурцева // Исторический архив. Москва, 2002. № 0.1. С. 116–144; № 0.2. С. 42–80.
1762. Посадский А. В. Белый Юг и махновщина: к проблеме взаимоотношений. Крым. Врангель. 1920 год. Москва : Социально-политическая мысль, 2006. 216 с.
1763. Петушкова И. В. Петр Алексеевич Кропоткин и мировая война // Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П. А. Кропоткина. Москва, 1997. Вып. 2. С. 88–98.

1764. Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921) // Военно-исторический журнал. Москва, 1940. № 9. С. 34–44.
1765. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті рр. Історичні зошити АН України. Київ, АНУ, 1993. 58 с.
1766. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. 249 с.
1767. Пушкарева И. М. Рабочее движение в России в период реакции 1907–1910 гг. Москва : Наука, 1989. 272 с.
1768. Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. Екатеринослав : Всеукр. изд-во, 1920. 20 с.
1769. Равич-Черкасский М. Анархисты. 2-е изд. Харьков : Пролетарий, 1930. 68 с.
1770. Райский Б. «Просвещенные европейцы» и Махно // Новое время. Москва, 1969. № 13. С. 15–16.
1771. Ратьковский И. С. Разоружение анархистов в Москве в апреле 1918 г. // Вестник С.-Петербургского государственного университета культуры и искусств. Вып. № 2(23). Санкт-Петербург, 2015. С. 24–31.
1772. Ревчук В. У боротьбі за волю і незалежність. Повстання А. Левченка // Український засів. Ч. 1–3(44–46). Харків, 1991. С. 64–70.
1773. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Український історичний журнал, 2007. № 6. С. 218–232.
1774. Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр.: Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів / Інститут історії України. Київ : Вид-во НАН України, 1994. 38 с.
1775. Росс Н. Врангель в Крыму. Франфуркт : Посев, 1982. 310 с.
1776. Рублев Д. И. Проблема «интеллигенция и революция» в анархистской публицистике начала XX века // Отечественная история. Москва, 2006. № 3. С. 166–173.

1777. Рублев Д. И. Анархисты начала XX века в СССР 1950-х – 1960-х гг. (на примере А. Н. Андреева и З. Б. Гандлевской) // Прямухинские чтения 2007 года. Тверь, 2008. С. 135–145.
1778. Рублев Д. И. История одной листовки и судьба анархиста Варшавского // 30 октября. 2006. № 66. С. 8–9.
1779. Рублев Д. И. Годы становления СССР и НЭП: взгляд анархистов // IX Плехановских чтения. «Союз Советских Социалистических Республик, 1922–1991 гг.: исторический тупик или перспектива исторического развития?». Санкт-Петербург, 2010. С. 43–48.
1780. Рублев Д. И. «Маруся кричала: Да здравствует анархия! Да здравствует свобода!». Воспоминания З. Б. Гандлевской о деятельности анархистского подполья в Крыму летом – осенью 1919 г. // Исторический архив. Москва, 2015. № 4. С. 48–54.
1781. Рублев Д. И. Анархисты в Советской России: 1922–1953 гг. Стратегии борьбы и выживания в условиях диктатуры // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 903–918.
1782. Рублев Д. И. Из истории леворадикального сопротивления коммунистической диктатуре: анархисты Московского региона в середине 1920-х – 1930-х гг. // Российская история. Москва, 2011. № 4. С. 155–162.
1783. Руднев В. В. Махновщина. Харьков : Книгоспилка, 1928. 103 с.
1784. Сабенникова И. В. Российская эмиграция (1917–1939): сравнительно-типологическое исследование. Тверь : Федеральная архивная служба России ; ВНИИДАД, 2002. 431 с.
1785. Савицький К. І. Ради Півдня України в соціалістичних перетвореннях періоду громадянської війни (січень 1918 – березень 1921 рр.) // Український історичний журнал. Київ, 1971. № 6. С. 106–110.
1786. Савченко В. А. Махно. Харків : Фоліо, 2005. 416 с.
1787. Савченко В. А. Анархисты-террористы в Одессе 1903–1913. Одесса : Оптимум, 2006. 169 с.

1788. Савченко В. А. 100 знаменитых революционера и анархиста. Харьков : Фолио, 2010. 416 с.
1789. Савченко В. А. Неофициальная Одесса эпохи НЭПа (март 1921 – сентябрь 1929). Москва : РОССПЭН, 2012. 287 с.
1790. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.). Одеса : Печатный дом, 2014. 308 с.
1791. Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика. Київ : НАНУ, 2017. 444 с.
1792. Савченко В. А. Анархистское движение в Одессе в годы первой российской революции 1905–1907 гг. // «Воспитание историей». I обл. ист. краеведч. науч.-практ. конференция. Одесса, 1989. С. 47–48.
1793. Савченко В. А. Причины и следствия махновского мятежа / В. А. Савченко // ИНИОН АН СССР. № 38479. Москва, 1989. 28 с.
1794. Савченко В. А. Измена батьки Махно и «железная метла» Л. Д. Троцкого / В. А. Савченко // История СССР. Москва, 1990. № 2. С. 75–90.
1795. Савченко В. А. Анархістський рух на Україні у 1905–1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. Більшовики та непролетарські партії на етапі буржуазно-демократичної революції. Київ, 1991. Вип. 169. С. 137–148.
1796. Савченко В. А. Махновська південноукраїнська федерація // Матеріали IV Всеукр. конференції «Розвиток історичного краєзнавства». Луцьк, 1993. С. 29–30.
1797. Савченко В. А. Анархістські організації України // Енциклопедія сучасної України. Т. 1. Київ : АН України, 2001. С. 120–121.
1798. Савченко В. А. «Жертвоприношення революції» (Маргінальні терористи-анархісти України у 1905–1909 рр.) // Незалежний культурологічний часопис «І». Львів, 2002. № 25. С. 119–135.
1799. Савченко В. А. Політичний проект махновського руху у 1919 р. // I міжнародна наук. конференція «Революції в Україні у ХХ–ХХІ ст.: співзвуччя епох». Одеса : ХНУВС, 2005. С. 152–156.

1800. Савченко В. А. Уничтожение оппозиционных партий и политических организаций на Одессине в 1921–1929 гг. // Одесский мартиролог. Т. 3. Одесса : МФІ, 2005. С. 29–82.
1801. Савченко В. А. Анархистская эмиграция первых десятилетий XX века (1903–1939 гг.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2007. Вип. 4. С. 57–89; 2008. Вип. 5. С. 52–74.
1802. Савченко В. А. Евреи в анархистском движении на Юге Украины (1904–1908) // VI Запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2008. URL: <http://jr.zp.ua/dow№ load/file/120.html>.
1803. Савченко В. А. Анархісти України і інтелігенція (пер. чверть XX ст.) // Інтелігенція і влада. Матеріали V Всеукр. наук. конференції. Ч. 2. Одеса, 2009. С. 155–161.
1804. Савченко В. А. Анархистское подполье в Одессе в 20-х – 30-х гг. XX века // Південний захід. Одесика. Одеса, 2009. Вип. 7. С. 108–135.
1805. Савченко В. А. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Київ, 2009. № 1. С. 120–137.
1806. Савченко В. А. Південноукраїнська трудова федерація 1919 р. Забута форма української державності // Життя і пам'ять. Наукова збірка присвячена, пам'яті В. І. Шамко. Одесса, 2009. С. 127–139.
1807. Савченко В. А. Анархистское движение в Одессе в 1908–1916 гг. // Південний захід. Одесика. Одеса, 2010. Вип. 9. С. 32–48.
1808. Савченко В. А. Анархісти Півдня України 1910–1914 рр.: від економічного терору до таємних профспілок // Інтелігенція і влада. Історія. Одеса, 2011. № 22. С. 48–56.
1809. Савченко В. А. З історії політичних репресій на Одещині за часів радянської влади: вступна стаття // Реабілітовані історією. Одеська область. Одеса, 2011. Розділи 1–3. С. 5–71.
1810. Савченко В. А. Українська складова махновського руху // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2011. № 21. С. 55–62.

1811. Савченко В. А. Анархізм в Україні (1903–1905): до причин поширення руху // Південноукраїнський правничий часопис. Одеса, 2012. № 1. С. 224–226.
1812. Савченко В. А. До причин кризи анархістського руху в Україні 1908–1909 рр. // Інтелігенція і влада. Історія. Одеса, 2012. № 27. С. 54–64.
1813. Савченко В. А. «Йти окремо, бити разом!»: анархісти – борці за встановлення більшовицької диктатури в Одесі (1917–1918 рр.) // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Одеса, 2012. № 9(161). С. 22–31.
1814. Савченко В. А. 1913 рік в історії анархістського руху в Україні: до питання про «зникнення анархістської загрози» // Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри. Матеріали V між. наук.-практ. конференції. Одеса, 2013. С. 305–309.
1815. Савченко В. А. Ар'єргардні бої революції: анархістська герілья в Одесі (грудень 1906 – грудень 1907) // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Вип. 3(35). Іст. науки. Миколаїв, 2013. С. 106–111.
1816. Савченко В. А. Виникнення та перші кроки Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 – березень 1919) // Проблема історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2013. Вип. 21. С. 384–401.
1817. Савченко В. А. Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906–1913 рр.) // Краєзнавство. Київ, 2013. № 2. С. 174–183.
1818. Савченко В. А. Іллегалізм в анархістському русі України (1904–1908) // V міжнарод. наук.-практ. конференція «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави». Одеса : ОДУВС, 2013. С. 191–193.
1819. Савченко В. А. Махаевский «Союз непримиримых» и создание первой анархистской группы в Одессе (1903–904) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2013. Вип. 15. С. 43–65.

1820. Савченко В. А. «Махновщина после Махно»: махновское движение после вынужденной эмиграции Нестора Махно из Украины // Крестьянский фронт 1918–1922 гг. : сборник статей и материалов. Москва, 2013. С. 237–253.
1821. Савченко В. А. Одесская анархистская группа «Молодая воля» (новое о «Мишке Япончике» и его юношеском окружении) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2013. Вип. 16. С. 47–75.
1822. Савченко В. А. Паризька шпигунка із «Чорного хреста» (справа одеського анархістського підпілля 1933 р.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Київ, 2013. № 1–2. С. 31–51.
1823. Савченко В. А. Анархістська організаційна структура і анархістські комунікації в епоху революції 1905–1907 рр. // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2014. № 30. С. 107–119.
1824. Савченко В. А. «Дети Мировой» и «бабки Гражданской»: феномен анархо-повстанческих атаманов Украины (1917–1921 гг.) // От «германской» к Гражданской: становление корпуса народных вожаков русской смуты : сб. статей и материалов. Москва : Аиро-XXI, 2014. С. 363–378.
1825. Савченко В. А. До питання про винищення анархістського підпілля в Україні у 1920-х рр. // Матеріали 6-ї Всеукр. наук. конференції «Інтелігенція і влада». Одеса, 2014. С. 224–227.
1826. Савченко В. Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.) // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії : зб. статей / Ред. кол. : Смолій В. (відп. ред.). Київ, 2014. С. 400–409.
1827. Савченко В. А. Міжнародні аспекти формування анархістського руху в Російській імперії 1900–1906 рр. // Актуальні питання зовнішньої політики України : Міжнарод. наук.-практ. конференція. Одеса, 2014. С. 48–50.
1828. Савченко В. Репресії проти анархістів в УСРР у 1921–1924 рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Київ, 2014. № 2(43). С. 176–197.
1829. Савченко В. А. Анархісти та робітничий рух першої чверті ХХ ст.: до постановки проблеми // Матеріали V міжнарод. наук.-практ. конференції

«Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Одеса : Вид. МНУ, 2015. С. 293–297.

1830. Савченко В. А. Анархисты Молдовы на переломе эпох (1900–1911 гг.) // *Studia UN Iversitatis Moldaviae. Istorie* (Кишинев, Молдова), 2015. № 4(84). PP. 124–129.
1831. Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса в 1920–1922 гг. // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры : сборник статей и материалов. Москва : Аиро-XXI, 2015. С. 420–439.
1832. Савченко В. А. Архівні джерела з історії анархістського руху в Україні першої чверті ХХ ст. // II Міжнарод. наук.-практ. конференція Державного архіву Одеської області «Архів – Історія – Сучасність». Одеса, 2015. С. 263–266.
1833. Савченко В. А. До питання виникнення анархістського руху в Україні // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Київ, 2015. Вип. 24. С. 113–122.
1834. Савченко В. А. Ідея козацької волі в пропагандистській і організаційній діяльності анархістів в українському селі // Чорноморська минувшина. Одеса, 2015. Вип. 10. С. 35–45.
1835. Савченко В. А. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» і радянська влада: початок боротьби (червень – липень 1919 р.) // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса. Матеріали I Всеукр. наук. конференції. Одеса, 2015. С. 119–122.
1836. Савченко В. А. Одеські анархісти і соціалізація виробництва в 1917–1919 рр. // Краєзнавство. Київ, 2015. № 1/2(90). С. 69–78.
1837. Савченко В. А. Пропаганда терором: терористична практика анархістів Російської імперії // VII міжнарод. науков.-практ. конференція «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави». Одеса : ОДУВС, 2015. С. 65–68.

1838. Савченко В. А. Студенти в анархістському русі в Україні (1905–1928 рр.) // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2015. № 33. С. 90–106.
1839. Савченко В. А. Судьбы одесских анархистов (1930 гг.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2015. Вип. 19. С. 176–212.
1840. Савченко В. А., Дубовик А. В. Батька Савон // Альманах Ассоциации исследователей гражданской войны в России. Вып. 2. Архангельск : САФУ, 2015. С. 163–165.
1841. Савченко В. А. Іноземні анархісти – члени одеських анархістських груп (1917–1926 рр.) // ІХ Всеукраїнська наук. конференція присвячена 25-річчю Незалежності України «Народний Рух України: місце в історії і політиці». Одеса, 2016. С. 63–64.
1842. Савченко В. А. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» у «денікінському підпіллі» та повстанському русі на Півдні та Сході України (серпень 1919 р. – січень 1920 р.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2016. Вип. 20. С. 157–179.
1843. Савченко В. А. Рецензия на антологию «Анархизм: pro et contra» // Південний захід. Одесика. 2016. № 21. С. 264–266.
1844. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі у часи визвольних змагань // Емінак : науковий щоквартальник. 2017. № 2(18) (квітень – червень). Т. 2. С. 21–25.
1845. Савченко В. А. Емігрантська російськомовна та україномовна анархістська преса 20-х рр. ХХ ст. // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2017. № 36. С. 186–199.
1846. Савченко В. А. Идея анархистской «третьей революции» и попытки ее реализация в 1918–1921 гг. // Международ. наук.-практ. конференция «Революция 1917 года и гражданская война как определяющие факторы российской истории ХХ века» : сб. статей. Оренбург, РФ, 2017. С. 242–245.
1847. Савченко В. А. Лідери анархістських груп Півдня України в трьох революціях (1905–1917) // VI Міжнарод. наук.-практ. конференція

- «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» : зб. статей. Херсон : ФОП Грін Д. С., 2017. С. 293–298.
1848. Савченко В. А. Репрессии против анархистов в СССР в 1922–1927 гг. и международные компании протестов // *Akademios. Moldaviae*. 2017. Nr. 1. PP. 110–115.
1849. Савченко В. А. Розгром анархістського руху в радянській Україні (1927–1929 рр.) // *Український історичний журнал*. Київ, 2017. № 1. С. 84–96.
1850. Савченко В. А. Роль анархістів в українській революції 1917 р. // *Матеріали V Міжнарод. наук. конференції «Революції в Україні у XX–XXI ст.: співзвуччя епох»*. Одеса : ОДУВС, 2017. С. 150–154.
1851. Савченко В. А. Федерація анархістів-комуністів «Чорний прапор» у боротьбі за лідерство в анархістському русі в Україні (1905–1907 рр.) // *Емінак : науковий щоквартальник*. 2017. № 3(19) (липень – вересень). Т. 1. С. 14–18.
1852. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917) // *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 90–98.
1853. Самойлов Ф., Скрипник М., Ярещенко О. На початку XX століття // *Історія Одеси*. Одеса, 2000. С. 195–272.
1854. Сапон В. П. Терновый венец свободы. Либертаризм в идеологии и революционной практике российских левых радикалов (1917–1918 гг.). Н. Новгород : Изд-во ННГУ, 2008. 232 с.
1855. Сапон В. П. Либертарный социалист Аполлон Карелин. North Carolina, USA, 2015. 216 с.
1856. Сапон В. П. О соотношении между понятиями «левый либертаризм», «либертарный социализм» и «анархизм» // *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. Н. Новгород, 2008. № 3. С. 220–224.
1857. Сапон В. П. «Так умирали цветы анархизма...» (о секретной поездке Николая Доскаля-Эссирного в Нижегородскую губернию в 1926 г.) //

- Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : История России. Москва, 2009. Вып. № 3. С. 49–53.
1858. Сапон В. П. Русские анархисты в 1917–1918 гг.: опыт участия во власти // Падение империи, революция и гражданская война в России / Сост. С. М. Исхаков. Москва : Соц.-политическая мысль, 2010. С. 112–133.
1859. Сапон В. П. «Огонь по своим»: Критика кропоткианской доктрины российскими анархо-теоретиками начала XX в. // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 493–499.
1860. Сапон В. П., Зверев В. В. Был ли Аполлон Карелин провокатором? // Родина, 2016. № 1. С. 106–111.
1861. Світленко С. І. Зародження анархістського руху в Катеринославі // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та Археологія. Вип. 11. Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. С. 49–52.
1862. Світленко С. І. Катеринослав у демократичній революції 1905–1907 років: Початки революційної заграви // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 3. Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. С. 19–37.
1863. Світленко С. І. Катеринослав у демократичній революції 1905–1907 років: Революційний апогей // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 4. Дніпропетровськ: Київ : ДНУ, 2007. С. 26–47.
1864. Семанов С. Н. 18 марта 1921. Москва : Молодая гвардия, 1977. 207 с.
1865. Семанов С. Н. Махно как он есть. Москва : Т-во советских писателей, 1991. Вып. 1. 64 с.; Вып. 2. 48 с.
1866. Семанов С. Н. Махно: подлинная история. Москва : АСТ-ПРЕСС, 2001. 320 с.
1867. Семанов С. Н. Махно. Судьба атамана. Москва : АСТ-ПРЕСС, 2004. 320 с.
1868. Семанов С. Н. Нестор Махно вожак анархистов. Новое прочтение по новым материалам. Москва : Вече, 2005. 384 с.

1869. Семанов С. Н. Махновщина и ее крах // Вопросы истории. Москва, 1966. № 9. С. 37–60.
1870. Семен Радовицкий: «Да здравствует анархия!» URL: <http://avtonom.org/people/semen>.
1871. Сиротенко С. М. Листівки як історичне джерело вивчення історії анархістського руху в Україні (1903–1914 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни питання теорії та методики. Київ, 2006. № 13. Ч. 2. С. 86–96.
1872. Сирченко И. Т. Выполняя приказ В. И. Ленина. Москва : Мысль, 1979. 278 с.
1873. Ситник О. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років / О. Ситник // Схід. 2009. № 5(96). С. 78–80.
1874. Скирда А. Нестор Махно, казак свободы (1888–1934). Гражданская война и борьба за вольные советы в Украине 1917–1921 гг. Париж : Громада, 2001. 350 с.
1875. Скирда А. Вольная Русь: От веча до советов 1917 года. Париж : Громада, 2003. 157 с.
1876. Скирда А. Индивидуальная автономия и коллективная сила: Обзор либертарных идей и практик от Прудона до 1939 г. Париж : Громада, 2002. 225 с.
1877. Скирда А. Борьба за вольные советы в Украине: 1917–1921. Париж : Громада, 2001. 350 с.
1878. Скирда А. Социализм интеллектуалов: Ян Вацлав Махайский, разоблачитель социализма, марксизма и самого Маркса. Париж : Громада, 2003. 131 с.
1879. Скрипник О. В. За золотом Нестора Махна. Київ : Ярославів вал, 2011. 312 с.
1880. Смирнов В. Реквием XX века. Одесса : Астропринт, 2005. Ч. III. 880 с.
1881. Смирнов А. П. Командарм Иван Федько. Симферополь : Крымиздат, 1959. 122 с.

1882. Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны / Под ред. А. М. Андреева. Москва : Наука, 1967. 424 с.
1883. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь, 1999. 979 с.
1884. Солдатенко В. Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі. Київ : Світогляд, 2004. 331 с.
1885. Солженицын А. И. Двести лет вместе. Москва : Русский путь, 2001. Т. 1. 512 с.
1886. Солодар О. Звивисті шляхи Свирида Коцура // Історичні сторінки «Нової доби». Черкаси, 2002. 6 серпня (№ 61).
1887. Спири́н Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России, 1917–1920 гг. Москва : Мысль, 1968. 438 с.
1888. Спири́н Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.). Москва : Мысль, 1977. 364 с.
1889. Стаценко Д. В. Діяльність анархістів Полтави в умовах становлення більшовицької диктатури (перша половина 1920-х років) // III Череванівські читання. Всеукр. конференція. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2016. С. 203–217.
1890. Степаненко Б. А., Малахов В. П. Одесса 1900–1920. Люди... события... факты. Одесса : Оптимум, 2004. 483 с.
1891. Степанов С. Черная сотня. Москва : Эксмо-Яуза, 2005. 544 с.
1892. Суворов Л. И. Политический терроризм в России XIX – начала XX веков. Истоки, структура, особенности // Социологические исследования. 2002. № 7. С. 54–61.
1893. Сухова О. А. Революционный терроризм в России конца XIX – начала XX века: историография, методология, факты // Исторический вестник. Терроризм в Российской империи в начале XX в. Т. 2. / Под ред. С. В. Девятова. Москва : Икар, 2012. С. 136–173.
1894. Сыркин Л. Н. Махаевщина. Москва – Ленинград : Соцэкиздат, 1931. 80 с.

1895. Сыркин Л. Н. Махаевщина // Красная летопись. Москва, 1929. № 6(33). С. 184–212; 1930. № 1(34). С. 117–145.
1896. Талеров П. И. Классический анархизм в теории и практике российского революционного движения. 1860-е – 1920-е гг. Санкт-Петербург : ИИЯ, 2016. 480 с.
1897. Талеров П. И. Распространение идей анархо-коммунизма в России в первые годы XX в. // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 500–510.
1898. Талеров П. И. Коминтерн и анархисты в 1920-х – 1930-х гг. // Выступление на Международной конференции «Z dziejów anarchizmu» в Щецине (Польша) в 2016 г. (рукопись).
1899. Тепер И. (Гордеев). Махно: От «единого» анархизма к стопам румынского короля. Киев : Молодой рабочий, 1924. 121 с.
1900. Теплицын В. Л. Махно Нестор: историческая хроника. Москва : Олимп, 1998. 442 с.
1901. Теплицын В. Л. «Бессмысленный и беспощадный». Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 гг. Москва : РГГУ, 2003. 338 с.
1902. Тихомиров Б. Батько Махно и рабочий вопрос // Рабочий класс под игом белогвардейщины. 1918–1920 гг. Москва – Ленинград : Московский рабочий, 1928. С. 82–84.
1903. Тимащук А. В. Анархо-коммунистическое формирование Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). Симферополь : Таврия, 1996. 190 с.
1904. Тинченко Я. Ю. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ – Львів : ІУ. 372 с.
1905. Ткач С. А. Діяльність анархістських організацій у Подільській губернії на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 8. С. 222–228.
1906. Ткаченко-Плахтий О. П. Индивидуальный политический террор начала XX века в южноукраинских губерниях Российской империи (на примере

- теракта против Г. Чухнина и А. Каульбарса) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов, 2013. № 5. Ч. 1. С. 181–183.
1907. Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923). Ч. 1. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1964. 311 с.
1908. Трубичев И. Анархистские экспроприации: революционная борьба или уголовщина (на примере Первой русской революции) // Наше отечество: страницы истории. Москва, 2005. Вып. 4. С. 81–89.
1909. Ударцев С. Ф. Эволюция теории анархизма в России в XIX–XX вв. (классический и постклассический периоды) // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 20–27.
1910. Федоров К. Г. ВЦИК в первые годы Советской власти. Москва : Госюриздат, 1957. 170 с.
1911. Філонов О. В. Місце і роль ліворадикальних організацій у політичному житті Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Часопис Київського університету права. 2013. № 1. С. 30–33.
1912. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний. 1918–1921. Тель-Авив : Лексикон, 1987. 250 с.
1913. Хамфри К. Одесса: погромы в городе-космополите // Антропологический форум. Ленинград, 2010. № 12. С. 213–246.
1914. Хроника революционных событий в Крыму за 1917–1918 гг. // Революция в Крыму. Симферополь, 1927. № 1(7). С. 249–280.
1915. Худайкулов М. Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма. Ташкент : Узбекистан, 1979. 327 с.
1916. Цвілюк С. А. Народжена в підпіллі. Одеса : Моряк, 1968. 204 с.
1917. Черномаз І. Ш. Боротьба робітничого класу України за контроль над виробництвом 1917–1918. Харків : Вид. ХДУ, 1958. 280 с.

1918. Черномордик С. И. Махно и махновщина (Анархисты за «работой»). Москва : Изд. политкаторжан, 1933. 56 с.
1919. Чоп В., Лиман І. «Вольний Бердянськ»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки). Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2007. 478 с.
1920. Чоп В. М. Організаційна структура збройних сил махновського руху // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. Т. 7. К., 2001. С. 502–511.
1921. Чоп В. М. Джерела до історії єврейського питання в політичній практиці махновського руху (1917–1921 рр.) // Шості запорізькі єврейські читання. Запоріжжя : Диво, 2002. С. 97–103.
1922. Чоп В. М. Політична практика махновського руху // Студії з історії Степової України. Вип. 1. Запоріжжя, 2003. С. 102–114.
1923. Чоп В. Н. Нестор Іванович Махно. Запорож'є : РА «Тандем-У», 1998. 84 с.
1924. Чоп В. М. Газети махновського руху // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Випуск XVII. С. 239–258.
1925. Чоп В. Н. Всеволод Волин – глава махновського культпросвета // Избр. труды Запорожских еврейских чтений. Запорож'є : Диво, 2005. С. 369–382.
1926. Чоп В. Н. Атаман Ф. Зубко. URL: <http://makhno.ru/forum/showthread.php>.
1927. Шило С. Боротьба Й. В. Сталіна проти реакційних суспільних політичних поглядів анархістів в 1906–1907 рр. Київ : Вид-во АН УРСР, 1952. 100 с.
1928. Шлосберг Д., Шульман Б. Всеобщая забастовка в Одессе в 1903 г. и «независимцы» // Летопись революции. Харьков, 1929. № 1(34). С. 102–144.
1929. Шляхов А. Б. Моряки и политика (Деятельность политических партий среди моряков гражданского флота Азово-Черноморского бассейна.

- 90-е годы XIX века – февраль 1917 г.). Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1993. 128 с.
1930. Шляхов О. Б. Революційний терор у торговельному флоті Азовсько-Чорноморського басейну на поч. XX ст. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 3. С. 133–140.
1931. Шляхов О. Б. Адміністративно-поліцейський апарат царизму і спілка Чорноморських моряків // Грані. Дніпропетровськ, 2002. № 4(24). С. 19–23.
1932. Шляхов О. Тероризм в Україні на початку XX ст. (на матеріалах торгового флоту Азовсько-Чорноморського басейну) // Борисфен. Дніпропетровськ, 2002. № 3(129). С. 26–27.
1933. Шляхов О. Б. Діяльність політичних партій серед моряків торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну на поч. XX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя, 2003. Вип. XVI. С. 125–130.
1934. Штырбул А. А. Анархистское движение в период кризиса российской цивилизации. Омск : ОмГПУ, 1998. 87 с.
1935. Шубин А. Махно и махновское движение. Москва : МИК, 1998. 176 с.
1936. Шубин А. Анархия мать порядка. Между красными и белыми. Москва : Эксмо – Яуза, 2005. 416 с.
1937. Шубин А. К безвластию через самоорганизацию трудящихся – лозунг русских анархистов // Наука и жизнь. Москва, 1991. № 5. С. 34–43.
1938. Шувалов Р. А. Преданы вечному забвенью (Поименный календарь смертных казней, убийств при задержаниях и попытках к бегству, кончин и самоубийств в тюрьмах Одессы 1878–1911). Одесса : ОКФА, 1998. 95 с.
1939. Шуструйский А. В. Борьба партии большевиков против анархизма в 1905–1910 гг. // Некоторые вопросы истории Коммунистической партии Советского Союза / Под ред. В. М. Злобиной и др. [М.] : Изд. МГУ, 1978. С. 56–69.

1940. Щербатюк В. М. Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній вітчизняній історіографії // Наука. Релігія. Суспільство. Київ, 2010. № 2. С. 49–65.
1941. Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. Москва : Центрполиграф, 2006. 272 с.
1942. Эйдеман Э., Какурин Н. Гражданская война на Украине. Харьков : Гос. изд-во Украины, 1928. 70 с.
1943. Эльцин Б. Рецензия на «Русский анархизм в Великой русской революции» / Б. Эльцин // Печать и революция. Москва, 1922. Кн. 1. С. 185–187.
1944. Эсбах Э. Последние дни махновщины на Украине // Война и революция. Москва, 1926. № 12. С. 40–50.
1945. Ерте Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. Харків, 1930. № 1(40). С. 41–63; № 2(41). С. 29–49.
1946. Юр. А. [Аникст]. Трубадур мистического анархизма (А. А. Солонович) // Анархизм. Pro Contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. Санкт-Петербург : РХГА, 2015. С. 798–800.
1947. Ягов В. Современный анархо-синдикализм. Москва – Ленинград : Госиздат, 1928. 168 с.
1948. Яковенко Н. М. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 376 с.
1949. Яковлев Я. Советская власть на Украине и махновщина. Харьков, 1920. 13 с.
1950. Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции. Харьков : Госиздат, 1921. 87 с.
1951. Яковлев Я. Махновщина и анархизм: (К итогам махновщины) // Красная новь. Москва, 1921. № 2. С. 243–257.
1952. Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки / Київ – Гуляйполе : Вид-во журналу «Ярмарок», 1999. 544 с.
1953. Ямбаев М. Четы Внутренней македонской революционной организации на начальном этапе своей деятельности // Славяноведение. Москва, 2006. № 1. С. 22–25.

1954. Ярославский Б. М. Анархизм в России: Как история разрешила спор между анархистами и коммунистами в русской революции. Москва : Госполитиздат, 1939. 120 с.
1955. Ярославский Б. М. История борьбы против антипартийных группировок. Анархо-синдикалистская «рабочая оппозиция» в ВКП(б) // Историк-марксист. Москва, 1935. № 7(047). С. 73–85.
1956. Яруцкий Л. Д. Махно и махновцы. Мариуполь : Б. и., 1995. 366 с.
1957. Avrich P. An Anarchist Voices: An Oral History of Anarchism in America. Princeton University Press, 1996. 237 p.
1958. Archibald Malcolm. Atamansha: the Story of Maria Nikiforova, the Anarchist Joan of Arc. Dublin : Black Cat Press, 2007. 52 p.
1959. Archibald Malcolm. The Many Lives of Max Chernyak. Bulletin of the Kate Sharpley Library. № 66 (April 2011). URL: <http://gulaganarchists.wordpress.com/>.
1960. Dubovik A. V., Rublyov D. I. After Makhno. Hidden Histories of Anarchism in the Ukraine. London : Kate Sharpley Library, 2009. 22 p.
1961. Dulschi I. Cateva considerații noi privind apariția și activitatea anarhiștilor in Basarabia // Revista Militară. 2009. Nr.1–2. PP. 40–44.
1962. Goslar W. Maurycy D. Jeger (1871–1922) – między Lwowem a East Endem // III. Konferencja naukowa «Z dziejow anarchizmu. W 80-lecie wybuchu Wojny Domowej w Hiszpanii».
1963. Hermia O. The International Anarchist Movement in Late Victorian. London : Croom Helm, 1983. 176 p.
1964. Humphry St. Hooligans or Rebels? An Oral History of Working-Class Childhood and Youth, 1889–1939. Oxford : Basil Blackwell, 1981. 279 p.
1965. Łaniewski A. Recenzje // Studia z Dziejow Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. 51. Z. 1 (2016). S. 224–231.
1966. Maximov G. The Guillotine at Work. Chicago : Berkman Fund, 1940. 624 p.
1967. Maximov G. Syndicalists in the Russian Revolution. URL: <http://libcom.org/history/guillotine-work-gregori-maximov>.

1968. Malet M. Nestor Makhno in the Russian Civil War. London : The London School of Economics and Political Science, 1982. 232 p.
1969. Najdus W. Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska: 1890–1919. Warszawa, 1983. 720 s.
1970. Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921: an Aspect of the Ukrainian Revolution. Seattle and London, 1976. 428 p.
1971. Pente T. Odessa 1917. Revolution an der Peripherie. Köln: Böhlau Verlag, 2000. 460 p.
1972. Peters V. Nestor Makhno: The Life of an Anarchist. Winnipeg : Echo Books, 1970. 389 p.
1973. Przyborowski M., Wierzchoś D. Machno w Polsce. Poznan : Trojka, 2012. 274 s.
1974. Savchenko V. Anarchists and the Workers Movement of the First Quarter of the XX-th Century in Ukraine: The Problem // Danubius: Muzeul de istorie Galați. Galați. XXXIV. 2016. PP. 61–69.
1975. Savchenko V. The anarchist movement in Ukraine at the height of NEP (1924–1925) // East/West: Journal of Ukrainian Studies. Edmonton. 2017. T. 4. № 2. PP. 24–35.
1976. Shatz M. S. Jan Wacław Machajski: A Radical Critic of the Russian Intelligensia and Socialism. Pittsburgh : University of Pittsburg Press, 1989. 252 p.
1977. Shtakser I. Book Review of Viktor Savchenko's Neofitsial'naia Odessa Epokhi NEPa: 1921–1929 // The NEP Era: Soviet Russia 1921–1928. California. Vol. 8(2014). PP. 105–108.
1978. Skirda A. Autonomie individuelle et force collective: les anarchistes et l'organisation de Proudhon a nos jours. Paris : Publico, Spartacus, 1987. 365 p.
1979. Skirda A. Nestor Makhno: le cosaque libertaire, 1888–1934; La Guerre civile en Ukraine, 1917–1921. Paris : Ed. de Paris, 1999. 491 p.
1980. Skirda A. Les Anarchistes russes, les soviets et la revolution de 1917. Paris : Ed. de Paris, 2000. 348 p.

1981. Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. Cembrige : Massachusetts, 1977. PP. 271–304.
1982. Szum E. Anarquistas de Białystok. 1903–1908. Barcelona – Manresa : Furia Apatrida, 2009. 218 p.
1983. Szum E. Anarchiści na Białostocczyźnie w okresie rewolucji 1905-1907. Przyczynek do dziejow ideologii anarchizmu i działalności organizacji anarchistycznych na Podlasiu // Studia Podlaskie. Białystok, 2012. T. XX. S. 193–210.
1984. Van der Walt L., Schmidt M. The Kurdish Question: Through the Lens of Anarchist Resistance in the Heart of the Ottoman Empire 1880–1923. Bulgaria Colonialism History Kurds Macedonia Middle East National Liberation Turkey // Retrieved. 2010. 1 February.
1985. Wojna R. Nestor Machno i «anarchizm czynu» // Z Pola Walki. 1975. № 2. S. 45–76.
1986. Wynn C. Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass – Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1992. 289 p.
1987. Yong Gl. Power and Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village. University Park, Pennsylvania State University Press, 1997. 307 p.
1988. Zhuk S. Russia's Lost Reformation. Peasants, Millenianism and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917. Washington : Woodrow Wilson Center Press – Baltimore and Lnd. : J. Hopkins University Press, 2004. 457 p.

Автори́ферати дисертацій і дисертації

1989. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Київ, 2002. 228 с.
1990. Будяков О. В. Встановлення монопартійної системи на Півдні УСРР в 1920-х рр. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Миколаїв, 2015. 242 с.

1991. Аролович А. В. Анархизм-универсализм в контексте русской «космической парадигмы» начала XX века : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. культуролог. наук. Москва, 2005. 26 с.
1992. Верстюк В. Ф. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук. Київ, 1992. 28 с.
1993. Волковинський В. М. Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук. Київ, 1996. 29 с.
1994. Горбачева И. М. Индивидуальный политический террор леворадикальных партий и борьба с ним Московского охранного отделения (конец XIX в. – 1917 год) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Москва, 2006. 19 с.
1995. Врадій Є. А. Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2011. 252 с.
1996. Ермаков В. Д. Борьба большевистской партии против анархистского влияния в армии, на флоте и в партизанском движении в период гражданской войны (1918–1920 гг.) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Ленинград, 1988. 14 с.
1997. Канев С. Н. Борьба Коммунистической партии против анархизма (1917–1922 гг.) : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора истор. наук. Ленинград, 1970. 35 с.
1998. Кляченков Е. А. Оппозиционная деятельность социалистов и анархистов на территории Орловской и Брянской губерний (октябрь 1917 – вторая половина 1920-х гг.) : дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Брянск, 2014. 200 с.
1999. Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против мелкобуржуазной революционности и авантюризма анархистов в период подготовки и победы

- Октябрьской революции (март – октябрь 1917 года) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Москва, 1966. 17 с.
2000. Королев В. И. Деятельность политических партий в Крыму и Северной Таврии. 1899–1918 гг. : дисс. на соискание ученой степени доктора истор. наук. Киев, 1996. 390 с.
2001. Коротич П. О. Российские анархисты в годы первой мировой войны: идеология, организация, тактика (1914–1918 гг.) : дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Москва, 2000. 198 с.
2002. Кривенький В. В. Анархисты в революции 1905–1907 гг. : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Москва, 1990. 18 с.
2003. Косичев А. Д. Разгром Лениным и Сталиным идеологии и тактики анархизма в России : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Москва, 1950. 14 с.
2004. Кузина Л. А. Борьба большевиков против анархизма в период первой русской революции : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Ленинград, 1950. 12 с.
2005. Лебеденко А. М. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.) : дисс. на соискание ученой степени доктора истор. наук. Киев, 1996. 428 с.
2006. Маринова А. М. Анархизм в российской культуре XIX – начала XX века : дисс. на соискание ученой степени кандидата философ. наук. Ростов-на-Дону, 2003. 137 с.
2007. Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н. І. Махна (1918–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук : 07.00.06. Донецьк, 2003. 19 с.
2008. Милевич С. В. Деятельность фабзавкомов и профсоюзов Юга Украины в период триумфального шествия Советской власти (октябрь 1917 – март 1918 гг.) : дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Одесса, 1985. 198 с.

2009. Митрофаненко Ю. С. Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1919 рр. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2011. 19 с.
2010. Назаров И. Ю. Идеология и политическая практика махновского движения : автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата истор. наук. Москва, 2006. 18 с.
2011. Орчакова Л. Г. Анархисты в политической жизни России (1903–1928 гг.) дисс. на соискание ученой степени доктора истор. наук. Москва, 2008. 420 с.
2012. Пейч Д. И. Анархистский террор в России 1905–1907 гг. : дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Москва, 2013. 200 с.
2013. Прилуцький В. І. Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920–1927 рр.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Київ, 1994. 18 с.
2014. Резніков В. В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Харків, 2016. 22 с.
2015. Рублев Д. И. Проблема «интеллигенция и революция» в российской анархистской публицистике конца XIX – начала XX века : дисс. на соискание ученой степени кандидата истор. наук. Москва, 2007. 340 с.
2016. Ручкина Е. В. Трансформация теории П. А. Кропоткина в идеологии анархистов-практиков в России после революции 1917 г. : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Рязань, 2003. 20 с.
2017. Савицкий К. И. Советы юга Украины в социалистических преобразованиях периода гражданской войны : дисс. на соискание ученой степени кандидата истор. наук. Одесса, 1970. 206 с.
2018. Савченко В. А. Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1921 гг. : дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Одесса, 1990. 19 с.
2019. Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг. : дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Ростов-на-Дону, 2003. 188 с.

2020. Тимошук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно, сентябрь 1917 – август 1921 : дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Симферополь, 1996. 249 с.
2021. Ткач С. А. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст. : дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Кам'янець-Подільський, 2015. 316 с.
2022. Федоровський Ю. Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Донецьк, 2000. 20 с.
2023. Ширков В. А. Большевики Черноморского флота в борьбе за власть Советов: дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Симферополь, 1977. 189 с.
2024. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця ХІХ – початку ХХ ст. : дис. на здобуття наукового ступеня доктора істор. наук. Дніпропетровськ, 2004. 477 с.
2025. Шубин А. В. Проблемы социальной революции в идеологии российской анархистской эмиграции 20–30-х гг. : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Москва, 1990. 16 с.
2026. Шубин А. В. Анархистский социальный опыт. Украина и Испания 1917–1939 гг. : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора истор. наук. Москва, 1999. 39 с.
2027. Шуструйский А. В. Борьба партии большевиков против анархизма в период первой русской революции в годы реакции (1905–1910 гг.) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Москва, 1979. 19 с.
2028. Ченцов В. В. Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921–1926 годах (на материалах Екатеринославской губернии) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Днепрпетровск, 1992. 20 с.
2029. Чепурко О. О. Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.

2030. Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою : дис. на здобуття наук. ступеня кандидата істор. наук. Запоріжжя, 2002. 276 с.

ДОДАТКИ**Додаток А****Прізвиська (псевдо)лідерів та активістів анархістського руху**

Агієнко О. Ф. – Святогор

Алешкер Л. – Моріц

Андрєєв А. М. – Джонка

Антоні В. Г. – Заратустра

Аршинов П. А. – Марін, Владимир, Гуляк

Арон-Давуд – Елін

Бабій Т. П. – Самсонов

Бердяєв І. С. – Островерхов

Борзенко Г. М. – Л. Москаленко

Борісов Г. – Жандарм

Борисов С. М. – Тарас, Петр Чорний

Вінницький М.-Я. В. – Мішка Япончик

Віторган Г. – Петроградський

Гершкович Л. Л. – Кібальчич

Гельберштадт Г.-Д. – Красний

Гітерман А. М. – Анікст

Гольдін І. – Крез

Гйдовський С. М. – Гайдаров

Гейцман М. – Хаїм Лондонський

Грефенсон Ф. – Барон

Голберг О. Ю. – Ге

Гольдсміт М. І. – Корн

Грінкевич П. – Іварно

Гроссман І. С. – Роцин

Гутман Й. – Емігрант

Демидов Ф. С. – Апполон

Доленко М. І. – Чекерес

Дорогобед О. – Єлагін

Дубинський Я. – Григорий Соболев, Жак, Яня

Дудник Т. О. – Солдат

Євтухович С. – Ніжинський

Еткін Д. – Скиталець

Карелін А. А. – Кочегаров, Макаренко, Іван Темний

Кириловський Я. І. – Д. Новомирський

Кліванський М. – Марк Мрачний

Коган Д. – Лев Рубін

Козловський В. П. – Кок

Коростильов П. – Худай

Крикливін П. – Дубов

Кунцевич А. І. – Анатоль Консе

Курська М. М. – Манька Портова

Лазаревич-Гельман І. М. – Ида Метт

Лapidус Л. С. – Володимир Стрига, Свобода

Лоева К. – Чорна

Майденберг Р. – Роза Кишинівська

Махайський Я.-В. – А. Вольський

Мехеев Л. О. – Отаман

Мирський К. В. – Терський

Моїсеєнко О. П. – Басаргін

Мірзоєв М. А. – Мірзошвілі

Нікіфорова М. Г. – Маруся

Овчаренко І. В. – Турок

Опанасенко І. С. – Старий

Польовий Л. – Глухий

Полуциганов П. – Петро

Радченко П. – Петька-Рак

Рибін П. А. – Зонов

Романов С. М. – Бідбей

Рудинський М. – Бабушкін

Сандомирський Г. Б. – Герман, А. Колосов

Сидорчук М. – Бакунін

Столяров Г. – Джордж

Суховольський Я. – Алий

Тарасюк І. В. – Кабась

Таратута Ол. І. – Бабушка

Теппер І. Я. – Гордєєв

Терський В. – К. Мирський

Тишанін І. – Іванов, Чорна борода

Требух І. – Яшка Сухорукий

Терпило Д. І. – Зелений

Турчанінов П. Д. – Лев Чорний

Улановський І. Х. – Альоша, Буланов, Булановський

Усатов В. – Бандура

Усов О. – Петроградський

Шапиро О. П. – Саша-Петр

Шейтліх О. В. – Михайло

Шехтер Я. – Чорний

Шлюмпер С. Н. – Саша Бейлін, Бернштейн

Штейнберг Ф. – Самуїл

Епштейн Б. – Наум

Ердалевський К. М. – Густав

Ердалевський М. Я. – Роберт

Ейхенбаум В. М. – Волін

Якобсон Г. К. – Аскарів

Анархістський рух в Україні

Роки	Назви найбільших анархістських об'єднань в Україні	Кількість населених пунктів в Україні де існували анархістські групи, або є припущення про активну діяльність анархістів (/?)	Приблизна кількість членів анарх. груп
Др. пол. 1903	«Хліб і воля», «Союз непримиренних»	2/7? Одеса, Ніжин	100–130
1904	«Союз непримиренних», «Хліб і воля»	10/18? Одеса, Ніжин, Миколаїв, Харків, Катеринослав, Житомир, Бердичів, Черкаси, Сімферополь, Кам'янець-Подільський...	300–500
1905	«Чорний прапор», «Хліб і воля», «Бунтівник», «Чорний крук»	50/70? Одеса, Київ, Катеринослав, Кам'янське, Олександрівськ, Харків, Житомир, Ніжин, Ромни, Шостка, Чернігів, Луцьк, Нікополь, Стародуб,	1500–2000

		Полтава, Лубни, Рівне, Кременець, Заславль, Дубно, Миколаїв, Ялта, Херсон, Луганськ, Умань, Севастополь, Кременчук, Сімферополь, Черкаси, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Проскурів, Летичів, Хотин, Акерман, Ізмаїл, Черкаси, Юзівка, Бердичів, Бердянськ Новомосковськ, Гадяч, Павлоград ...	
1906	«Земля і воля», «Вільна комуна», «Бунтар», «Чорний прапор», «Чорний крук», «Подільсько-Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», «Селянський союз Поділля та Херсонської губернії», «Союз праці», «Вільна селянська спілка», «Спілка бідних хліборобів», «Федерація одеських анархістів», «Федерація анархістів-комуністів	80/90? Групи анархістів в усіх губернських та повітових містах України, групи в селах Київської, Подільської, Таврійської, Херсонської, Полтавської, Катеринославської, Чернігівської, Харківської губерній	4500–5000

	Катеринослава», «Федерація анархістів- синдикалістів «Новий світ»		
1907	«Чорний прапор», «Чорний крук», «Подільсько- Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», «Селянський союз Поділля та Херсонської губернії», «Союз праці», «Вільна громада – Вільна селянська анархістська спілка», «Спілка бідних хліборобів», «Бунтар», «Федерація одеських анархістів», «Федерація анархістів-комуністів Катеринослава», «Земля і воля», Федерація анархістів-синдикалістів «Новий світ», «Молода воля», «Анархісти на Півдні», «Федерація селян анархістів- синдикалістів»	80/90? Групи анархістів в усіх губенських та повітових містах України, групи в селах	3500–4000
1908	«Чорний прапор»,	74/80?	2000–2500

<p>«Чорний крук», «Молода воля», «Анархісти на Півдні», «Буревісник», «Південноросійська група анархістів-комуністів», «Земля і воля», «Подільсько-Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», «Селянський союз Поділля та Херсонської губернії», «Союз праці», «Вільна громада – Вільна селянська анархістська спілка», «Спілка бідних хліборобів», «Бунтар», «Федерація селян анархістів-синдикалістів», «Федерація анархістів-комуністів»</p>	<p>Одеса, Балта, Миколаїв, Херсон, Катеринослав, Харків, Полтава, Житомир, Бердичів, Бердянськ, Черкаси, Луцьк, Умань, Єлисаветград, Кам'янець-Подільський, Акерман, Ізмаїл, Болград, Ананьєв, Вінниця, Чигирин, Біла Церква, Радомишль, Ржищів, Канів, Львів, Тирасполь, Звенигородка, Конотоп, Золотоноша, Крюкове, Лебедин, Ялта, Шпола, Борзна, Кривий Ріг, Ротмістрівка, Ромни, Люботин, Павлоград, Городищі, Лубни, Рівне, Миргород, Проскурів, Н.-Сіверський, Черкаси, Кременчук, Гришине, Новомосковськ, Умань, Новоспасівка, Пологи, Гуляйполе, Сміла, Суми, Чернівці, Ржищів, Н.-Волинський, Воронцовка, Гайсин, Богопілля, Голта, Бахмут, Богуслав, Глухів,</p>	
--	--	--

		Кобеляки, Люботин, Юзівка, Краматорськ, Єнакієве, Дебальцеве, Слов'янськ, Севастополь, Сімферополь...	
1909	«Чорний прапор», «Чорний крук», «Молода воля», «Анархісти на Півдні», «Земля і воля», «Подільсько- Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», «Селянський союз Поділля та Херсонської губернії», «Союз праці», «Вільна громада – Вільна селянська анархістська спілка», «Спілка бідних хліборобів», «Бунтар», «Малоросійська група анархістів», «Федерація анархістів-комуністів»	32/40? Одеса, Київ, Катеринослав, Харків, Полтава, Житомир, Бердичів, Юзівка, Ніжин, Маріуполь, Бердянськ, Гришине, Миколаїв, Олександрівськ, Гуляйполе, Ромни, Лубни, Полтава, Херсон, Луганськ, Миргород, Новоспасівка, Кам'янець- Подільський, Вінниця, Проскурів, Черкаси, Голта, Люботин, Кобеляки, Сімферополь, Севастополь...	1200–1500
1910	«Чорний прапор», «Чорний крук», «Анархісти на Півдні», «Земля і воля», «Подільсько- Бессарабський	24/30? Одеса, Київ, Полтава, Катеринослав, Харків, Олександрівськ, Херсон, Нікополь, Миколаїв, Єлисаветград, Полтава,	600–800

	<p>селянський союз анархістів-комуністів», «Селянський союз Поділля та Херсонської губернії», «Союз праці», «Вільна громада – Вільна селянська анархістська спілка», «Спілка бідних хліборобів», «Бунтар», «Малоросійська група анархістів», «Анархісти на Півдні», «Федерація анархістів-комуністів»</p>	<p>Житомир, Гуляйполе, Лубни, Новоспасівка. Кам'янець-Подільський, Проскурів, Луцьк, Біла Церква, Гришине, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь, Фастів...</p>	
1911	<p>«Чорний крук», «Анархісти на Півдні», «Земля і воля», «Подільсько-Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», «Селянський союз Поділля та Херсонської губернії», «Союз праці», «Вільна громада – Вільна селянська анархістська спілка», «Малоросійська група анархістів», «Федерація анархістів-комуністів»</p>	<p>16/20? Одеса, Київ, Харків, Житомир, Полтава, Олександрівськ, Хотин, Катеринослав, Гуляйполе, Новоспасівка, Кам'янець-Подільський, Окопи, Острог, Лубни, Бердянськ, Маріуполь</p>	400–500

1912	«Комуна», «Подільсько-Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», «Малоросійська група анархістів», «Земля і воля», «Федерація анархістів-комуністів»	14/16? Одеса, Харків, Київ, Херсон, Кам'янець-Подільський, Хотин, Олександрівськ, Полтава Катеринослав, Гуляйполе, Новоспасівка	200–300
1913	«Подільсько-Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», «Земля і воля», «Федерація анархістів-комуністів»	14/16? Одеса, Харків, Київ, Кам'янець-Подільський, Хотин, Бердянськ, Єлисаветград, Полтава, Херсон, Рівне, Катеринослав, Гуляйполе, Новоспасівка, Олександрівськ, Керч	200–300
1914	«Вольна воля», «Земля і воля», «Набат», «Подільсько-Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», «Федерація анархістів-комуністів»	12/14? Харків, Одеса, Київ, Катеринослав, Керч, Олександрівськ, Херсон, Чернігів, Бердянськ, Рівне, Маріуполь, Кам'янець-Подільський	200–300
1915	«Вольна воля», «Земля і воля», «Набат», «Федерація анархістів-комуністів»	8/10? Харків, Одеса, Олександрівськ, Бердянськ, Катеринослав, Керч, Брага, Житомир	150–250

1916	«Вольна воля», «Земля і воля», «Набат»	6/9? Харків, Одеса, Катеринослав, Керч, Олександрівськ, Бердянськ	150–250
Др. пол. 1917	«Земля і воля», «Асоціація вільних анархістів»	60/80? Групи анархістів в усіх губернських та повітових містах України, групи в 30–35 селах, переважно Херсонської, Полтавської, Катеринославської, Чернігівської губерній	4000–5000
1918, січень – квітень	«Асоціація вільних анархістів», «Набат»	70/90? Групи анархістів в усіх губернських та повітових містах України, групи в 20–30 селах Таврійської, Херсонської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської губерній	5000–6000
1919	КАОУ «Набат», «Гуляйпільський союз анархістів», «Асоціація вільних анархістів»	46/60? Харків, Одеса, Київ, Катеринослав, Полтава, Олександрівськ, Бердянськ, Гуляйполе, Ялта, Сімферополь, Балта, Херсон, Вінниця, Черкаси, Житомир,	4000–5000

		Кременчук, Проскурів, Конотоп, Глухів, Чернігів, Ніжин, Горлівка, Суми, Феодосія, Керч, Зернов, Бердичів, Сімферополь, Ромни, Миргород, Лубни, Умань, Горлівка, Луганськ, Бердянськ, Мелітополь, Кам'янець- Подільський, Черкаси, Чигирин, Луганськ, Миргород, Бахмут, Золотоноша, Маріуполь, Юзівка, Макіївка...	
1920	КАОУ «Набат», «Гуляйпільський союз анархістів», «Федерація одеських анархістів», «Чорний крук», «Чорний прапор»	40/50? Харків, Одеса, Київ, Катеринослав, Полтава, Запоріжжя, Гуляйполе, Павлоград, Новомосковськ, Нікополь, Житомир, Мелітополь, Севастополь, Ялта, Сімферополь, Херсон, Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Конотоп, Горлівка, Суми, Феодосія, Керч, Конотоп, Ромни, Миргород, Лубни, Черкаси, Кременчук, Бердянськ, Горлівка,	2000–2300

		Луганськ...	
1921– 1922	КАОУ «Набат», «Федерація одеських анархістів», «Чорний крук», «Чорний прапор», «Гуляйпільський союз анархістів», анархісти- позитивісти	20/30? Харків, Одеса, Київ, Дніпропетровськ, Полтава, Запоріжжя, Єлисаветград, Гуляйполе, Мелітополь, Севастополь, Ялта, Сімферополь, Херсон, Юзове, Умань, Житомир, Кам'янець- Подільський, Бердянськ	500–700
1923– 1926	КАОУ «Набат», «Чорний крук», «Чорний прапор», «Безвладдя», «Чорний Хрест», окремі підпільні групи, «дикі» групи	30/50? Одеса, Харків, Київ, Дніпропетровськ, Полтава, Миколаїв, Песочин, Макіївка, Зинов'євськ, Запоріжжя, Єнакієве, Юзівка, Лубни, Гадяч, Ромни, Радомишль, Севастополь, Ялта, Глухів, Миргород, Прилуки, Житомир, Маріуполь, Черкаси, Макіївка, Луганськ, Умань, Ніжин, Чернігів, Мелітополь	1000–1200
1927– 1929	Окремі підпільні групи, «дикі» групи	25/35? Одеса, Харків, Зинов'євськ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Київ,	400–500

		Мелітополь, Полтава, Лубни, Глинське, Дергачі, Богодухів, Миколаїв, Песочин, Маріуполь, Макіївка, Луганськ, Умань, Єнакієве, Юзівка, Чернігів, Ніжин, Глухів...	
--	--	---	--